

HALHATATLAN CENZÚRA

Halhatatlan cenzúra

Médiatudományi Könyvtár

12.

Sorozatszerkesztő:

Koltay András – Nyakas Levente

Pruzsinszky Sándor

Halhatatlan cenzúra

Médiatudományi Intézet

2014

Minden jog fenntartva.

© Pruzsinszky Sándor 2014

© Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete 2014

Tartalom

Bevezetés.....	7
I. Cenzúratörténet.....	11
1. Spanyolország: Az inkvizíció ölelése	11
1.1. Las Casas igazsága	11
1.2. Kivették, mint a szőlővessző	11
1.3. Istentelenség, eretnység.....	12
1.4. Bűn és gonosztett	12
1.5. Cenzúra és inkvizíció	12
1.6. Térden állva, autodafén	13
1.7. Öfelsége hivatalos ördögűzője.....	14
1.8. Főeretnekek és kiátkozott szerzők	14
1.9. Háború „a néma eretnek” ellen.....	15
2. Franciaország: Az ancien régime puha cenzúrája	17
2.1. Lebegés engedély és tilalom között	17
2.2. A hivatalok bája	18
2.3. A mű legyen jelentéktelen!.....	19
2.4. Államellenes Robison Crusoe.....	20
2.5. Lóvá tett cenzorok.....	21
2.6. „Minden betű ura” végleg csődöt mond.....	22
3. Felvilágosult abszolútizmus	24
3.1. Nagy Frigyes különös sajtószabadsága	24
3.2. A teréziánus cenzúra	29
3.3. A cenzúra és a köző: A jozefinista látomás	39
4. A szabadság zsarnoksága: A forradalmi Franciaország	54
4.1. Megszűnik a cenzúra	54
4.2. Újjáéled a cenzúra – cenzor nélkül	55
4.3. Csak a kulisszák változtak.....	56
5. Napóleon Franciaországa.....	59
5.1. Fakultatív cenzúra	59
5.2. A császárság Tacitusa.....	60
5.3. A titokzatos impresszum.....	61
5.4. Szeretett Párizsunk korlátozott színházai.....	61
6. A Szent Szövetség Európája	62
6.1. A cárok Oroszországa	62
6.2. A német Bund és a karlsbadi határozatok.....	67
6.3. Ausztria: Az örökös tartományok	82
6.4. Magyarország.....	89
7. Franciaország: 1814-1914	109
7.1. A restauráció Franciaországa	109
7.2. Második köztársaság	113
7.3. Második császárság.....	113
7.4. Hollandia, Belgium és a többiek.....	115

8. Az angol szabadság.....	117
9. A vilmosi németország 1871–1914	126
9.1. Művészet és prostitúció.....	127
10. Magyarország 1848–1914.....	128
10.1. Cenzúra helyett közcsend: 1848–49	128
10.3. A dualista sajtószabadság: 1867–1914	142
11. Háborús pszichózis és cenzúra: 1914–1918	150
11.2. Magyarország.....	152
II. Rémtörténetek és áldozatok	157
1. Klasszikusok bilincsbe verői.....	157
1.1. A Haramiak haramiái.....	157
1.2. A Fiesko fiaskói	159
1.3. Udvarnagyból főruhatárnok.....	160
1.4. Egy gyóntatóatya átváltozásai.....	160
1.5. A problematikus legelső néző.....	161
1.6. Nyomasztó félelem	163
1.7. Ördög helyett Sátán.....	164
1.8. Templom és „pogánytemplom”	166
1.9. Ki törődik az összezavart verslábakkal?	166
1.10. Bölcs Náthán átlényegülése.....	168
1.11. Az illetlen politikai impulzusokat gerjesztő Egmont.....	169
1.12. A Fehrbellin melletti csata, avagy a hős gyávasága.....	169
1.13. Luther pocakja.....	170
1.14. „A német cenzorok tökfejek”	171
1.15. Federigo, a sanssoucii kamáslis isten	171
1.16. Gőzös agyú borbélysegédek	173
1.17. Míg az utolsó levonat is el nem száll.....	174
1.18. A kócos Absolon tisztába tétele	175
2. A közvélemény mint cenzúra, és a nacionalizmus Prokrasztész-ágya.....	177
2.1. Szeleburdi gyerek	178
III. Öncenzúra, virtuális cenzúra.....	183
1. Öncenzúra	183
Virtuális cenzúra.....	185
IV. Erkölcsi perek. Művészet és jog viszonya.....	187
1. Erkölcsös és erkölcstelen: a fogalmak történetisége	187
2. Hány fajtalanság kell a fajtalansághoz?	188
3. Az erkölcstelenség esztétikai kategóriái.....	189
4. Erkölcstelen Zeus, erkölcstelen Héra.....	190
5. A Bovaryné-per	192
6. A rossz virágai pere.....	195
7. A Körtánc pere	196
8. A Lady Chatterley szeretője pere.....	199

9. A takácsok perei	203
9.1. Színházból jövet ki mikor folyamodik erőszakhoz?	203
9.2. Marx és Engels csak nevetne mindezen	204
9.3. A megbökött sündisznó: bíróság kontra cenzúrahatalóság	206
9.4. A tanulság: végső búcsú az „erkölcsös” művészettől.	208
10. A rossz hírű pápa védelmezői: a Panizza-per	209
11. Művészet és erkölcs vitája.....	211
V. A cenzor lélektana (esettanulmányok)	213
1. Szent Bürokráciusz	214
1.1. Kiket fenyeget a zöld kígyó?	214
1.2. A dicséret privilégiuma.....	214
1.3. Alvajáró Therese	215
1.4. Intelligencia, királyi parancsra.....	215
1.5. A mindent túlélő prűdéria	220
1.6. A szükséges szerény ítélőképesség	221
1.7. Egy politikai lajhár	222
1.8. A meghasonlott cenzorok.....	223
VI. Cenzúra és alkotás dialektikája	229
1. Két végső paradoxon	231
Utószó.....	235
Bibliográfia	237

Bevezetés

Fichte, a felvilágosodás német filozófusa így jellemzi az Embert: „A formáló erő egyik különös meghatározása vagyok, akár a növény; a sajátos mozgó erő egyik különös meghatározása vagyok, akár az állat; ezenfelül a gondolkodó erő meghatározása is, s nemem megkülönböztető jegyét e három alaperőnek egyetlen Erővé, egyetlen harmonikus fejlődéssé való egyesülése teszi...”¹ A három alaperő csúcspontja tehát a gondolkodó erő, amely minden ép emberi individuumban sajátja lévén, az emberi történelem láncszemein keresztül adódik össze egyetemes tudássá: „Az összes individuumnak ez az együttes tudata teszi a világegyetem kiteljesedett tudatát, s más tudat nem létezik, mert csak az individuumban teljesedik ki a meghatározottság és a valóság.”²

Mi következik ebből? Többek között ez: minden olyan esemény, amely akár csak egyetlen emberi individuumban is kioltja a valóságról való gondolkodást, a gondolkodó erőt, az egyetemes tudást károsítja. Tömeges méretekben valóságos katasztrófaként vetheti vissza az emberi tudást. Ilyen katasztrófaként hatott az egyetemes tudásra, a tudományok és a művészet fejlődésére az inkvizíció és a cenzúra intézményesülése. Ez a megállapítás ma már persze közhely, de a rendelkezésre álló számok – kiváltképp, ha először találkozunk velük az ember – mégiscsak megdöbbentenek a civilizációs katasztrófa méreteit illetően.

Antonio Llorente – 1792 és 1798 között a madridi Szent Hivatal főtitkára – megállapítása szerint az 1480-tól 1800-ig terjedő időben a fennmaradt jegyzőkönyvek alapján *csak Spanyolországban* 341 021 ember ellen folytattak le inkvizíciós eljárást, ezek közül 31 912 volt az elevenen és 17 659 a jelképesen elégetettek száma. 291 450 áldozat „igen szigorú büntetésben” részesült.³ Ez egyben – mint látni fogjuk – többnyire cenzurális eljárást is jelentett, de arra vonatkozóan, hogy az elmúlt 500 év során hány könyv, hány egyéb írásmű és műalkotás esett az inkvizíció működésével összefüggésben vagy a később tőle függetlenül szorgoskodó cenzúra áldozatául, összegző felmérés természetesen soha nem készülhetett, már azért sem, mivel nagyon sok jegyzőkönyvet és ítéletet az ügyek lezárása után hivatalból megsemmisítettek. (Híven Torquemada főinkvizitor maximájához, miszerint: „Nem szabad embernek megtudnia azt, ami csak az Isten által kijelölt egyházi képviselők számára jogszerű”)⁴ Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez a szám az európai kontinensen eléri a milliós nagyságrendet.

A cenzúra – az inkvizíció szülötteként a gondolatok feletti uralom és ellenőrzés kifejeződése – bizonyosan halhatatlan. Már az Ószövetség biblikus szövegében olvashatjuk, hogy a papok halálra ítélik Jeremiást, mert a nép vezérével szemben kritikával élt: szemükre hányta bűneiket, „a város ellen profétált”.⁵ Az írott történelem első könyvcenzúráját valószínűleg a kínai Csin-dinasztia első uralkodója hajtotta végre, amikor Kr. e. 250 körül elrendelte Konfuciusz (Kr. e. 551–479) műveinek megsemmisítését, lévén, hogy azok szellemi erejükkel fogva képesek voltak gátat vetni hatalma korlátlan kibontakoztatásának. (De nem állt meg

1 Johann Gottlieb FICHTE: *Az ember rendeltetése*. Budapest, Helikon, 1976., 28–29.

2 FICHTE i. m. 38.

3 ANTONIO LHORENTE: *Histoire critique de l'inquisition d'Espagne I-II*. Paris, Treuttel et Würz, 1818. II. 426.

4 Idézi: TÍMÁR László: *A rettegések évszázadai*. Budapest, Galilei Társaság, é. n. 100.

5 Jer 25

itt: biztonság kedvéért, hogy még az emlékét is kiirthassa a földi hatalmakat oly vészesen semmibe vevő bölcsességnek, a Konfuciusz-tanítványok százait élve temettette el. Példáját Kr. e. 213-ban Csin Si Huang-ti, az első teljhatalmú kínai császár is buzgón követte. Ő már nem elégedett meg a még fennmaradt Konfuciusz-művek elégetésével, hanem elrendelte az akkor létező összes papiruszkönyv megsemmisítését is, egyedül az orvosi és mezőgazdasági kézikönyveknek, no meg a jóslás művészetéről szólóknak kegyelmezett meg). Ekkor már létezett Kínában a cenzori hivatal intézménye is. Eredeti rendeltetése szerint az uralkodó mellé rendelt tanácsadó szerv volt, feladata lett volna a császári döntések mérlegelése és kritikája. Mondani sem kell, hogy ez a funkció hamar átalakult: a cenzorok kilenc évre szóló megbízása immár csak az alattvalók által készített állami dokumentumok ellenőrzésére vonatkozott. Jelezniük kellett a birodalom urának a helytelen megfogalmazásokat, ideológiai tévedéseket, és ki kellett javítaniuk azokat. Hatáskörük idővel kiterjedt a filozófia, a művészetek és a tudomány világára is. A hivatal jogait és eljárását legelőször a Jin-dinasztia uralkodója, Huai császár (Kr. u. 284–313) foglaltatta írásba. A cenzúrát a kormányzás legfontosabb eszközének tekintette, azt vallva cenzúratörvényében, hogy a társadalom „selyemfátyolhoz hasonló érzékeny szövetét” minden, a császártól eltérő gondolat jóvátehetetlenül károsítja. Az igazságbirtoklás eme monopóliumának fontosságát igazolja, hogy ez az ősoleg törvénytől a császári törvények között egészen a Mennyei Birodalom bukásáig (1911) érvényben volt.

Az európai kultúra bölcsője, az antik Görögország is cenzúrázta néha az „istenkáromló” és ateista műveket. Így járt Anaxagorasz és Prótagorasz, akiket száműztek, és műveiket elégették az Agorán. (Utóbbi csak azért, mert egyik szofista beszédét így merete kezdeni: „nem tudom, léteznek-e az istenek”). Időről-időre még Arisztophánész darabjait is betiltották. Spártából egy bizonyos Arkhilokhosz nevű költőt száműztek, mert „hazafiatlan” volt: szelíd szavú verseivel állítólag veszélyeztette a spártai közéleti stílus katonás keménységét... (Mindenesetre a „cenzúra” kifejezés akkor még ismeretlen volt, mivel az intézmény a Kr. e. 443 óta Rómában működött cenzorokról – az erkölcsök felügyelőiről – kapta a nevét.) És ismeretes a klasszikus római „aranykor” nagy költőjének, Ovidiusnak esete, akit Augustus császár pusztán egy – általa „erkölcstelennek” nyilvánított – műve (az *Ars Amatoria*) miatt ítelt örökös száműzésre. Ugyancsak Augustus lelkén szárad Titus Labienus, a kiváló szónok és történetíró önkéntes éhhalála is, akinek írásait a császárhű szenátus nyilvános elégetésre ítélte, nyíltan hangoztatott köztársasági érzelmei miatt.

A könyvek egy bizonyos, előre meghatározott tartalmának – akkor az ókeresztény irodalomnak – szervezett üldözése Diocletianus császár alatt vette kezdetét. Ez azonban még utólagos cenzúra volt, amely a művek nyilvánosságra kerülését követte. De nem kellett soká várni a preventív (vagyis az előzetes) cenzúra megjelenésére sem. Hamarosán több császári ediktum is előírt előzetes engedélykötelezettséget. Ezt a vívmányt az államvallássá vált kereszténység is megtartotta (kiszűrendő a „pogány” irodalmat), 325-ben a niceai zsinat a heretikusként minősülő szerzők könyveit sújtotta kirekesztéssel (elkobzással, megsemmisítéssel). A középkor hajnalán ugyan fordulat áll be, annyiban, hogy az egyház által elutasított műveket többnyire csak a nyilvánosságra kerülésük után égetik el, viszont egyre többször fordul elő, hogy eretneknek minősített szerzőknek is követniük kell műveiket a tűzhalálba. A 400 körül Karthágóban tartott zsinat még a püspökök számára is megtiltja a „pogány” könyvek olvasását, végül V. Márton pápa az egyházból való kiközösítéssel (exkommunikáció) fenyeget meg mindenkit, akire rábizonyítják valamely eretnek mű olvasását. Európában az első cenzúrahivatalt ugyan Berthold mainzi választófejedelem állítja fel 1486-ban, mégis VIII. Ince pápa 1487-es

bullája – ezt erősíti meg az 1501-es, majd véglegesíti a híres 1515-ös lateráni zsinat – tekinthető az egészen a felvilágosodás koráig egész Európában fennálló „klasszikus” (azaz előzetes) cenzúra alapjának: a katolikus egyház feje e rendeletében újra kiközösítés terhével kötelezi a keresztény világ minden nyomdászát, hogy bármilyen mű kinyomtatása előtt az egyháztól a cenzúraengedélyt beszerezze. Azoknak a tilos műveknek a jegyzékét, amelyek sose kaphatnak cenzúraengedélyt („nem létező könyvek”), *Index librorum prohibitorum* címen állítja össze a gyakran „tridentinek” nevezett (helyesen trienti vagy trentói) zsinat (1564). E tilalomjegyzék 1564-es vatikáni kiadása az egyház igazi „sikerkönyve”: több mint negyven kiadást ér meg, és az egyes nemzeti cenzúrák számára is alpműnek bizonyul. A cenzúra ettől kezdve – függetlenül az inkvizíciótól – az egyház szellemi hatalmának pregnáns kifejezője, és csak a felvilágosodás kezdetén sikerül azt az államnak elhódítania. Kétségtelen ugyanakkor, hogy intézményesített, hivatszerű működése a nyomtatott könyvtermékek megjelenésével veszi kezdetét. A Gutenberg-galaxis, az írásbeliség fellendülése akkora lendületet ad az emberi szellemnek, a szabadgondolkodásnak, hogy a mindenkori egyházi és állami hatalom a maga monisztikus mozdulatlanságának védelmére defenzívába kényszerül. A cenzúra egész története ezt az agresszív defenzívát sugározza.

Létjogosultságát a szabad gondolkodás és a művészet lényegi, örök sajátága adja: a tekintélyellenesség, a különállás, más szóval: az egyéni öntudat bizonyos negativizmusa („nem vagyok azonos”), amellyel szemben minden konvenció elviselhetetlen. Ezért a művész (a gondolkodó) mindig is szemben állt a hatalommal (titkon még akkor is, ha a szolgálatába lépett), amely, mint monopolhelyzetű testület, valamennyire mindig is az értékek hivatalos őrének tekintette magát. A művészet által közvetített értékek közül társadalmi szinten még ma is csak azok dominánsak (hatékonyak), amelyeket az aktuális hatalom a sajátjának tekint. Az alkotóművész ezért aligha kerülheti el az öncenzúra szorongató kísértését. Le kell számolnunk minden ellentétes illúziókkal: a cenzúra halhatatlan.

Haraszi Miklós lényegi megfogalmazása szerint a cenzúra legszívesebben „kultúrkuivá” fokozná le az alkotót, mert „éppen az alkotóerő egyik fő forrásától, a különbözőzés presztizsétől fosztja meg a kultúrembert”.⁶ A cenzúra – átláthatatlansága miatt – mindig potenciális veszélyt sejtett a művészetben, egyáltalán: a szuverén gondolatban. Léte egyben a legtisztább kifejeződése a művész(et) politikától való függésének, de legalábbis a politikával való kapcsolatának. E függést az ellenállás csak még szorosabbra fűzi. A művészet és az alkotás – pro vagy kontra – eddig sosem lehetett független az állam működésétől, végső soron anyagi vonzatai miatt sem.

A cenzúraengedély fontos funkciója volt, hogy a hatalom szempontjából legalizálta, egyáltalán: „létezővé” tette a művet, míg a cenzurális elutasítás következménye a jogi létezésből – s így végső soron az esztétikumból – való kirekesztés. A mű és alkotója átlép a politikum „közönséges létezésébe”, és a jog eszközeivel üldözhetővé válik. Más szóval: az elutasított számára csak a kultúrán kívüli (legjobb esetben szubkulturális) lét marad.

Milton maximája szerint a cenzúra „atlantiszi és utópista politika”, ami azt jelenti, hogy elképzelt célját illetően képtelen vállalkozás, hiszen a cenzor szempontjából az az eszményi mű, az etalon, amely a hatalom önképének pusztá reprodukciója. A szellemi alkotás természetével azonban nem fér össze, hogy egy műnek csak egyetlen olvasata legyen. A cenzúrát működtető hatalom legfőbb (többnyire titkolt) törekvése – a művészet keltette asszociációk teljes

6 HARASZI Miklós: *A cenzúra esztétikája*. Budapest, Magvető, 1991. 25.

„befogása” (Haraszi) – a vizsgált időszakban szerencsére sose valósulhatott meg. Már csak azért sem, mivel a hagyományos állami cenzúra feltételezi az alkotók és az ellenőri szervezet elkülönülését (ellentétben a XX. század totalitárius rendszereivel, ahol már maga az alkotó is a cenzúra részévé válik).

A könyv az európai cenzúra fejlődésének azt a szakaszát vizsgálja nagy léptékben, amikor a XVIII. század elején végérvényesen az állam válik a cenzúra urává, egészen 1918-ig, a háborús cenzúra tombolásának végéig. Az első világháborút követő korszak történetének felvázolásától el kellett tekintenünk, jól tudva, hogy a hitleri idők és a kommunista diktatúrák cenzúráját az utóbbi negyedszázad (politika)történeti irodalma Magyarországon is meglehetősen alaposan tárgyalja.

E könyv szerves folyamatot tár az Olvasó elé. Egyben kalandozásra is hívja, hogy a szellem harcosait az örökké létező gondolatrendőrség néhány emlékezetes figurájával szembesíthesse, s a cenzúra tengernyi rémtettéből néhány nagyon tanulságossal megismertethesse.

Első kézből származó, új kutatási adatokkal nem szolgálhat a könyv, de törekszik a szellemtörténeti összefüggések felfedésére, mivel a különböző korok és rendszerek cenzurális intézményeit egyetlen „progresszív” folyamat láncszemeinek tekinti. Egyik korszakról sem kíván részletes, teljességre törekvő képet adni (az efféle enciklopédikus igény, tekintve a sok évszázados irodalmi és tényanyag mennyiségét, amúgyis hamar a szerző nyakára tekeredne), hanem az egyes rendszerek „vívmányait”, olykor tragikomikus torzulatait mintegy csokorba szedve, korokon, országokon átnyúló komparativitással szeretné az Olvasó figyelmét „a rettegés eme örök gyermekére” irányítani.

Mert a cenzúra kétségkívül halhatatlan.

I. Cenzúratörténet

1. Spanyolország: Az inkvizíció ölelése

1.1. Las Casas igazsága

1660. június 3-án a zaragozai bíróság ítéletével megtiltotta a dominikánus rendbeli Las Casas könyvének árusítását. Az eredetileg még Sevilleben, 1552-ben megjelent könyv címe magyarul: *Rövid beszámoló a nyugat-indiai országok elpusztításáról*. Ez volt az a könyv, amely, mintegy vádiratként, először hozta az egész világ tudomására a spanyol inkvizíció és cenzúra, egyház és állam összefonódását, egy sajátos szellemi-politikai rendszer működési modelljét.

Az ítélet indoklása szerint a könyv „oly rettenetes és barbár eseményekről számol be, amelyeket egyetlen más nemzet története sem ismer, olyan tettekről, melyeket a szerző szerint spanyol katonák, nyugat-indiai telepesek és a katolikus király papjai követtek el. Tanácsos, hogy e beszámolót zár alá vegyük, mivel árt a spanyol népnek, s még ha igazak is lennének e cselekedetek, éppen elég lett volna azokat Ő Katolikus Felsége elé tárni, s nem kikürtölni a világba, hogy támadási lehetőséget adjunk Spanyolország ellenségei és az eretnekek kezébe.”⁷

Az Olvasó talán máris érzi, mennyire szemforgatóan álságos ez az ítélet. Úgy tesz, mintha nem tudná: az államhatalommal összefonódott egyházi szervezet – a katolikus vallás védelmének ürügyén – nemcsak a meghódított „Nyugat-Indiában” (vagyis Közép-Amerikában) tombolt féktelenül, hanem már jó ideje a spanyol anyaországban is.

1.2. Kivettetik, mint a szőlővessző

Az 1478-tól 1834-ig működött spanyol inkvizíció – s a hozzá szorosan kapcsolódó cenzúra – egyfajta totalitást valósított meg. Olyan totalitást, amely a hit „védelmében” egyesíteni tudta az egyház és az állam intézményeit és a megfélemlített társadalom erőforrásait. Mindezt azzal a céllal, hogy a rettegést a hatalomtól – az egyháztól és az államétól is – mindent felülmúlóvá tegye. Hogy a hétköznapi ember számára a Szentírás hivatalos értelmezésén kívül más szellemi dimenzió ne létezhesen.

Ideológiailag az inkvizíció működése „a bűnben való egyenlőség” elvén alapult, amely az „Isten előtt minden ember egyenlő” bibliai maxima átértelmezése. Az inkvizíciós eljárás a *bűnösség elvére* épült: az istentelenséggel vádolt személyt eleve bűnösnek kellett tekinteni. „Isten majd kiválogatja az övéit” – hirdette Torquemada főinkvizítor. Ami azt jelentette: ha ártatlanságát a vádlottnak nem sikerül bizonyítania, eretneknek minősül, amelynek következménye az egyház kebeléből való kizárás (*exkommunikáció*) és a bűnös átadása a világi büntetőjog hatalmának. Márpedig a középkori eredetű világi törvények az „istentelenség”, „istenkáromlás”, „eretnekség” és ehhez hasonló nevű tényállásokat elvben mágyahalállal sújtották.

7 Idézi: Hans J. SCHÜTZ: *Verbotene Bücher*. München, Beck, 1990. 58.

Köztudott, hogy a tűzhalál eredetileg egyes ősi vallások emberáldozatának formája, de az inkvizíció létjogosultságát a Biblia Új Testamentumából vezették le. János Evangéliuma szerint: „Ha valaki nem marad énbennem, kivetetik, mint a szőlővessző [...], és a tűzre vetik és megégnék” (15/6). Máté Evangéliuma szerint is: „Minden fa, a mely nem terem jó gyümölcsöt, kivágattatik és tűzre vették” (3/10. és 7/19.).

1.3. Istentelenség, eretnkség

Gyűjtőfogalom. Minden cselekmény beletartozik, amire ráfogható, hogy a Szentírásban foglaltak megtagadása, vagy legalábbis a hivatalos bibliaértelmezéstől való eltérés. Taxatívve lehetetlen felsorolni az elkövetési magatartásokat, mivel az újszövetségi Biblia, illetőleg a hivatalos kommentárok szövegeinek általánossága az értelmezésnek mindenkor eléggé tág teret nyitott. Lényeges, hogy a „tudatlanságból eredő botlást” általában nem tekintették büntetendőnek, annál inkább a „szabad akaratból származó és megátalkodott tévedést”, ahol is a „megátalkodottság” a szándékos elkövetést – a tulajdonképpeni bűnösséget („alaki” avagy „lelki” eretnkség) – jelenti.

A megátalkodottságnak is voltak fokozatai: míg a belső eretnkség a titokban űzött istentelenség (se szóval, se jellel ki nem fejezett „gondolatbűn”), külső eretnkség a – magányosan avagy nyilvánosan űzött – szóval vagy jellel kifejezett istentelenség. A legsúlyosabb eset volt a sok ember (több mint két személy) előtt szóval vagy jellel kifejezett istentelenség, ezt természetesen az is megvalósította, aki eretnkséget írásban terjesztett, ilyen művet írt vagy kinyomtatott. Az ilyen ember elvileg csak megátalkodott lehetett, tehát nem védekezhetett azzal, hogy pl. nem ismerte a könyv tartalmát.

1.4. Bűn és gonosztett

Az inkvizíció kíméletlenségére jellemző „a bűn” és „a gonosztett” megkülönböztetése. Dogmatikája szerint ugyanis az eretnkség egyszerre bűn is és gonosztett is. Mint bűn, a lelkiismeret fóruma (forum internum) elé tartozik, mint gonosztett, az inkvizíció és a világi bíróság (együtt: a forum externum) elé. Az a bűnbánó, aki a gyónásban megvallotta eretnkségét, a lelkiismeret fórumán elnyerhette a „szent abszolúciót”, vagyis „az Úr színe előtt” megbocsátottak neki a bűnért (feloldozást nyert). De „gonosztettéért” – tekintet nélkül a feloldozásra – az egyház bíróságának ítélete várt rá. (Ez a súlyossági fokozat alapján halálbüntetés is lehetett).

1.5. Cenzúra és inkvizíció

Kezdetről szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hiszen az inkvizíciós eljárás gyakran azzal indult meg, hogy az inkriminált kézirat vagy könyv a cenzúrán fennakadt. A források szerint⁸ a spanyol inkvizíció már 1490-ben héber bibliákat és más zsidó vallásos könyveket égettetett,

8 Vö. HAVAS Károly: *Az inkvizíció története*. Budapest, Rozsnyai, 1927.

pár évvel később Salamancában egy *auto de fe*⁹ alkalmával 6000 ilyen könyvet, Granadában pedig rengeteg mór kéziratot vetettek máglyára.

Míg Európa más részein a cenzúra önálló intézményként csak 1501-ben született meg, (VI. Sándor pápa rendeletével, amellyel az egyházfő a püspökök feladatává tette, hogy „éberen ügyeljenek a sajtótermékekre”), Spanyolországban már Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella alatt (1488-ban) törvény mondta ki: semmiféle könyvet nem szabad kinyomtatni, az országba behozni vagy árusítani előzetes vizsgálat, illetve engedély nélkül. (Valladolidban ekkor a királyi törvényszék, Toledóban, Sevilleben és Granadában az érsekek, Burgosban a püspök gyakorolta az *egyszerre egyházi és állami* cenzúrákat. Ugyanekkor – 1488-ban – határozták meg először az inkvizíció szabályait is.) A törvény „minden jó katolikusnak” kötelességévé tette, hogy bejelentse azokat a könyveket, amelyek „a katolikus hittel ellenkeznek”. A tiltott könyvek első spanyol jegyzékét 1546-ban a louvaini egyetem nyomtatta ki. (Tekintve, hogy a mai Belgiumban található város a XVI. században Németalföld részeként spanyol uralom alatt állt.)

1558-ban – Johanna infánsnő rendeletére – újabb lista következett az elégetendő könyvekről. Ezek jobbára latin szövegű bibliák voltak, az egyház által hivatalosan jóvá nem hagyott, „eretnek szellemű” széljegyzetekkel. Ekkor született az első – katekizmus (kérdés-felelet) formában szerkesztett – „használati útmutató” a hivatalosan elfogadott bibliaértelmezésekről, mely az inkvizíciós eljárásnak is, a cenzúraeljárásnak is alapját képezte. Ezt az idők folyamán még nagyon sok hasonló követte, a tiltott könyvek újra meg újra kiadott címlistáival (indexeivel) együtt.¹⁰ Viszont legkésőbb 1627-től az állam (helyesebben: a Korona) cenzúrája – szervezetileg önállósítva magát mind az inkvizíciótól, mind az egyházi cenzúrától – a Királyi Tanács (Kamara) hatáskörébe került: az engedélyezett kézirat minden lapját a Kamara egyik titkárának kellett aláírnia. (Ez egészen 1804-ig így működött.) Az inkvizíciós eljáráshoz a királyi cenzúra azonban 1627 után is szorososan kapcsolódott, hiszen a hivatal által letiltott kéziratok és könyvek inkriminált helyei az inkvizíció számára bizonyítékul szolgáltak.

Az inkvizíció és a cenzúra közt azonban nem a hivatalok együttműködése, hanem a gyónás volt a leghatékonyabb kapocs. 1559. január 5-én IV. Pál pápa brevében kötelezte a spanyol gyóntató papokat: „Híveikhez kérdést intézzenek, hogy olvastak-e tilos könyvet vagy tudnak-e valakiről, aki kinyomtatta vagy árusítja azt.”¹¹ A gyóntatók erre az esetre feloldozást kaptak a gyónási titok megtartása alól: kötelesek voltak továbbítani az információt előljárójuknak vagy az inkvizíciós törvényszéknek.

1.6. Térden állva, autodafén

Az inkvizíció függetlenné vált az államtól – annak ellenére, hogy magát a szervezetet irányító főinkvizitort a király nevezte ki – sőt, idővel arra is igényt tartott, hogy „lélekvizsgálati ügyekben” az állam minden intézményét ellenőrizhesse. Az ún. *Hit Ediktuma*¹² szerint a világi

9 Autodafé: vádlottak és halálra ítélték ünnepélyes körmenete, ítéletvégrehajtás előtt.

10 A spanyol könyvindexekre főként az eretnek (Bibliával ellentétes) és protestáns szellemiségű, a miszticizmust (az Istennel való közvetlen kapcsolatot), a molinizmust (a szabad akarat jelentőségét hirdető tant), az okkultizmust (természetfeletti erőket, pl. a boszorkányságot), az illuminizmust (a titkos felvilágosító mozgalmakat) és a szabadkőműveséget népszerűsítő művek kerültek fel.

11 Idézi HAVAS i. m. 275.

12 Olykor még az uralkodónak is esküt kellett tennie rá – a főinkvizitor kezébe.

hatalomnak az állam igazgatásánál fontosabb kötelessége „a maga tisztaságában” megőrizni a katolikus hitet, az állam testéből kiirtani az eretnekséget – az egyház szellemi vezetése mellett.

Így nem csoda, hogy a főinkvizítorok végig ellenezték a világi cenzúrát. Szerintük a cenzúra a lélekvizsgálati stratégia fontos része, ezért itt az államnak csak annyi szerepe lehet, hogy a működés jogi kereteit és feltételeit biztosítja, úgy, ahogy az az inkvizíció – a „Szent Hivatal” – kiépülésekor mindig is történt: ha egy-egy új inkvizítor működni kezdett, királyi rendelet parancsolta meg, hogy „alkirálytól lefelé” minden hivatalos személy segítséget nyújtson neki, „engedelmeskedjék letartóztatási parancsainak” – vagyis saját apparátusával hajtsa végre azokat, állandó karhatalmat biztosítva a Szent Hivatal helyi bíróságának.

1.7. Őfelsége hivatalos ördögűzője

Annak a tisztségviselőnek, aki ellenszegült a Szent Hivatal szupremáciájának – ha ugyan nem sújtották kiátkozással –, valamelyik autodafén térden állva, égő gyertyával kezében kellett megkövetnie a főinkvizítort. Utóbbi hatáskörébe tartozott az egyes inkvizíciós bíróságok vezetőinek kinevezése, de ő maga a Szent Hivatal (a híres *Suprema*, vagyis a Legfőbb Tanács) elvi – később egyre inkább operatív – irányítása alatt működött. A király és a főinkvizítor is a *Suprema* tagja volt. De rajtuk kívül állandó tag csak az lehetett, akit közvetlenül a pápa jelölt ki. Testületileg határoztak, vitás esetekben a király szavazata döntött. A király lelki ügyeit viszont – a személyes gyóntató ellenőrzésével – szintén a főinkvizítor felügyelte. (Aki egyszer – kiderítendő, hogy nem boszorkányság következménye-e az uralkodó betegsége – „hivatalos ördögűzőt” rendelt ki melléje.) A tilalmi indexek összeállítása révén a *Suprema* – 1747-ig – „szakmailag” a világi cenzúra intézményeit is felügyelhette.

Addig (bár olykor előfordultak hatásköri villongások a „normál” egyházi cenzúrát gyakorló püspöki székek és az inkvizíció bíróságai között) nagyjában-egészében érvényesült az az elv, hogy Spanyolországban az egész igazságszolgáltatás legmagasabb fóruma a Szent Hivatal – mármint a megkereszteltek felett. (A meg nem kereszteltek és a katolikusok, mint egyházon kívüli személyek tekintetében a *Suprema* nem igényelt joghatóságot.) Végül is csak VI. Ferdinánd 1747-es cenzúra-rendelete deklarálta egyértelműen a királyi szupremáciát minden egyházi és állami fórum felett.

1.8. Főeretnekek és kiátkozott szerzők

Ami a tiltott művek jegyzékét illeti, Spanyolországban ebből egyszerre három is létezett, mely három kategóriát jelentett. Az első a „főeretnekek”, vagyis olyan szerzők műveit tartalmazta, akiknek minden műve tiltott volt (*damnati*). 1612-ben például Francis Bacon, Johann Kepler, Tycho Brahe, Rotterdami Erasmus, Rabelais, Hugo Grotius, Machiavelli és VIII. Henrik (mint anglikán teológiai szerző) is szerepelt rajta. A második lista csak egyes tilalmazott műveket sorolt fel (például Ovidiustól az *Ars amatoria* spanyol fordítását, Dante *De monarchiáját*, Boccaccio *Decameronját*, Jean Bodin *De la Republique-jét*, Ariosto Őrjöngő Rolandját), a harmadik az anonim szerzők tiltott műveit. Bacon, Kepler és Brahe néhány írását azzal a megbélyegző megszorítással engedélyezték, hogy a könyv külzetén egy jegyzet feltüntesse: a mű egy „kiátkozott szerző” alkotása.

1.9. Háború „a néma eretnek” ellen

A nyomtatott könyv elterjedésével s a protestantizmus előretörésével egyidejűleg a katolikus egyház kezdi elveszíteni a tudományok s a politika terén addig betöltött pozícióját. Ennek ellensúlyozását is szolgálta, hogy az egyház hivatalos nézeteitől való mindennemű eltérést bűncselekménnyé (*heterodoxia*) nyilvánítsanak. A Szent Hivatal a heterodoxiát mintegy rákos sejtnek tekintette, amely – megtűrése esetén – a hit egészére, mint organikus testre nézve „halálos” veszélyt jelent. Az inkvizíció, mint láttuk, monopolizálta ugyan az igazságszolgáltatást, de a heterodox könyvek – Virgilio Pinto kifejezésével: „a néma eretnekek”¹³ – elleni totális háborúban nem kevésbé fontos szerep jutott a spanyol cenzúrának is. A cenzúra feladata kettős: 1. a heterodox tartalmak feltárása, azonosítása, 2. az ilyen kéziratok és nyomtatványok nyilvánosságra kerülésének megakadályozása, tekintve, hogy e tiltott szövegek (magányos) olvasása, sőt pusztá birtoklása is büntetendő volt.

A cenzúrahatóság eljárása – hasonlóan az inkvizícióéhoz – formailag *kontradiktórius* volt, vagyis per formáját öltötte, s a vádlott maga a szöveg (a kézirat, a könyv) volt. De csak a tudományos művek, főleg bibliamagyarázatok esetén tartották meg a bírósági tárgyalásokhoz hasonló bizonyítási eljárást, melynek célja a heterodoxia feltárása volt. Ez rendkívül dogmatikus vitát jelentett. A könyvet, a kéziratot a szerző, vagy képviselője „védte”, a vádat az 1554 óta többször kiadott *Censura General de Biblias* – a tiltott bibliatartalmak aktuális indexe¹⁴ – alapján a cenzor vagy az ún. egyházi tanács tagja képviselte. (A cenzorok dominikánus, ferences vagy – egyre inkább – jezsuita papok voltak, akiknek kiválasztása során a teológiai képzettség mellett igen fontos volt „a tiszta vérből” származás.) A heterodoxia feltárása többnyire formállogikával, a szövegkörnyezet, a szövegösszefüggések figyelembe vétele nélkül történt, bár gyakran meghallgatták az alcalai és salamancai egyetemek bibliaszakértőit is.

A döntést jóváhagyásra az egyházi tanácsnak kellett megküldeni, amely a végső verdiktet – megtiltandó vagy netán engedélyezhető – kimondta. Előbbi esetben a cenzúraeljárásnak az inkvizíciós bíróság eljárásával kellett folytatódnia, s itt már persze – a szöveg mint bűnjel alapján – nem a könyv, hanem a szerző volt a vádlott, illetve mindenki, aki egy illegális könyv előállításában, forgalmazásában közreműködött. Az inkvizíciós bíróság elfogatóparancsot (*ediktum*) ad ki ellenük, amelyet a templomok kapuján kifüggesztenek. Az inkvizíció előtt, mint említettük, a bűnösség elve érvényesült, tehát a heterodoxia elkövetését a cenzúrahatóság vizsgálata alapján bizonyítottnak tekintették. Itt most azt kellett megállapítani: mennyiben minősül ez egyben „istentelenségnek” is? Hogy ez nem áll fenn, a szerencsétlen vádlottnak kellett bizonyítania – de ismerte a Szent Hivatal tortúráját, nem sok esélye volt rá.

Az előzetes cenzúrárt, mint említettük, már 1488-ban bevezették. Ebben a korai időszakban sajátosságos a hatáskörök meglehetősen változatosága. Kasztíliában a világi hatóságokra tartozott. Valladolidban és Granadában a legfelső bíróság elnöke, Sevilleben az érsek, Burgosban, Salamancában és Zamorában a püspök kapott cenzúrajogot, végül 1554-től kezdve a városok

13 Virgilio PINTO: *Censorship: A System of Control and an Instrument of Action*. In: Angel ALCALÁ (szerk.): *The Spanish Inquisition and the Inquisitorial Mind*. Boulder, CO, Columbia University Press, 1987.

14 Más néven az ún. *Valdés-index*, melyet az összes későbbi interpretációk és indexek alapjának tekintettek (1554), az 1584-es *Quiroga-index*szel együtt. Az indexek deklarált célja annak megakadályozása volt, hogy a szabados kommentárok eltorzíthassák a Bibliának, „az isteni kinyilatkoztatás alapvető tárhelyének katolikus jelentését”. Úgy tűnik, a „kárhozatra fogékonyság” definiálása és a katolikus hit tisztaságát fenyegető veszélyek felsorolása a Szent Hivatal számára fontosabb volt, mint maguk a kárhoztatott tartalmak.

tanácsai. Az 1558-as királyi dekrétum halállal és vagyonelkobzással sújtja a cenzúraengedély nélküli könyvkiadást. A dekrétum végrehajtását a cenzúra magára vállalta, gyakorolva a királyi tanács azon jogát is, hogy megállapítsa a külföldről behozható könyvek listáját és ellenőrizze a könyvesboltokat. A kezdetben a királyi hatóságai által kiadott tilalmi listákat (indexeket) is a Szent Hivatal ellenőrzi, később ez az inkvizíció joga lesz. Látható, hogy a klasszikus előcenzúra egyre inkább alárendelt, de legalábbis előkészítő szerepet játszott az inkvizíciós bírósági eljárás mellett – a XVIII. század végéig mindenképp. Ekkor – a királyi cenzúra elkülönésével egyidejűleg – a Szent Hivatalnak ezek a jogosítványai megszűnnek, s az inkvizíció bírósága nem adhat ki többé elfogatóparancsot a királyi tanács egyetértése nélkül (1786).

Inkvizíció és cenzúra vallási köntösben mutatkozó összefonódásáról – a madridi inkvizíciós bíróság egyik ítélethirdetéséről a zsúfolásig tele San Domingo templomban – az egykorú források alapján érzékletes leírást ad Lion Feuchtwanger: „A templom közepén, egy összetákoltt emelvényen álltak a halott eretnekek koporsói, és fekete posztóval bevont kereszttekhez kötve a szökésben levő eretnekek képmásai, egy második emelvény várt a hús-vérből való eretnekekre [...]. Négyen voltak, rajtuk a *sanbenito*; a *zamarra*, a szégyenruha.

Zsákszerűen lógott rajtuk a sárga, durva ing, rajta a fekete András-kereszt, nyakukon kötél himbálózott, fejükön magas, hegyes kalap, a *coroza*, meztelen lábuk sárga, durva posztócipőben, kezükben eloltott, zöld gyertyákat tartottak [...].

Először José Ortizt szólították: ő kétségét nyilvánította az Oszlopos Szent Szűz képének csodatevő erejében [...]. Ezt az embert arra ítélték, hogy nyilvános körmenetben vezessék végig a városon, továbbá kétszáz ostorcsapásra, aztán pedig át kell adni a világi hatóságoknak ötéves gályarabság letöltésére. Utána Constancia Rodriguez könyvkereskedőnőt szólították. *Raktárában tizenhét indexen levő könyvet találtak, hármat hamis kötésben, ártalmatlan címek alatt.*

Az asszonyt a szokásos »mellékbüntetések«, száműzetésen, vagyonelkobzáson és ehhez hasonlókn kívül a *vergüenza* büntetésére ítélték, azaz meztelen felsőtesttel végigvezettetik a városon, miközben egy hírnök kihirdeti bűnét és büntetését [...]. Egy titkár lépett a szószékre, és felolvasta az esküformulát, mellyel a jelenlévők szigorú engedelmességet fogadtak a Szent Hivatalnak, és kötelezték magukat, hogy állandóan üldöznek mindenféle eretnokséget. Mindenki áment mondott rá.”¹⁵ Mindez a XVIII. század legvégén, a francia forradalom után!

„Az az uniformitás, ami ahhoz kell, hogy egy nemzet, vallás vagy párt erős legyen [...], az érzelmeken és a gondolkodásmódon múlik. Ha ez megvan, akkor az intellektuális meggyőződések mellékesek [...]. Az olyan közösségekben, ahol az embereknek el kell fogadniuk – *legalábbis külsőlegesen* – valamely nyilván képtelen doktrínát, az emberek legjobbjai ostobákká vagy kiábrándultakká válnak” – írja Bertrand Russell.¹⁶

15 LION FEUCHTWANGER: *Goya. A megismerés gyötrelmes útja*. Budapest, Európa, 1962. 210–213. (Kiemelés az idézetben – P. S.).

16 BERTRAND RUSSELL: *A hatalom. A társadalom újszerű elemzése*. Budapest, Európa, 2004. 96–97. (Kiemelés az idézetben – P. S.).

2. Franciaország: Az ancien régime puha cenzúrája

2.1. Lebegés engedély és tilalom között

A felvilágosodás eszméi a XVIII. század elejétől lassan, de egyre intenzívebben átítatják a francia társadalmat. Ennek sajátos következménye, hogy az 1629 óta végleg szekularizált, királyi jogként működő cenzúra a műveknek a hivatalosan engedélyezett (*privilège* général, röviden: „privilégium”) és a teljes mértékben tiltottak (*livres prohibés*) között több egyéb kategóriáját is elismerje. (Azzal a megszorítással persze, hogy a „privilégiummal” nem rendelkezők bármikor számíthattak arra, hogy a királyi ügyész vagy bárki feljelentésére közigazgatási vagy bírósági úton kivonják a könyvet – esetleg a szerzővel együtt – a forgalomból, a király és az állam tekintélyének, a jó erkölcs, valamint a vallás sérelmének indokával.) Egymás mellett létezett tehát a normatív mellett egy úgynevezett „anyagi cenzúra” is, mely utóbbi – pusztán a léténél fogva – nagyrészt formálissá, mi több: virtuálissá tette a normatív cenzúrát. Chrétien-Guillaume Lamoignon de Malesherbes, aki tizenhárom éven át a királyi kancellária cenzori hivatalának (*la Librairie*) vezetőjeként a cenzúraügy egyik legfőbb irányítója volt, emlékirataiban¹⁷ bevallja: az ő „munkaköri mulasztásának” köszönhető, hogy ez így lehetett. Az ancien régime Francia Királyságában, ahol a király jogai elvben abszolútak voltak, ehhez kellett némi bátorság, hiszen a központi cenzori hivatal vezetőjének döntése a király mindenkor – vélhető – személyes akaratát tolmácsolta. (Persze tudjuk, hogy a Lajosok – ellentétben a korszak pedáns Habsburgjaival – vajmi ritkán foglalkoztak személyesen cenzúraügyekkel.)

Ez a „munkaköri mulasztás” azt jelentette, hogy az olvasás igénye az arisztokrácia, s a társadalom befolyásos, polgárosult rétegeiben a XVIII. század derekára megtalálta az állami cenzúra hatékonyságát jócskán aláásó „kiskapukat”. Malesherbes – a franciák van Swietene, aki a forradalom idején a király védőjeként is elhíresült – jól látta, hogy a francia társadalom mérvadó része lényegében már a század közepére túllépett az ancien régime anyagi és szellemi kötöttségein, és a cenzúra XVII. századi szigora tarthatatlan. Cenzorsága alatt véglegesült az a gyakorlat, amely csak a vallás alapelveit, a szorosán vett királyi tekintélyt, a kormányt és az alattvalók engedelmisségi kötelezettségét vitató művektől tagadta meg következetesen a „privilégiumot” (vagyis a kinyomtatási engedélyt), a „jó erkölcsöt” támadóktól csak akkor, ha azok egyben „obszcénnek” is voltak minősíthetők. Bevezeti a „megtűrt művek” (*ouvrages licencieux*) kategóriáját: olyan művek ezek, amelyek – „kicsapongásra” csábításuk miatt – „széles körben elterjedtek, de se engedélyezve, se betiltva nincsenek”.¹⁸ (Döntően a Hollandiából nagy mennyiségben becsmepészett francia nyelvű könyvtermés hatására, mégis, figyelemre méltó nagyvonalúsággal ismeri be gyengeségét a hatalom. Mintha azt mondaná: „ha már egyszer kijátszottál, mit tegyek, szemet hunyok afelett, amit különben nem lenne szabad eltűrnöm”.)

17 Chrétien-Guillaume Lamoignon de MALESHERBES: *Mémoires sur la librairie et sur la liberté de la presse*. Párizs, Agasse, 1809.

18 Uo. 89.

2.2. A hivatalok bája

A francia cenzúra az ancien régime idején egyébként nagyon centralizált és bürokratikus felépített szervezet volt. Legfelső szerve az Államtanács két tagjának (*conseillers*) vezetésével működő Könyvfelügyeleti Hivatal (*Bureau contentieux de la librairie*) volt, fő feladata – a király kancellárjától kapott *intenciók* alapján – a könyvcenzúra központi elveinek és szabályainak kidolgozása. Tagjait a király nevében a kancellár vagy a királyi pecsétőr nevezi ki, és az előterjesztések alapján forma szerint ő hozza meg a Hivatal döntéseit is. Felügyeli továbbá (1763-ig) a tulajdonképpeni Könyvcenzúra Hivatal munkáját (*Bureau gracieux de la librairie*: a „gracieux” kifejezés – jelentése „kegyes, bájos, kedves, barátságos” – a hatalom jókedvű cinizmusát idézi fel. A stílus mindenekelőtt!). Itt egy igazgató, vagy főfelügyelő irányítása alatt működtek a cenzorok, meg egy ún. királyi titkár, aki a kinyomtatási engedély megadását igazoló „privilégium”-bélyegzőt rányomta a kéziratokra, és ezen aktusról értesítette a Nyomdászok céhét (a *Chambre syndicale*-t) is. „A bájos, kegyes hivatal” természetesen azt is ellenőrizte, hogy a kinyomtatott szövegmegegyezik-e az engedéllyezettel. Jellemző, hogy a kancellár személyének változásakor a hivatal vezetőjét is mindig lecserélték.

A szolgálati viszonyoknak ez a hűbéries jellege tette lehetővé, hogy a cenzúra tényleges irányítása a király helyett egyre inkább a kancellárok (később személyi titkárok) személyes ügyévé váljon. Mindazzal, ami ezzel járt: szubjektívizmussal, korrupcióval s olykor a megjelenés váratlan esélyével az abszolutizmus halálos ellenségeinek. De tág tere nyílt a cenzori elutasító döntések utólagos korrekciójának is, ha azokat a kérvényező, a hivatalvezető vagy a kancellár valami okból méltánytalannak találta. Kétséges esetekben – ahogy Malesherbes leírja – olykor meglehetősen bonyolult egyeztetésre is sor került. A végső döntést mindenkor a királyi kancellár, vagy a pecsétőr hozza meg: esetükben egyenesen *hivatali vélelem* szolt amellet, hogy csakis ők ismerik az uralkodó, mint legfőbb cenzor aktuális véleményét. Malesherbes néhány szava jól érzékelteti az egész döntési mechanizmus „tehetetlenségi nyomatékát”: „A cenzúra alapelvei bizonytalanok lévén, a cenzornak nincs más teendője, mint kétség esetén megkérdezni a Cenzúrahivatal vezetőjét [...], aki utasításért a kancellárhoz fordul, aki viszont, mint az igazságszolgáltatás feje, egyedül ismeri a király intencióit.”¹⁹

A cenzori döntések operatív végrehajtója a Könyvrendőrség (*Police des livres*). Élén 1667 óta a párizsi rendőrfőkapitány helyettese (*lieutenant de police*) állt, aki 1763-tól kezdve egyben a Könyvcenzúra Hivatal is felügyelte és felette fontos munkájában a Nyomdászok céhe által delegált könyvellenőrökre (a könyvszakmát jól ismerő, fizetett kultúrpiclikre) is támaszkodhatott. A Könyvcenzúra Hivatal határozatainak végrehajtásán és a nyomdák ellenőrzésén kívül a kisebb nyomtatványok, röplapok engedélyezése is a Könyvrendőrség hatáskörébe tartozott. 1736-ban 72 cenzor tevékenykedett Franciaországban, 1751-ben már 82, s 1789-re számuk elérte a 150-et. 1728-ban életbe lépett az a törvény, melynek értelmében a cenzúra-előírások megsértését súlyos esetekben 5 évi gályarabsággal lehetett büntetni. A XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig 869 író, könyvkiadót és könyvkereskedőt zártak börtönbe, és hóhérral 100 könyvet égettettek el – ez, tekintve a könyvkiadás hatalmasra növő volumenét, száz évre vetítve nem igazán sok. (Habár a cenzúra elleni „különösen súlyos bűntettek” 1757-ben visszaállították a halálbüntetést is.)

2.3. A mű legyen jelentéktelen!

Elméletileg a rendszer a maga vertikumában és szigorú zártságában szinte tökéletesnek látszott az ellenőrizetlenül kinyomtatott gondolatok terjedésének megakadályozására, de a valóság egészen más volt. Az ok: nem sikerült a francia nyelvű könyvészetet se Párizsra összpontosítani, se Franciaországra redukálni, és a hosszabb-rövidebb ideig (olykor főúri kastélyokban!) működő titkos nyomdák az országon belül is ontották a tilos könyveket. Ebben a helyzetben alakult ki – hogy a francia könyvtermés volumene egyáltalán követhető legyen – az ún. *simple tolérance* gyakorlata. Ami azt jelentette: a szerző, a kiadó vagy a könyvterjesztő *szóbeli* ígéretet kapott a Könyvrendőrség vezetőjétől arra, hogy az engedély nélkül kinyomtatott könyv terjesztését a rendőrség nem fogja akadályozni, sőt, esetleg még figyelmezteti is az érintetteket a társhatóságok által kezdeményezett lefoglalás közeli veszélyére. A toleranciának ez a különös formája, melyet a hatalom tehetetlensége szült, csak a hatóság hallgatása volt. Nem minősült engedélynek, s így nyilvánvalóan csak időleges és bizonytalan védelmet jelentett, hiszen a jogtulajdonosokat semmi se védte a hatóság esetleges későbbi fellépésével szemben. De előfeltétele volt, hogy a mű jelentéktelen legyen: a körülmények alapján ne kelljen számolni azzal, hogy különösebb feltűnést kelt.

Végül is, a vázolt folyamatok eredményeként a XVIII. század közepére a nyomtatott írásműnek – cenzurális szempontból – a következő kategóriái alakultak ki Franciaországban:

- a) Hivatalos cenzúraengedéllyel (*privilège général*) rendelkező művek.

A király mint legfőbb cenzor nevében, a király pecsétjével igazolt előzetes engedély a kézirat kinyomtatására és forgalomba hozására. A privilégium megkérdőjelezhetetlenül igazolja, hogy a mű tartalma megfelel a királyság hivatalos ideológiájának, ezért egész Franciaországban a törvények védelme alatt áll.

Létezett olyan engedély is, amely a mű forgalomba hozatalát csak az ország valamely részére tette lehetővé (*privilège local*, ill. *permission simple*). A „privilégium” kifejezés dogmatikai tartalma az, hogy a király, mint abszolút uralkodó, „minden betű ura”, vagyis engedélye nélkül egyetlen gondolat kinyomtatása sem lehetséges.

- b) Félhivatalos cenzúraengedéllyel (*permission tacite*) rendelkező művek.

Kinyomtatási engedély olyan kéziratok számára, amelyeknek tartalma ugyan eltér a hivatalos ideológiától, de kifejezetten mégse támadja azt. Az ancien régime királyi dekretumokban meghatározott cenzúrajoga a *permission tacite* lehetőségét természetesen nem ismeri, és csak 1720 után fejlődött gyakorlattá, a külföldön nyomtatott könyvek belföldi utánnyomásának, illetve franciaországi forgalmazásának tekintetében is. Lényege: a Könyvcenzúra Hivatal méltányosságból tudomásul veszi, hogy az engedéllyel (de a hivatalos jelleget igazoló pecsét nélkül) forgalomba kerülő könyv impresszumában a valóságos helyett adott esetben egy külföldi nyomda szerepeljen. A hatóság tehát behunyja a szemét: úgy tesz, mintha a könyvet nem Franciaországban nyomtatták volna. Mi sem jellemzőbb az ancien régime kétarcúságára, mint hogy a Hivatalnak ez az életközeli, de a pozitív jognak fittyet hányó „háziengedélyezési” gyakorlata azt követően is (egészen 1789-ig) fennmaradhatott, hogy Malesherbes 1758-as kísérlete a *privilège général* fogalmi definíciójának tágítására – más szóval a szakigazgatás korlátlan mérle-

gelési jogkörének törvénybe iktatására – csődöt mondott.²⁰ Az Isten kegyelméből trónoló uralkodó nem volt hajlandó lemondani abszolút jogairól, de hozzájárult e jogok virtuálissá válásához. A *permission tacite* gyakorlata önmagában is alkalmas volt az abszolutizmus ideológiai alapjainak aláásására.

- c) Tiltott művek azok, amelyek a Tiltott könyvek listáján (*Livres défendus*) szerepelnek. (A Könyvcenzúra Hivatal által kinyomtatásra nem engedélyezett művek vagy a Könyvrendőrség nyomozati listáján szereplő, illegálisan kinyomtatott vagy külföldről behozott, ún. „elkobzott” könyvek, illetőleg a privilégium alapján megjelent könyvek nem engedélyezett utánnomásai – „kalózkidásai” – is.) E listát ugyan sosem sikerült naprakész állapotba hozni, de a gyakorlatban kiegészült a katolikus egyház által tilalmazott – a Rómában szerkesztett *Index librorum prohibitorum* listáin szereplő – művekkel. A Francia Királyság állami cenzúrája tehát minden további nélkül hajlandó volt szankcionálni az egyház tilalmait is. Miközben a társadalmat már áthatja és feszíti a felvilágosodás látásmódja, „odafent” még mindig az állam és az egyház középkori összefonódásának szelleme kísért. Meghökkenítő diszkrepancia! Nem is beszélve arról, hogy az egyházi iskolákban, intézményekben használt tankönyveknek és traktátumoknak az egyházi előljárók cenzúráján is át kellett esniük.

2.4. Államellenes Robinson Crusoe

Míg kezdetben – 1718 és 1725 között – a fennmaradt nyilvántartások szerint még csak 130-an kérvényezték a félhivatalos engedélyt (ebből 68-an megkapták, 47 engedélykérelmet elutasítottak, 15 esetben pedig a hatóság „hallgatott”), később a *permission tacite* megszerzése egyre inkább az egyetlen legális lehetőséggé vált arra, hogy megjelentessék a felvilágosodás alapműveit. A cenzorok leginkább a teológiai és filozófiai művekkel nem bántak kesztyűs kézzel, az irodalmi alkotások terén sokkal szabadabban tolmácsolhatták az uralkodó vélhető álláspontját. Ezt persze gyakorta megfajelték a hivatalnoki félelem sugallta kukacoskodással. 1720-ban például a *Robinson Crusoe élete és kalandjai* első részének francia fordítása csak nagy nehezen, azzal a megjegyzéssel kapta meg a kinyomtatási engedélyt, hogy „a cenzúrahatóság szabályzata és szokásjogi gyakorlata szerint egyes tiltott kéziratok bizonyos részeit ki lehet adni félhivatalos engedéllyel”.²¹ 1721-ben Montesquieu-től a *Perzsa leveleket* és a Robinson Crusoe harmadik kötetét viszont kategorikusan letiltja a cenzor, mondván: „Nagyon elmarasztható írások.” Csak 1723. január 31-én kap a teljes Robinson Crusoe kinyomtatási engedélyt, de megint csak feltételesen: a kancellár előírja, hogy kinyomtatott szövegnek – ellentétben a kézirattal – „mindenben meg kell felelnie a szokásos elvárásoknak”. Nem ismerjük a fordítás eredeti kéziratát, sem a cenzor jelentését, így nem tudjuk, pontosan miket kellett a fordítónak változtatnia rajta – már, amennyiben a csonkítási igény egyáltalán írásbeli formát öltött...

20 Az általa javasolt szöveg szerint „Conformément aux reglements et usages de librairie... ce terme *usage* a paru renfermer l'usage des permissions tacites.” Uo. 253.

21 Idézi: Edgar MASS: *Literatur und Zensur in der frühen Aufklärung*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1981. 47–48. (Kiemelés az idézetben – P. S.).

A meglehetősen bonyolult intézményi struktúra dacára – vagy éppen azért! – ma már többnyire csak sejthető, mik voltak a cenzori elutasítások konkrét indokai. A francia levéltárakban fennmaradt cenzori jelentések (*rapportok*) arra utalnak, hogy az elutasító döntésekben nem egyszerűen az egyes művek tartalma lehetett a meghatározó, hanem inkább az, hogy a cenzor megítélése szerint mi lenne az írás várható társadalmi hatása a vallásra, az erkölcsre, a politikára, illetve az uralkodóra és más kiemelkedő személyiségekre nézve. (A rapportok alapján megfigyelhető az is, hogy a klasszikus francia cenzúrában az „erkölcsi eltévelyedés” – ellentétben az osztrákkal – többnyire nem szexuális vagy etikai-esztétikai, hanem éppenséggel vallási jellegű. A „gáláns kicsapongások” leírásai itt sokszor átmehettek a hivatalos vagy félhivatalos szférán.)

A XXI. század embere persze hitetlenkedve bámul: hogyan? Mindannyiunk kedvenc ifjúsági regénye – államellenes? Csodálkozunk. Ki gondolna ma arra, hogy a természeti kiszolgáltatottságból saját erejével kitörő Robinson az ancien régime rendjét (a katolikus teológiát) súlyosan sérthette? Pusztán azért, mert a kálvini tanítás szellemében élve életét, azt hirdeti, Isten csak azt segíti, aki magán is segít? Hogy a szívósság és leleményesség, amellyel hősünk képes újra megteremteni az emberi civilizációt, a „kegyes hivatal” szemében *heterodoxiának* (állam- és rendszerellenes cselekménynek) számított? Az 1696-tól 1770-ig terjedő időben benyújtott, valamivel több mint 20.000 kinyomtatási engedélykérelemből – a fennmaradt regisztrációk szerint – 1579 a tilalmazott címek száma.²² (Ez az adat persze csak a hivatalos engedélyekre vonatkozik, mivel – érthető módon – a permission tacite eseteiről nem állnak rendelkezésre megbízható nyilvántartások. Másrészt tudni kell, hogy önmagában az engedély megtagadása nem jelentette feltétlenül az illegálisan kiadott mű pónalizálását, tehát ellene körözőlevél kiadását. Ez utóbbihoz a Könyvrendőrség vezetőjének külön nyomozati intézkedése kellett, ilyenre rendszerint csak a tiltott könyvek (*livres défendus*) esetében került sor, melyeknek nemcsak a birtoklása volt büntethető, de olvasásuk is.

2.5. Lóvá tett cenzorok

Az ancien régime cenzúrájának átjárhatóságát különben jól példázza Montesquieu híres-hírhedt levélregényének, a Perzsa leveleknek (*Lettres persanes*) megjelenése. Az 1721-es első kiadás a kinyomtatás helyéül Köln városát, kiadójaként Pierre Marteau-t tünteti fel. Természetesen egyik adat sem valós: a felvilágosodás irodalmának nyitányát jelentő, lenyűgözően kritikus szellemű mű először valójában Amsterdamban jelent meg, egy bizonyos Susanne de Caux könyvkereskedő kiadásában, s persze, hasonlóan a korszak sok kritikus hangvételű írásához, névtelenül. (Anonimitását a szerzőnek sikerül is kerek tíz éven át fenntartania.) A már kinyomtatott műre – nyilván, hogy behozhassák és Franciaországban legálisan is terjeszthessék, utánnyomhassák – még az első kiadás évében permission tacite-t kérnek. A Könyvcenzúra Hivatal – egy bizonyos Veissiere abbé cenzor javaslatára – a művet „teljességgel kárhózatónak” (*reproouve absolument*) minősíti és megtagadja a félhivatalos engedély kiadását. Persze láttuk, ez önmagában nem jelentette azt, hogy a könyvet olyan mértékben heterodoxnak tekintették volna, hogy a valóságos tilalmi listára kerüljön. A mű nem volt engedélyezett, de betiltottnak se lehetett tekinteni. „Kárhózatossága” nem a levelekben elmesélt szerjártörténe-

tek enyhe sikamlósságában, hanem főként abban rejlett, hogy Montesquieu nem volt rest a királyt s a pápát sarlatánnak nevezni.²³ Kész csoda volt, hogy valami oknál fogva lemaradt a tiltólistáról, ez persze nem tartotta vissza a Könyvrendőrséget attól, hogy rendszeresen lefoglalja a látókörébe került példányokat, első alkalommal – rögtön 50 példányt – már 1721 decemberében, a Könyvhivatal vezetőjének szóbeli utasítására.

Úgy bánnak tehát a könyvvel, *mintha* betiltott lenne. Az eljárási mód azonban bizonytalan: hol visszaküldik a feladónak a vámhivatalban lefoglalt könyveket, hol megsemmisítik, hol kiszolgáltatják a címzettnek vagy a kereskedőnek. Tíz évvel később azonban fordulat következik: egy Mortier nevű amszterdami kiadónak sikerül a francia cenzúrát egy meglehetősen egyszerű, mégis hatékony ötlettel kijátszania. Félhivatalos engedélyt kér a Perzsa levelek egy felhígított, gyenge utánezatára, egy bizonyos Saint-Foix *Egy török levelei Párizsban élő testvérének a szerájából* című kéziratára. A cenzúrahivatal – meggyőződve Saint-Foix művének jelentéktelenségéről – megadja rá a *permission tacite*-t. A hamarosan megjelenő könyv borítóján azonban már ez állt: *Egy török levelei Párizsban élő testvérehez a szerájából, kiegészítve a Perzsa levelekből vett részletekkel*.²⁴ És az olvasó a könyv második részében a Perzsa levelek egy újabb, teljes kiadását olvashatta! Mire a lóvá tett cenzorok felocsúdtak, Franciaországot elárasztotta Montesquieu gondolatainak gunyoros pergőtüze, félhivatalosan is megperzselve a hatalmat. (A hivatalnokok valószínűleg hibáztak: nem ellenőrizték a nyomdából kikerülő mintapéldányt.)

Saját slamposságát a Könyvrendőrség most törvénytelenességgel ellensúlyozta, a könyvet továbbra is – a félhivatalos engedély birtokában is – betiltottnak tekintve, változatlanul lefoglalta a könyvküldeményeket és a Franciaországban nyomtatott példányokat is. 1736-ban, 1737-ben, 1742-ben, 1747-ben, sőt, 1749-ben is sor kerül még a kárhozatos mű egyes példányainak lefoglalására. A lefoglalt (a Könyvrendőrség kedvenc szakmai zsargonjában: *supprimé*, vagyis „eltüntetett, eltörölt”) könyvek sorsa előírás szerint csakis a megsemmisítés lehetett volna, a valóságban árnyaltabb a kép: rendszerint csak az anonim, vagy „közönséges” címzettek példányait semmisítették meg, a nevesebb könyvrendelők hazavihették a könyvet, vagy példányukat a rendőrség visszaküldte a külföldi feladónak. E kérdésben (hogy ti. a könyv elkerülheti-e a megsemmisítést) azonban csakis a kancellár vagy a hivatalvezetők dönthettek. 1749-ig a Perzsa levelek mintegy 300 példányára tette rá kezét a hatóság. Ami – tekintve, hogy addigra már a legóvatosabb becslés szerint is legalább 5000 példány látott napvilágot – meglehetősen szerény eredménynek mondható.

2.6. „Minden betű ura” végleg csődöt mond

Talán még a Perzsa leveleknél is nagyobb megrázkódtatás érte az ancien régime cenzúráját Helvétius *De l'espritje* (A szellemről) megjelenésével. Helvétius műve köztudottan a materia-

²³ „Ez a király egyébként nagy varázsló is: alattvalóinak a lelkén is uralkodik, azok úgy gondolkodnak, ahogyan neki tetszik... Van még egy nála is erősebb varázsló, aki éppen úgy uralkodik az ő lelkén, mint ő a másokén. Ezt a mágust pápának hívják: hol azt hiteti el vele, hogy egyszer egy az három, hol azt, hogy a kenyér, amit esznek, nem kenyér s a bor, amit isznak, nem bor, s más száz és száz efféle dolgot.” *Perzsa levelek*. Budapest, Európa, 1981. XXIV. 56.

²⁴ Germain-Francois Poulain de SAINT-FOX: *Lettres d'une Turque à Paris, écrites à sa soeur au sérail, pour servir de supplément aux Lettres persanes*. Amsterdam, Mortier, 1730.

lista világnézet első modern filozófiai kísérlete, amelyben a szerző kifejti, hogy a gondolkodás egyetlen előfeltétele az érzékelés, és ebből ered minden ítéletalkotás. Bizonyos értelemben az anyag is „gondolkodik”, a lélek sem szellemi, hanem anyagi meghatározottságú, tehát nem halhatatlan – a halál után nincs üdvözülés, megváltás, túlvilági büntetés, egyáltalán: semmi nincs. „Az emberek életének célja nem az üdvözülés, hanem a földi boldogság, ennek elérése nem az imádkozástól, hanem megfelelő törvények alkalmazásától várható”.²⁵ Végkövetkeztetése: „az emberi gyönyörnek nem szabad korlátokat szabni”, az egyház társadalomellenes szervezkedés, le a hamis erkölcsök hirdetőivel. Ennél megsemmisítőbb kritika nehezen érhetette az abszolutista Francia Királyság katolikus eszmerendszerét! Nyilvánvaló, hogy ez a mű, mint súlyosan heterodox, „normális” ügymenet mellett nem kaphatott volna kinyomtatási engedélyt, sőt...

Helvétius azonban – Montesquieu-vel ellentétben – felülről törte fel a cenzúra gépezetét. Tehette ezt azért, mert kiváló udvari kapcsolatai voltak – lévén a királynő udvarmestere. Hivatalos cenzori engedélyért folyamodott, s a privilégiumot – maga a királyné s Madame Pompadour, a mindenható királyi szerető közbenjárására – meg is kapta. Ehhez persze a szerző nem mindennapi merészsége is kellett, amellyel a cenzori hivatal vezetőjét megtévesztette: felolvasott neki a kéziratból néhány ártalmatlan részletet, azt a benyomást keltve, hogy a mű igazából csak irodalmi problémákkal foglalkozik. Így azt is elérte, hogy a több mint 640 oldalas gyúanyag éppen a királyi nyomdában lássa meg a napvilágot 1758-ban – de mindenesetre névtelenül.

Azonnal kitört a vihar, amely az egész államapparátust megrázta, már-már a forradalom előfutáraként. A privilège générálnak, mint a királyi akarat kvázi kifejeződésének ugyanis természetes jogkövetkezménye volt az a pozitív precedensszerű hatály is, amely megakadályozta a cenzúrahivatalt abban, hogy később a hasonló témában és szellemiséggel írott művektől megtagadja a kinyomtatási engedélyt. A *De l'esprit* tehát valóságos faltörő kosként működhetett a felvilágosodás tollnokainak kezében! Hivatalos megjelenése közvetlen életveszélyt jelentett az ancien régime egész rendszerére.

A könyvet tehát kinyomtatták és forgalomba hozták – és két nappal a megjelenése után betiltották, rákerült a tiltott könyvek listájára, kiadták a körözőlevelet ellene. Aztán egy hónappal később, jelentéktelen változtatásokkal, újra kiadták! Másodszor is privilège généralt kapott, egy újabb pozitív cenzori engedély birtokában... Ez nyilvánvalóan csakis az újabb eljárás cenzorának komoly méretű megvesztegetésével volt lehetséges, és következménye a királyi cenzúraapparátus tekintélyének súlyos erodálása volt. S ezen az se változtatott, hogy a könyvet tizenkét nappal az újabb megjelenést követően ismét betiltották: a királyi ügyész – a király hivatala ellenében – vádat emelt a *De l'esprit* ellen a párizsi parlament előtt.

A parlament – nevével ellentétben jobbra bírósági funkciókat betöltő szervezet²⁶ – nemcsak úgy általánosságban tiltotta be a király nevében kétszer is engedélyezett könyvet (Vol-

25 Claude-Adrien HELVÉTIUS: A szellemről a társadalomhoz való viszonyában. (Részletek). In: LUDASSY Mária (szerk.): *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Budapest, Gondolat, 1975. 403–437.

26 A párizsi parlament hatáskörébe tartozott ezenkívül a párizsi színházak nyilvános bemutatóinak és egyes előadásainak engedélyezési joga is. Ugyanez a jogosítványa a rendőrfőkapitánynak is megvolt. A hatásköri elhatárolás a cenzúrarendőrség és a parlament között nem volt egyértelműen tisztázott, de a parlament – rendőrségi előadásbetiltások esetén – jogorvoslati fórumként is működött. Sőt, a főkapitány általános jellegű normatív rendelkezéseinek érvényességéhez általában eleve szükség volt a parlament megerősítésére.

(1729-ből például fennmaradt egy rendőrségi jegyzőkönyv, melyben a királyi színészek panaszt tesznek amiatt, mert az *Opéra Comique* színészei nem tartják be a parlament határozatát, mellyel az megtiltotta, hogy prózában beszéljenek az operaelőadásokon – Vö. STAUD Géza (szerk.): *A francia színház a XVIII. században*. Budapest, Gondolat, 1974. 75–76.).

taire, Diderot és Pascal egy-egy könyvével együtt), hanem egyenesen rendeletben hirdette ki: mindenki, akinek van példány a birtokában, köteles azt beszo­l­gáltatni, „példás büntetés” terhe mellett. Helvétius kénytelen volt ünnepélyes nyilatkozatban visszavonni a könyvbéli gondolatait,²⁷ Párizs érseke az inkriminált művet pásztorlevélben „átkozta ki”, amelyet minden francia templomban felolvastak a vasárnapi szentmise után. Nem késett soká a pápai kiátkozás sem: „A könyv a keresztény vallás megdöntésére irányul [...], telítve van istentelen, megbotránkoztató és eretnek állításokkal.”²⁸ A „visszavonás” csak Helvétius személyét mentette meg, a könyvet nem. A parlamenti bíróság – az inkvizíciótól kölcsönzött procedúra szerint – mintha csak élő ember lenne, bűnösnek találta és elítélte a *De l’esprit*-t (1759), és elrendelte, hogy az eretnekekre alkalmazott rítus szerint „végezzék ki”.

Helvétiusnak végig kellett néznie, ahogyan az állami hóhér a törvényszéki palota előtt szétszaggatja és máglyára veti könyve példánya­it. Ugyanez történt 1764-ben Voltaire *Filozófiai ábécéjével* is. (A jeles mű a szerző megnevezése nélkül, londoni impresszummal jelent meg!) Indexre került Genfben – az ottani nagytanács is elégettette minden fellelhető példányát –, majd Hágában, Párizsban, Rómában is és La Barre lovag hírhedt perében az egyik vádpontot képezte a birtoklása. Rousseau Émile-jén is hasonló módon tombolt a hóhér (1762). De ez az őrzöngés, ez a fülsiketítő átok- és fenyegetéstömeg valójában az ancien régime cenzurális bürokráciájának gyengeségét fémjel­ezte. A *De l’esprit* parlamenti betiltásával bekövetkezett az a korábban elképzelhetetlennek tartott lehetőség, hogy egy francia bíróság felülbírálja „minden betűk urának” döntését. Egyben talán az első ismert eset az abszolutista európai kontinensen, amikor valósággá válik az Angliában ekkorra már jó ideje létező lehetőség: hogy az államhatalom fejének normatív aktusát de facto felülbírálja a bírói hatalom döntése.

3. Felvilágosult abszolutizmus

3.1. Nagy Frigyes különös sajtószabadsága

”Minden reggel imádkozom hozzá.

Ezt mondom neki: isteni Voltaire,
könyörögj érettünk.”

(Nagy Frigyes)

A porosz állami cenzúra megalapozásának kétes dicsősége a Nagy Választónak nevezett Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688) nevéhez fűződik. 1654-ben vezette be ezt a fajta hivatali működést, amely akkor még csak a teológiai művekre vonatkozott.

Az első porosz király, I. Frigyes (1688–1713) terjesztette ki a cenzúraköteles írások körét 1703-ban a politikai tartalmakra. 1708-ban az akkori Berli­ni Tudományos Társaság (*Berliner Sozietät der Wissen­schaf­ten*) lett a legfőbb cenzúrahatóság, amely már az irodalmi műveket is cenzúrázta. Minden írás kinyomtatását meg kellett tiltania, „amelyben Isten becsületét

27 Ezt annál is inkább megtehet­te, mivel jól tudta, hogy az egyszer leírt gondolatot valójában nem lehet „visszavonni”: immár örökké létezik, mint a szellem­történet része. (Akár a horatiusi „aere perennius”.)

28 Idézi: NEMERE István: *Tiltott könyvek*. Budapest, Pallas Antikvárium, 2008.

és a keresztény vallás méltóságát megsértik” és „ellentétesek az egészséges erkölccsel [...], ütköznek a keresztény tisztességgel”, no meg „a kormányról vagy a felsőbbbségről megvetően és kételkedéssel beszélnek”.²⁹ A porosz egyetemek önálló könyvkiadási jogát azonban a cenzúra nem érinthette, egészen 1720-ig, amikor is I. Frigyes Vilmos (1713–1740) megtiltotta az egyetemeknek, hogy a német-római császár és a birodalmi rendek vitatott jogviszonyáról cenzúrázatlanul bármit is publikáljanak. Egy bizonyos hallei von Happe tudós tanácsost, aki ellenkezett, a maga közvetlen modorában örök időkre eltiltotta a könyvírástól: „Ha mégis erre vetemednél, felakasztatlak és írásaidat a poroszlókkal égettetem el.”³⁰

1740-ben – II. (Nagy) Frigyes trónra lépésével – minden megváltozott Poroszországban. Úgy tűnt, hogy az abszolutizmus-ellenes esszé, az *Antimachiavelli* szerzője méltónak mutatkozik a felvilágosult „filozófus-uralkodóval” szembeni elvárásokhoz: legelső intézkedéseinek egyike az volt, hogy szabaddá tette a sajtót: „A berlini újságírók korlátlan szabadságot élvezzenek, a berlini körzetben mindarról, ami itt történik, azt írhasanak, amit csak akarnak, minden cenzúra nélkül. Az újságokat, hogy érdeklődésre tarthassanak számot, nem szabad korlátozni.”³¹

Ám e hangzatos szabadság nem tartott sokáig, és különben is csak az akkor még Berlinben egyetlenként megjelenő *Berlinische Privilegirte* (később *Vossische Zeitung*ra vonatkozott. Mert már ugyanazon év szeptemberében a pletykalap von Ilgen „hadügyi tanácsos” személyében külön cenzort kap, aki szigorúan figyelmezteti a szerkesztőt, hogy „a részére biztosított szabadsággal nagyobb megfontoltsággal és óvatosabban éljen [...], ellenkező esetben a kihágás nyomtatékosan megtoroltatik.”³² 1740 decemberétől – az első sziléziai háború kitörésétől – kezdve pedig mindennemű politikai és hadieseményeket tárgyaló írás csak az illetékes államminiszter engedélyével volt közölhető. 1743. július 9-én aztán egy újabb királyi parancs egyértelművé tette, hogy a napilapok addig nem adhatók nyomdába, amíg „egy értelmes ember nem cenzúrázta őket és engedélyt nem adott a megjelenésükre”.³³ S ez már nem csak a kifejezetten politikai és hadi tartalmakra vonatkozott. Frigyes végül 1749-ben kiadta Általános Cenzúraediktumát (*Allgemeine Zensuredikt*), amely alapelveiben 1786-ig hatályban maradt. Az ediktum szerint „minden könyvet és minden írást, amelyet országainkban előállítanak és nyomtatnak, vagy amelyeket alattvalóink külföldön akarnak kinyomatni”, már a nyomtatás előtt engedélyeztetni kellett. Az előcenzúrárt a berlini Cenzúrabizottság (*Zensurkommission*) gyakorolta.

Az egyetemek és a Tudományos Akadémia kiadványait azonban Frigyes kivette a cenzúra alól. Az egyetemmel rendelkező városok nyomdai termékei felett a városi egyetemek fakultásai cenzorkodtak. Egyetem nélküli településeken kiadott „carminák” (naptárak, daloskönyvek, kották és zeneművek) a tartományi kormányzat vagy a városi tanács cenzúrahatósága alá tartoztak. Minden más kiadvány felett a Cenzúrabizottság, a német államok közállapotait, a porosz királyi házat és igazságszolgáltatást érintő tartalmak felett pedig a külügyminisztérium mint központi hatóság diszponált.

Papíron ez a rendszer, azon túl, hogy meglehetősen túlszabályozottnak tűnik, messze került attól az ideális gondolatszabadságtól, amiről Frigyes például a Voltaire-hez írott levelei-

29 Gróf Podewils kabinettminiszter 1740. június 5-én kelt leveléből. Idézi: Heinrich Hubert HOUBEN: *Hier Zensur – wer dort?* Lipcse, Reclam, 1990. 8–13.

30 Uo.

31 Idézi: SCHÜTZ i. m. 96.

32 HOUBEN (1990) i. m. 8–13.

33 Uo.

ben vallott. De javára szól, hogy valójában alig működött! A magát Voltaire tanítványának tekintő uralkodó ugyanis nem volt barátja a cenzúra pragmatikus siralmasságának. Úgy vélte, hogy „cenzornak csak igen értelmes embert szabad kinevezni, olyat, aki nem tulajdonít jelentőséget minden kis dolognak és nem köt bele minden apróságba”. Hangsúlyozta azt is: nem szándéka „az igazság tisztességes és komoly vizsgálatát akadályozni, hanem csak azokat nevelni, akik a vallás, az erkölcsi és polgári rend ellen vannak”.³⁴ Frigyes, ellentétben a többi német állam abszolutistáival, nem tart politikai hegyomlástól, legfeljebb „erkölcsítő”.

Így keze alatt a cenzúra mindennapi gyakorlata összehasonlíthatatlanul liberálisabb volt annál, mint ami jogszabályaiból következett, különösen, ami az irodalmat vagy a filozófiai és teológiai tartalmakat illeti. A legeklatánsabb példa: olyan élesen egyházellenes mű, mint a Wolfenbütteli töredékek (*Wolfenbütteler Fragmente*),³⁵ szabadon terjeszthető volt ekkor Poroszországban. (A királyi főügyész a törvény alapján fellépne ellene, de Frigyes „elaltatja” az ügyet, ahogy ez máskor is megtörténik. Az 1716 óta Poroszországban betiltott könyvek száma még 1763-ban sem több 26-nál.)

Nem volt ez másként a sajtó jog 1772-es újraszabályozása kapcsán sem, mely Frigyesnek alkalmat adott – némileg megismételve a van swieten fordulatot – a korábbinál nagyobb szakmaiság érvényesítésére. Az új négytagú Cenzúrabizottságba már a kor legkiválóbb porosz jogász-, történész-, filozófia- és teológus szakembereit kérte fel, mellőzve az egyházi szakértőket. Az újabb ediktum azonban a megszorodott német és francia újságok előzetes cenzúrájáról is rendelkezik, amelyet Berlinben a Külügyi Hivatal (*Auswärtiges Amt*) egy külön igazgatóságára bíz. A fővároson kívül megjelenő lapok tekintetében a tartományi kormányok voltak illetékesek. (A többi hatáskör változatlan maradt, de bevezetik a cenzúradíjat: nyomtatott ívenként két garast számíthat fel a hivatal.) Mondani se kell, hogy Frigyes továbbra sem kívánta túlzottan igénybe venni a gondosan kiépített gondolatellenőri szervezetet.

Egy 1780. február 7-i, a hallei egyetem teológiai fakultásának címzett parancsa szerint „az írókat ugyancsak sújtó cenzúrárt, ha a vallást és az erkölcsöket támadják, lehetőség szerint mérsékelni kell”.³⁶ A vallás és az erkölcs: e két intézmény védelmét persze Frigyes is az állam alapjának tekintette. De a sor nem folytatódott, még ha engedékenységét az államérdek szempontjából olykor „logikai hibának” is tekintették a miniszterei.

A frigyesi cenzúra dualizmusának dogmatikai alapelveként olvashatjuk az akkori porosz alaptörvénynek tekinthető *Allgemeines Landrecht* deklaratív kitételét, miszerint:

„Az államnak polgáraival szembeni jogai és kötelességei az államfőben összpontosulnak. Az állam fejének elsődleges kötelessége a külső és belső nyugalom és biztonság fenntartása és mindenki jogának megóvása az erőszak ellen [...], az ország lakosai részére lehetőség biztosítása, hogy képességeiket kifejthessék saját jólétük előmozdítása érdekében.”³⁷

Politikai végrendelete szerint az állam működésének oly „zártnak” kell lennie, mint egy filozófiai rendszernek: ha ebben „logikai hibát”, kilengést Frigyes, az ember, meg is engedhet magának, de II. Frigyes, az uralkodó, akiben az állam és tekintélye megtestesül (egyszeresmind „az állam szolgája”), semmiképp. Emberi attitűdjére jellemző, hogy udvarába fogadta

34 SCHÜTZ i. m. 96.

35 H. S. Reimarus kéziratának (*A racionális istenimádók apológiája*) felhasználásával Lessing e címen kiadott műve megkérdőjelezi a Biblia hitelességét és a szentírás szerzőinek jóhiszeműségét (1774–78). Lásd E. P. EVANS: *The Life and Works of Gotthold Ephraim Lessing*. Boston, William V. Spencer, 1866.

36 Idézi: HOUBEN (1990) i. m. 27.

37 Idézi: Walter HUBATSCH: *Friedrich der Große und die preussische Verwaltung*. Köln, Grote, 1973.

és „állandó személye körüli ateistájának” nevezte az egyház által támogatott La Mettrie-t, a materialista filozófust. Az uralkodóra: elkoboztatta és a hóhér által máglyán égettette el (!) a mesterének tekintett Voltaire egyik engedély nélkül megjelentetett gúnyiratát,⁵ amely a porosz Akadémia nagy tekintélyű elnökét vette célba (ez volt az úgynevezett „Akakia-ügy”). Kiengesztelésül viszont azt írta Voltaire-nek: „Fejjel kell-e nekimenni olyan előítéleteknek, amelyeket az idő szentesített? Emlékezzék csak vissza Fontenelle mondására: Ha tele lenne a markom igazsággal, százszor is meggondolnám, kinyissam-e?”³⁸

3.1.1. Tele a markom igazsággal

De dicséretére szolgál, hogy „kinyitotta a markát”. Voltaire egy ellene írt újabb gúnyirata kapcsán már ezt írja párizsi rezidensének 1753-ban: „Mindenkinek, aki egy államot kormányoz, akár miniszterként, akár tábornokként vagy királyként, el kell tudnia viselni a szurkálódást.” Később pedig – talán épp az Akakia-epizódra célozva – már ezt írja Voltaire-nek: „Én úgy gondolkodom a satírjáról, mint Epiktétosz: ha olyan rosszat mondanak rólad, ami igaz, légy tőle jobbá, ha hazugság, ne vess rajta. Az idő múlásával jó postaló lett belőlem, magam mögött hagyom az állomásokat és nem törődöm az országút mentén üvöltő ebekkel.”³⁹

Antimachiavellijében a fiatal Frigyes – többek között – még a bajor Wiguläus Kreittmayr államelméletének hatása alatt állt (1739). Eszerint az uralkodó nemcsak a *jus divinum* (az abszolutisztikus hatalmat kölcsönző isteni jog), hanem egyszersmind a természetjog (*jus naturale*) hatálya alatt is áll, mely utóbbi arra kötelezi, hogy ne háborgassa alattvalóit, sőt mindent megtegyen boldogságuk és szabad önmegvalósításuk érdekében. Ehhez képest Frigyes uralkodóként a XIV. Lajos-féle „az állam én vagyok” abszolutizmusát gyakorolta. D’Alembert-hez írott leveléből megtudjuk, hogy: „Az emberiséget felvilágosítani hiábavaló fáradozás, sőt, gyakran egyenesen veszélyes vállalkozás. Be kell érünk azzal, ha [...] a csöcseléket meghagyjuk tévedéseiben és csak arra törekszünk, hogy eltérítsük a társadalom rendjét megzavaró bűnök elkövetésétől.”⁴⁰ Ez a felfogás diametrálisan különbözik a jozefinizmus „közjóra nevelő” politikájától, és nyilván nem foglalja magában a kritika felszabadítását.

Igaz, Frigyes attitűdje e téren is ellentmondásos. Amennyire nem tűrte az állam intézményeinek és hivatalnokainak nyilvános kritikáját, annyira nagyvonalú tudott lenni a saját személyével kapcsolatban. (Ismert eset: amikor egyszer egy népszerűtlen intézkedése után a piacon egy magas póznára tűzve megpillantott egy Frigyes-karikatúrát, csak annyit mondott: „Rakjátok lejjebb, nehogy az emberek megrándítsák a nyakukat.”⁴¹) Jellemző az is, ahogy a hivatali apparátus támadhatatlanságának ellensúlyát Frigyes a személyes panasz intézményessé tételével biztosította: bárki felkereshette a hatóságok eljárása miatt, s ő rendszerint számon is kérte a panaszok gyors és sallangmentes orvoslását. A másik: mindig képes volt ellenállni a hivatali bürokrácia önbeteljesítő hajlamának. Többször idézett példa annak a polgárnak az esete, akit a hivatali apparátus letartóztatott, mert „szidalmazta az Istent, Ófelségét és a város elöljáróságát”. Az államügyész példás büntetést javasolt, ám Frigyes ítélete így

38 VOLTAIRE: *Correspondance avec le Roi de Prusse*. Párizs, Armand–Aubrée, 1830.

39 Idézi: HOUBEN (1990) i. m. 29.

40 *Correspondance familiale et amicale de Frédéric II, roi de Prusse, avec U.F. de Suhm*. Genf, 1787. II.

41 Idézi: HOUBEN (1990) i. m. 29.

hangzott: „Hogy a letartóztatott Istent szidta, ez annak bizonyítéka, hogy nem ismeri Istent. Hogy engem szidalmazott, megbocsátom neki. De amiatt, mert a nemes városi tanácsot ócsárolta, példás büntetést kell kapnia: fél órára le kell csukni Spandauban.”⁴² Ez a „kisembervédő” attitűd – rendszerének zárt abszolútizmusa ellenére – nagyban hozzájárult idealizált uralkodóképe kialakulásához.

3.1.2. A Wöllner-féle ediktum

Utódja, II. Frigyes Vilmos úgy tartotta, hogy a sajtószabadság (*Pressfreiheit*) következménye mindig és mindenhol a „sajtószemtelenység” (*Pressfrechheit*), amit Poroszországban még bátorított is az a tény, hogy a Nagy Frigyes által biztosított szabadság „önkényes” volt: a király a saját maga által alkotott törvények ellenében, a törvényes tilalmak *derogálásával* mintegy kijátszotta a cenzúrát azzal, hogy többnyire nem törődött vele. Az új uralkodó kultuszminisztere, Johann Christoph von Wöllner, a felvilágosodás és a reformteológia esküdt ellensége 1788. december 19-én kiadta az uralkodóval úgynevezett Vallási Ediktumát (*Religionsedikt*), amely eltörli a teológiai és tudományos irodalom szabadságát és e műveket is előzetes cenzúra alá rendeli.

A cenzúrahatalóság döntése ellen viszont deklarálja a bírósági jogorvoslat lehetőségét a szerzők és a kiadók számára. A cenzúraengedélyes mű kiadója minden egyéb felelősség alól mentesül (a szerző nem!). Miután azonban a porosz Főtörvényszék (*Kammergericht*) továbbra is ragaszkodott az 1749-es Ediktumon alapuló méltányossági gyakorlatához, a Vallási Ediktum következetes végrehajtása nehézségekbe ütközött. Ezért – és nem utolsó sorban a francia forradalmi események hatására – Wöllner 1791-ben rávette az uralkodót az ún. Közvetlenül Vizsgálódó Egyházi Bizottság (*Geistliche Immediat-Examinations-Kommission*) létrehozására. Ennek a feladata lett országos hatáskörrel a teológiai és erkölcsi (vagyis filozófiai) tartalmú művek, valamint a folyóiratok és a regényirodalom előzetes, sőt a külföldről importált nyomtatványok utólagos cenzúrázása is. Látható: a Nagy Frigyes utáni Poroszország cenzúrája intézményi szempontból is igyekezett mindinkább felzárkózni a mindenható osztrák gépezet mellé.

A szabad gondolattól való rettegés fokáról érzékletes képet adnak azok a hangok, amelyek a Kant híres értekezéséhez (*A vallás a pusztán és határain belül*) kért kinyomtatási engedély – indoklás nélküli – megtagadását kísérték.

Egy Woltersdorff nevű cenzor a megtagadás után rögtön indítványt is nyújtott be az Egyházi Bizottsághoz, olyan „személyre szóló” rendelkezés kiadását javasolva, mely – Heinéhez hasonlóan – egyszer s mindenkorra, tartalmi vizsgálat nélkül megtiltja Kant-művek kiadását. Miután a dolog elakadt, az uralkodó megsürgette a tervezetet Wöllnernél: „A Kant-féle kártékony írások nem tűrhetők tovább [...], ezt a szörnyeteget egészen helyére kell tenni.”⁴³ Ez köztudomásúlag meg is történt az 1794. október 1-jén kiadott minisztériumi leirattal, melyhez csatolták Kant kötelezettségvállalását, miszerint soha többé nem fog állást foglalni vallásos témákban. Egyidejűleg utasították a königsbergi egyetem filozófus és teológus tanárait, hogy az egyetemi előadások során ne merészeljék a kanti valláselméletet ismertetni.

A hatalom belebámult a kanti szellem fényébe – és pánikba esett tőle.

42 Uo. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*).

43 Idézi: Uwe SCHULTZ: *Kant in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbeck bei Hamburg, Rowohlt, 1965.

3.2. A teréziánus cenzúra

3.2.1. Négy száz könyv fekete füstje

1729-ben egy bizonyos Franz Anton Sporck csehországi protestáns gróf birtokán működő nyomdát a könnigrätzi kapitány ötven lovaskatonája szállta meg. Négy misszionárius (vagyis jezsuita pap) irányításával máglyát raktak és mintegy négyszáz – jórészt janzenista és protestáns szellemiségű – frissen kinyomtatott „boszorkányos” könyv hamvadt el a fekete füstben. A látványos „ördögűzést” – ahogy a püspöki konzisztórium nevezte a könyvégetési akciót – a prágai teológiai fakultás kérésére a világi hatalom hajtotta végre. S ez nem volt egyedi eset. Példák hosszú során lehetne bemutatni azt az összefonódást, amely a Habsburg Birodalomban még a XVIII. század elején is jellemezte az egyházi és világi (helyi) hatóságok fellépését a cenzúraügyekben. Még győztesen lobogott az ellenreformáció szelleme: vidéken a plébánosok segítségével a „misszionáriusok” ellenőrizték, ki mit olvas és a karhatalommal bármikor lecsaphattak az illegális – vándorárusoktól, házalóktól vásárolt – könyvekre.

A protestáns és egyéb nem-katolikus („akatolikus”) írásk szerzőire – már az 1552-es *Polizeiordnung* alapján – száműzetés és börtön várt, az ilyen írásművek tekintetében nem létezett a tulajdonjog, bármelyik pap bárhol elkobozhatta őket, és mindenki köteles volt bejelenteni, ha valakinél ilyet látott. Mi több: az újonnan vásárolt könyvet a tulajdonosnak eleve be kellett mutatnia a helyi plébánosnak ellenőrzésre. Sok forrás számol be arról is, milyen trükkökkel kutatták át a *vallásrendőrség* álruhás – rendszerint könyvkereskedőnek öltözött – alkalmazottai a könyvesboltokat.

Ausztriában tehát a cenzúra az ellenreformációnak köszönhette országos kiépülését, de a még középkorias keretek között működő egyetemekhez, pontosabban azok filozófiai és teológiai fakultásaihoz kötődött. 1623 óta hagyományosan a bécsi egyetem jezsuita rendhez tartozó paptanárai látták el e funkciót, amelynek gyakorlásában I. Lipót 1688-as rendelete megerősítette a jezsuitákat. Az említett – még I. Ferdinánd által kiadott – *Polizeiordnungban* találkozunk a „vallás- és erkölcsrendőrség” fogalmával (feladata: „a lutheri vagy más újabb szektás és lázító írásk, nyomatok, könyvek vagy festmények árusításának megakadályozása”). Egy 1645-ös császári parancs pedig a piaci felügyelő (*Rumormeister* – „lárمامester”) feladatává teszi ezek elkobzását a nyilvános helyeken.

A világi cenzúra hivatalos működéséről azonban csak 1723-tól kezdve beszélhetünk. Ekkor állította fel az Udvar az első könyvcenzúra bizottságokat az egyes tartományi kormányzatok kebelében. (Ezek akkor még csak a politikai, történelmi és jogi műveket cenzúrázhatták, a filozófiai, teológiai, irodalmi művek továbbra is az egyetemek jezsuita szellemőreinek kizárólagos felügyelete alatt állottak.) Addig a „misszionáriusok” voltak a cenzúra zavartalan urai, mégpedig azért, mert a püspökök – megfelelő apparátus híján - többnyire nem éltek azzal az általános jogkörükkel, mellyel pedig még a trienti zsinat ruházta fel őket. Persze az egyre nagyobb számban megjelenő tudományos és szórakoztató irodalom cenzúrázása már korszerű (tehát az akkori tudományos színvonalat, a felvilágosodás eszmerendszerét feltételező) ismereteket igényelt. Az abszolutizmus ennek kapcsán felismerte: megérett az idő a régóta, de eladdig csak óvatosan érlelt koncepció megvalósítására, vagyis a cenzúra teljes „államosítására”.

3.2.2. „Az olvasó emberek védelme”

Csakhogy ez idő tájt (a XVIII. század negyvenes éveinek elején) a Habsburg államapparátus még meglehetősen felkészületlen volt a felvilágosodás első hullámának szellemi erőivel, egyáltalán: a tudományos kihívásokkal szemben. Azoknak a kormány- és vámtisztviselőknek, akiknek a külföldről behozott politikai és jogi irodalom, meg a piaci ponyvairodalom terén az utólagos könyvcenzúrát kellett gyakorolniuk, enyhén szólva csak halvány fogalmuk volt – ha volt egyáltalán – a század születőben lévő nagy eszméiről.⁴⁴ Holott az udvar – a császárnő „az oktatás: politikum” jelszavához kapcsolódóan – épp ez idő tájt ismerte fel, milyen elsőrangú eszköz a jól megszervezett állami cenzúra a felvilágosult abszolutista célok megvalósításához: az alattvalói erkölcsök finomításához, a kulturált társadalmi együttélési normák elfogadtatásához. (Ahogy a császárnő kissé fellengzősen megfogalmazta: az olvasó emberek védelme az olvasáshoz nem szokottakkal szemben.)

Mit jelentett ez? Elérni, hogy akik még nem szoktak hozzá a könyvek „édes mérgéhez” (vagyis a hatalom számára veszélyes gondolatokhoz), „azokat se érje váratlanul az új, számukra szokatlan tudás” – írja van Swieten. Persze a cenzúra ezen „humánus védőfunkciója” csak a hatalom stílusos blöffje volt – hiszen a teréziánus cenzúra minden világias törekvése mellett is megmaradt végső soron a felvilágosodás és a reformáció elleni harc eszközének. De a szekularizáció igénye mégis nagyobb szabadsággal járt: szükségszerűen kikényszerítette a haladóbb világgéppel rendelkező, mi több: a felvilágosodás eszmevilágával eljegyzett cenzorok feltűnését. Közöttük is a legkiemelkedőbbnek, a gondolat szabadság „cenzorbőrbe bújt” előharcosának, a természettudós, orvos és filozófus Gerard van Swietennek fellépését, aki Mária Terézia házi orvosából avanszált a cenzúraügyek legfőbb irányítójává. Aligha vitatható, hogy a szabad könyvkultúra világából, Hollandiából Bécsbe átszármazott polihisztor kiválasztása e kétes hivatalra az uralkodónő roppant szerencsés döntése volt. A kultúrtörténelem egyik kivételes pillanata, amikor valójában a cenzúra ellensége válik főcenzorrá, és a felvilágosodással korábban ellenséges viszonyban álló bécsi udvarban – hallatlan taktikai érzékével – keresztülviszi a fordulatot: legyen az abszolutizmus (habár nyíltan be nem vallott) kulturális célja a nép óvatos, felülről történő felvilágosítása.

3.2.3. *A van Swieten-jelenség*

Van Swieten Bécsbe érkezésekor (1745) az állami cenzúra még mindig csak a külföldről behozott könyvek felülvizsgálatára (tehát a revízióknak is nevezett utólagos cenzúrára) terjedt ki, és gyakorlatilag minden kéziratos mű sorsát változatlanul jezsuita cenzorok dönthették el, lévén, hogy az előzetes cenzúra az ő kezükben volt. (Kivéve a más egyházak szerzőit: az ő műveik felett – a jezsuiták kizárólagossági igénye ellenére – többnyire a saját egyházuk elöljárói rendelkeztek.) Vidéken a világi hatóságok még úgyszólván az egyházi cenzúra meghosszab-

⁴⁴ A Habsburg Birodalom-beli könyvkultúra és műveltség elmaradottságát tükrözi a bécsi cenzorok viszonylag csekély száma is. A Párizsban 1751-ben működő 82, 1760-ban pedig már 119 cenzorral szemben a bécsi Cenzurabizottság ugyanebben az időszakban átlagban mindössze tízet foglalkoztatott! Nem véletlenül: az írástudatlanok száma csak a XVIII. század második felében csökkent le arra a mértékűre, amit Franciaország már a XVII. század végén elért. Vö. Pierre CHAUNU: *Europäische Kultur im Zeitalter des Barock*. München, Droemer/ Knauer 1968. 254.

bírtott karjaként működtek, mivel „a misszionáriusok” döntéseivel kapcsolatos adminisztratív feladatokat igen gyakran az állami apparátus hajtotta végre. (Még 1752-ben is működtek a korábbi reflexek: a Cenzúrabizottságnak kellett megtiltania egyes vidéken lefoglalt könyvek elégetését.)

A rekatolizáció befejeződésével azonban az államhatalomnak nem volt szüksége többé az egyház szellemi gyámkodására, s egyre inkább úgy érezte, hogy „púp a hátán” a jezsuita primátus. Számára az volt a fontos, hogy az egyre terebélyesedő könyvkultúrát a saját világi szempontjai szerint ellenőrizhesse. Megérett az elhatározás, hogy a politikai, történelmi és jogi irodalom, az újságok és népies kalendáriumok olyan világi tartalmakat jelentenek, amelyek felett semmi se indokolja az egyház szellemi hatalmát. De a helyzet mégis csak 1751-ben változott meg gyökeresen. Ekkor hozták létre Bécsben, az alsó-ausztriai tartományi kormányzaton (*Direktorium*) belül azt a Cenzúrabizottságot, amely hamarosan központi jelentőségűvé vált.

Az 1751-es reform a könyvirodalom egészét négy kategóriába sorolta, azzal az igénnyel, hogy mindegyik kategória tekintetében megfelelően képzett szakcenzorok járhassanak el a Cenzúrabizottságban, melynek így pl. külön jogi és művészeti szakértői is lettek. Az egyházi cenzorok hatásköre ettől kezdve „csak” a teológiai és a filozófiai művek tekintetében maradt meg. A cenzúraügyek átláthatósága terén ez nagy előrelépés volt: az egyház által gyakorolt diszkrecionális (korlátlan mérlegelési) jog helyébe elvileg követhető, „alkuképes” gyakorlat lépett, mely egyre inkább objektív kritériumok mentén fejlődött. A Cenzúrabizottság (*Zensur-Hofkommission*) vezetője – egyelőre csak hallgatólagosan – van Swieten lett, és a korabeli tudomány olyan kiváló művelői voltak a tagjai, mint pl. Joseph Sonnenfels, Johann Justi, az államtudományok szakértője, Paul Riegger, a természetjog tudora, vagy Christian Beck jogászprofesszor.

Bár az államigazgatási hatáskörök 1768-as összeírása szerint a Cenzúrabizottság csak azokat a műveket engedélyezhette volna, „amelyek önmagukban véve ártalmatlanok vagy a jó erkölcsök és a tudományok előmozdítására alkalmasak”, a van Swieten által delegált tagjainak elkötelezettsége a felvilágosult tudományosság, és főleg az emberi önmegvalósítás primátusát valló természetjog iránt, no meg Swietennek az uralkodónőnél kivívott tekintélye, szerencsésen kisugárzott a Bizottság munkájára. Ő személy szerint minden írást engedélyezett volna, ami nem ellentétes „a helyes gondolkodással”. Kis idő múlva keresztül is vitte, hogy a teológiai és filozófiai művek cenzúrázása is kikerüljön az egyetem jezsuita tanárainak kezéből és a Bizottság egyházi tagjai gyakorolhassák azt. (Jól tudta, hogy a következmény – a Bibliának megfelelő értelmezés feletti örökös eljogának visszaszállása a püspöki szintre – az egyházon belül is objektívizálódást eredményezhet.)

Ez önmagában is akkora horderejű változásnak számított, hogy a mélyen vallásos császárnő visszarettent. A rendelet szövegéhez hozzáfűzte: a Bizottság munkájában jezsuita is vegyen részt. (Bizony, még nehezen szabadulhatott ki a filozófia „a teológiai szolgálólány” státusából!) Ezzel szemben áll a swieteni stratégia egy további jelentős eredménye: az újonnan bevezetett vegyes műkategória (*materies mixtae*) tekintetében maga van Swieten és könyvtárosai gyakorolhatták a cenzori jogot! Idetartozott a művészet: az egész szépirodalom, az akkor megszületően levő ponyvairodalom, a színház és mindenféle képzőművészeti alkotás. Ez – habár sajnos csak Swieten hivatali idejére korlátozottan – a művészi alkotás nagymérvű felszabadulását jelentette a cenzúra szorítása alól. A szellemőri felelősségét mindenben átérző Swieten 1759-ben ezt az eredetileg tartományi jellegű szervet országos hatáskörű hatósággá építette ki, és a

kormányzervektől (a Kancelláriától, a tartományi kormányhivaltól, s az Államtanáctól) függetlenül működtetve, közvetlenül a császárnő felügyelete alatt dolgozhatott.

3.2.4. „Társadalmi cenzúra”

Azonban az eljárási szabályok, a pontos működési elvek hiányoztak. Emiatt jóformán állandó volt a hatásköri (vagyis inkább fogalmi) vita az egyházi cenzorokkal, főleg arról: mi tekinthető az irodalom (a művészet), és mi a filozófia tárgykörébe tartozónak? A másik probléma, amely az áttekinthetőséget akadályozta, abból adódott, hogy a reform nem szüntette meg a vámtisztviselők revizori jogát a külföldön nyomtatott könyvek tekintetében. De Swieten elérte, hogy a Bizottságot kollegiális elven működő hatóságnak nyilvánítsák, mely immár egy szervezetben fogta össze az egyházi és a világi jogköröket. Ezt nevezte ő „társadalmi cenzúrának” (*censure publique*). Hősünk remek taktikai érzékére vall, hogy sikerült keresztülvinnie: a határozatokat többségi szavazással, s így a szélsőséges nézetek kölcsönös korrigálásával hozták meg. Így az egyházi cenzorok sok esetben leszavazhatók lettek. Swieten irányításával először 1754-ben állították össze a tiltott könyvek katalógusát (*Catalogus librorum rejectorum*), mely mindenki számára hivatott volt tájékoztatást nyújtani arról: mely művek kinyomtatása jár a betiltás veszélyével.

Persze ez a katalógus csak az utólagos cenzúrára kerülő – vagyis a külföldről behozott – könyvek, és az utánnyomások tekintetében számított teljesen megbízható iránytűnek, hősünk fő szándéka mégis megvalósulhatott vele: azontúl a tilalmi jegyzékben nem szereplő művek nyomda- és forgalmképessége eleve vélelmezhetővé vált. (Swieten alapelve: az állam csak a legesleghitványabb olvasnivalókat tilthatja be!) Ez roppant nagy előrelépés volt a könyvliberalizáció felé, még ha nem is mentesítette a szerzőket, nyomdászokat és könyvkereskedőket az engedélyezési procedúra alól. (Már azért sem, mert az időközben behozott – vagy külföldinek álcázott! – könyvek egyre növekvő mennyisége csökkentette a jegyzék használati értékét, mivel túlhaladottá tette azt. E probléma kiküszöbölésére Swieten 1771-től az időközben tilalmi listára került könyvek adatait időről-időre megjelentette a bécsi *Real-Zeitung* hasábjain. (De micsoda változás, hogy a konzervatív fordulat jegyében csak hat évnek kellett elteltnie, hogy magát a tiltott könyvek katalógusát is betiltsák, vagyis titkosnak nyilvánítsák!)

A jezsuiták válaszlépése a liberalizációra az aknamunka volt: ellenbizottságot alakítottak a Bizottságon belül és folyamatosan opponálták a császárnőnél annak hatósági jogkörét, no meg persze Swieten személyre szóló döntési jogát. A Montesquieu híres könyve, *A törvények szelleme* kapcsán kirobbant szenvedélyes vita (1752), melynek során az ellentábornak időlegesen sikerült megakadályoznia a könyv német fordításának kiadását, volt a nyitánya a Bizottságot szétfeszítő áldatlan kultúrharcnak. De végül Swieten diadalmaskodott: 1764-ben az utolsó jezsuita cenzornak is el kellett hagynia a Bizottságot. Ettől kezdve a Bizottságban a katolikus egyházat Bécs érseke egyedül képviselte. Persze Migazzi érsek se volt sokkal kellemesebb ellenfél: a világi cenzorok „engedékeny” döntései ellen sorra panaszt emelt a császárnőnél, így a jezsuitákkal korábban folytatott ádáz viták – kíméletlen tiltás vagy felvilágosult engedékenység? – „a legfelsőbb cenzor” szintjén megismétlődtek.

Migazzi leginkább a többségi határozatok kötelező jellegét vitatta, éppen azt, ami a Bizottság egységes hatósági jellegét biztosította. Sikerült is – Mária Terézia janzenista gyóntatópapijával, Müller atyával összefogva – „megfúrnia” ezt az egységet: a császárnő 1768-ban

úgy rendelkezett, hogy a fontosabb vallási tárgyú publikációkra nem kötelező a többségi vélemény, csakis a császárnő személyes döntése. Ez nagy visszalépést jelentett, eltávolodást a „társadalmi cenzúrától”. Egyébként is, egy liberális szabadszellemű ember nem maradhatott túl sokáig a cenzúra – a gondolatrendőrség – legfőbb irányítója a teréziánus Ausztriában.

3.2.5. *A titkos materialista*

Már 1761-ben – az Udvari Kancellária felállításakor – megkezdődött van Swieten ellen a masszív aknamunka. A felvilágosult, polgári származású egyetemi oktatókból és értelmiségiekből – Martini, de Gaspari, Sonnenfels, hogy csak a legnevesebbeket említsük – álló Bizottság ellen felhozott egyik vád az ügyek lassú intézése volt. A másik, súlyosabbik szerint van Swieten „titkos materialista”, a hirhedt de la Mettrie barátja, azé az emberé, aki A gépember (*L’homme machine*) című művében le merete írni, hogy Isten nem más, mint maga az anyag. Ez életveszélyes vád lehetett volna, de hősünk „elhatárolta magát”: a tiltott könyvek katalógusának 1757-es kiadásába felvetette de la Mettrie művét is. (Ami azt jelentette, hogy a többi tiltott könyv mellett de la Mettrie művének lefoglalt példányai is az udvari könyvtár állományát gyarapíthatták – akkor, néhány évre úgy tűnt, hogy a könyvégetések kora nem tér vissza többé...) A bécsi Cenzúrabizottságot pedig a tartományi bizottságok másodfokú hatóságává fejlesztette, amely azontúl az elsőfokú ügyekben hozott határozatok felülbírálásának feladatát is elvégezte.

Erre a cenzúrajoggyakorlat-egységesítésre óhatatlanul szükség volt, hiszen – ahogy boszszankodva írta – „vidéken megengedték, ami Bécsben tilos volt és megtiltották, amit Bécsben megengedtek”. A van Swientent támadók újabb kifogása erre az volt, hogy túlzottan „Bécs-centrikus” és liberális döntéseivel szem elöl téveszti „a nép” (vagyis a vidéki lakosság) alacsonyabb műveltségi színvonalát. Ezzel a képmutató, mi több, ostoba érveléssel végül a császárnő is azonosult, s így legfelső nyomásra a Bizottság által gyakorolt állami cenzúra egyre restriktívabb és konzervatívabb lett. A hatalom félig ösztönös, félig tudatos reakciója volt ez az irodalom kritikai intenzitásának növekedésére, az újságolvasás robbanásszerű terjedésére – egyszerűen a nyomtatott betű diadalútjára, a könyvekben és színdarabokban mutatkozó, egyre szabadabb szellemre.

A swieteni „társadalmi cenzúra” rendszerének persze tényleg két alapvető fogyatékosága. Egyrészt, hogy az utólagos cenzúra lazasága folytán a hatalom eleve késésben volt a nyilvánossággal szemben, másrészt, hogy az előzetes cenzúra is kijátszható volt a terjedő kalózkidadások folytán, s így az utóbbi rovására a jóval engedékenyebb utólagos cenzúra egyre inkább teret nyert. A következmény: a külföldi vagy a kalózkidadású irodalom olvasottságát a hatalom egyre kevésbé tudta kontrollálni. Emiatt persze az egyháziak – a szívós Migazzi érsek útján – siettek bevádolni van Swientent, mondván: „lazaságával” valójában a saját hivatala és a pápa brévéje⁴⁵ ellen dolgozik.

Nem is túloztak vele nagyon: a van swieteni rendszer – ahogy nem sokkal halála (1772) előtt megfogalmazta – a *minimális tilalom* elvén nyugodott. Az államnak csak a legsilányabb

45 XIII. Kelemen pápa 1766. november 25-én kibocsátott, *Christianae Republicae salus* kezdetű brévéjében lángoló szavakkal ítélte el a felvilágosodás, „a libertinizmus” egyre szaporodó könyvtermését, és felhívta a püspököket, hogy a világi hatalommal karöltve vegyék fel a küzdelmet „a métellyel”. A brévé hatására szigorította meg Mária Terézia 1767 májusában kiadott intimátumában a cenzúrárt.

irodalmat szabad betiltania. Ezen túl a közérdek azt kívánná, ha az elolvasandó könyvek kiválasztását és megítélését az állam a családra és az egyénre bízna. Olyan liberális szemlélet volt ez, amit a korban titkolni illett. Hősünk is csak íróasztalának vallotta meg. A plénumon óvatosabban fogalmazott: a bizottság cenzorai „a vallás és a jó erkölcsök védelmében, a bűnök kiirtásában, a tudomány és a művészetek felvirágoztatásán munkálkodtak”, mondta búcsúbeszédében.⁴⁶ Halála után a „társadalmi cenzúra” – ez az óvatos és végső soron sikertelen kísérlet a felvilágosult etatista cenzúra felé – megbukott, a bizottság egyre inkább döntésképtelenné válva a császárnő szeszélyes tilalmainak előkészítő szervévé degradálódott.

A van swieteni szellemiség lényegére tapint az ifjú II. József szellemes mondása: „A cenzúra egyetlen haszna, hogy általa Bécsben minden tiltott könyv megszerezhető.”⁴⁷

3.2.6. Magyarország: a kezdetek

A) Ama Luther Márton istentelen iratai

Ha kissé visszakanyarodunk az időben, megállapíthatjuk, hogy hazánkban az állami cenzúra kezdetei a XVI. század elejére tehetőek. Ismeretes II. Lajos 1524. március 9-én kelt levele, amelyben megparancsolja Nagyszeben tanácsának, hogy kutassa fel „ama bizonyos, a pápától már régen kiközösített Luther Márton istentelen iratait, azokat nyilvánosan égettesse meg és tegye közhírré, hogy jószágvesztés terhe alatt senki se merészeljen efféle iratokat eladni, venni, olvasni és magyarázni.”⁴⁸ Hasonló tartalmú királyi parancs érkezik ugyanazon év októberében Sopronba, majd 1525-ben Bártfára is. Az 1548. évi XI. törvény szintén elrendeli a „lutheri eretnokség kiirtását”. Tudjuk, e tilalmaknak nem volt foganatja: kijátszásukra vándor-nyomdák létesültek, s csak úgy ontották a protestáns írók műveit.

1553-ban már 28 protestáns nyomda létezett. 1570-ben I. Miksa Prágából kiadott rendelete az unitárius szellemű könyveket tiltja be („se árusítani, se olvasni, se maguknál tartani, se másoknak kölcsönözni”), az 1572-es törvény szerint pedig szerzőiket, ha elfogatnak, könyvekkel együtt kell elégetni. Aztán 1574. február 7-én I. Miksa Magyarországon is bevezeti az előzetes cenzúrát: „Külön kiváltságunk és engedélyünk nélkül senkinek sem szabad teológiai könyvet kinyomatni és nyilvánosságra bocsátani.”⁴⁹ Magyar központi kormányzat azonban nem hoztak létre erre, így az állam cenzúrajogát egyelőre a városi hatóságok gyakorolták a saját területükön (előzetesen vagy csak utólag, saját közegeik útján vagy egyházi személyek segítségével, katolikus vagy protestáns szellemben: városonként változik, a kép változatos és kaotikus).

46 Az 1771. január 15-i cenzúrabizottsági ülés jegyzőkönyvében. Idézi: August FOURNIER: *Gerhard van Swieten als Zensor. (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften)*. Bécs, Holder, 1877. 84. köt. 442.

47 Idézi: Alfred Ritter von ARNETH: *Marie Antoinette, Joseph II. und Leopold II., ihr Briefwechsel*. Lipcse, K. F. Köhler, 1866. 3. 352.

48 *Egyháztörténeti emlékek a hitújítás korából*. Budapest, k. n., 1875. I. 123.

49 Idézi: SCHERMANN Eged: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez*. Budapest, Stephaneum, 1928. 10.

B) Mocskos könyvek, ördögűző igék

Mivel a XVII. század első felében egy sor törvény deklarálta a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, országos szinten a katolikus államegyháznak sem volt jogalapja a másvallású könyvek elnyomására. Csak egy módon tehette ezt: büntetőjogilag. Megkezdődtek hát a „mocskos könyvek” szerzőinek pererei. A Wesselényi-összeesküvés perében a protestáns Drabik Miklóst is elítélik *Lux in tenebris* című könyvéért. „Hütlenségért, lázításért, istenkáromlásért” fejjel és jószágvesztés, előtte kézlevágással. (A műben a Rákócziakat biztatta: fogjanak fegyvert a Habsburgok ellen. Holttestét, ahogy az ügyész nevezi: „mocskos” könyveivel együtt égetik el a pozsonyi piacon, hamvait ördögűző igék közben a Dunába szórják.) Kalinka János felvidéki protestáns prókátort, csak mert „a Drábik-féle mocskos könyvet bírta, olvasta, megjegyzéseket fűzött hozzá”, szintén „vértörvényszék” (*iudicium delegatum*) elé állítják, ahogy majd – mint közismert – az ország valamennyi protestáns papját és tanítóját. (Választhattak: katolikus hitre áttérés, gályarabság vagy száműzetés.)

A jezsuiták túteszik magukat a törvényeken: elfoglalják a sárospataki kollégiumot, a könyvtárból mintegy 2000 „mocskos” könyvet máglyán égetnek el. Az önkénynek ez a tobzódása már az udvarnak is sok: 1673-ban létrehozza az országos főcenzor intézményét, Szelepcsényi György esztergomi érsek (a prímás) személyében. Aki viszont – helyettesítőleg – Szentiványi Márton jezsuitát, a nagyszombati egyetem teológia tanárát hatalmazza fel az egész országra kiterjedően az állami cenzúra gyakorlásával. (Őt I. Lipót 1688. március 4-én külön pátensszel erősíti meg hivatalában: „Bárkinek a műveit és kinyomtatandó iratait átvizsgálhatja és jóváhagyhatja, s ha bárki bármiféle iratot [...] beleegyezése nélkül kinyomtatni merészelne, úgy intézkedhet, hogy az ilyen személy könyveinek és betűinek elkobzásán kívül a kijáró büntetéssel is sújtassék.”⁵⁰) Ezzel gyakorlatilag a nagyszombati és kassai egyetem jezsuita tanárai nyertek cenzorjogot.

A katolikus egyház rátelepült az állami cenzúrára is. I. Lipót – legalábbis hallgatólagosan – elfogadta XI. Ince pápa 1678-as brévéjének postulatumát: vissza kell térni a trienti elvekhez, a könyvcenzúra az egyház – a katolikus államegyház – nélkül nem gyakorolható. S ha az ellenreformáció lázas dühe 1680 körül alább is hagyott, a Habsburg-birodalomban az állami könyvcenzúra – a swieteni kísérlet ellenére – egészen a jozefinista reformig végül is vallásügynek számított. 1730-ig még arról se beszélhetünk, hogy az állami cenzúra szervezetén belül az úgynevezett politikai cenzúra a vallásitól különvált volna.⁵¹ Igazából az állami és az egyházi érdekek nyílt összeütközésére is csak a swieteni fordulatot (1751) követően kerülhetett sor.

C) Könyvmáglyák Vulcanusnak

A jezsuiták hatalmát az írott szó felett megszakította a Rákóczi-szabadságharc. Rákóczi a cenzúrát kizárólag politikumnak, s egyidejűleg a vallásbéke eszközeként tekintette. A *Responsio Francisci Rákóczi* című röpirat – Ráday Pál fogalmazásában – felsorolja azokat a feltevételeket, amelyek mellett a jezsuitákat továbbra is meg lehetne tűrni az országban. A röpirat szerint ezek egyike, hogy lemondjanak a könyvcenzúráról, hiszen alkalmatlanok e feladatra:

50 OL. A. 57. M. kanc. Libri regii. 19.K. 156.1.

51 Lásd erről részletesebben: SZÖRÉNYI László: Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló. In: SZÖRÉNYI László (szerk): *Memoria Hungarorum*. Budapest, Balassi, 1996. 77–107.

a hit és erkölcs védelmének ürügyén eleve elfogultak a más szellemű művek rovására, a gyűlölet szenvedélye hajtja őket, meg a szűklátókörű pedantéria.

Ez tehát egy teljesen új – túlzás nélkül modernnek nevezhető – koncepció volt. A szécsényi országgyűlésen életre hívott Szenátus rozsnyói tanácskozásán (1706) elrendelte a fejedelem, hogy a vallási, erkölcsi, társadalmi tartalmú műveket és a tankönyveket két-két szenátor ellenőrizze kinyomtatás előtt, a tisztán politikai vagy katonai tartalmak előzetes cenzúráját magának és udvari kancellárjának, egyben helyettesének, Bercsényi Miklósnak tartotta fenn.⁵² Vallási irodalmuk egyházi cenzúráját a protestánsok is folytathatták, a Szenátussal egyetértésben. Az evangélikusok 1707-es rózsahegyzi zsinatán ragaszkodtak püspökük cenzúrajogához, azzal, hogy döntésébe két „tudós férfiút” vonjon be, ezek egyike „a szövetséges Rendek” szenátora legyen.

A jezsuiták cenzúrajogát Rákóczi eltörölte, de ahová a császári sereg bevonult, ott a rend hajtóvadászatot indított a protestáns könyvek ellen: ünnepélyes, látványos könyvégetéseket tartottak. (Például 1707-ben, amikor a debreceni kollégium könyvtárát a császáriak Budára szállítják, ahol a jezsuiták a több ezres állományt a máglyán „Vulcanusnak szentelik”.⁵³) A Szatmári béke után a császári-királyi jogrenddel az intervallum is visszatért, mivel Szentiványi főcenzor halálával (1705) a *személyhez kötött* jezsuita cenzúra közhatósági tevékenységének időközben megszűnt a jogi alapja. (Újra a városok gyakorolják saját statutumaik szerint, vagy a megyéspüspöki konzisztóriumok a trideti jogalapon, a helyi erőviszonyok pillanatnyi állása alapján.)

D) Egy evangélikus nem kerülhet az angyalok közé

Változik a helyzet 1721-ben. Az 1715-ös országgyűlés által kiküldött vallásügyi bizottság megkezdi tanácskozásait Pesten. Az 1681-es vallásügyi törvénynek (mely bizonyos megszorításokkal biztosította a protestánsok szabad vallásgyakorlatát) a katolikus cenzúrával való összeegyeztethetőségéről vitatkoznak. (Csak abban tudnak megegyezni a különféle egyházak képviselői, hogy a protestáns könyvek „magánolvasása” nem tiltott.)

1721. március 30-án III. Károly a cenzúra ügyében diplomát bocsát ki. Eszerint azontúl a nagyszombati egyetem *mindenkori* kancellárja lesz az országos hatáskörű cenzúrahatóság, ideértve a revízió jogát is. Az állami cenzúra tehát továbbra is jezsuita kézen marad, a változás csak annyi, hogy a működés immár nem személyhez kötött és hivatszerű. Közben a bizottsági vita visszatérő kérdése: ha a „bevett” felekezetek vallásgyakorlata a törvény szerint szabad, hogy lehet, hogy a könyveik nem szabadok? Egy elhunyt kiváló orvos példáját hozzák fel, akinek emlékezetére írt gyászversből a lőcsei cenzúra azt is kihúzta, hogy „a megboldogult immár az angyalok társaságában van”.

E) Az elnyomás hat pontja

Az evangélikus delegáltak kifejtik híres hat pontjukat a jezsuita cenzúra ellen.

Eszerint: 1. a jezsuiták célja a protestánsok kiirtása, tehát eleve „saját ügyükben” akarnak bíraskodni, 2. lehetetlen az egyik felekezet könyveit egy másik szellemében elbírálni, 3. le-

52 Rákóczi – a hadi események kurucellenes ábrázolása miatt – az 1704-es lőcsei kalendáriumot elkoboztatta.

53 Lásd erről részletesen: ESZE Tamás: A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása. *Egyháztörténet*, 1947/3.

hetetlen annak bírálni egy tant, aki nem jártas benne, 4. nem lehet egy hajó kormányát arra bízni, aki nem megmenteni, hanem elsüllyeszteni akarja, 5. más országokban evangélikus könyveket evangélikusok cenzúráznak, és 6. a jezsuiták bíraskodhatnak a saját vallásuk könyvei felett.

Felterjesztésükre majd egy évtizedig nem kapnak választ a császár-királytól.

F) Hetven évig tartó ügyintézés

Hasonló a leydeni bibliák esete: a Debrecen által 1718-ban Hollandiából megrendelt bibliák a kassai revizoroktól csak II. József idején jutnak el a cívisvárosba! A 70 évig tartó ügyintézés oka: szövegükben a vizsgálók a kereszteselési formulában eltérést fedeztek fel a Károli-Bibliához képest. Olykor a hallgatás a hatalom leghatékonyabb fortélyá.

G) Vigyázni a mennyegzői énekekkel

Aztán 1730-ban az újabb változás: egy rendelet szerint a politikai és a közjót érintő tartalmak felett azontúl az újonnan létrehozott helytartótanácsnak kell rendelkeznie. Majd jött Mária Terézia, aki 1747. február 23-án kelt rendeletével újra két pozsonyi jezsuitára mint vallásügyi bizottságra bízta a revíziót és a cenzúrát. De ők már a helytartótanács cenzúrabizottságaként – tehát állami felügyelettel – működtek. (Pontosabban: a helytartótanács elnökének és az esztergomi érseknek kettős alárendeltségében.)

A rendeletet végrehajtó utasítás (*Idea instructionis*) szerint: „A tapasztalat azt mutatja, hogy politikai könyvek, vagy más, önmagukban közömbös könyvek [...] nagy számban tartalmaznak hamis tanításokat, sőt, ateizmust is a közömbösség színe alatt, ami a közre legártalmasabb [...]. A polgári hatóságok, melyekre eddig a politikai könyvek cenzúrája bízott, az ilyen ravaszkodásokat nem voltak képesek felfedezni, ezért az egyházi cenzorok ezeket a könyveket is át fogják nézni [...]. Ügyeljenek a nyomdászokra, nehogy ezek mennyegzői énekek címén, vagy más hamis cím alatt is, a szerző nevének elhallgatásával, előzetes vizsgálat nélkül bármely művet kinyomtassanak.”⁵⁴ A magyar cenzúra eljárására vonatkozó első átfogó szabályzatot 1747. március 1-jén hirdették ki.

H) Bürokratikus remekművek

A revízióra kerülő könyveket a vámhivatalok („harmincadhivatalok”) kobozták el a beutazóktól, onnan kerültek a cenzorokhoz. Nem katolikus könyvet egyáltalán nem volt szabad behozni, se kereskedelmi forgalomban, se magánemberek személyes tulajdonaként. A szabályzat szerint különösen kellett ügyelniük a politikai munkákra és az álnéven megjelentetett művekre is. Gondosan kiderítendő, hogy az „ártatlan” cím nem takar-e veszélyes munkát. (Vagyis olyat, ami „ellenséges hangon emlegeti az istenanyát, a szenteket, a római katolikus egyházat és annak pápáját, a klérust” és így tovább.)

Segédeszközként állandóan használandók a pápai indexek, illetve a Mária Terézia által kiadott könyvtilalmi listák. A cenzornak a kifogásolt szövegekről jelentést kell készítenie,

54 Idézi: DONÁTH Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 1986/3.

feltüntetve szóról-szóra, eredeti nyelven vagy latin fordításban az elítélendő szöveghelyeket. A jelentések másolatát a helytartótanács a bécsi kancelláriához terjeszti fel végleges döntésre. 1754. február 25-től a bécsi cenzúra döntéseit a pozsonyi köteles volt figyelembe venni. (A lutheránus és kálvinista könyveknél azonban más zsinórmértéket kellett alkalmazni, mivel a hatalom időközben belátta, hogy e vallások Magyarországon már megtűrtnek számítanak, így az 1747-ben kimondott általános behozatali tilalmat immár nem tartották fenn. Ugyanakkor a Magyarországon megjelenő művek vallási szempontból történő felülbírálásának joga továbbra is a primás kezében maradt.)

Ez a február 25-i rendelet egy az egyben visszahozta a régi „klasszikus” jezsuita gyakorlatot: megparancsolta „az erkölcsrontó” könyvek elégetését, s az egyház tanításaival ellenkező vagy a katolikus egyházat „gyalázó” írások zárt helyen való őrzését. (Az ilyen kéziratokat tehát a cenzor nem adhatta vissza tulajdonosának.) 1760. július 1-jén királynői leirattal újabb részletes szabályzat lépett életbe a külföldről behozott könyvekről, igazi bürokratikus remekmű: nyugták és ellenyugták, jelentések és táblázatok bonyolult hierarchiája kíséri a könyvet a tulajdonostól a tulajdonosig, illetve elkobzás esetén a máglyáig vagy a titkos raktárig. Elkobzandók az Isten, a szentek, „az igaz vallás”, a pápa, a hierarchia, a királyi tekintély és hatalom, más fejedelmek és államok ellen írott könyvek, valamint a „botrányt keltő” művek. 1765 decemberétől a helytartótanács a cenzori jelentéseket eredetiben küldi fel a királynőnek, nehogy a másolók „megbotránkozzanak”.

Közben – 1763 nyarán – végre hazánkat is eléri a van swieteni fordulat: Mária Terézia elrendeli a magyarországi cenzúra kettéválasztását világra és egyházra. A legfelsőbb kézirat (*benignae manuales*) szerint a világi tartalmak felett a primás minden ellenőrzési joga megszűnik, azontúl csak vallási tárgyú műveket cenzúrázhat. A helytartótanácsból a jezsuita cenzorokat elbocsájtják.

I) Tilos a gáláns

Milyen könyveket koboztak el ebben az időben Magyarországon? Amennyire a fennmaradt cenzori jelentések alapján megállapítható: szerelmi kalandokat tárgyaló „gáláns” regényeket, erotikus versköteteket, az Énekek éneke parafrázisát tartalmazó utazási regényt, a ponyva és a történetírás határán mozgó, a fejedelmeket gúnyoló „alvilági” dialógusokat, híres boszorkány-, kísértet- és mágustörténeteket, a Luther-Bibliát és a protestáns egyháztörténeti műveket, a Koránt, a katolicizmust s a pápákat nem előnyös színben tárgyaló, ún. hitvitázó pietista irodalmat, a liberálisabb felfogású francia morálfilozófiát, a természetjogot népszerűsítő vagy a népfeliséget tárgyaló műveket.⁵⁵ Tehát a kor irodalmi műfajainak szinte teljes palettáját. Úgy tűnik, a pozsonyi gondolat-ellenőröket a bécsieknél mégis kevésbé érintette meg a swieteni lelkület.

3.3 A cenzúra és a közjó: A jozefinista látomás

„Kiveszem Mátyást a magyarok szájából.”

(II. József)

„Ha majd az előítéletek gyökeresen kiirtatnak, és gyökeret ver a hazaszeretet és a közjó tudata, ha majd mindenki egyenlően és örömmel viseli az állam biztonságához és felvirágoztatásához szükséges terheket, ha majd a tökéletesített közoktatás révén elterjed a felvilágosodás s a papi pályát választó ifúság nevelése a vallás igazi értelmét a polgári törvényekkel összeköti, s ez megbízhatóbb igazságszolgáltatást, a népesség gyarapodása és a földművelés tökéletesítése pedig gazdagságot fog eredményezni [...], akkor érdelem én szobrot [...].”⁵⁶ Ezt II. József mondta 1783-ban, abból az alkalomból, hogy megtiltotta: szobrot emeljenek neki Budán a hízelgő városatyák, hálájuk jeléül, mert a császár a várost Magyarország fővárosává emelte.

Az ismert körmondatot azért idéztem, mert *expressis verbis* kiolvasható belőle, mit értett *közjón* ez a különös, türelmetlen ember, a Habsburg-dinasztia sajátosan progresszív uralkodója: az előítéletek (és rendi kiváltságok) kiirtását, egyenlő közteherviselést, „tökéletesített” közoktatást, az államnak hasznos papságot, megbízható igazságszolgáltatást, gyarapodó népet, gazdagodó-polgárosodó országot. Csupa olyasmit, amit – részben – a felvilágosult abszolutizmus több más uralkodója is céljának tekintett. A különbség főleg az időtényezőből adódott, vagyis József türelmetlen reformvágyának intenzitásából, abból, hogy megsejtette: nem lesz ideje mindarra, amit jobbítani akar. Ahogy már ifjúkori memorandumában (*Emlékirat*, 1765) írta: „A nagy dolgokat egycsapásra kell megvalósítani.” (Horváth Mihály 1863-ban megjelent történelemkönyvében jellemzésül említi, hogy a császár magas fákat telepítettet a bécsi Práterbe, mert nem volt türelme megvárni, amíg a facsemeték megnőnek.)

3.3.1. A cenzúra, mint az értelem felszabadítója?

A jozefinizmus eszmerendszerében a közjót, tehát a fentebb megnevezett legfőbb javak mind-egyikét illetve azok összességét csak az állam – amely Christian Thomasius (1655–1728), a nagy szellemi példakép szerint nem más, mint *az emberi értelem megtestesülése* – képes létrehozni és megvédeni. A másik Thomasius-maxima, amely József gondolkodására meghatározóan hatott: „A szabadság minden szellemet megillet és nélküle az emberi értelem, bármennyi előny is származnék különben belőle, halott és lélektelen [...], az értelem maga felett Istenen kívül nem ismer más fensőbbséget.”⁵⁷ Következésképp: minden, ami az „értelem” – az emberi integritás – felszabadítását szolgálja, hasznos az államnak, ami ellene hat, káros és elvetendő, hiszen az állam legnagyobb ellensége a tudatlanság (a „pallérozatlanság”).

A helyes álláspont ezért az, „ha mindazzal szemben, ami alantas és pallérozatlan, amiből nem árad tudás és felvilágosodás, szigorúak, és minden mással szemben, amely tudásanya-

56 Idézi németül: MARCZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában*. Budapest, Pfeifer, 1888. II. 419.

57 Christian THOMASIUS: *Wissenschaft, das Verborgene des Herzens zu erkennen*. In: Christian THOMASIUS: *Ausübung der Vernunft-Lehre*. Halle, Salfeld, 1691.

got, ismereteket és jól megírt mondatokat tartalmaz, elnézőek vagyunk, mivel az előbbieket a tömegemberek és a gyenge lelkek olvassák, utóbbiak viszont már csak széles látókörű és erkölcsiekben szilárdabb lelkek kezébe kerülnek” – olvashatjuk József ún. cenzúrapátensének 1780-as tervezetében.⁵⁸ A „tömegemberek” szellemi emelkedésének szükséges eszköze tehát a cenzúra. Elsőre meghökkentőnek tűnő gondolat, hiszen a premissza az, hogy az emberi szellemet szabadnak kell tekinteni. Ez a „kalapos király” etatizmusának nagy ellentmondása, amit a jozefinista cenzúra tanulságosan tükröz: „befelé”, mint ember, szabadok vagyunk, de „kifelé”, mint az állam polgárai, a közjó érdekében kifejtendő feladatainkhoz láncoltak. A szellemi fejlődés ezért mindenki számára erkölcsi kötelesség.⁵⁹ Szabadságunk foka attól függ, mennyire vagyunk pallérozottak és hasznos polgárai az államnak.

Mit nem szabad engedélyezni? Az „alkimista, kuruzsló és sarlatán brosúrákat”, „a piszkos nyelvezetű” valamint „a keresztény vallásokat kigúnyoló és folyamatosan nevetség tárgyává tevő” műveket. De itt is csak olyan írások lesznek *egészen* eltilthatók, „amelyek mindenki számára illetlenek és használhatatlanok.”⁶⁰ Egyébként mindenkor a *méltányosság elve* szerint kell eljárni, vagyis nem szabad teljes műveket vagy folyóiratokat betiltani egyes kivetni való kitételeik miatt. Egyáltalán: a tisztán tudományos témákat és a művészeteket tárgyaló műveket szabadon és mindenféle vizsgálat nélkül lehet forgalmazni és az addig fenntartással – ún. *erga schedam* minősítéssel – engedélyezett művek is mind felszabadítandók a cenzurális eljárás alól, sőt: a kifejezetten vallásellenes és „államra veszélyes” műveket tudósok és egyes kijelölt könyvtárak (olvasókörök) részére szabaddá kell tenni. József még előzőleg, az 1781. január 13-i rendeletével egy füst alatt lehetővé tette a behozott külföldi könyvek külön engedély nélküli utánnomását és az újságok szabad alapítását. (Nem csoda, hogy pl. 1784-ben – egyetlen év alatt – egyedül Bécsben 22 új újság jelent meg!)

A cenzúra-pátenssel megszűnik a szabadkőműves könyvek általános tilalma is, és meg kell szüntetni a tiltott könyvek és kéziratok elkobzásának gyakorlatát, melyben a polgárt és a külföldről beutazót a hatóság megfoszthatta a tulajdonától: ki kell mondani, hogy a cenzurális eljárás tárgya csak a nyilvánosságot célzó forgalomba hozatal lehet, de semmiképp sem a mű magáncélú birtokban tartása. „A tudományos élet, az oktatás és a vallás szempontjából jelentős műveket”,⁶¹ valamint a színműveket azonban az újjászervezett bécsi központi cenzurabizottságnak (*Bücher-Zensur-Commission*) kell bemutatni, egy-egy tudós arra vonatkozó szakvéleményével, hogy tartalmuk „nem ütközik a vallásba, a jó erkölcsbe és az ország törvényeibe, és ilymód a józan értelemnek megfelel”.⁶² Belföldi irodalmi mű kinyomtatásához, ha a szerző vagy a kiadó ilyen szakvéleménnyel rendelkezik, vagy akár csak „tudós fő”, nincs szükség még formális cenzúraengedélyre sem. Ki kell mondani a kritika szabadságát: „A bírálat – hacsak nem gyalázkodó – nem tilos, sem az uralkodóval, sem a legalacsonyabb rangú alattvalóval szemben, akár megnevezi magát a szerző, akár nem.”⁶³ Az államelméleti

58 *Grund-Regeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücherzensur*. Vö. Hermann GNAU: *Die Zensur unter Joseph II.* Lipcse, Singer, 1911. 254–268.

59 A normáliskolák 1782-es fegyelmi szabályzatában olvasható: „A tanulóknak folyvást arra kell gondolniuk, hogy mindenki számára lelkiismereti kérdés, hogy szellemi képességeit minden erejével fejlessze.” Idézi: Paul von MITROFANOV: *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*. Bécs, Stern, 1910. 815.

60 GNAU i. m. 254–268.

61 Uo.

62 Uo.

63 Uo.

és egyházi művek engedélyezhetőségéről azonban a kancelláriáknak kell szakvéleményt adnia. Végül az új szabályok alapján felül kell vizsgálni Mária Terézia *catalogus librorum prohibitorum*-át és törölni kell belőle a felszabadított műveket.

A tervezetében foglalt elveit József az örökös tartományokban 1781 júliusában léptette életbe. Az Instrukciónak is nevezett rendelet egyértelművé tette, hogy a cenzúra kizárólagosan állami jog- és feladatkör. (Az új cenzúrabizottságból eltávolította a még megmaradt egyházi képviselőket.) Így a trienti zsinat óta cenzurális joggal rendelkező, a szellemi élet jelentős szféráit még ellenőrzése alatt tartó római katolikus egyház egyik napról a másikra maga is az állam szellemi joghatósága alá került. Majd e nagy fordulatot még tetőzte a *placetum regium*-rendelet, amely szerint minden pápai rendelkezést, brévét, dekrétumot az érintett tartományi kormányzernél kihirdetés előtt engedélyeztetni kellett. (Ismert eset, hogy Migazzi bécsi érsek levelére, melyben egy *placetum regium* nélküli bullát kritizáló brosúra betiltását követelte, József azt válaszolta: lehetetlent kér, mert „a bulla, mint olyan, nem is létezik”.)

A közjó védelmét csakis az állam hatalma garantálhatja; az államé, amely a tökéletesség felé törekszik. Bármilyen, ami ezt megkérdőjelezi, *ab ovo* a közjót veszélyezteti. E téren József nem ismert nagyságrendi különbséget, méltányossági szempontot.⁶⁴ Az állami tisztviselőkhöz intézett „pásztorlevelében” így fogalmaz: „Lehetetlennek tűnik számomra, hogy valaki jobban lelkesedjék a közjóért, mint én, hogy valaki nálam kitartóbban és önzetlenebbül dolgozzon érte.” Ugyanezt elvárta hivatalnokaitól is: „A hivatalokba a közjóért lelkesedő emberek kellenek, akik képesek lemondani minden kényelemről és egyéni érdekeiket háttérbe tudják szorítani.” El akarta érni, hogy „ne csak hátsójukat – ülésre – és kezüket – aláírásra – szenteljék az államnak, hanem értelmük erejét, alkotó akaratot és minden erejüket az állam szolgálatának áldozzák fel.”⁶⁵ Mi az akadálya ennek? Mindenekelőtt a kényelmesség és az önálló gondolkodás hiánya, a döntésképtelenséget leplező felesleges iratgyártás (*Vielschreiberei*). Ezek kiküszöbölésének legjobb módja a központosítás és az egységesítés. Nem engedhető meg semmi lokalitás és nemzeti különbözés, mely az egységes közigazgatás szolgáltató jellegét fellazíthatná: a monarchia minden tartományában azonos módon, azonos elvek szerint kell eljárni.

Az egyöntetűség biztosítása érdekében szüntette meg 1781-ben a Mária Terézia-féle tartományi cenzúrabizottságokat s bízott meg helyettük a feladattal tartományonként egy-egy „szakember” kormánytanácsost (*Provinzialzensor*), illetőleg a külföldről behozott könyvek vizsgálatára revizori hivatalokat (*Revisoratämter*). A bécsi cenzúrabizottságot az egész birodalom központi cenzúrahatóságává építette ki, majd egyesítette a központi tanulmányi bizottsággal. Persze az Instrukciónak megfelelő szakmaiság, az egységesebb felvilágosult szellemiségű ügyintézés mégis csak jóval később, 1785 körül kezdett kialakulni, amikor József a cenzurális hatáskört vidéken is összekapcsolta az egyházfelügyeleti (ún. türelmi) hatáskörrel, illetőleg a tanulmányi ügyek felügyeletével, mivel ez utóbbi referatúrákat már újonnan kinevezett, meggyőződéses jozefinistákra bízta.

64 Doktrinéségére jó példa az ún. „leragasztási hadjárat”: 1784-ben elrendelte, hogy a régi breviáriumban, bárhol is őrzik azokat, VII. Gergely tézisének a pápa főhatalmáról leragasztással kell törölni.

65 Tervezet az államtanács részére az államapparátus szervezeti átalakításáról, 1781. Idézi: MOLTOR Ferenc: *II. József, a császári Don Quijote*. Budapest, Gondolat, 1987. 21.

3.3.2. Magyarország felfogása: összetépni, elégetni

Mi sem jellemzőbb azonban az akkori magyarországi felfogásra, mint a helytartótanács reagálása József rendelet-tervezetére: roppant veszélyesnek tartja a kritika általános szabadságának deklarálását! „Beláthatatlan következményekkel járna, ha gátlástalan szellemek teljes szabadságot kapnának az írásra, főleg, ha Ófelsége szent személyét is kritizálhatnák. A cenzor így sose tudhatná, mi lépi túl a megengedett kritika határát, és hogy a szerzővel együtt nem teszi-e ki magát a felségsértés veszélyének. Mindent meg kellene tiltani, ami Ófelsége megszentelt személyét közvetlenül vagy közvetve sérti [...]. Különösen veszélyes az egyházi intézmények és személyek kritizálása is, mivel a nép nem tud különbséget tenni személyek és ügyek között, és ha egy protestáns kritizál, ez a katolikusok szemében gyűlöletet kelt. Tehát ha a vallás parancsait nem respektálják, az állam is elveszíti engedelmes alattvalóit [...]. Az írás ilyen szabadságát tehát az igazságosság (*justitia*), a szeretet (*charitas*) és az okosság (*prudentia*) egyaránt megszenvedné. Az igazságosság, mert a forrófejűek a helyes mértéket sose tartják be, a szeretet, mert ha az igazságot kímélet nélkül kimondjuk, több kárt okoz, mint hasznot. És az okosság is megszenvedné, mert a köznapi ember hajlamos magát olyan emberek és intézmények bírójává tenni, amelyeket nem tud helyesen megítélni” – olvasható a felterjesztésben.⁶⁶

Látható: igazságosság, szeretet, okosság úgy jelennek meg itt, mint a tekintélyelvűség alapfogalmai, s mint ilyenek, a *közjó* elemei – valójában a rendi állam cenzúrája által védendő legfőbb jogtárgyak: az uralkodói, az egyházi, a rendi tekintély hívószavai. E triptichon tartja össze az államot s a kellő védelem nélkül maradó láncszem meggyöngyülése a többi hatalmi elemnek is végzetes sérelmével járhat. Ez tehát a magyar rendiség felfogása a *bonum commune* értékeiről – a felvilágosodás fogalmi készletére fordítva. De milyen torz megfogalmazása az igazságosságnak (mert leszűkíti egy meg nem határozható mértékre, egy „elviselhetőségi” küszöbre), a szeretetnek (mert szolidaritás és testvériség helyett pusztán a „kímélet” álságosságával operál) és az okosságnak (mert az értelem fensőbbisége helyett csupán az elbizakodottság – a *hübrisz* – tilalmát ismeri)!

Persze azon túl, hogy a magyar közigazgatás vezetői II. Józsefet Szent István törvényével (II. törvényének 53. szakasza halállal fenyegeti a király rágalmozóit) akarták megvédeni II. József ellen, kifogásolták, hogy a tervbe vett cenzúrarendelet a hatályos törvényekkel is ellentétes: a magyar jogszabályok – különösen az 1741. évi XI. tc. – kizárják, hogy a helytartótanács „idegen hatóságokkal levelezzen, vagy hogy függő viszonyba kerüljön tőlük”. Ugyanezért nem fordulhatnak a magyar alattvalók a magyar cenzúra intézkedései ellen fellebbezéssel a bécsi központi cenzúrabizottsághoz, „hiszen idegen törvények nem vonatkozhatnak rájuk”, valamint a tiltott könyvek Bécsben már liberalizált jegyzékei sem lehetnek kötelező érvényűek Magyarországon, a magyar kormányzervek egyetértése nélkül.

Látszatra tetszetős sérelmi érvelés, hiszen a korszak organikus hazai jogalkotási felfogása szerint a magyar alattvalók szabadságának korlátozása (ideértve a gondolatok nyilvános közlését) valóban nem tartozott az uralkodó által egyoldalúan, tehát rendeletileg, dekrétummal szabályozható tárgyak (*jus reservata*) körébe, s így okkal lehetett hivatkozni arra, hogy a cenzúrarendelet az országgyűlés jóváhagyó aktusa nélkül törvénytelen.⁶⁷

66 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, kancelláriai iratok, 4934/1781.

67 Vö. ÜRMÉNYI József [Stephan Rosenmann]: *Jus Publicum Regni Hungariae*. Bécs, Typis a Baumeisterianis, 1791. 2. rész 2–9.

Csakhogyn itt – tudjuk – mást takar a törvényesség sérelmére hivatkozás. Az a bizonyos „kilógó lóláb” a magyar kormányzások vezetőinek félelme az írás, főleg a kanti „kritikai értelem” szabadságával szemben. A helytartótanácsi állásfoglalás ugyanis kikel a császár rendelkezéséből kiolvasható azon szándék ellen is, hogy József egyszer s mindenkorra véget akar vetni a tiltott könyvek elkobzásának. Egyáltalán – mint fentebb már utaltam rá – az Instrukciók csak az értékesítésre szánt könyvekre mondja ki az utólagos cenzúra (a revízió) kötelezettségét: így azontúl az egyébként tiltott könyv birtoklását nem lehetett üldözni, csak a terjesztését. Következésképp bármilyen tiltott könyv behozható az országba, nem szabad azt elkobozni – feltéve, hogy az utazó egy példányt tart magánál. („Zsebekben és ládáknak turkálni – túlkapás” – olvashatjuk már az ifjúkori *Emlékirat*ban is.) Csak a „ládaszámra behozott [...], különösen visszatetsző és *erga schedam* sem engedélyezhető” könyvek esetében rendelhető el az elkobzás – a saját olvasásra szánt példány kivételével.⁶⁸ Jellemző a józsefi rendelet tulajdon-tiszteletére az az előírás, hogy a revizornak a könyvkereskedőnek szánt könyvküldemény vizsgálatát a címzett jelenlétében kell elvégeznie. A vizsgálat alapján két listát kell készítenie: 1. azokról a könyvekről, melyeket nem kell átvizsgálni és 2. azokról, ahol szükséges az alapos vizsgálat. Ez utóbbiaknál csak azt vizsgálja, hogy a vallással, állammal, erkölccsel kapcsolatosak-e. Ha igen, visszatarthatja azokat, amelyeket veszélyesnek ítél (például az obszcén, vagy az állami eseményeket kifigurázó paszkvillusokat), és továbbítja őket a központi cenzúrabizottsághoz. Egyáltalán nem cenzúrázhatók az orvosi, matematikai és hadászati művek, a szabad művészetekkel és az iparral foglalkozók, valamint a nyelvtankönyvek, szótárak és a klasszikus szerzők művei. A helytartótanács – megérezve e liberalizáció korszakos jelentőségét – így fakadt ki: „Tiltott könyvek visszaadásának pedig nincs helye, azokat mindig is szétépték vagy elégették, ami a legbiztosabb módja a gonosz könyvek ártalmatlanná tételének.”⁶⁹ Széttépés és elégetés: József számára ez a leküzdendő feudális sötétség, Magyarország közigazgatási vezetőinek szemében viszont még a dolgok normális rendje volt.

Végül, mint ismeretes, Magyarországon csak egy évvel később, 1782. június 8-án léptek életbe az Instrukciók. A helytartótanács cenzúrahivatalát József „lefokozta”: megszüntette önállóságát és az egész magyar cenzúra-szervezetet a bécsi *Bücher-Zensur-Commission*nak rendelte alá. Így a pozsonyi cenzúrahivatal (melyet addig a helytartótanács vallásügyi bizottsága irányított) pusztán revizori hivatallá sülyedt, 1784-től (a helytartótanács Budára költözésétől) kezdve sajtóellenőrzési feladatait is a pozsonyi városi magisztrátus látta el. Akadémiával rendelkező városokban egy-egy akadémiai tanárt, gimnáziumokkal rendelkezőkben az intézmény igazgatóját tette meg revizornak a rendelet és – hirdetések, alkalmi költemények és hasonló jelentéktelen írások tekintetében – cenzornak is. Minden más témában – beleértve a magyar hatóság intézkedései ellen benyújtott panaszokat – Bécs dönthetett (az ugyanott székelő magyar kancellária útján), az Instrukciók elvei szerint. Így először valósult meg az egész birodalomban egységes szervezetű és szellemiségű cenzúrarendszer. József már előzőleg (1781. február 8-án) elrendelte a Mária Terézia-féle tiltólista felülvizsgálatát, „hogy az író és az olvasó szabadsága megfelelhessen egymásnak”.

Mária Terézia 1774-es *Catalogus*-ának 4476 tételéből mindössze kb. 900 tilalmazott cím maradt a listán a „felszabadítás” után. Igaz viszont, hogy Rousseau Új Héloise-e és Voltaire *Orleansi szíze* a tiltottak között maradt – minden valószínűség szerint „erkölcsvédelmi” okokból. Mert-

68 GNAU i. m. 254–268.

69 MNL OL, kancelláriai iratok, 4934/1781.

hogy a *közerkölcs* a közjó egyik tartóoszlopa, a cenzúra által védendő legfőbb jogtárgy. De fogalmának értelmezését illetően „a kalapos király” és közvetlen munkatársai időnként egymással is polemizálnak. József kissé iskolamesteres ízlésével szemben Gottfried van Swieten – a „nagy” van Swieten fia – képviseli a liberálisabb felfogást: „A közösségért aggódásnak [...] nem szabad lesülylyednie egy családfo szorongó óvatosságának szintjére és nem szabad átlépnie azt a határt, amin belül a hatékony éberség még célszerű [...]. Nem szabad egy könyvet csupán azért betiltani, mert nem szeretnénk azt az ifjúság kezében látni. Az ebből adódó hátrány ugyanis csak az egyén jellemén mérhető le. Ennek ismerete viszont csak a nevelőtől várható el és nem a cenzortól, akinek a figyelme az általános jelenségre kell, hogy irányuljon.”⁷⁰ Ezzel némileg szemben állt a sonnenfelsi maxima, mely „a gonosz könyveket” illetően olykor erősebben befolyásolta a császárt: „Az állam feladata minden akadályt elhárítani, ami a *jó erkölcsök* bevezetését megakadályozhatná.”⁷¹

Akárhogy is, a közjónak a bevezetőben felidézett józsefi fogalmával semmiképp sem fért volna össze egy olyan normatív értelmezés, amely a cenzúra jogát a polgári tulajdonból eredő rendelkezési és birtoklási joggal szemben, utóbbiakat háttérbe szorítva fogalmazza meg. 1786-ban, az ún. Kratter-ügy kapcsán (amikor a *Freimaurerautodafe* című rendszerkritikus brosúra kinyomtatott példányait az újonnan felállított rendőrség – „új seprő jól seper” – már a nyomdában lefoglalta és bezúzta) kiadott rezolúciójában József félreérthetetlenül kimondta: a cenzúra célja nem az, hogy megakadályozza az engedély nélküli könyvek kinyomtatását. Ez nem jelentett kevesebbet, mint azt, hogy általánosan szabaddá vált a *kéziratok előzetes kinyomtatása*, még a cenzúraengedély megkérése előtt – már ahol a korábbi liberalizálás folytán egyáltalán szükség volt még engedélyre. Korszakos jelentőségű lépés lehetett volna a sajtószabadság felé! De e szabadság nem tartott soká: 1789. november 24-i rendeletével József ismét bevezette az előzetes cenzúrát, habár a rendelet megszegőit csak olyan művek engedély nélküli kinyomtatásáért bírsághathatták, „melyek valamennyi vallás és az erkölcs, és mindenféle társadalmi rend alapjainak aláásására, az államok és a nemzetek kapcsolatainak felbomlasztására alkalmasak”.⁷² (Tudjuk: Párizsban ekkorra már széthordták a Bastille köveit, szuvenírnek.)

3.3.3. Császár és számár

„Örömteli dolog, ha megismerhetjük az igazságot” – írta József az Instrukciókban és ezt komolyan is gondolta. Hiszen, aki a fennálló viszonyokon, beleértve akár a császár személyét is, kritikát gyakorol – hacsak nem kifejezetten „romboló szándékkal” teszi – az a közjót szolgálja. Hozzájárul valami egészen új jelenség, a *közvélemény* létrejöttéhez. Mi a közvélemény? *A polgárok véleménye*, nem egyszerűen az eladdig vélemény-monopolista főrendeké vagy a felsőbb papságé. A közvélemény jogi értelemben mindeddig ismeretlen fogalom volt, mert a kritika (az alázatos kritika!) jogát csak a fenti privilegizált egyének vagy csoportok gyakorolhatták s ők is csak szűkre szabott formában. A közvélemény tehát a kritika társadalmisítását jelenti. Ismerjük el: roppant bátor tett volt egy önkényuralkodó részéről!

Viszont a közvélemény működése, vagyis az a láncreakció, amit a kritikai ítélőerő felszabadítása eredményezett, magát Józsefet is meglepte. Az addig némaságra kárhoztatott társada-

70 1783. nov. 19-i előterjesztése. Idézi: GNAU i. m. 200. és köv.

71 Vö. Joseph VON SONNENFELS: *Grundsätze der Polizey*. Bécs, Kurzbeck, 1787. I. 115.§.

72 Bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, (St. R.) 4273/1789.

lom megszólalt: megszületett a politikai irodalom. A nyomdák csak úgy öntötték magukból a legkülönbözőbb rendű és rangú emberek – többnyire persze önjelölt írók – elmeszüleményeit.

Ez a brosúra (vagy paszkvillus) irodalom néven emlegetett nyomtatványdömping „zaftos”, népies stílusában senkit és semmit nem kímélt s ekként műfajilag talán a „bulvár” elődjének tekinthető. „A palackból előhívott szellem” – jónéhány tanácsosával ellentétben – József végső soron nem rendítette meg: igyekezett elébe menni az ezerfejű rémnak, úgy, hogy a rá jellemző, maró iróniával többnyire engedélyezte a politikáját gúnyoló, vagy őt személyében is támadó írásokat. Ilyen volt például egy bizonyos von Steinsberg „lovag” *Briefe aus Berlin* (Berlini levelek) című ironikus pamfletsorozata vagy a *Blauer Esel* (Kék szamár) című brosúra, melyben a csökönyös patásban a gyakorta kék kabátban mutatkozó császár magára ismert. E párját ritkítóan merész brosúrával a megjegyzéssel engedte forgalomba hozni, hogy őt már olyan sok mindenféle ember szidta, miért ne pocskondiázhatná kedvére most egyszer egy szamár is? Egy másik röpiratra pedig, melyben Forgács Miklós gróf őt törvénytelen kormányzással vádolta, ezt írta rá: „Ennek az írásnak is ugyanúgy teljes szabadságot kell adni, mint azoknak, amelyek csak az én személyemet érintik [...]. Forgács gróft nem kell rendre utasítani, hiszen egy szerecsen nem lehet fehérre mosdatni [...]”⁷³

Rendre engedélyezte a többi „szerecsen”: a magyar rendi ellenzék tagjainak antijozefinista támadásait. Például Kirinyi István ügyvéd gyűlölködő, németnyelv-ellenes szatírájának, vagy a Szent Korona Bécsbe vitelén átkozódó, s az új kerületi biztosoknak adott császári utasításokon gúnyolódó *Verbesserungs-Anstalten...* című röpiratnak kinyomtatását, mondván: „Az ilyen gúnyiratok minden fenntartás nélkül engedélyezhetők, mert betiltásuk csak serkentené a gúnyolódó kedvet és az írásmű épp a tiltás következtében válna értékessé az emberek szemében.”⁷⁴ Exhibicionista módon a kritika szabadságának etalonjává a saját személyének támadhatóságát tette. Visszacseengenek az *Emlékiratnak* egy császári sarj tollából megdőbbentő szavai: „[...] Nem ellenzi sem isteni, sem természeti törvény [...], csak az előítélet akarja elhittetni, hogy többet érek, mert a nagyapám már gróf volt, és mert szekrényemben van egy V. Károly aláírását hordozó pergamen. Születésünkkel csak az állati életet örököljük szüleinktől, király, gróf, polgár, paraszt egyképpen, a legcsekélyebb különbség sincsen.”⁷⁵ Belegondolva az ellentmondásba, mely az emberi személyiség felszabadításának e lázadó daccal megvallott indoka és az államépítő fanatizmus között feszül, kérdés: őszintének, szerepjátszástól mentesnek kell-e tekintenünk József e „császárkép-romboló” gesztusát? Az önmagával, a saját korlátai ellen folytatott küzdelem szemszögéből mindenképp; ez a küzdelem tükröződik József sajtó-, sőt valláspolitikájában is.

3.3.4. Van is sajtószabadság meg nincs is

A megjelent újságok cenzúrázását már Mária Terézia is elvette a cenzúrabizottságoktól, és (a gyorsabb megjelenés érdekében) a tartományi hivatalok, guberniumok egy-egy magasabb rangú hivatalnokára bízta. József e hatásköröket tovább delegálta a kisebb városok magisztrá-

73 *Patriotische Vorstellung an den Monarchen in Betref der Wiederherstellung der vormaligen Regierungsform in Ungarn*. MNL OL, kancelláriai iratok 87/1788.

74 MNL OL, kancelláriai iratok, 2342/1785.

75 *Emlékirat*, 1765. Idézi: MOLITOR i. m.

tusaira, Magyarországon a megyei igazgatásra. Az *Instrukciói* szerint viszont a kinyomtatásra az engedélyt, a röplapokhoz hasonlóan, „rövid, kevésbé szigorú” vizsgálat után kellett megadni. Ennek gyakorlata aztán – mivel az újságcenzúra mikéntjére külön irányelveket nem adott ki – tovább liberalizálódott, oly módon, hogy több helyütt csak a már kinyomtatott példányt kellett utólagos ellenőrzésre bemutatni. (Igaz viszont, hogy a kormányiszékek bármikor ellenőrizhették a delegált hatóság gyakorlatát.) Az irodalmi hetilapok tekintetében viszont változatlanul a központi cenzúrabizottság volt illetékes. Persze miután „a rövid, kevésbé szigorú” vizsgálat kritériumai – talán nem véletlenül – nem lettek normatív módon meghatározva, a napi sajtó hangjai az egyes tartományokban egymástól eltérőek, mondhatni egyre liberálisabbak lettek, különösen a forrongó, hamarosan elszakadó Osztrák-Németalföldön, de Magyarországon is. Az újonnan alapított *Siebenbürger Zeitung* például 1783-as beköszöntőjében így írt: „A belülről forrongó Hollandia, Amerika bámulatos forradalma, ahol a világ egyik felén egy új, független szabadállam feltűnése a világ másik felének bátorságot ad a szolgaság igájának lerázására és hasonló szabadság kivívására, az a tény, hogy a megszentelt előítéletek és a kizsákmányolás felszámolására egyre több helyen kerül sor, s még ezer más fontos új esemény mindenkit kíváncsisággal tölt el a jövőre nézve. Nagy események előestéjén vagyunk [...]”⁷⁶

Hasonló forradalmi hangot ütött meg a pozsonyi *Pressburger Zeitung* is, mire a magyar kancellária és valamennyi államtanácsos a felelősök szigorú megbüntetését javasolta – ideértve „a mulasztó” cenzor felelősségre vonását is. József csak a cenzort bocsátotta el, a szerkesztőt nem szankcionálta, a lapot nem tiltotta be, mondván: „Az újságíró a sajtószabadság folytán ügyetlen dolgokat is leközölhet, ha a cenzor nem veszi észre.”⁷⁷ Tehát „a sajtószabadság” az általános szabály, még ha az a cenzor korrekciójával érvényesül is. Vagyis a császári rendeletben írt normatív korlátok nem abszolút erejűek, inkább csak a hatalom ingerküszöbét jelzik, mely a konkrét eset körülményeihez képest felemelhető, leszállítható. Van is sajtószabadság, meg nincs is, van is cenzúra, meg nincs is, mondhatnánk. De József gondolkodásában egy mélyről fakadó méltányosság működött: számára az *Instrukciók* szabályai sosem voltak kőbe vésvé.⁷⁸ Már utaltam rá: József, az ember gyakran szembe került Józseffel, a császárral. Nála a szellem erejét sugárzó gondolattal szemben saját uralkodói normája *nem értékítéletet jelentett, csak kényszerű intézkedést*. Ebben különbözött elődeitől is, utódaitól is. Persze azért a „túlzótan nagy” újságírói szabadság (melyet, mint majd látni fogjuk, igazából csak a korabeli angol zszurnalisztika élvezett) idővel őt is óvatosabbá tette.

3.3.5. *Tehén parancsol a Bikának*

1785. január 1-jén átiratban közölte a magyar kancelláriával: nem engedhető meg, hogy a pozsonyi sajtó az erdélyi parasztlázadásról folyton „ízléstelen”(!) részleteket közöljön. Ezért a magyar napilapok azontúl szabályos előzetes cenzúra (imprimatúra-kötelezettség) alá esnek és bel-

76 MNL OL, kancelláriai iratok, 12602/1783.

77 St. R. 212/1784.

78 Steinsberg „lovagot”, aki porosz szemmel figyelte az eseményeket, fölöttébb bosszantotta a józsefi cenzúra „bizonytalansága”: „Ez nem cenzúrendszer – ez káosz [...]. Nincsenek világos előírások, törvények. Egyik változatlanul engedélyezné ugyanazt az írást, amit a másik kihúzna. A legtöbbjük mindig az elnök véleményét kéri ki, akinek titkos utasításai vannak, melyeket épp titkosságuk okán havonta változtatnak meg.” Carlo Antonio PILATI és Johann FRIEDEL: *Briefe aus Berlin über verschiedene Paradoxe dieses Zeitalters*. Bécs, Korn, 1785. II. 8.

politikai témájú cikkeik csak a helytartótanács jóváhagyó véleménye alapján jelenhetnek meg. A helytartótanács József *Handbillet*-jének megfelelő rendelkezést adott ki, „minden Magyarországon nyomtatott” lapra.⁷⁹ Mi több, rögtön vérszemet is kapott. A császári átiratot széleskörű felhatalmazásnak véve, még az év szeptember 19-én elrendelte az újságok utólagos ellenőrzését is: minden idehaza nyomtatott napilapot – tekintet nélkül a belpolitikai cikkek előzetes cenzúrájára – hetente be kellett mutatni a helytartótanácsnak, sőt, később közvetlenül az Udvari Kancelláriának is.⁸⁰ (Ezt 1788-ban, a török háború kapcsán újabb kormányzói rendelkezések követték a hadieseményekről szóló hírek cenzúrázásáról.) Ez volt az állam reakciója arra, hogy időközben a napilapok a korábbi egyszerű hírközlő nyomtatványokból a mai értelemben vett publicisztikai orgánummá fejlődtek. A kritikai ítéloerő felszabadítása (és végcélja szerint társadalmisítása) néhány évi látványos progresszió után, íme, súlyos csorbát szenvedett.

Enyhe vigasz volt, hogy mind a császár, mind a magas helytartótanács épp a legszabadabb szájú magyar napilapról, a *Magyar Kurír*ról feledkezett meg – ez ugyanis nem Magyarországon, hanem Bécsben jelent meg, tehát a „locumtenentiale” rendelkezései közvetlenül nem vonatkoztak rá, a bécsi cenzúra pedig – úgy tűnik, nem tekintette magát illetékesnek. (Mondhatnánk, klasszikus joghézag keletkezett a tökéletesnek álmódott államgépezetben, kivételesen pozitív hatással!) Márpedig a Magyar Kurír a forradalmi Franciaország és a Habsburg birodalomból kiszakadni vágyó flamandok valóságos hírnökeként lépett fel. A joghézagot sietve eltüntetendő, a magyar kancellária vezetőjének javaslatára a császár a Magyar Kurír cikkeinek, valamint a szintén „ijesztően” progresszív *Wiener Zeitung* és a *Gazette de Vienne* Magyarországot érintő híradásainak cenzúrázását a magyar kancelláriára ruházta. (Csakhogy József – mintegy tréfát űzve az államapparátussal – a kancelláriai tanácsnokok közül épp a kiváló jozefinista jogtudóst, Pászthory Sándort jelöli ki a Kurír cenzorává. Nem is változik még egy darabig a lap radikálisan felvilágosult hangja.)

1784-től – a helytartótanács Budára helyezése folytán – a pozsonyi városi tanács kapja meg a Pozsonyban megjelenő újságok cenzúrázásának jogát. Ez a delegálás – mint magyar viszonyok között szinte mindig – szigorítással jár.⁸¹ A Magisztrátus a kijelölt cenzorok lelkére köti, nehogy az újságokba bármi is bekerüljön, ami – a sonnenfelsi négyesformulával szólva – „az Uralkodót, az Államot, a Vallást, a jó erkölcsöket” sérti. Észrevételeiről a három cenzor jelentést köteles tenni a Magisztrátusnak.⁸² Jellemző a magyarországi cenzúra konzervativizmusára, hogy a revizor például a *Magyar Hírmondó* 1784. december 22-i számából – az uralkodó azon intézkedésének kritikáját hallva ki belőle, hogy a felkelő románok közül a békésen hazatérőknek kegyelmet adott – törölte ezt a mondatot: „Közmondás, amely eb egyszer a Dunát által ússza, másszor is neki fog úszni, és hogy a Gonoszsnak Szerentsés kimenetele többeket is Gonoszra vonsz.” Még mosolyogtatóbb példa a *Presburger Zeitung* 1785. január 29-i számának „Ausztria” rovatából kicenzúrázott veszélyes népi bölcsesség: „Jaj annak a háznak, ahol a Tehén akar parantsolnyi a Bikának!”⁸³

79 MNL OL, kancelláriai iratok, 322/1785

80 Uo. 11914/1785.

81 Jellemző adat a magyar hatóságoknak a bécsit felülmúló rigorozusságára: 1783-ban a helytartótanács felhívja a pozsonyi Magisztrátus figyelmét, hogy egyes fiatalok a tereken összejönnek, és hangoskodva beszélnek meg egyes „igen ártalmas, igazságtalan és előítéleteket tartalmazó rölapok és füzetek” híreit, ezért ezekre elkobzást rendel el. Mestky Archív Bratislava. Pozsonyi Városi Levéltár (PVL), CL 1783. N. 298.

82 PVL, Protocollum Magistratuale 1784, 599.

83 PVL, Protocollum Magistratuale 1785, 107–108.

Igazi botrány támadt viszont egy ki nem cenzúrázott cikkből: ugyanez a lap 1786. január 28-i számában az általános adózás közeli megvalósulásáról közölt hírt. Az ország nemesi közvéleménye felzúdult, a hibázó cenzor ellen szigorú vizsgálat indult, aki azzal védekezett: azért engedélyezte a hír leközlését, mert csak „egy dologtalan politikus fejében megfogant agyrémenek” tartotta [...]. Nem volt szerencséje: az általános adókötelezettség azonnali életbeléptetésének terve épp azokban a napokban valóban komolyan foglalkoztatta a császárt! Tanulság: egy hír igazsága olykor nem a tényben, hanem a közlés körülményeiben rejlik. Vagyis: az a rémhír, mely az igazságból táplálkozik, a hatalom számára veszélyesebb, mint a légből kapott.

3.3.6. „Isten szolgálata elválaszthatatlan az államtól”

Csak a józsefi cenzúrajog életbeléptekor derülhetett ki igazán, mit takar az 1765-ös *Emlékiratnak* ez a némileg rejtélyes, de legalábbis félreérthető kitétele: azt a két területet – az egyházzogot és az államjogot –, amelynek József értelmezésében kiemelt szerep jutott. Ez azt jelentette, rájuk nem vonatkozott a tudományos irodalom cenzúramentes szabadsága. Istent szolgálni nem lehet az állam érdekeibe ütközően, tilos tehát minden olyan ultramontán (a pápaság bármilyen világi hatalmi igényét támogató) értelmezés, mely a híveket a közjót képviselő állammal szembefordíthatná. Ilyen művek kinyomtatását – melyek József szerint „a legsötétebb középkort terjesztik”, – a cenzúrának a legmondosabb prevenció alkalmazásával kellett megakadályoznia. Néhány teológiai és egyházzogosi művet (Magyarországon például Istvánfy Imre kánonjogi könyvét) e címen tiltott be. Nem tiltotta be viszont – ez ellentétes is lett volna a kritika szabadságának meghirdetett elvével – az egyházi vezetőket ostromozó írásokat. Különösen a József előtti korszak egyházi cenzúrájának fejével, a világi cenzúra szívós és makacs ellenségével, Migazzi bécsi érsekkel (egyben váci püspökkel) foglalkoztak előszeretettel az alkalmi broszúrák. József – alig titkolt kárörömmel – egyházellenesség miatt olykor cenzúra eljárás alá vonva, megküldte ezeket a gúnyiratokat „véleményezésre” az érintettnek, majd rendszerint engedélyeztette őket. Egy 1783-ban – magyarra fordítva – *Bécs egyházközösségének nyílt levelei főpásztorához* címen megjelent mű egy bizonyos Gabriel Weyder leveleit is tartalmazta, melyekben a szerző Migazzit durván szidalmazza (többek között „a nyáj legostobább és legnyomorultabb bárányának” nevezi). Bécsben – ismerve módszereit – azt suttogták: e levelet maga a főpásztor fogalmazta, hogy eljárást indíthatasson Weyder ellen és betiltathassa a fölöttébb egyházellenes művet. József megküldte a könyvet az érseknek: nyilatkozzék, tényleg ő írta-e? Migazzi persze tagadta ezt, mire József boldogan engedélyezte a mű forgalomba hozatalát, ezzel a megjegyzéssel: „Csakis ő garantálhatja, hogy nem azonos Gabriel Weyderrel.”⁸⁴ A császár szikár, mégis szikrázó humora az *Instrukciók* azon kitételére vonatkozott, amely a névtelenül vagy álnéven kiadott művek forgalomba kerülését tilalmazta. Maga az egyházellenesség – mely számára messze nem volt azonos súlyú a vallásellenességgel – ritkán jelentett Józsefnek dogmatikai problémát.

84 *Sammlung der Sendschreiben der Gemeinde zu Wien an ihren Oberhirten.*, St. R. 3900/1783.

3.3.7. *Államjogot tanítani tilos!*

Viszont „megemészthetetlen” volt számára a magyar történelem értelmezése. Elszánt és végső soron kilátástalan harcot vívott az – írásban, tehát a pozitív jog szintjén tulajdonképpen nem is létező – magyar rendi alkotmány és „a régi teológiai kacatoktól” (értsd: a Szentkoronatan buktatóitól) megszabadítandó magyar történetiszemlélet ellen. A küzdelem terepét, mint eléggé ismeretes, az egyetemi tankönyvek jelentették. A józsefi egységes „összállam” ideológiája nem tűrhetett meg „olyan durva hibákat, tévedéseket és hamis faktorokat, amelyek a *Corpus Juris Hungaric*iben (a Werbőczy-féle törvénytárban – P.S.) gyakorta felbukkannak” (Izdenczy). Habár József rendelete előírja az egyetemi előadásokhoz használt államjogi tankönyvek engedélyezését, a „helyes” magyar államjog megalkotását oly fontosnak tartja, hogy azt a tanulmányi és cenzúrabizottság külön feladatává teszi. (A maga optimista módján 14 napot ad rá!) Egy bizonyos Demjén professzor kap rá megbízást, de az elkészült munkát az összmonarchia szempontjából alkalmatlannak tartják.

Az államtanács rövidre zárna a dolgot: minek a magyar államjogot egyáltalán oktatni? „Veszélyes és teljesen fölösleges” tantárgy.⁸⁵ Titkon József nevetetett ezen („csak államtanácsosok lehetnek ennyire rövidlátók!”), de 1784. július 4-én úgy rendelkezik: az elveinek megfelelő tankönyv elkészültéig a magyar közjog az egyetemen nem tanítható. Hamarosan egy másik professzor, Petrovics, egri tankerületi igazgató, nyújt be új kéziratot. Rövidnek találják, s a végső kidolgozáshoz József azt az instrukciót adja: a tankönyv minden állítást pontosan megjelölt forrásokkal kell alátámasztani, forrásadat nélküli állításokat a mű nem tartalmazhat. Ismerte a magyar rendi közjog túlnyomórészt íratlan szokásjogi jellegét, ez eléggé körmönfont feltétel volt – nem is tudott neki Petrovics professzor megfelelni. A tanulmányi bizottság tanácsosai szerint Werbőczy csak összebarkácsolta a rendi alkotmányt, az tehát valójában nem is létezik, nyoma sincs a törvények között a király és a nemzet között a koronázáskor kötendő szerződésnek, ilyesmikről a magyar államjog tehát nem is szólhat. József szerint, amiről szólnia kéne – mindennemű nemzeti és rendi különállás, kiváltság nélkül – az a természetjogot (a közjót) megvalósító abszolutista állameszme, melyet a birodalom minden egyetemén egyforma tankönyvből kellene tanítani. Egy bizonyos Joseph Prichel is benyújt egy tervezetet, mely tabula rasa-t kínálva, azt állítja: Magyarországot a Habsburg-ház egyszerűen *jure belli*, vagyis a háborús hódítás jogán szerezte vissza, tehát a rendekkel szemben semmiféle alkotmányos kötelezettség nem terheli. Azt hihetnénk, valóságos csemege lesz ez József abszolutizmusának – de a császár, hallgatva a magyar kancelláriára, megtagadja a kinyomtatási engedélyt.⁸⁶ Elgondolkodtató fordulat – ki tudja már, hányadik?

3.3.8. *Amit franciául szabad, németül nem*

Nyilván a *közjő* fogalmának bizonytalansága az oka, hogy a cenzúrabizottság egyes tagjai különbözőképp értelmezik a vallásellenesség, illetve politikai veszélyesség tilalmi kategóriáit. Például Hume 1781-ben megjelent művét (*Beszélgetések a természetes vallásról*) a bizottság azért javasolta engedélyezni, „mert olvasását aligha tudja más kibírni, csak egy hivatásos

85 Vö. EMBER Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai. *Századok pótfüzet*, 1935.

86 *Das Königreich Ungarn mit seinen Landständen nach Inhalt der Landesgesetze*. St. R. 2903/1782.

tudós”.⁸⁷ Voltaire összes műveinek berlini kiadását (az ifjabb) van Swieten azzal az indokkal javasolta engedélyezni, hogy a cenzúrendelet helyes értelmezése szerint egyes kitételeik miatt klasszikus műveket nem szabad betiltani. De amikor 1789-ben egy bécsi nyomdász ugyanazt a berlini kiadást Bécsben kezdte utánnymutatni, a tanácsnok már azt írta: nem kívánatos helyben kiadni németül, „mert az ilyen ragyogó műnél a fordítás során elvesz, ami szellemes és így az eltorzított szöveg a vallásra és az erkölcsökre nézve még hátrányosabb lesz.” Azt javasolta: általános érvénnyel mondassék ki, hogy tilos mindazoknak a műveknek németre vagy „egyéb birodalmi nyelvre” fordítása, melyek az eredeti nyelven csak „megtűrtnek” minősülnek.⁸⁸ Ami franciául szabad, németül nem: a Bastille elbontott kövei még a legfelvilágosultabb osztrák főket is az Apokalipszis rémével fenyegették.

A szellemi bakugrásairól híres ifjabb van Swieten azonban legbátrabb pillanataiban még a császárt is képes volt „kicselezni”. Így Helvétius művével, a *De l'esprit*-vel – amelynek korábbi tilalmát József fenn akarta tartani – meg merte tenni, hogy az 1783 novemberében összeállított tilalmi indexből egyszerűen kihagyta a művet, mely így szabaddá vált, hiszen az új katalógus szerint minden korábbi tilalom érvényét veszítette. S úgy tűnik, jól ismerte a császár lelkét, aki, mikor az udvari kancelláriabeli ellenlábasként („részrehajlás és veszélyes írások engedélyezése” címén) följelentették, csak a vállát vonogatta – és a denunciáló beadványt csendben irattárba rakatta. Különös viselkedés egy abszolutista uralkodótól! Egyáltalán: ez az ifjabb van Swieten – hasonlóan az idősebbnek Mária Teréziára gyakorolt (fizikai és szellemi értelemben egyaránt) jótékony hatásához – cenzúraügyekben a császár jó szellemének nevezhető. Alapeszméje a „nemzetképzés” volt, amelyet „a jó írás mindig előremozdít és a jelentéktelen nem akadályoz meg”, ezért amellet volt, hogy az irodalmi tevékenységet teljesen szabaddá kell tenni, legfeljebb időlegesen, aktuálpolitikai okokból szabad egynémely mű terjesztését megtiltani. Szerinte a tilalom sose lehet értékítélet a műről, csupán a kor körülményei miatt szükséges óvatossági rendszabály.⁸⁹ Döntő befolyása volt az előzetes cenzúra megszüntetésére és bukása is ezzel kapcsolatos: a barátja, egy bizonyos Josef Wucherer által kiadott „vallásellenes” műbe (*A keresztény vallás bizonyítékainak vizsgálata*) bukott bele. A József lelkéért folytatott udvari küzdelem végső menetét így végül azok a tanácsosok nyerték meg, akik nagy veszélyt láttak abban, hogy a kinyomtatás előzetes szabadsága a cenzúra hatékonyságát lerontja. Ez a Wucherer-ügy, egybeesvén a francia forradalommal, láthatólag megingatta József önbizalmát is, olyannyira, hogy – mint már említettük – végül ismét bevezette az általa pokolba kívánt előzetes cenzúrát. S ezzel kezdetét vette a józsefi rendszer összeomlása.

3.3.9. A bölcs Sarastro

Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a kritikai szellem felszabadításával József nem egyszerűen a józan értelem parancsát követte, hanem egy, addig, mondhatni, ismeretlen célt: a társadalom állapotáért érzett *kollektív felelősségérzet* felkeltését. (Anélkül persze, hogy a nép, az alattvalók számára valamiféle aktív politikai szerepet szánt volna.) Ez teljesen új és az abszolutisztikus kormányzás addig ismert mintáitól idegen koncepció, hiszen emezek számára még

87 Idézi: GNAU i. m. 125.

88 St.R. 3535/1789.

89 1784. április 28-i előterjesztésében. Idézi: GNAU i. m. 233.

alapvetően fontos volt, hogy az államügyeket, ideértve akár a kishivatalnok tevékenységét is, a tekintélyes titok védőernyője óvja. Önmagában az a tény, hogy József a közvéleményt – egyáltalán: a politikai ítélőerőt – a közjó részének tekintette, méltán nevezhető forradalminak. Másrészt mégsem bízott ezen ítélőerő spontán pozitív irányultságában, mondhatni: óvta, féltette „az újszülött közvéleményt” a közvetlen artikuláció esetleges spontán (az ő felfogásában önvészélyes) megnyilvánulásaitól. Tisztán megmutatkozik ez abban a szigorban, mi több, ízlésdiktatúrában, amiben József – a szépirodalomnak és a sajtónak biztosított szabadsággal szemben – a színházi szférát részesítette. Olyannyira, hogy gyakran maga lépett fel az általa alapított állami színházak (a bécsi Burgtheater és az első budai német színház) intendantsaként. Személyes ízléskultúrája és stílusvilága volt az etalon, melytől eltérni alig lehetett.

Az udvar háziszínházából a nagyközönséget szolgáló állami színházzá átalakított Burgtheater első cenzorává nem kisebb tekintélyt, mint magát a „nagy” Sonnenfelst nevezte ki, ami világosan mutatja, mekkora fontosságot tulajdonított e műfajnak. Bár a színházcenzúra normáiról külön rendeletet nem adott ki, a kinevező levélben a tudós cenzor lelkére kötötte: semmi olyat nem engedélyezhet, „ami a vallást és az államot a legkisebb mértékben is sérti, vagy nyilvánvalóan esztelenség és durvaság, s így a főváros színházához méltatlan.”⁹⁰ Ijesztően kategorikus megfogalmazás. Mondhatnánk: a kritika felszabadítása ekkor – 1770-ben – még nem történt meg. Csakhogy, úgy tűnik, a színház világa volt az egyetlen terület, ahol ez az elv soha nem érvényesülhetett. (Hacsak nem úgy, hogy József megengedte: „Thália papjai”, a színészek egyfajta előcenzúrát gyakoroljanak, javasolják, hogy a benyújtott új darabok közül melyeket játssza vagy ne játssza a színház. Választásuk persze csak a cenzort kötötte, a császárt nem.) Már a *Grundregeln*ben úgy rendelkezett, hogy a birodalom színházaiban bemutatásra kerülő minden új darabot a bécsi cenzúrabizottsághoz kell engedélyezésre benyújtani. (Ez a Hoftheaterre, majd a Burgtheaterre nem vonatkozott, hiszen a „minta-színház” a legmagasabb helyről kapott cenzort.) 1780-ban József egy bizonyos Hägelinnel – a Burgtheater későbbi cenzorával – összeállíttatta a bemutatásra engedélyezett színdarabok katalógusát. (Rögtön feltűnik, hogy ezúttal nem „negatív katalógusról”, hanem kizárásos alapon egyfajta „pozitív” tilalmi listáról van szó, ami sokkal átfogóbb előzetes cenzúráztatási kötelezettséget jelentett! Más kérdés, hogy a hosszú átfutási idő miatt az Ausztrián kívüli színházak sokszor túltették magukat rajta.)

A katalógus körülbelül 400 színdarabot sorolt fel, köztük Lessing *Minna von Barnhelm*jét, *Emilia Galotti*ját, Shakespeare-től, meglepő módon, csak a *Lear királyt*, Molière-től csak a *Fösvényt*, Voltaire-től, Goldonitól és Holbertől viszont több darabot is. Azt kell hinnünk: nem itt végződött a cenzúra látóhatára. Inkább arról van szó, hogy 1763-tól a 80-as évekig ezek voltak Bécsben és másutt műsoron. A 80-as években aztán nagymértékben bővült a lista, élén Kotzebue és Iffland vígjátékaival, Goethe, Schiller és Shakespeare klasszikus darabjaival. Csak egy hátulütője volt a színházi magaskultúra e látványos előretörésének: a darabok gyakori átírása vagy megcsonkítása, a pillanatnyi császári-cenzori ízléshangulat szerint. Schiller *Fiesco*-jából például – a 10. előadás után – „az illemre tekintettel” törölni kellett Bertha szerepét. (A szerző véleményét az aprócska változtatásról persze előzetesen nem kérték ki, hiszen úgy fogták fel: „a javítás” csak tökéletesíti a művet.) József nem lelkesedett a Sturm und Drang végletes karaktereiért, „esztelen Shakespeare-majmolásnak” tartotta a kezdődő romantika érzelemültengését. A lessingi mértéktartó dramaturgiát és a francia klassziciz-

90 Idézi: SASHEGYI Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Budapest, Akadémiai, 1958. 215.

taízlést tartotta követendőnek, olyannyira, hogy 1782-ben utasította Rosenberg intendánst: Corneille, Racine és Voltaire drámáit csak alexandrinus versben fordítva szabad előadni. A Burgtheaterben megtiltotta a színpadon a balettet, „mert a jó színháznak nincs szüksége ilyen cicomáskodásra és az értelem erősítése sokkal fontosabb, nemesebb és hasznosabb dolog az érzékiségnek erotikus ugránozással történő felébresztésénél”. 1785-ben pedig a *Figaro házassága* német nyelvű bemutatóját tiltja meg, mert sok benne „az illetlen momentum”.⁹¹ A jozefinista színházi ízlés gyakorlatán nevelkedett Franz Karl Hägelin, aki József halála után is még sokáig a Monarchia egyetlen színházi „szakcenzora” volt, 1795-ös emlékiratában kézikönyvszerűen örökítette meg a színdarabokkal szemben támasztott „erkölcsi” követelményeket. Ezek tartalmát – mennyire örök dolog! – a tilalmak adták. Tilos volt:

- metreszek (szeretők, kitartottak) szerepeltetése (Schiller Ármány és szerelemjét emiatt tiltották be),
- visszataszító bűncselekmények ábrázolása,
- „erkölcstelen” cselekedetek megjelenítése, ha az nőkkel volt kapcsolatos,
- két szerelmes egyidejű levonulása a színpadról (ilyenkor a szerzőnek egy „kísérőt” is bele kellett írnia a darabba),
- olyan darab bemutatása, amelyben a bűn nem nyeri el büntetését,
- az öngyilkosság pozitív színben való feltüntetése,
- mindenféle átok és átkozódás (ezeket például Schiller *Haramiákjában*, Shakespeare *Lear királyában* „ártalmatlanítani” kellett),
- a „tisztátalan dolgok” megnevezése (például a „házasságtörés” szót a cenzornak „hűtlenségre”, a felszarvazást „a férj becsapására” kellett kijavítania),
- mindennemű kétértelműség,
- mindennemű vallással kapcsolatos cselekmény, a katolikus szokások, ceremóniák, vallási titkok, tanítások profanizálása, egyházi személyek szerepeltetése (vagy ha kivételesen engedélyeztek ilyet, csak méltóságteljes szerepben és olyan jelmezben, amely egyetlen ismert felekezeti ruhára se hasonlított), – a vallási jelképek, kolduló barátok, ateisták, vallásellenes szabadszellemeük, eretnekek és szektások szerepeltetése,
- a monarchikus államforma lejáratása (például Caesar halálának, Tarquinius király elűzésének, Tell Vilmosnak, vagy Stuart Mária kivégzésének ábrázolása),
- az ország rendjeinek és a baráti nemzeteknek elmarasztalása,
- a Monarchia katonai egyenruháinak színpadi megjelenítése,
- a hatályos törvények nyíltszíni kritikája,
- az egyházi rangok, címek és hivatalok megnevezése (a lelkész helyett „magisztert”, apát helyett „rendházi elöljárót”, gyóntatópap helyett „lelki tanácsadót”, szent helyett „megdicsőültet” kellett a színpadon használni).

A mai olvasó hitetlenkedve kérdezheti: hogy lehet, hogy ugyanaz az ember sugallta e neveségeken kicsinyes, s egyszersmind kőkemény tilalmakat, aki vezérelvének az emberi szellem felszabadítását nevezte meg? Az ok nyilvánvaló: József számára a színházművészetben koncentrált a művészetek társadalomnevelő, vagyis esztétikai és erkölcsjavító funkciója. Azt akarta, hogy a színház legyen a társadalmi Jó és a társadalmi „Gonosz” tükre, amelynek feladata, hogy az alattvalók számára bemutassa, hogyan nyeri el jutalmát az Erény, büntetését a Bűn. A színház feladatává tette, hogy az elképzelt *eszményi társadalmi állapot* egyfajta kánonjává váljék. E

91 Rudolf PAYER VON THURN: *Joseph II als Theaterdirektor*. Bécs, Heidrich, 1920.

ponton lesz világos a jozefinista cenzúra krédója: „A cenzúra tanítója a népnek: egy értelmes, barátságos valaki, aki türelemmel és szelíden utat mutat, mivel egész természetes dolog, hogy a makacs ember rossz útra téved. De fokozatosan eljön az ész hatalma és akkor szabadon felléphetnek majd kellemetlen írásaikkal azok is, akik a sötétséget jobban szeretik a fénynél.”⁹² Tehát addig, amíg „az ész hatalma” megvalósul, úgy kell vezetnünk az embereket a közjó megértésének útján, mint korlátozottan cselekvőképes gyermekeket. Allegóriaként előttünk áll a *Varázsfuvola* bölcs és humánus Sarastrója, meg a tévelygő, de jobb sorsra ébredő Tamino és Papageno.

3.3.10. „Az igazi óriás” felszabadítása

Mint már említettem, József hozzáállása a színházon kívüli szépirodalomhoz egészen más volt. Ugyanis a lektűr fontosságának megítélése terén is meglehetősen hatással volt rá az ifjabb van Swieten. Ő volt az, aki minden munkatársánál határozottabban kiállt a klasszikus művek cenzúramentessége mellett. (Boccaccio novelláinak felszabadítása érdekében például azzal érvelt, hogy „habár ezekben a dolgok szabados kifejezése olykor eluralkodik, de ezek az írások mégiscsak egy nemzet felvilágosodás történetének dokumentumai”.) Kiváló pszichológiai adottságára vall, hogy a József szemében alantas ponyvairodalom terén is sokszor sikerül az uralkodót türelemre bírnia. Jellemző erre a *Valószínűtlen és igen megdöbbenítő híradás egy igazi óriásról* című könyvecske esete. Előbbit az olasz cenzúra (az Instrukciókhoz híven) „népbutító ponyvairodalom” címen betiltotta volna, de van Swieten e döntés felülvizsgálatát javasolta, mondván: „A föld népével szemben nem tanácsos rögtön a tökéletes felvilágosítás olyan igényével fellépni, hogy az egyszerű népnek hirtelen kelljen lemondania minden [...], önmagában ártalmatlan szórakozásról.”⁹³

Bölcs tanács, de ennél nagyságrendekkel fontosabb volt Goethe *Wertherjének* felszabadítása. A híres-hírhedt regény József első tilalmi listáján még szerepelt, rossz hírét „az öngyilkosságot eredményező rajongásra való hajlam” fokozásának köszönhette. Kezdetben nemcsak a cenzúrabizottság, de az Államtanács is ellene volt, míg Eger tanácsos ki nem fejtette, hogy a Werther „csakis a szerelmi hősöket tudja öngyilkosságba kergetni” és ezzel az erővel „meg kéne akár a pisztolyok, kardok és konyhakések birtoklását is tiltani”. Józsefet ennek az érvnek romantikus és egyben ironikus felhangja győzte meg: méltatlan, mi több, nevetséges lenne a Werther tilalmát fenntartani.⁹⁴

Lényegesen simább volt egy másik klasszikus mű, Dugonics András *Etelkájának* a szabad megjelenéshez vezető útja. Mivel a mű számos, többé-kevésbé burkolt célzással elítéli József magyarországi németesítő politikáját, a budai cenzor – a magyar cenzúragyakorlatra jellemző módon s mintha a kritika deklarált felszabadításáról nem is hallott volna – megtagadta a kinyomtatási engedélyt, de bizalmasan azt ajánlotta: tegyen Dugonics is úgy, ahogy már több szerző is tette. Küldje el – a hivatalos út megkerülésével – közvetlenül a bécsi cenzúrabizottságnak a kéziratot. Jó tanács volt: Bécsben három nap alatt (!) megkapta az *Etelka* az imprimaturt (1788). József ekkorra már eljutott – legalábbis a lektűrirodalommal illetően – addig a felismerésig, hogy a szerzői szabadsághoz fűződő érdek fontosabb a kívánatos olvasaténál s hogy a művek keltette asszociációk „befogása” amúgy is lehetetlen feladat.

92 Tobias Gebler előterjesztéséből. MNL OL, kancelláriai iratok, 2591/1781.

93 1782. április 4-i előterjesztése. Idézi: GNAU i. m. 179.

94 St.R. 1018/1786.

3.3.11. Az abszolutizmus Szent Ignáca

„Az abszolutista állam eszméjének Loyolai Szent Ignáca” – Fejtő Ferenc szavaival – elbukott. Víziója – az erkölcsök és a ráció emberarcú birodalma – ma is vízió. Az etatizmusnak az a foka, amellyel ezt megvalósítani törekedett, a nagy kísérletet – garantálni a közjót a társadalom aktív közreműködése nélkül⁹⁵ – bukásra ítélte. A közvetlenül a halála után, 1790. szeptember 13-án hozott cenzúrendelet megtiltotta bármely mű kinyomtatását, amely a legcsekélyebb kritikát gyakorolja az egyház, az állam, az uralkodó fölött és ily mód „a kétkezdés vágyát vonhatja maga után, mivel az állam legfőbb törvénye a *köznyugalom megőrzése*”.⁹⁶ Ez a hang már egy másfajta abszolutizmusé. Azé, amelyben a *bonum commune* lényegében már csak egyetlen központi értéket képvisel, a köznyugalmat. S ez az a pillanat is, amikor a rendőri cenzúra megszületik. Tudjuk, a kritika elnyomása volt az első pont, amelyben a két egykori ellenfél: az udvar és a magyar rendiség, a jozefinista progresszió okozta megrázkódtatás után, lassan bár, de ismét egymásra talált – kezdetét vette a visszautazás az időben. Ezért a kérdés, amire maga József is oly szélsőséges választ adott – képes-e önmagában az államhatalom létrehozni a közjót? – számunkra ma aligha lehet kérdés.

Az állam erre – a társadalom széles körű aktivizálódása nélkül – képtelen. Az etatizmus egyik nagy tévedése ez. A cenzúra sosem szolgálja a közjót.

4. A szabadság zsarnoksága: A forradalmi Franciaország

„A nagyok csak azért látszanak nagyok,
Mert térdelünk előttük [...] Álljunk végre fel!
(Elysée Loustalot)

4.1. Megszűnik a cenzúra

A francia Nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án elfogadta az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*). A forradalomnak ez az alapdokumentuma 10. cikkelyében kimondja, hogy „gondolatainak és véleményének szabad kinyilvánítása az ember egyik legbecselebb joga. Minden állampolgár szabadon nyilatkozhat szóban, írásban, nyomtatásban, feltéve, hogy véleményük hangoztatása nem sérti a törvényes rendet, valamint kivéve azt a törvény által megállapítandó esetet, amikor visszaélés történik e szabadságjogokkal.”⁹⁷ A 11. cikkely már felhatalmazást is ad a visszaélés szankcionálására: „Az állampolgár a törvényben megállapított minden esetben felelős azért, ha e szabadsággal visszaél.”⁹⁸ Ez elvileg a cenzúra teljes eltörlését jelentette Franciaországban. (*De jure* tulajdonképpen mégsem, mivel a király nem volt hajlandó szentesíteni a Jogok Nyilatkozatát.) Ugyanakkor e híres deklaráció

95 „Mindent meg lehessen tenni javukra, megkérdésük nélkül.” (II. József: *Révériés* – Álmodozások, 1763). Idézi: MOLITOR i. m.

96 MNL OL, kancelláriai iratok, 11767/1790.

97 HAHNER Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Budapest, Osiris, 1999.

98 Uo.

„becsempészte” a sajtószabadság korlátozásának törvényes lehetőségét. „Ez a feltétel olyan, mint egy gépszíj: tetszés szerint tágíthatom és szűkíthetem. S hiába veti el a közvélemény, esz-köz lesz minden csibész kezében, aki meg akarja majd tartani valamilyen megszerzett posztját. Nem világosíthatjuk majd fel a polgártársakat arról, hogy ki volt ez az ember, mit tett és mit akart tenni, anélkül, hogy azt ne mondaná, hogy megzavarjuk a *közrendet*” – írta ekkor egy Loustalot nevű újságíró, jócskán ráérezve a következő hónapok-évek eseményeire.⁹⁹

Csak az 1791. január 13-i nemzetgyűlési határozat szüntette meg a királyi cenzúrát jogérvényesen, egyben eltörölte a színházi kiváltságokat és kimondta, hogy: „A színházak igazgatói és tagjai az előjáróság felügyelete alá tartoznak. Bárminemű rendelkezést csak az előjáróság tisztviselőitől kaphatnak, de ez utóbbiak mindenben csak a törvényeknek és a rendőrségi határozatoknak megfelelően járhatnak el, a színdarab előadását nincs jogukban leállítani, sem betiltani, erre csak a szerzők és a színészek jogosultak.”¹⁰⁰ Következésképp a rendőrségnek se volt többé előadás-betiltási joga (legfeljebb az előadások lefolytatásával kapcsolatban írhatott elő bizonyos rendészeti szabályokat). Az 1791. évi alkotmány 3. szakasza alaptörvényi erőre emeli az 1789-es Deklaráció alapjog-katalógusát: „Az alkotmány biztosítja az állampolgároknak azt a szabadságot, hogy gondolataikat szóban vagy írásban kifejezzék, kimutassák és nyilvánosságra hozzák. A mű megjelenése előtt semmiféle előzetes cenzúrának helye nincs.”¹⁰¹ Ami azt jelentette volna: a cenzúrát immár törvényi úton sem lehetne bevezetni többé. A sajtószabadságot ezután a francia forradalom egymást követő alkotmányainak mindegyike deklarálja. 1789–90-ben 3000-nél is több röpirat és újság jelent meg és 1792-ig a sajtó szabadsága teljes, mondhatni, szinte féktelen volt.

4.2. Újjáéled a cenzúra – cenzor nélkül

1792-ben azonban a forradalmi törvényhozás hozzálátott, hogy kizárja a sajtószabadságból azokat a sajtótermékeket, amelyek a forradalom vívmányai ellen irányulnak és a feudális intézmények visszaállítására hívnak fel. Az 1793. március 29-i dekrétum már halálbüntetéssel fenyegeti minden olyan mű kinyomtatóját és szerkesztőjét, amely „a nemzeti képviselő felosztatására, a királyság visszaállítására hív fel, a népfelség, a tulajdon ellen izgat”.¹⁰² Tudjuk, hogy a „népfelség elleni izgatás” volt az egyik olyan tényállás, amelynek az események és a belpolitikai harcok sodrában történő tetszés szerinti értelmezhetősége a sajtószabadság gyors halálához vezetett: a dekrétum alapján idővel mintegy 20 újságíró és 50 író ítélt nyaktilóra a forradalmi törvényszék. A Direktórium is megtette a magáét: 1796-ban alkotta meg a sajtóbüntettekről és sajtóvétségekről szóló törvényt, amely a köztársaságnak vagy a Konvent által létrehozott kormányrendszernek a felforgatására irányuló izgatást halállal büntette.

Hivatalosan a cenzor nélküli cenzúra már a Közjóléti Bizottság (*Commission de public-salut*) kebeléből alakult ún. Főtanács létrejöttével feltámadt poraiból, mely afféle gondolatrendőrségként működve a könyvkiadás, a sajtó és az előadóművészet teljes szféráját felügyelte – de mindezt a cenzúra formális bevezetése nélkül. Kezdetben a Kommün (Párizs előjárósága)

99 *Révolutions de Paris*, 1789/8.

100 STAUD i. m. 194.

101 HAHNER i. m.

102 Idézi: TARNAI János: *Sajtójogi dolgozatok*. Budapest, Franklin, 1913. 197–198.

ügyészeinek keze alá dolgozva, később – a bürokrácia örök útját járva – önállósítva magát. Az új forradalmi előjáróság első látványos intézkedése *A törvények barátja* című színdarab ellen tett feljelentés volt 1793. január 12-én. Az indokok közt szerepel, hogy a Théâtre de la Nation színházban bemutatott darabban „ellenséges és veszélyes kijelentések hangzanak el [...], s a darab előadása a jelenlegi veszedelmes körülmények között aggasztó izgalmat váltott ki”. Konklúzió: „Meg kell akadályozni a rendbontást, melyre lázító szellemek bujtanak.”¹⁰³ Ekkorra talán már nem sokan csodálkoztak azon, hogy a forradalmi Franciaország gondolat-őrei az abszolutista önkényuralomtól kölcsönzik érveiket! A „veszélyes” kijelentések a darabnak főleg a Robespierre-t kifigurázó kitételeire vonatkoztak, ennek következtében az egész társulatot letartóztatták és vád alá helyezték. (A guillotintól csak az irataik elveszése és Robespierre bukása mentette meg őket.)

A színház ellen hozott ügyészi határozat további figyelemre méltó rendelkezése egy általános felhatalmazást tartalmaz „a rendőrségi szervek” részére. Azt a parancsot, „hogy minden színház ellenőrizzenek, s ne engedjenek *bemutatni* egyetlenegy olyan darabot sem, mely a köz nyugalomát megbonthatná”.¹⁰⁴ Ez az ügyészi felügyeleti jog – szinte észrevétlen – delegálása olyan közvetlen operatív intézkedésre, melyre ilyen ügyekben a francia rendőrségnek 1789 óta nem volt felhatalmazása. Ez már maga volt az előzetes cenzúra, persze nem ezen a néven: rendészeti felügyeletnek átkeresztelve.

1794. március 10-én a Közjóléti Bizottság határozatot hoz a *Comédie Française* Népszínházzá alakításáról, a célból, hogy „a nép által a népnek” adjanak elő darabokat, előírva, hogy a havonta háromszor rendezendő előadásokra a különböző párizsi színházakhoz tartozó művészcsoportokat kell alkalmanként igénybe venni és az előadandó darabok listáját jóváhagyásra fel kell terjeszteni a Bizottságnak. „Csak a kerület felügyelete alatt álló előjáróság által elrendelt repertoár alapján kiválasztott hazafias darabok mutathatók be. A kerület a kiválasztott darabokat a Közjóléti Bizottságnak jelenti.”¹⁰⁵ Íme, kiépült a forradalmi cenzúra: a színdarab kis részleteivel ugyan nem bíbelődnek, de az előjáróság megszabja, mi adható elő, és – kettős alárendeltsége folytán – a visszacsatlakoztatás is tökéletesen működik. Bármily meglepő, színházi téren lényegében a porosz cenzúrendészet modellje áll előttünk.

4.3. Csak a kulisszák változtak

1795-ben, a jakobinus diktatúra bukása után se lesz sokkal jobb a helyzet. A Direktórium ekkor felállítja a Rendőrminisztériumot. A rendőrminiszter 1796. január 4-én kelt rendeletében megtiltja, hogy a színházakban és más nyilvános helyen elénekeljék *A nép ébredése* című „felforgató dalt”, egyidejűleg elrendeli mindazon személyek őrizetbe vételét, akik „a népet lázadásra izgatják, a rendet és a köznyugalomát megzavarják, a közszemérem ellen vétének.”¹⁰⁶ A forradalom hetedik évében tehát megint szabad út nyílik a hatóság értelmezésének a tekintetben, hogy melyik írásmű és színdarab minősül „lázasra izgatónak”. A rendőrség diszkrecionális joga, amellyel a zsarnokivá vált forradalom ruházta fel, változatlanul fennáll a Direktórium alatt is.

103 STAUD i. m. 200.

104 Uo.

105 Uo.

106 Idézi: SERESS László: A francia forradalom sajtója. *Pesti Napló*. 1909. április 11.

Ami a sajtót illeti, kevésbé ismert, hogy a forradalom előtti cenzúrákat gyakorlatilag egy magánember törölte el: Mirabeau volt az, „a harmadik rend” vezérszónoka, aki 1789. május 2-án *Les États-Généraux* (A Rendi Gyűlés) néven, mindennemű cenzori engedély mellőzésével jelentette meg lapját. Amikor a kormány május 7-én betiltja a lapot, Mirabeau úgy jár túl a hatalom eszén, ahogy később Kossuth az *Országgyűlési Tudósításokkal*: „magánleveleket ír” választóihoz – vagyis levélformában folytatja a lapot. XVI. Lajos kormánya az immunitást élvező képviselővel szemben tehetetlen volt. Ettől kezdve az írók, újságírók, szerkesztők nem törődtek a jogilag még létező cenzúrával, egyik lap a másik után alakult, és addig sosem tapasztalt szabad, élénk zsurnalizmus alakult ki. Az alkotmányozó Nemzetgyűlés csak kulllott az események után, amikor 1791-ben a sajtószabadságot deklarálta.

Mint köztudott, kezdetben – 1789 és 1792 között – három párt és orgánuma közdöttek egymással: a royalisták (a király pártja), a girondisták (a forradalom pártja, a köztársaság hívei), és a „hegypárt” (a permanens terror pártja, a szélsőségesek). A királyság megdöntése (1792. augusztus 10.) után már csak az utóbbi kettő fojtogatja egymást. Legelőször azok a lapok véreznek el, amelyek középutat keresnek közöttük: ezek szerkesztőire rövid élet vár.

1793. március 10-én ugyanis – Robespierre javaslatára – a konvent többek között ezzel a módosítással fogadja el a forradalmi törvényszékről szóló dekrétumot: „A törvény halálbüntetés terhe mellett megtilt minden merényletet az Állam általános biztonsága, a szabadság és egyenlőség haladása, a Köztársaság oszthatatlansága ellen. A forradalmi törvényszék feladata legyen, hogy üldözze ama iratok szerzőit, amelyek támadták a szabadság elveit, amelyek igyekeztek felkelteni a királyság fanatizmusát, s szánalmat ébreszteni a népben [...]”¹⁰⁷ Ezzel, mint ismeretes, elszabadult és megállíthatatlanná vált a terror folyamata.

„Mihelyt egyszer bevezették azt az elvet, melynek értelmében a forradalom ellen írni éppoly halálos bűn, mint puskával támadni rá, az elv alkalmazását nehéz volt korlátozni.”¹⁰⁸ Fekete Sándor megállapítása alapvető a forradalmi terror részét képező, cenzor nélküli cenzúra létrejöttének megértéséhez, amelyben a sajtó szabadságát nem egy hivatal manuális gyakorlata fojtotta meg, hanem a félelem. A Robespierre vezette jakobinusok (a „hegypárt”) hatalomra kerülésével (1793. június 2.) ugyanis már az a Marat-maxima sem érvényesülhetett, hogy a szabadság csak a „haza igaz barátai” számára lehet korlátlan. Ebből a szempontból a forradalmi sajtó vezéregyéniségei, mai szemmel kissé gyermekesen módon munkálkodva sajtó végzetükön, maguk is közreműködtek a sajtószabadság likvidálásában. Például Brissot, aki a Gironde vezéreivel együtt végezte a vérpadon, így írt lapjában, a *Le Patriote Français*-ban: „Hogyan? Pokolgépek készítőit fel lehet akasztani, de az újságírókat, aki a népet felizgatja, nem? Olyan helyzetben, mint a mostani, nem lehet sajtószabadságot követelni. A sajtó elnyomása talán ellenkezik az emberi jogokkal, de hadiállapotban ezek is fel vannak függesztve, és háttérbe szorulnak az önfenntartás érdekeivel szemben.” (Ugyanő 1789-ben még ezt hirdette: „Egy szabad újság őrszem, amely mindig a nép érdekeire vigyáz.”)¹⁰⁹

És valóban: az 1793 júniusában elfogadott – a Robespierre által előterjesztett Emberi Jogok Nyilatkozatán alapuló – alkotmány felfüggesztése után a párizsi községtanács siet kimondani: a sajtó útján megvalósuló izgatás az *egyedüli* oka annak, hogy a népből kiveszett a tekintély tisztelete és a rend szeretete. Elrendelik, hogy a lapokba szánt illusztrációkat és az alkalmi

107 Idézi: FEKETE Sándor: *Sajtó és szabadság*. Budapest, Akadémiai, 1986. 33–34.

108 FEKETE i. m. 48.

109 Idézi: NEMÉNYI Ambrus: *A francia forradalom hírlapjai és hírlapírói*. Budapest, Franklin, 1885.

nyomtatványokat kinyomtatás előtt be kell mutatni a községtanácsnak. Kimondják az újságok, röpiratok árusításának tilalmát az utcákon és más nyilvános helyeken, s a nemzetőrök kötelességévé teszik ezek elkobzását. (Más kérdés, hogy az utca népével szemben a hatóság e rendelkezések megtartását sokszor nem meri kikövetelni.) Paradox módon épp a királypárti Rivarol, a forradalom ellensége az, aki a legelszántabban védelmezi a sajtó haldokló szabadságát: „A nevetségessé tétel, a kigúnyolás az egyetlen fegyver, amelyet a ránk erőszakolt harcban sikerrel alkalmazhatunk.”¹¹⁰ A francia forradalom a sajtó politikai szerepét addig soha nem tapasztalt mértékűvé teszi. Vad és szenvedélyes hangon a sajtót használja fel érdekei érvényesítésére mindegyik csoportosulás, mindegyik párt – tehát végül mindegyik a sajtó ellen fordul. „Most mindenki a maga érdeke szerint harcol és úgy is magyarázza a szabadságot” – írja erről a csalódott Marat a *L'Ami du Peuple*-ben. – „A forradalom a nép ellen fordult [...]. Csak a kullisszák változtak az állam színpadán. A játékosok, az álarcok, az intrikák a régiek maradtak.”¹¹¹

4.4. A sansculotte Jézus és társai

A jakobinus terror sorra végzett a forradalomban született újságok legkiválóbb zurnalisztáival. Camille Desmoulins lapja, a *Le Vieux Cordelier* a Francia Köztársaság legharcosabb orgánumának számított, de a népszerű szerkesztő elkövetett egy hibát: 1793. december 3-án nyilvánosan kifogásolta egykori iskolatársának, Robespierre-nek kedvenc elméletét „a sajtószabadság révén szervezett összeesküvésekről”. A következmény közismert: a „fényes, ékesszóló, merész” zurnaliszta – akit Michelet jellemez így – vádlotti kihallgatásakor azt mondta: „33 év baljóslatú életkor a forradalmárookra nézve, mert a sansculotte Jézus is ennyi idős volt, amikor meghalt”,¹¹² Dantonnal együtt a forradalmi förvényszék nyaktilója alatt végzi. A *Cordelier* első két számának nyomdakész szövegét a diktátor kezdetben még „baráti érdeklődésből” korigálta. Amikor ezzel felhagyott, már az jelezte: halálos veszélyben van a bátor szerkesztő, aki lapjában le merete írni, hogy „én egészen másként gondolkodom, mint azok, kik azt mondják nektek, hogy a terrort napirenden kell tartani, ellenkezőleg, biztos vagyok benne, hogy a szabadság megszilárdul, ha egy kegyelmi bizottságot állítok fel [...]. Nyissátok ki a börtönöket a 200 000 gyanús előtt.”¹¹³

Tehát az 1789 és 1792 között szabadon burjázó, addig soha nem látott intenzitású zurnalizmust („kimondhatatlan dolgokat beszéltek akkor Párizs kőfalai” – írta Carlyle¹¹⁴) a kibontakozó jakobinus terror és az orgánumok egymás elleni kíméletlen harca megsemmisíti. „A sajtó, kiindulási pontjánál merő filantrópia és gyámoltalan lelkesedés. Később egyre merészebbé lesz, s abban a pillanatban, amint a törvény és a moralitás korlátjai megdőlnék, a véres örület őt is megszállja” – írja Neményi Ambrus találóan.¹¹⁵ „A megfagyott forradalom” (ahogy Fehér Ferenc jellemezte) egymás után szedi író és zurnaliszta áldozatait.

Merénylet áldozata lesz „a terrorista népbarát” Marat (lapja a folyvást nyakazást követelő *L'Ami du Peuple*), perbefogják és fejét veszik a mérsékletes Brissot-nak (*Patriote françois*), a „vér-

110 Uo.

111 Gérard WALTER (szerk.): *Actes du tribunal révolutionnaire*. Párizs, Mercure de France, 1968. 422.

112 FEKETE i. m. 79.

113 Uo. 69.

114 Thomas CARLYLE: *A francia forradalom története*. III. Budapest, Révai, 1911.

115 NEMÉNYI i. m.

szomjasan káromkodó” Hébertnek (*Père Duchesne*), „a forradalmi arisztokrata” André Chéniernek (*Journal de Paris*), öngyilkos lesz Loustallet, „az ünnepélyes spártai” (*Revolutions de Paris*), Royou, „a royalisták Marat-ja”, agyonverik Suleau-t, „a royalizmus Camille Desmoulins-át” (*Journal de Suleau, Les Actes des Apotres*), Genfbe, majd Angliába kergetik az egymásra fenekedő pártokat „kibékítő”, tehát mindegyikkel összevesző Mallet du Pan-t (*Mercure de France*). Az európai politikai újságírás műfajteremtő megalapítói közül tehát sokan nem éltek túl – paradox módon – a cenzúra eltörlését. „A sajtó úgy indult el, mint egy új megváltásnak hirdetője s úgy ér véget, mint a veszett kutya, melyet a közbátorság okáért leütnek.”¹¹⁶

5. Napóleon Franciaországa

Napóleon – a sajtó és a színház nagy ellensége – már uralma legelején igyekezett elfojtani a sajtó által közvetített kritikát, mindenekelőtt az újságok számának csökkentésével. 1800. január 17-én kibocsátott konzuli rendeletével, melyet „az általános béke helyreállításáig”, ideiglenes hatállyal léptetett életbe (de amelyet soha nem vont vissza), Párizsban és környékén csak tizenhárom lap megjelenését engedélyezte, a többi hatvanat (!) egyszerűen betiltotta. A rendelet a megmaradókat is betiltással fenyegette, amennyiben „a társadalmi szerződés iránti tisztelet, a nép fensége, a hadsereg dicsősége” ellen vétének, vagy „a köztársasággal barátságban vagy szövetségben álló kormányokat vagy nemzeteket támadó cikkeket közölnek”.¹¹⁷

A tekintélyuralom következő lépése az 1804. május 18-i *senatusconsultum* volt, amellyel a rendőrség csaknem korlátlan hatalmat kapott a sajtó és a színház felett (hírlapok és előadások engedélyezésére és betiltására). A rendőri intézkedések felülvizsgálatára egy szenátusi bizottságot (*commission sénatoriale de la liberté de la presse*) hoztak létre, amely azonban csak véleményezési joggal rendelkezett a sérelmes intézkedések hatályon kívül helyezését illetően. A tényleges döntéseket másodfokon az illetékes miniszter hozta meg, és az egész jogorvoslati eljárást a napóleoni ravaszság és a hivatali szervilizmus eleve komédiává züllesztette. A szenátusi rendelkezés szerint ugyanis, ha a rendőrminiszter az egy hónapon belül háromszor megismételt bizottsági előterjesztésnek sem tesz eleget, az ügy a szenátus teljes ülése elé kerül, ahol a plénum az előírt udvarias formulával („erős vélelem szól a sajtószabadság megsértése mellett”) a semmitőszékhez továbbíthatja a kérdéses aktát. Nincs adat arra, hogy egyetlen rendőri cenzúrintézkedést is hatálytalanított volna a napóleoni semmitőszék. 1805-től kezdve a lapoknak be kellett mutatniuk számadásaikat a rendőrségnek, s bevételeik egyharmadát át kellett engedniük a közvetlen felügyeletüket ellátó rendőrségi megbízottak fizetésére – akik ekkor még hivatalosan nem voltak cenzorok.

5.1. Fakultatív cenzúra

Az 1810. február 5-én hozott császári dekrétum vezette be a sajtótermékek úgynevezett fakultatív cenzúráját (könyvek, színdarabok, röplapok, kották, ábrázolatok tekintetében). A nyomdák és a könyvkereskedők ettől kezdve külön főhatóság – a belügyminisztérium egyik főigazgatója: a *directeur général* – alá tartoztak, s a nyomdák is megkapták a maguk *numerus clausus*át: Pá-

116 Uo. 71.

117 Idézi: Henri WELSCHINGER: *La censure sous le premier empire*. Párizs, Charavay, 1882. 10.

rizsban legfeljebb hatvanan lehettek. (A 157 párizsi nyomda közül 97-et azonnal bezártak.) A szerencséseknak, akiknek engedélyezték a fennmaradást, esküt kellett tenniük arra, hogy nem fognak kinyomtatni és kiadni olyan nyomdaterméket, amely a császárral szembeni kötelmeiket és az állam érdekeit sérti – vagyis kötelezettséget vállaltak arra, hogy maguk is cenzúrázni fogják munkatársaikat. A nyomdász tartozott továbbá kinyomtatás előtt minden kéziratról az illetékes császári cenzort értesíteni, aki a főigazgatónak tett jelentést erről. A *directeur général* – vidéken a *prefektus* – elrendelhetette a nyomtatás felfüggesztését és a mű cenzúrázását. (Ez a joga persze megvolt a rendőrminiszternek is.) A cenzor véleménye alapján a főigazgató határozatot hozott arról, hogyan kell kijavítani vagy átírni a kéziratot. A határozat ellen a szerző a belügyminiszterhez folyamodhatott, aki a főigazgató újabb eljárását rendelhetette el. A közszolgálatot érintő kézirat esetén a főigazgatónak (a prefektusnak) hivatalból kellett jelentést tennie a miniszternek, aki cenzori vizsgálatra utasíthatta a főigazgatót, illetve a prefektust. Véleményeltérés esetén maga a császár döntött. A napóleoni rendszer szervilis „hivatali demokratizmusára” jellemző, hogy a formális cenzúraengedéllyel nem rendelkező nyomtatvány terjesztését a közigazgatás bármelyik hivatalnok megakaszthatta, és a forgalomban lévő példányokat – saját hatáskörében! – elkobozhatta. Mi több, a rendőrminiszternek vétőjoga volt a cenzúraengedéllyel már rendelkező nyomdatermékek forgalmazásának megakadályozására, és lefoglaltathatta ezeket – igaz, végleges döntésre az államtanács elé kellett terjesztenie az ügyet.

A külföldön nyomtatott francia vagy latin nyelvű könyvek behozatala természetesen engedélyhez kötött, és legalább 50%-os vámmal terhelt volt. E lefelé nyitott, felfelé mégis túlbiztosított rendszer okát Napóleon ezzel indokolta: a vallási irodalmat egészen szabaddá kell tenni, mert ha tartalma megfelel a korszellemnek, megakadályozni úgysem lehetne. Viszont az államügyeket érintő nyomdatermékek ellenőrzése – lévén, hogy ezek többnyire „izgatók” és könnyen megzavarhatják a közrendet – létfontosságú, de olyan politikai gondolatok cenzúrázását, amelyek a magántulajdont is érintik, nem lehet teljesen a rendőrség kezébe adni. S mivel a minden kéziraatra kiterjedő, általános előzetes cenzúra rossz társadalmi közérzethez, a kinyomtatott művek általános cenzúrája pedig a kockázati tényező miatt a könyvkultúra elhalásához vezetne, a legcélszerűbb a *fakultatív cenzúra* – fejtette ki a császár. Rendkívül jellemző gondolkodására az angol sajtószabadsággal kapcsolatos nézete: „Angliában a király az egyház feje, van erős arisztokráciája, mely mindig féken tudja tartani a népet, és ez a nép sokkal durvább, semhogy írással vagy szóval mozgásba lehetne hozni, ott tehát kisebb baj, hogy mindent ki lehet mondani [...]. Ellenben Franciaországban, ahol a nép gyors felfogású, eleven képzelőmű és erős hatásokra igen fogékony, a sajtó korlátlan szabadságának igen vesztes következményei volnának.”¹¹⁸ Napóleon mindig is tartott a nyomtatott szövegtől, „a pusztá tény miatt, hogy a közvéleményre, nem pedig a tekintélyre apellál”.¹¹⁹

5.2. A császárság Tacitusa

Ebben a császárnak igaza volt: a neves történész és író, Francois Chateaubriand is a közvéleményhez apellált, amikor lapjában, a *Mercure*-ben – egy könyvkritika kapcsán – így jel-

118 Idézi: Louis Eugène Hatin: *Manuel théorique et pratique de la liberté de la presse*. Párizs, Librairie Pagnerre, 1868.

119 Idézi: Georges LEFEBVRE: *Napóleon*. Budapest, Gondolat, 1975. 476.

lemezte a napóleoni Franciaország állapotát: „[...] midőn az elvetemültség csendjében már csak a rabszolgák láncának csörgését és a besúgók hangját hallani, amikor minden reszket a zsarnok előtt, akinek kegyét keresni már éppoly veszélyes, mint kegyvesztését kiérdemelni, úgy tűnik a történész, mintha ő volna az, akire rábízott a népek bosszúja. Hiába érvényesül Néro, már megszületett a Császárság Tacitusa.”¹²⁰ Egész Franciaország erről a cikkről beszélt. A szerző – talán éppen ezért – még megúsza lapjának betiltásával, de a későbbiekben a napóleoni cenzúra egyre kíméletlenebb, szélsőségesen gallikán, angolgyűlölő és a képtelenségig gyanakvó lett, és kifejezetten üldözte a történelmi irodalmat. Olyannyira, hogy például 1811-ben a kéziratoknak majdnem 12 százalékát visszautasították. Ez már a császárnak is sok volt: elrendelte, hogy attól kezdve a cenzúra csak a gúnyiratokat irtsa. (Az eredmény: 1812-ben a nem engedélyezett kéziratok aránya 4 százalék alá esett, de a félelem légkörére jellemző, hogy a Szenátus úgynevezett Sajtószabadság-bizottsága mindvégig hallgatott.)

5.3. A titokzatos impresszum

Nem mellékes, hogy a napóleoni cenzúrendelet hatálya már nemcsak a régi Franciaország, hanem az egész *Grand Empire* területére – tehát az észak-német és a Rajna-balparti *departementekre*, az úgynevezett társult országokra, pl. a Wesztfáliai Királyságra és a Rajnai Szövetség tagjaira (Baden-Württemberg, Bajorország) is kiterjedt. Az 1810. augusztus 3-án kiadott újabb dekrétum tovább csökkentette az újságok számát: azontúl minden megyének csak egy újsága lehetett (kivéve Párizst) s ezek kizárólag irodalommal, tudománnyal, művészettel vagy földműveléssel foglalkozhattak – politikával nem. Több mint száz lap szűnt meg egyszerre. (A német területeken egyébként két nyelven – németül és franciául – kellett kinyomtatni a lapokat, s a helyi rendőrprefektus cenzúrázta őket.)

Német földön a francia megszállás diktátumai ellen számos névtelen pamflet jelent meg. A leghíresebb 1806-ban: *Deutschland in seiner tiefen Erniedrigung* (Németország, mély megaláztatóságában). Szerzőjét nem, csak kiadóját sikerült kinyomozni: a nürnbergi Johann Philipp Palm-ot a császár egy francia katonai bírósággal rövid úton halálra íteltette és kivégeztette. Az ellenzéki német röplapok anonim kiadói azonban rendre ismeretlenek maradtak. A legnevesebb virtuális impresszum „Peter Hammer” („Kalapács Péter”) volt, francia nyelvű változata: „Pierre Marteau”. E titokzatos mobil kiadó Köln, Reutlingen, Mainz, Amsterdam és Pétervári között ingázva, állandóan váltogatta nyomdája működési helyét, és mindvégig ismeretlen maradt, bebizonyítva, hogy „a fakultatív cenzúra” rendszerének is voltak gyenge pontjai.

5.4. Szeretett Párizsunk korlátozott színházai

1807. július 20-án jelent meg a császári rendelet a színházak számának korlátozásáról. „A színházak számát szeretett Párizsunk területén nyolcban határoztuk meg. Ennek következtében a belügyminiszterünk 1807. április 25-én kelt rendeletének 1. fejezetében említett 4 nagy színháztól függetlenül további 4 színház vállalkozóinak vagy igazgatóinak van kizárólagos joguk, hogy kapuikat megnyissák, színlapokon hirdessenek, és előadást tartsanak [...]”

120 André MAUROIS: *A varázsló, avagy Chateaubriand élete*. Budapest, Tarandus, 2012. 179.

azokból az azonos műfajú darabokból, amelyeket a belügyminiszteri rendelet megjelöl [...]. A fenti rendeletben nem engedélyezett színházakat augusztus 15-e előtt be kell zárni.”¹²¹ Látható: közvetlen hangú parancsolatában az imperátor ismét kérlelhetetlenül és rapid módon alkalmazta kedvenc kultúracsonkító módszerét, mindennemű, és a saját dekrétumaiban előírt igazgatási és jogorvoslati út mellőzésével. 1814-ben azonban – 100 napra való visszatértekor – arcot váltott és a cenzúrát (melyet XVIII. Lajos restaurációja megtartott) egy tollvonással megszüntette. 1815. március 25-i dekrétumával eltörölte a cenzúrával együtt a főigazgatói szervezetet is, de „ideiglenesen” hatályban tartotta a nyomdákra és a hírlapokra vonatkozó szabályokat. Az 1815. június 7-én kiadott alkotmánylevél (*Acte Additionel aux Constitutions*) szerint a sajtószabadság az alkotmány „inhaerens része”, mégis visszalépést jelent a márciusi dekrétumhoz képest, mivel itt már a cenzúramentesség előfeltétele, hogy a szerző saját nevével jelenjen meg a kinyomtatott mű. Aztán a szenátus utolsó üléseinek egyikén, közvetlenül az imperátor bukása után, sor kerül egy elkésett forradalmi gesztusra is: a cenzúra újbóli, teljes eltörlésére. Bizonyosra vehető azonban: ha Napóleon győz Waterloonál, visszatér a saját alapelvehez: „Keveset kell kinyomtatni, és a legkevesebb a legjobb.”¹²²

6. A Szent Szövetség Európája

6.1. A cárok Oroszországa

„Ha valaki nem orosz, szeretet nélkül
tekint erre a sápadt, véres, megkorbácsolt
múzsára.”
(Nyekraszov)

„A nyelv nélküli harang szeretett hazám
jelképe.”
(Csaadajev)

„Az igazság birodalmában a kormány nem bíró, hanem épp úgy kötelezve van önmaga igazolására, mint a mű szerzője” – írta Alexandr Nyikolajevics Ragyiscsev (1749–1802) a hatalomnak az alkotókhöz való (optimális) viszonyáról. A cári hatalom válasza brutális volt és kíméletlen. A volt szenátusi hivatalnok *Utazás Pétervárról Moszkvába* címen Oroszország elmaradott állapotáról, a cárok önkényéről írott könyvét – az orosz irodalom egyik alapművét – annak rendje és módja szerint benyújtotta a cenzúrahivatalhoz, kinyomtatási engedélyt kérve. Az engedélyt a hivatal elnöke (aki egyben Pétervár rendőrfőparancsnoka is) – mivel nem olvassa el a kéziratot – megadja. Miután a nyomdász ennek ellenére nem meri kinyomtatni, az író saját vállalkozásban teszi ezt meg 1790-ben. Saját nyomdagépén 650 példányt készít a könyvéből, ebből mindössze 25 kerül forgalomba, s ez már elég, hogy hamarosan elfogják és a petropavlovszki erődbe zárják – ahová rendes szokás szerint a cárok legveszélyesebb ellenfeleit szokták.

121 STAUD i. m. Melléklet.

122 Eugéne Bonapartéhoz írott leveléből. Idézi: LEFEBVRE i. m. 476.

6.1.1. A nagy pózoló

Valamivel korábban, Nagy Péter idején (1682–1725) még nem volt cenzúrahivatal Oroszországban. Ennek oka, hogy a hatalmas országban minden kiadói tevékenység a cári udvar kezén volt s az egyetlen hivatalos lapot maga a cári kancellária cenzúrázta. (Egy fennmaradt korrektúrapéldányra vezetett jegyzet szerint „a zárójelben lévő cikket a népnek megmutatni tilos”.) 1727 októberében egy rendelet a szentpétervári nyomdát a Tudományos Akadémia irányítása alá vonta. Így az állami kiadványokat – köztük az új hivatalos lapot (*Szentpétervári hírek*) – is az Akadémia cenzúrázta.

1762-től 1796-ig tartó uralkodása elején II. (Nagy) Katalin – Voltaire- és Montesquieu-olvasmányok hatása alatt – még azzal a gondolattal kacérkodott, hogy megszünteti a cenzúrát. Az általa fogalmazott törvénykezési elvek (*Nakaz*, 1766) között olvasható: „Hadd nyomtasanak ki mindent, amit akarnak. Aki úgy találja, hogy nyomtatásban megsértették, annak biztosítassék a bírói igazságszolgáltatás [...]. A szavak nem mindig cselekedetek, a gondolat pedig nem bűn.” Oroszország új, felvilágosult törvénykönyve persze nem jött létre. A Törvényalkotó Bizottság – azon túl, hogy a tervezetért a „Nagy” melléknévvel ruházta fel – nem meri Katalin elveit törvénybe foglalni, mire a cárnő 1768-ban feloszlatja a Bizottságot, bezáratja a magánnyomdákat, a külföldi könyvek behozatalát megtiltja, és a rendőrség szervezetén belül működő *Közrendészeti Hivatal*t feljogosítja a könyvcenzúra gyakorlására. (Nyugat-Európa felvilágosult szellemei azonban ünneplik meg nem valósult tervezete elveit a nagy pózoló, olyannyira, hogy a párizsi cenzúra betiltja annak francia nyelvű kiadását!) Katalin Nyugat-Európában forradalmár, Oroszországban zsarnok. A Janus-arcú uralkodó cenzúraszabályai: tilos minden, ami ellentétes „a természetes vallással és kinyilatkoztatással”, minden, „ami a kormányzat ellen irányul, ami személyeskedés, ami zavarhatja a tisztességtudást, a közrendet és a köznyugalmat”.

6.1.2. A hétfejű sárkány

„Ez a szerző telve van és meg van fertőzve a francia mètellyel [...], hogy csorbítsa a tiszteletet a hatalom és a hatóságok iránt, és a népet zendülésbe vigye az előljárók és a felsőbbség ellen” – írta rá az *Utazás* egyik lefoglalt példányára Katalin.¹²³ Oroszország cárnője, minden hatalom forrása, nem csak legfőbb cenzorként működik. Ügyészként eljárva, kétheti vizsgálat után vádat emel a szerző ellen a büntetőbírótság előtt. A vádirat szerint a könyv tele van „a legkárosabb elmélkedésekkel, amelyek megzavarják a köznyugalmat, csökkentik a hatóságok iránti kellő tiszteletet, és azt célozzák, hogy a népben elégedetlenséget keltsenek a fölöttesek és a hatóságok ellen – s végül sértő kifejezéseket tartalmaz a cári méltóság és hatalom ellen”.¹²⁴

Az eljárásban jól megfigyelhető a mindenható cárnő újabb póza: úgy tesz, mintha ő is csak az igazságszolgáltatás egyik hivatalnoka, fogaskereke volna (még ha egyszerre több is), és nem maga a megsértett főhatalom. A pétervári törvénytérkép természetesen halálra – fővesztésre – ítéli Ragyiscsevet, melyet a Szenátus természetesen megerősített. Katalin újabb póza:

123 Idézi: Gy. BLAGOJ: Bevezető tanulmány. In: Alekszandr Nikolaevics Ragyiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába*. Budapest, Művelt Nép, 1951. 39.

124 Uo.

úgy tesz, mintha egyben védője is lenne az általa elítéltetett igazmondónak. Felülvizsgálatra átadja az ítéletet az Állami Tanácsnak, de a kísérelésvélbe belefogalmaztatja: „Őfelsége megvet mindent, ami Ragyiscsev ártalmas könyvében, különösen őfelségét sértően mondatott [...], mert ő maga Pugacsovnál is rosszabb lázadó.”¹²⁵ Természetesen maradt a halálos ítélet, csak hogy ezután a cárnő – immár a saját nevében – különleges kegyet gyakorolhasson: tíz év szibériai száműzetésre változtatja a gondolatok pusztá közléséért kiszabott halálbüntetést. (Mint a hétfejű sárkány, gondolhatja az Olvasó, úgy működött az orosz igazságszolgáltatás: mindegyik feje maga a cárnő volt.) Az *Utazás* az egész XIX. század folyamán az orosz cenzúra egyik főellensége maradt: egy miniszteri bizottság határozatára kétszer is (1871-ben és 1903-ban) megsemmisítették az író összes műveinek már kinyomtatott példányait is, amelyekben szerepelt. Csak az 1905. évi orosz forradalom után jelenhetett meg.

I. Sándor alatt (1801–1825) némi enyhülés következik: egy időre megszűnik a cenzúra egyseges szervezete. A gárdahadtest parancsnoka, a pétervári és a moszkvai főkormányzó is külön hivatali és besúgószervezetet tart fenn a politikai ellenőrzés és a cenzúra gyakorlására, nem túl nagy hatáskorral. Aztán 1804-ben Sándor elrendeli a kéziratok általános előzetes cenzúráját, és 1811-ben a cenzúra központi felügyeletét az újonnan létesült Rendőrminisztérium veszi át. Sándor trónraléptekor ugyan megígéri, hogy az apja, a meggyilkolt I. Pál alatt kaotikusan tomboló cenzúra nem fog visszatérni, mégis az a véleménye, hogy a cenzúra „az emberi gondolkodás gögjét féken tartó ostor, a sötétség szellemének kísértései elleni védelem”, s ezért igen nagy szükség van rá. Egyre inkább úgy látja, ahogy személyiségzavarral küzdő elődje: Oroszországot hermetikusan el kell zárni a nyugati hatásoktól. Az 1822-ben életbe léptetett védővámrendszer nemcsak a külföldi iparcikkek behozatalát tiltja meg, hanem a „lázító szellemű” könyvekét is. (A „belső életbe visszavonulást” szolgálja a német egyetemeken tanuló orosz diákok hazarendelése is.) Az írástudók „jámბorsággal töltekező” politikai megbízhatóságának biztosítására Oroszország 1819-ben külső tagként csatlakozik a karlsbadi egyezményhez (erről részletesen a következő fejezet tájékoztat), és az összes oktatási intézmény tananyagából törlik Grotiust, Kopernikust, Newtont és a francia forradalmat. 1825-ben törvényben rögzítik a cenzúra fő elveit. Itt jelenik meg először az I. Miklós alatt őrzött totalizmusba torkolló szentháromság: cár-istenség, pravoszlávia, népiség. Immár csak az engedélyezhető, ami az orosz állam e szellemi alapértékeinek megfelel.

6.1.3. *A megkorbácsolt múzsa és a harmadik ügyosztály*

Az 1825-ös dekabrista felkelés felszámolása után az új cár, I. Miklós elhatározza, hogy olyan komplex intézményt hoz létre, amely nemcsak a megszervezett összeesküvések leleplezésére képes, de jelezni tudja azok csíráját, s mi több: a társadalom mindenkori hangulatát is. Sőt: irányítani is képes azt, az írók és közszereplők gondolatain keresztül. Ezzel a koncepcióval született meg 1826-ban a cári kancellária részeként a rettegett III. ügyosztály, a cári család bizalmasának, Alekszandr Benkendorfnak (1783–1844) irányításával. Ez az alattvalók számára titkos – néhány tucatnyi létszámú – csúcsszerv egyszerre volt kémközpont és legfőbb cenzúrahivatal. Benkendorf főigazgató csak az uralkodónak volt alárendelve, de – beépített titkosügynökeivel és a végrehajtást biztosító „kék mundéros” csendőrséggel – ellenőrzött

minden minisztériumot, minden állami szervet, minden nyilvános intézményt, beleértve az álarcosbálokat és a bordélyházakat is. A hatalmas ország legkiválóbb művészeinek, íróinak egy része is a III. ügyosztály titkosügynöke volt, így vált lehetővé, hogy a cár többnyire már a készülő művekről is tudott, olyannyira, hogy sokszor „együtt írta” a jelentősebbeket a szerzőkkel. Ez volt a világ első *sui generis* politikai rendőrsége, amely egyben általános és országos jogkörű cenzúrahatóságként működött. A főigazgató – és természetesen olykor a cár is – személyesen látták el a cenzori feladatokat. Ez azt jelentette, hogy végeredményben az egész irodalom és művészet a titkosrendőrség, a cár és jobbkeze ellenőrzése alá került. Az egész rendszernek azt kellett sugallnia, hogy a cár minden döntésben jelen van (*omnipraesens*), mindenről tud (*omnikompetens*) és minden gondolat fölött van hatalma (*omnipotens*). A rendőrség kebelében működő városi cenzorok lényegében az irodalmi alkotások kézbesítőhelyei voltak: csak átvették a kéziratokat és kiadmányozták a „felsőbb helyről” érkező döntéseket. Csupán a hirdetések, kisebb jelentőségű, nem politikai jellegű kéziratok felől dönthettek önállóan, habár ezt a gyakorlatot a hivatalosan kiadott cenzúraszabályzat nem tükrözte.

A III. ügyosztály a cenzúraszabályzat előírásait amúgy könyörtelen szélsőséggel értelmezte. Minden kétértelműség tilos volt, amely gyengíthette „a legfelsőbb hatalom és a törvények iránti odaadást, és a nekik való önkéntes engedelmisséget”. (Ezt úgy értették: tilos minden gondolat, amely *esetleg* alkalmas a „szentháromságra” nézve nem lojális következtetések levonására.) Gyakorlatilag arról is tilos volt írni, mi minősült tilosnak. A hivatal által törölt részeket tilos volt kipontozni, nehogy az olvasó „abba a kísértésbe essen, hogy elkezdjen gondolkodni a betiltott rész értelmén”.¹²⁶ Valójában nem volt szükség taxative megfogalmazott tilalmakra: világos volt, hogy már önmagában *az önálló véleményalkotás is politikai büntettnek minősül*. A cenzoroknak mindent ellenőrizniük kellett. Előzetesen a kéziratot, és utólag a kinyomtatott művet: könyvet, nyomtatványt, színdarabot, magánlevet, egyetemi előadást, érettségi vizsgadolgozatot (!). A Miklós-korszak végén a cenzorok száma meghaladta a publikáló írókét. Valóságos *cenzúraértelmiség* alakult ki, az irodalomban jártas titkosrendőrökkel és professzionális besúgókkal együtt egyfajta „párhuzamos” irodalmárság. Ez megkönnyítette az irodalmi korrupció elterjedését. A korrupció viszont közjátszott abban, hogy a cenzúra hatékonysága a kultúra bizonyos szegmenseiben, az egyetemeken, irodalmi szalonokban, illegális kiadványok – „szamizdatok” – és a külföldről becsempészett, szabadon megjelenő orosz orgánumok piacán, később – az 1850-es években – gyengülni kezdett.

A III. ügyosztály, felismerve, hogy az elnyomás elől minden társadalmi-politikai kérdés az irodalomba menekül, minden jelentősebb író kéziratáról tudott. Az úgynevezett megfigyelési listán szereplők kézíratainak sorsáról többnyire a hivatali formások mellőzésével döntöttek. Nemcsak azt tiltották meg az íróknak, hogy kritikát gyakoroljanak, de azt is, hogy túlzottan dicsérjék a kormányt. *A véleménynyilvánítás deklaráltan állami monopóliummá vált*, amely csakis magát a cárt illette meg, amit ő így fejezett ki: „Egyszer s mindenkorra leszoktattam őket arról, hogy a munkámba avatkozzanak.”¹²⁷ A nyilvánosan megjelenő politikai magánvélemény büntetését mindig az uralkodó határozta meg, jogorvoslat nem létezett. Az orosz irodalom, Nyekraszov szavaival, maga volt „a sápadt, véres, megkorbácsolt múzsa”.

126 Edvard RADZINSZKIJ: *II. Sándor, az utolsó nagy cár*. Budapest, Európa, 2006. 63–68.

127 Uo.

6.1.4. A rend mint szépségideál

Miklósnek, az irodalom és a művészetek legfőbb oroszországi cenzorának szépségideálja az a szimmetria volt, amit a laktanyák, a katonai díszszemlék rendje és az egyenruhák elrendezése nyújtott. Jurij Lotman idéz erre egy megdöbbenő példát: 1827 szeptemberében a cár a pétervári utcán sétálva megpillant egy kis gimnazistát, kigombolt egyenkabáttal. Ez annyira felingerli, hogy hivatalos vizsgálatot rendel el, a fiút letartóztatják. A főváros katonai kormányzója ezt jelenti: „Hanyagsága és rendetlen külseje [...] szerencsétlen fizikai felépítéséből fakad, amennyiben mellén és hátán is púpos, a mente viszont olyan szűk, hogy nem bírja begombolni.”¹²⁸ A szépérzékében megbántott uralkodó megrovásban részesíti a kultuszminisztert: egy púpos katona oly esztétikai vétség, amely egyenest a rendbontással ér fel. A rend társadalmi formáit kikezdeni éppoly veszélyes, mint nyíltan a szellemi szentháromság ellen támadni. És támadásnak számít minden eredeti gondolat – akár bel-, akár külföldről jön –, függetlenül attól, mire irányul. Vannak cenzorok, akik ezt szó szerint veszik, vannak, akik nem. Mindenesetre a birodalomba beutazóktól az orosz határokon – még ha külföldi állampolgárok is és a cár meghívására jönnek is – kíméletlenül elszednek minden könyvet és nyomtatványt.

A cenzúra szigorát II. Sándor (1855–1881) trónra léptekor enyhítik, bár a III. ügysztyály tovább működik. Mindenhatósága azonban megszűnik, mivel az Oktatási Minisztérium válik a főhatósággá. 1860-ban újabb változás: *Sajtóügyi Főhivatal* néven külön cenzúra igazgatóságot hoznak létre, amelyet 1862-től a Belügyminisztérium alá rendelnek. Az 1865-ös cenzúrendelettel a cenzori szervezet tovább struktúrálődik: a kéziratokat átvevő helyi (városi és területi) cenzorok csak javaslatot tehetnek a döntéshozó, Szentpétervárott működő cenzúrabizottságoknak (van belföldi és van külön külügyi). Határozatuk ellen a szerző, a kiadó vagy a szerkesztő fellebezhet a Főhivatalhoz. A III. ügysztyály azonban az uralkodó árgus szemeként, saját titkosügynökei révén figyeli e hivatali szervezet működését és bárhol, bármi-kor beavatkozhat, pozitív és negatív irányban egyaránt, s az uralkodó tetszése szerint elvonhat ügyeket az éppen hatáskörrel rendelkező szervtől. Az állami cenzúra mellett továbbra is működik a katonai és az egyházi cenzúra is, de a könyvek és az időszakos kiadványok előzetes cenzúráját eltörlik, csak a brosúrákét és a napi sajtóét tartják fenn. A könyvkiadásban és a sajtóban bevezetik – mintegy belső szakmai cenzúráként – a felelős szerkesztői intézményt. Megszüntetik a magánlevelek cenzúrázását s a 10 ívnél hosszabb szépirodalmi műveket teljes körűen mentesítik mind az előzetes, mind az utólagos cenzúra alól. (De utólagosan, a művek tartalmáért, a cárizmus kritikájáért politikai bűncselekmény címén számos esetben brutális büntetést és betiltást alkalmaznak, mint az 1870-es években a népszerű *Szovremennyik* és a *Russzkoje Szlovo* folyóirat esetében, vagy a Narodnaja Volja-mozgalmat „megszülő” Csernisevszkij-mű, a *Mit tegyünk?* ügyében.)

Ez az új, rugalmasabb struktúra már lényegében egészen 1917-ig fennmarad. Fenntartják az országba bejutó külföldi sajtótermékek szigorú és olykor brutális ellenőrzését is, e téren alig változik valami a miklósi szisztémához képest. Petőfi *Apostolának* fordítását, Heinét, Bérangert, Mickiewiczet például még 1892-ben is tilos megjelentetni. Külföldi utazók megörökönödve tapasztalják, hogy a kávéházakba kitett legfrissebb külföldi lapok némelyike „sajtállapotban” van: egyes cikkeket egyszerűen kivág, vagy tussal olvashatatlanná tesz a postai cenzúra kézimunkája. Azonban a század legvégére az ellenőrzés meglehetősen következtelen-

128 Jurij LOTMAN: *Puskin*. Budapest, Európa, 1987. 208.

né válik, időnként mintha megfeledeznének a „szentháromság” védelméről, amelyre pedig minden cenzori hivatalnok változatlanul felesküszik. Ide kívánczok Szabó Endre mondása: „Minden cenzúra szeszélyes és hóbortos. Leghóbortosabb pedig az orosz cenzúra.”¹²⁹

6.2. A német Bund és a karlsbadi határozatok

1815. június 8-án megalakult a Német Államszövetség (*Bund*). A szövetségi államszerződés (*Bundesakte*) szerint a Szövetség legfőbb célja „Németország külső és belső biztonságának és az egyes német államok függetlenségének fenntartása”.¹³⁰ A belső biztonság fenntartása a korabeli kormányzati kódban sommásan „demagóg mesterkedéseknek” (*demagogische Umtriebe*)¹³¹ nevezett liberális irodalom és a szabad gondolatok elnyomását jelentette, egyben a két nagy, Ausztria és Poroszország részére biztosított lehetőséget, hogy a kisebb szövetségi államokat a Bund politikai-jogi eszközeivel kényszerítsék saját ellenzékük gúzsba kötésére. Végül is éppen a – határokon is átnyúló – cenzúra működtetése volt az, amiben ez a meglehetősen laza államszövetség tényleg hatékony tudott lenni. Ugyanakkor a Bundba tömörült uralkodók kollektív cinizmusára vall, hogy az államszerződés, mint szövetségi alkotmány 18. cikke azt a homályos ígéretet tartalmazta, miszerint a „sajtószabadság tárgyában” egyöntetű szabályokat fognak alkotni.

1819 júliusában – Ausztria kezdeményezésére – ült össze a Bund kilenc tagállama Karlsbadban (Karlovy Vary), hogy kidolgozza a „külső és belső biztonság” garantálásának elveit, vagyis összehangolja a cenzúra gyakorlását a német nyelvterületen. (Az egyezményhez, ahogyan láthattuk, Oroszország is csatlakozott: a meztelen napóleoni erőszak kudarca után siralmas első lépés ez az európai egység göröngyös útján!) Az itt elfogadott, elvben minden tagállamra kötelező érvényű határozat: a sajtó, valamint az iskolai és egyetemi oktatás legszigorúbb felügyelete, továbbá egy államközi cenzúra-összehangoló szerv, a Mainzban székelő Központi Vizsgálóbizottság (*Bundeszentraluntersuchungs-Kommission*) létrehozása. Ezt követte a Bécsben, az 1834. június 12-én hozott titkos határozatok alapján felállított Mainzi Központi Rendőrség (*Mainzer-Central-Polizei*), amely az irodalmi titkosügynökök fedő- és irányítószerve volt – egy államközi spiclihálózaté, amely egész Európából szállította a Vizsgálóbizottság részére az irodalmi titkosjelentéseket. Így a Bund rajta tarthatta kezét az európai irodalmi élet felszín alatti eseményein is. Szemmel követhette, milyen műveken dolgoznak a már inkriminált szerzők, mit terveznek kinyomattatni a kiadók, milyen titkos utakon terjesztik a tiltott könyveket, s ezek milyen reakciót váltanak ki az olvasók körében.

A karlsbadi konferencia szüleményeként 1819. szeptember 20-án kihirdetett „szövetségi sajtótörvény” (*Bundespressgesetz*) deklarált alapelve: „A kormányaink által kítűzött feladat, hogy népeink mostani és jövőbeni jólétét jó alkotmányokra alapíthassuk, nem valósítható meg a vélemények vad összecsapása, egy *naponta* ismétlődő, minden elvet felforgató, minden igazságot kétségbevonó harc közepette.”¹³² Szemforgató, álnok indoklás – főleg, ha tudjuk: az érintett államok egy része ebben az időpontban már nyíltan vagy burkoltan alkotmányban

129 SZABÓ Endre: Petőfi az oroszoknál. In: BARTÓK Lajos, ENDRÓDI Sándor, SZANA Tamás: *Petőfi Album*. Budapest, Athenaeum, 1898. 247–248.

130 Idézi: VITÁRI Zsolt: *Birodalomból birodalom. „Németország” 1815–1871*. Kézirat, é.n.

131 Idézi: Ludwig Karl James AEGIDI: *Aus dem Jahr 1819. Beitrag Zur Deutschen Geschichte*. Hamburg, Nabu, 2011.

132 Idézi: Heinrich Houbert HOUBEN: *Der gefesselte Biedermeier*. Lipcse, Haessel, 1924.a

is rögzítette a sajtószabadságot! Mit mond ki ez a hírhedt karlsbadi határozat? Azt, hogy az államszövetség tagjainak területén megjelenő napilapok, időszaki lapok és minden, 20 ívnél (kb. 320 oldalnál) nem terjedelmesebb írásmű előzetes cenzúra köteles. E terjedelem felett, és minden más műalkotásra vonatkozóan a cenzúrakötelezettség az egyes tagállamokban érvényes előírások szerint alakul, de „az államszövetség kormányai felelősséggel tartoznak a felügyeletük alatt megjelenő, különösen veszélyes kiadványok tartalmáért”.¹³³

A címében cinikusan „sajtószabadságot átmenetileg szabályozó” szövetségi törvényt öt évre hozták – ehhez képest egészen 1848 márciusáig hatályban maradt. A törvény szövetségi jellege azt jelentette, hogy a tagállamok uralkodói arra hivatkozhattak: ezentúl nincs lehetőségük megadni alattvalóiknak a már (törvényben vagy szép szóval) beígért sajtószabadságot sem, hiszen az „törvényszegés” lenne a többi német állammal szemben. A Frankfurtban üléső Szövetségi Gyűlés (*Bundesversammlung*) a Vizsgálóbizottság ajánlásai alapján hozott is néha a túl liberálisnak talált tagállamokat megrovó, név szerint megjelölt sajtótermékekre és kiadókra vonatkozó határozatokat. E tiltó határozatok tehát felülírhatták az egyes államok e tárgyban hozott cenzurális előírásait – és szomorú, hogy valószínűleg e téren valósult meg legelőször a német egység. A szövetségi kötelezettségek teljesítésének kikényszerítésére az ún. bécsi „zárótörvény” (*Wiener Schlussakte*) vezette be a szövetségi végrehajtás intézményét.

Érdemes egy pillantást vetnünk arra a kétszínűsége is, mellyel a felvilágosodás, s a francia forradalom utáni nemzedék német uralkodói – a korábban saját maguk hozta törvényeket is semmibe véve – a kimúló félben lévő cenzúrát újra fölélesztették.

6.2.1. Württemberg

A karlsbadi határozatok szövegében a cenzúra szó nem fordul elő. Nem véletlenül. A kongresszuson ugyanis Württemberg képviselője vétót emelt ellene – mármint *pusztán a szó* ellen. Volt rá oka: uralkodója 1819. szeptember 25-én esküdött fel országa alkotmányára. Az utolsó pillanatban, mielőtt a karlsbadi egyezmény szövege eljutott volna Württembergbe. Az alkotmány szerint „teljes a sajtó szabadsága”, és az 1808-as cenzúrarendelet hatályon kívül helyeztetett. Lelkiismereti konfliktusát öfelsege úgy kerülte ki, hogy csak hat nappal később, október 1-jén hirdettette ki a karlsbadi összejövetel eredményét – vagyis a cenzúra újbóli bevezetését. (Minisztere a kongresszuson még a leghatározottabban ellenezte a sajtószabadság korlátozását. No nem a felvilágosodás eszmevilágából kölcsönzött érvekkel, hanem csupán ezzel az indokkal: „mert oly nehéz tisztességes cenzort találni.”¹³⁴)

6.2.2. Bajorország

Az 1769-es cenzúratörvény hozta létre – egyetlen cenzúrahatóságként - a központi Könyv-cenzúra-bizottságot (*Bücherzensurkollegium*), mely teológiai, jogi, történettudományi, orvosi

¹³³ Idézi: AEGIDI i. m.

¹³⁴ Lásd Fritz WECH: *Korrespondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der Ministerkonferenzen von Karlsbad und Wien 1819, 1820 und 1834*. Lipcse, Vogel, 1865.

és filozófiai szakreferensekkel működött, meglehetősen formálisan és liberálisan. A beviteli tilalommal sújtott könyvek jegyzékét is összeállították (Voltaire és Crébillon műveivel az élen), de e tilalmaknak ritkán szereztek érvényt. 1777-ben viszont megváltozott a helyzet: a klérus és a konzervatív körök nyomására a cenzúra nagymértékben szigorodott, olyannyira, hogy még a Bajor Tudományos Akadémián tartott beszédek sem lehetett kinyomtatni a cenzúrabizottság engedélye nélkül. Gyakorlattá vált, hogy a hatóság – a klérus reklamációja folytán – utólag visszavonta a korábban kiadott kinyomtatási (behozatali) engedélyt. Ráadásul 1782-ben a színházi cenzúra jogát is a Könyvcenzúra-bizottságra ruházták, és a sajtó cenzúrája is kíméletlenül működött. A tilalom alá eső lappéldányoknak nemcsak terjesztőit és szerkesztőit, de olvasóit is igen magas pénzbírsággal (25 és 100 tallér között) sújtották, annak ellenére, hogy a bajor alkotmányban az alapjogok között szerepelt a sajtószabadság. (A hatóságok a polgárok magánlakásába is betörhettek sajtóvétség gyanúja esetén.)

Aztán – 1799. április 2-án – váratlanul felosztatják a Könyvcenzúra-bizottságot, és ezzel egy időre Bajorországban megszűnik a cenzúra. De nem sokáig: egy 1815. szeptember 5-én kiadott miniszteri rendelettel újra bevezetik az előzetes cenzúrát – a Münchenben működő színházak bemutatóira –, amelyet a rendőrség kerületi szervei gyakorolhatnak. 1825. december 17-én ezt a fővároson kívüli színházakra is kiterjesztik. 1819-ben a bajor király – nyilván „a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon” népi bölcsesség mintájára – kész-örömet aláírta a karlsbadi egyezményt, de kijelentette, hogy ez nem sértheti az országában biztosított alkotmányos jogokat. Ez persze nem akadályozta abban, hogy a szövetségi törvénynek is érvényt szerezve valamennyi könyvkereskedést szigorú rendőri felügyelet alá vonja, és a „veszélyes tanokat és elveket” tartalmazó írásművek minden fellelhető példányát kifejezett törvényi felhatalmazás nélkül is elkoboztassa. Így egyszerre volt szemfényvesztő mindkét irányban: a Bunddal szemben hivatkozott a bajor szuverenitásra, elégedetlen polgáraival szemben viszont a szövetségi hűségre, melynek segítségével saját alkotmánya „mérégfogát” minden nehézség nélkül ki tudta húzni.

6.2.3. *Törvénytörő gyakorlat*

Szászország és a Weimari Nagyhercegség készségesen lemondott a területükön addig biztosított sajtószabadságról, Poroszország – mint alább látni fogjuk – még túl is teljesítette a karlsbadi normákat. Hannover viszont nemes egyszerűséggel leverte a port egy 1731-es ásatag cenzúrarendeletéről (mely egyébként maga is csak egy még régebbi, 1705-ben kiadott ediktum szövegét vette át), és azt léptette újra életbe: „Alattvalóink és országlakosaink közül – ötven tallér büntetés terhe mellett – senki sem jogosult semmiféle írás kinyomtatására, se országainkban, se azon kívül, anélkül, hogy azt valamelyik cenzúrahivatalba benyújtotta és ott engedélyt kapott volna rá [...]”¹³⁵ Erről igazán elmondható: egyedülálló kultúrtörténeti tett volt – már, ha a múltba való visszautazást annak lehet nevezni. Efféle időutazásra indult a Hesseni Választófejedelemség, és a már ötven év óta dán mintára nagyobb sajtószabadságot élvező Schleswig is a szigorú sajtócenzúra újbóli bevezetésével. Az Európa legburjánzóbb „újságerdejével” dicsekvő német földön kezdetét vette a tömeges sajtóhalál. 1824-ben lejárt volna az öt évre kötött karlsbadi szerződés hatálya, de Metternich – Poroszország kezdemé-

135 Idézi: HOUBEN (1924a) i. m. 83.

nyezésére – elérte az újabb öt évre történő meghosszabbítást. Ez alkalomból a Szövetségi Gyűlés elhatározta, hogy újabb öt éven belül „a sajtószabadság törvényes határait” szövetségi törvénnyel fogja végleges érvénnyel meghatározni.

Ezúttal Bajorország – amely 1819-ben még a maga fél-sajtószabadságához ragaszkodva kihátrált a szövetségből – a többi karlsbadihoz hasonlóan elfogadta a szerződés újrafogalmazott preambulumban írt alapelvet: „Az európai szövetség legfőbb törvénye a cenzúra.”¹³⁶ Az 1824. augusztus 16-án hozott szövetségi gyűlési határozat szerint: „Az 1824. szeptember 20-án lejáró átmeneti (szövetségi) sajtótörvény mindaddig hatályban marad, amíg a felek meg nem állapodnak a végleges törvényi szabályozásban.”¹³⁷ Így vált az eredetileg öt évre szóló „ideiglenes” gondolatrabság korlátlan idejűvé: a zsarnokság fedőneve mindig az átmenetiség. A német monarchák is úgy képzelték, hogy lehetőleg sose kerüljön sor olyan végleges szabályozásra, amelynek gyakorlatát a jövőre nézve esetleg már nehéz lenne szigorítani. A karlsbadi szövetséget ezért az örökkön készülő jogra – értsd: a törvénytörlő gyakorlatra (*lex ferenda*) – alapították, s nem egy tagállami szinten egységesített pozitív jogra (*lex lata*). Mindenesetre intenciója az volt, hogy a Bund minden államában azonos szigorral sújtsák a cenzúra ellen vétőket, sehol se legyen „hézag” a német nyelvterületen, ahol a szabad gondolat netán teret nyerhet.

A gyakorlatban – mint láttuk – ezt nem sikerült egészen megvalósítani. Az 1848 forradalmi mozgalmainak eredményeként összehívott frankfurti Nemzetgyűlés (*Bundesversammlung*) pedig 1848. december 27-én szövetségi határozatot hozott „a sajtószabadság bevezetéséről” egész Németországban. Egyben feljogosította a Bund tagállamait, hogy – megfelelő biztonsági intézkedések bevezetése mellett – eltörölhessék saját (belső) cenzúraszabályaikat. Ezzel a karlsbadi szövetségi cenzúratörvény megszűnt létezni. Majd csak a Bundesversammlung 1854. július 6-i határozatával fog újra feltámadni, amely a nyomdaüzemek engedélyhez kötésére, valamint a hírlapok francia eredetű megintési rendszerének (*avertissement, Verwarnung*) és a hírlapbiztosíték intézményének bevezetésére kötelezte a tagállamokat. Ezek a megszorítások – lévén, hogy egészen a Bund 1866-os megszűnéséig hatályban voltak – önmagukban is fojtogatták a német sajtót.

6.2.4. Birodalmi és tartományi hatáskörök. Szászország

Mint valamennyi német államé, Szászország cenzúraszabályozása is a Német-Római Birodalom összbirodalmi szintű normáiból fejlődött ki. A világi könyvcenzúra első, német földön általános érvényű szabályozását az 1521. május 26-i Wormsi Ediktum tartalmazza. Ez tiltja minden olyan írásmű kinyomtatását, amely „a lelkeket megmérgezi, a pápából, a prelátusokból, a fejedelmekből és a nagytekintélyű iskolákból tréfát űz”.¹³⁸ Az 1529. április 22-i speyeri Birodalmi Gyűlés a választófejedelmek, fejedelmek és a rendek kezébe adta a cenzúra gyakorlásának jogát. A Német-Római Birodalomhoz tartozó államokban tehát a kiinduló elv az volt, hogy a cenzúra birodalmi felségjog (*Bücherregal*), s mint ilyen, a világi főhatalmat illeti. Ebből a felségjogból eredeztették később az egyes német államok uralkodói (*Landesfürsten*)

136 Uo.

137 Uo.

138

a protestáns és katolikus egyházzal szemben az állami cenzúrafelügyelet jogát. Más kérdés, hogy a Német-Római Birodalmi Gyűlések (*Reichstag*) cenzúrarendelkezései a XVI. és XVII. században még elsősorban egyházi tilalmakat illetve követelményeket fogalmaztak meg a kinyomtathatóságot illetően. Minden későbbi – birodalmi és tagállami – cenzúragyakorlat alapjául szolgált az 1648-as Vesztfáliai Békeszerződés V. cikkelyének 50. §-a, amely a birodalom területén megtiltotta a vallások „becsmérlését” és a vallási „civakodást” tilalmazta. Figyelemre méltó, hogy 1653 óta a választófejedelmekkel kötött megállapodások mindig emlékeztették a megválasztott császárt a könyvkiadással kapcsolatos jogokra és kötelezettségekre.

A XVIII. században a Birodalmi Gyűlés 1715. július 18-i ediktuma szolgált a világi témájú könyvkiadás és a sajtó működésének legfontosabb jogalapjául, mert először mondta ki az állam és a birodalmi törvények ellen irányuló, „káros újítások” bevezetésére alkalmas tantételek nyilvánosságra hozatalának tilalmát. A XVIII. század közepétől azonban – mint általában a Birodalmi Gyűlés többi rendelkezését is – az egyes német államok egyre inkább a saját igényeik szerint (tágítva vagy szűkítve) értelmezték az ediktumban összefoglalt alapelveket. Így például a cenzúralis elvek meghatározására és magára a cenzúra legfőbb gyakorlására vonatkozó – 1715-ig elidegeníthetetlennek tartott – császári felségjogot (*hobes Regal*) is. A korabeli jogirodalom azonban tradicionálisabb volt, inkább azt a felfogást képviselte, hogy a császári cenzúrajogot meg kell különböztetni a fejedelmekétől, amennyiben az (az érintett fejedelemséget illetően) vélelmezhetően továbbra is rendelkezik a tagállam cenzúraszabályozása felett a legfőbb felügyelet és koordináció lehetőségével. Ezért a német államok cenzúrája felett a – egyre inkább névlegessé váló – legfőbb felügyeletet és koordinációt még sokáig birodalmi szervezetek gyakorolták. Köztük a legjelentősebbek a majna-frankfurti Könyvvizsgáló Bizottság (*Bücherkommission*), a bécsi Birodalmi Tanács (*Reichshofrat*) és a Birodalmi Kamarai Bíróság (*Reichskammergericht*) voltak. Ezenkívül a mainzi választófejedelem szerepe volt még e téren jelentős, aki a birodalom főkancellárjaként (is) működött. A Könyvvizsgáló Bizottság két vezetője közül az egyik, a birodalmi jogügyi igazgató (*Reichskammerfiskal*) volt, a másik – különös módon – a frankfurti Szent Barbara székesegyház mindenkori lelkésze. Kettejük közül persze a jogügyi igazgató volt fontosabb, ő irányította a bizottságot, melynek feladatköre sosem volt pontosan meghatározott. Fő feladatai mégis: a könyvvásárok felügyelete (ún. vásári rendőrség működtetésével), a könyvkereskedelem ellenőrzése a birodalom egész területén és a császári privilégiumok védelme.

A Birodalmi Tanács, mint a frankfurti Könyvvizsgáló Bizottság felügyeleti szerve, a legfontosabb intézmény volt a császár kezében a birodalmi cenzúraügy ellenőrzésének terén. Bár birodalmi kormány szerv volt, a könyvforgalomra és a sajtóra vonatkozó előírások megsértése esetén afféle központi cenzúrabíróságként működve, az álláspontok ütköztetésével hozta meg határozatait. Eljárásában külön jogügyi igazgató (*Reichshoffiskal*) képviselte a birodalmi érdekeket, a sajtóra, cenzúrára és a császári privilégiumokra vonatkozó birodalmi előírások megsértése esetén ügyészként indítványozva a Birodalmi Tanács által kiszabandó büntetést vagy az inkriminált könyv elkobzását. Miután a német protestáns egyház feletti hatáskörök a protestáns fejedelmeké lettek, végleg megszerezték a tartományi cenzúra felügyeletének jogát is. A protestáns egyházi és világi cenzúra a reformáció győzelmével végkép egy kézbe került. Ez Szászországban az előzetes cenzúra bevezetését is jelentette. Szászország – jó néhány kisebb német állammal együtt – azonban továbbra is elismerte a birodalmi törvények elsőbbségét, amelyek hagyományosan tilalmazták az államérdekek, a vallás és „a jó erkölcsök” szentháromságát sértő művek kinyomtatását és rendre tartalmazták azt az alapvetel, hogy cenzúraen-

gedély nélkül semmi sem nyomtatható ki. Így nem csoda, hogy az 1715-ös császári cenzúraediktum megváltoztathatatlanságának elvét 1790-ben a választófejedelmek (katolikusok és protestánsok egyként) a császárválasztási feltételek (*Wahlkapitulation*) részévé tették.

A XVIII. század elejére végleg kiépült a szászországi cenzúraigazgatás szervezete, amely a következő intézményekből állt: az Egyházi Tanács (*Kirchenrat*), a kormány (*Landesregierung*), a Titkos Konzílium (*Geheimes Konsilium*), a Titkos Kabinett (*Geheimes Kabinett*), a Lipcsei Könyvvizsgáló Bizottság (*Bücherkommission in Leipzig*), a wittenbergi egyetem, a drezdai különleges cenzúraigazgatás és a vidéki nyomdák cenzúrahatóságai. Az Egyházi Tanács – beleértve a törvényhozást is! – a szászországi cenzúra és könyvészet legfőbb ellenőrző szerve volt, egészen a XVIII. század végéig, amikor a törvényhozáshoz kapcsolódó jogkört a kormány vette át. A könyvtermelés feletti legfőbb szellemi irányítás joga azonban végig megmaradt a Tanácsnak, ideértve a kinyomtatási tilalmak meghozatalát és az engedély nélküli kiadványok elkobzását is. Rendeleti formában kiadott cenzúraleiratait valamennyi cenzúrális szerv köteles volt betartani és végrehajtani. A Tanáccsal szemben egyedül a Titkos Konzíliumnak volt utasítási joga. A Tanácsnak, mint egyházi hatóságnak ez a középponti szerepe – amely a könyvkiadásban a lutheri hittételek következetes és ortodox szemléletű érvényesítésére irányult – azt mutatja, hogy a szászországi cenzúra a világi keretek ellenére igen sokáig az evangélikus egyház meghatározó befolyása alatt állt és merev teológiai elvek szerint működött, amelyekkel szemben viszont többnyire a Titkos Konzílium működött világi szempontok szerint kiegyenlítőleg, felülbírálván az Egyházi Tanács döntéseit. A szász kormány mint az igazságszolgáltatás és közigazgatás központi szerve, irányította a Könyvrendőrséget (*Bücherpolizei*), azzal az operatív feladattal, hogy megakadályozza az Egyházi Tanács által betiltott könyvek, nyomtatványok, műalkotások forgalmazását. A könyvrendőrség ellenőrizte a nyomdákat és a könyvesboltokat, a könyvtárakat és olvasóköroket, a könyvárveréseket, vándorárusokat, sőt, magát a lakosságot is és joga volt bárhol házkutatást tartani, könyveket, kéziratokat lefoglalni. Saját hatáskörben azonban se a kormány, se könyvrendőrsége nem tilthatott be könyvet. Csak az 1779-ben kiadott cenzúraszabályzat („*Generale*”) adta át a kormány világi hatóságának a nem teológiai és nem filológiai művek feletti cenzúrális hatáskört, melynek ellátására ettől kezdve irodalomtudósok kaptak megbízást. Így e téren a szász cenzúra végül meglehetősen liberálissá, merkantilista szempontúvá válhatott. 1733 és 1767 között a Titkos Konzílium is cenzúrahatóság volt a vitairatok és a közéletet tárgyaló művek tekintetében, előzőleg – 1724 és 1733 között – e publikációkat a wittenbergi és lipcsei egyetem jogi karának vezetője cenzúrázhatta. A Konzílium legfontosabb feladata volt, hogy az Egyházi Tanács és a kormány cenzúrális döntéseivel szemben – ha nem is a bírósági jogerő jellel, de szakmai tekintélyének súlyával – egyfajta jogorvoslati fórumként szolgált.

A Titkos Kabinet 1706 óta Szászország legfőbb irányító szerve volt, s mint ilyen, a szász uralkodó akaratának artikulálója a külpolitikát, a háborúkat és a pénzügyeket illető titkos államügyekben. A könyvkiadásra és a cenzúrára vonatkozóan a Titkos Konzílium beszámolási kötelezettséggel tartozott a Titkos Kabinetnek, de a többi német államból és a birodalmi jogügyi igazgatóktól cenzúraügyekben érkező panaszok, megkeresések tárgyában is itt döntöttek (külföldi könyvek betiltása, lefoglalása és így tovább). A Titkos Kabinet döntéseit kizárólag az államérdek motiválta és cenzúrális kérdésekben adott állásfoglalásaiban is a királyi tekintély megóvása és artikulálása volt a meghatározó.

A Lipcsei Könyvvizsgáló Bizottság afféle Janus-arcú szervezet volt. Egyfelől a lipcsei könyvkereskedők érdekvédelmi szerve, másfelől az Egyházi Tanács alárendeltségében mű-

ködő állami hatóság, amelynek el kellett látnia a lipcsei könyvforgalom ellenőrzése mellett a helyi cenzúrárt is. Emellett kiadói privilégiumokat adhatott a helyi nyomdáknak és örködött azok betartásán. A bizottsági tagokat az egyetem és a városi tanács delegálta. Az egyetem kiküldöttje a könyvfelügyelő (*Bücherkommissar*) címet viselte, de csak a saját szakterületére vágó műveket cenzúrázhatta. A Bizottság cenzurális hatáskörét a többi szakterületen gyakorlatilag (átruházott jogkörben) az érintett egyetemi karok dékánjai vagy professzorai gyakorolták. Szemben az Egyházi Tanáccsal, a lipcsei Bizottság cenzurális gyakorlata meglehetősen nagyvonalú és engedékeny volt. Nem véletlenül: 1731 óta nem akadt a tagjai közt teológus. A Lipcsén, Wittenbergen és Drezdán kívül működő könyvnyomdák termékei tekintetében időnként egy szuperintendáns, időnként pedig az illető városi tanács gyakorolta a cenzúrárt, a jelentősebb teológiai tárgyú kéziratokat azonban a lipcsei vagy a wittenbergi egyetem teológiai karának dékánjai szakértették. E helyeken a cenzúrárt többnyire elnézően, sőt hanyagul gyakorolták. Ezt sok szerző ki is használta és inkább a három kulturális központon kívüli nyomdákkal cenzúráztatták kézírataikat. A lipcsei könyvészek persze anyagi érdekeiktől vézélve harcot hirdettek a „zúgnyomdák” – a szerzői szabadság e szigetei – ellen. 1812 augusztusában törvényt hoztak arról, hogy százsz állampolgárnak tilos más német államban könyvét kiadatnia, anélkül, hogy a kéziratot előzőleg a hazai cenzúra ne engedélyezte volna. A hazai cenzúra megkerüléséért a százsz törvény hatheti szabadságvesztést írt elő.

6.2.5. Poroszország

A) Tilos a „szabadság” szó

Kétségtelen, hogy a karlsbadi határozat a 20 ívnél nagyobb terjedelmű művek esetében nem tette kötelezővé az előzetes cenzúrárt, Poroszország azonban 1819-es cenzúratörvényében továbbra is fenntartotta az 1788-as ediktummal minden könyvalakú műre kötelezően bevezetett előcenzúra gyakorlatát. Immár a Tudományos Akadémia és az egyetemek kiadványai sem képeztek ez alól kivételt, sőt, a külföldi nyomdáknak küldött kéziratok sem. A karlsbadi határozatok minden nyomtatványnál előírták a felelős kiadó megnevezését, Poroszország pedig a közreműködő nyomdákét is. S ha a cenzúrahatalóság az újság vagy folyóirat szerkesztője iránt történetesen nem volt bizalommal, az új törvény szerint a kiadónak kauciót kellett érte letennie, különben másikat fogadhatott. (Az újságszerkesztő, hogy a rendőrség számára folyton elérhető legyen, attól kezdve köteles volt Poroszország területén lakni.)

A külföldön – vagyis a Bundon kívül – megjelent német nyelvű könyveket csak a legfőbb cenzúrahatalóság engedélyével lehetett Poroszországban forgalmazni, sőt, az ország területén átvinni. Még a Bund valamelyik államában megjelent könyv is csak akkor kerülhetett cenzúraengedély nélkül porosz könyvesboltba, ha azt valamely „hivatalosan ismert” kiadó adta ki. Ez a más államok normái szerint engedélyezett kiadványokat lényegében felülcenzúrázó eljárás (*recenzúra*) még a német államok körében is sok vitára adott okot. Az új törvény alapelveinek („Irányítani azokat, akik a vallás általános alapelveivel szembeszegülnek, és elnyomni, ami a tisztességet és a jó erkölcsöt sérti, megelőzni, ami a porosz és a többi német állam érdekeit sérti”¹³⁹) tűzön-vizen át érvényt kellett szerezni. Ezt úgy vélték elérhetőnek, hogy

igyekeztek lehetőleg minden joghézagot kizárni, különösen a sajtó terén. A vallási, politikai, államigazgatási témájú cikkeket tartalmazó, vagy éppen a nap híreket tárgyaló újságok és időszaki lapok csak három főhatóság (a Belügy-, a Kultusz- és a Külügyminisztérium) együttes engedélye alapján jelenhettek meg. Ha viszont a három közül a maga szakfelügyelete során valamelyik betiltotta az újságot, annak szerkesztője Poroszországban a törvény szerint teljes öt éven át nem kaphatott újabb szerkesztői állást.

A szabadszájú újságírók „grabancát” a porosz mintaállamban nagyon szorosan fogták – a szerzőkéről nem is beszélve. Míg ugyanis a Szövetségi Gyűlés karlsbadi határozatai szerint a szerző és a kiadó az államhatalommal szemben minden felelősség alól mentesül, ha eleget tesz a cenzurális előírásoknak, az új porosz törvénybe – a figyelmetlen cenzorokat védendő – egy igen csak rafinált szerzőellenes normát építettek be. E szerint, ha a szerzőnek sikerült a cenzor figyelmét kijátszania, (pl. becsempészett célzásokkal vagy kétértelműségekkel, amelyeknek szándékolt célzata a cenzor előtt rejtve maradhatott), vagy más meg nem engedett eszközökkel a kinyomtatási engedélyt „kicsikarnia”, ugyanolyan büntetőjogi felelősséggel (pénzbüntetéssel vagy szabadságvesztéssel) tartozott, mintha engedély nélkül jelentette volna meg a művet.

B) A butaság védelme

Ez a törvényi passzus széles mezőt nyitott a cenzori korlátoltság védelmében. Ha ugyanis benthagytak valamit a kinyomtatásra kerülő szövegben, ezentúl hivatkozhattak arra a cenzorok, hogy nem ismerhették az írás mögött megbúvó tényeket, vagy a szerző stilisztikai csapdákkal megvezette őket. Mellesleg éppen ez volt az a momentum, amelyet az irodalom művelői is kihasználtak. Olyannyira, hogy a cenzor figyelmének kijátszásából egyfajta nemes sportot űztek, mely valósággal új stílusirányzattá fejlődött a német nyelvterületen. A látszólag ártatlan kiszólások, a kétértelmű dicséretes, a megtévesztő kedélyesség, a tekintélyromboló „rágalmak” tréfás cáfolatai, s a paradoxonok leleményes alkalmazása olykor valósággal kétségbeesésbe kergették a hatóságot. Ludwig Börne és Heine utolérhetetlen mesterei voltak e „cenzúraálló” stílusnak. Heine „féregirtásnak” nevezte azt a hatást, amit a hatalom ostobaságával szembeni ironiája az olvasókra gyakorolt: „Hogy rajzanak majd a férgek, szemtelenül és arcátlanul minden íróasztalon, ha egyszer én, a nagy féregirtó, halott leszek!”¹⁴⁰

Az 1819-es cenzúra-reform nyomán újjászervezték a porosz cenzúra intézményrendszerét is. Azontúl az 1808 óta működő berlini kerületi, a vidéki és városi rendőrkapitányságok vezetői (*Oberpräsidenten*) irányították a helyi cenzúrát. Ők tehetek javaslatot a cenzorok személyére, akiket aztán – a három főhatóság egyetértésével – az újonnan létrehívott Cenzúrafőtanács (*Oberzensurkollegium*) nevezett ki. A rendőrség cenzurális hatásköre egységesen kiterjedt mindenféle nyomtatványra, de a vallási tartalmak felett az egyház (az evangélikus, de a katolikus is) *előcenzúrát* gyakorolhatott. Viszont mindenféle történelmi és politikai tárgy, különösen az újságtartalmak tekintetében a külügyminisztert illette meg a főfelügyeleti ellenőrzés, míg a teológiai és más tudományos tartalmak vonatkozásában a kultuszminisztert, a többi kézirat tartalom felett pedig a belügyminisztert.

A színházak esetében a korábbi rendszert, ahol a berlini játszóhelyek felett a cenzúra jogát egységesen a kultuszminisztérium gyakorolta, 1810-ben megváltoztatták, és a többi „nyilvá-

140 Alfred Meißner visszaemlékezése. In: Heinrich Hubert HOUBEN (szerk.): *Gespräche mit Heine*. Potsdam, Rütten und Loening, 1948. 974.

nos szórakoztató intézménnyel” együtt a rendőrfőkapitányság hatáskörébe helyezték. Ez alól csak a *Hoftheater* képezett kivételt, melynek cenzora az összes ún. udvari játszóhelyet irányító főintendáns (*Generalintendant*) lett – azaz gyakorlatilag maga az uralkodó. Ez a fent ágazatilag osztott, lent piramisszerűen kiépített rendszer, mely alól tehát csak a színházi szférában volt némi kivétel, s melybe a katolikus egyház is betago­lódott, a maga zárt­ságában hatékonyabbnak bizonyult a – papíron – taxatívabban szabályozott osztrák rendszer­nél.

A legfontosabb új elem a Cenzúrafőtanács volt, mivel ez legfőbb jogorvoslati fórumként is szolgált a szerzők, kiadók és újságszerkesztők számára, akik a cenzor vörös plajbászának rombolásába nem akartak beletörődni. (De eljárása oly lassú volt, hogy a Berline­n kívül megjelenő periodikák, különösen a napilapok esetében, ahol az időeltolódás megengedhetetlen, korrigáló hatása az eljárásra szinte a nullával volt egyenlő.) Mivel a Poroszországon kívül kiadott könyvek belföldi forgalmazásának engedélyezése a három szakminisztérium hatáskörébe tartozott, a Főtanács tekintélyét nagyban emelték az e tárgyban készült szakvéleményei, különösen a Bundon kívül megjelent németnyelvű irodalom megítélésében, hiszen minden ilyen „Karlsbadon kívüli” mű eleve gyanús­nak számított. A Főtanács javaslata alapján engedélyezett külföldi könyvek jegyzékét az újságokban – főleg a kormányközeli *Berliner Intelligenz-Blatt*ban – tették közzé.

A Nagy Frigyes utáni Poroszország – úgy is, mint az állami bürokrácia mintaállama – élen járt tehát a Napóleon utáni európai cenzúra kiépítésében. A porosz gyakorlat évről-évre szigorúbb és kis­tílűbb lett. Wilhelm Müller, az ifjú berlini költő, még a Napóleon elleni fel­szabadító háborúk romantikus hevületében *Bundesblüthen* (A szövetség virágai) címen akarta közreadni költeményeit 1816-ban. A cenzor először már a kötet címe miatt – anélkül, hogy beleolvasott volna – visszautasította a kéziratot, hivatkozva arra, hogy egy királyi rendelet mindenféle titkos szervezkedést, szövetséget („Bund”) nem sokkal korábban megtiltott. Ám a félreértés tisztázását követően újabb elutasítás következett, mondván: a kötet verseiben túl sokszor fordul elő a „szabadság” szó. Müller fellebbezett, hiszen: „minket maga a király szólított fel, hogy harcoljunk a szabadságért.” A cenzor lakonikus válasza: „Az *akkor* volt!”¹⁴¹

C) Az uralkodónak fenntartott dallam

A cenzúrá­­t megkövesítő porosz hivatali szellem érzékletes példajaként szolgálhat egy másik költő, Clemens Brentano esete is, aki a Napóleont legyőző nemzeti hőst, Blücher marsallt dicsőítő versét a porosz nemzeti dalként szolgáló „Heil dir im Siegerkranz” dallamára énekelhető sorokba komponálta. A cenzor azonban megtagadta az engedélyt az újságban való közzétételre, mert „ez a dallam csak az uralkodót és a királyi ház tagjait illeti meg”.¹⁴²

D) Miniszterek és kurvák

Ugyanebben az évben a közkedvelt irodalmi lapot, a *Rheinischer Merkur*t III. Frigyes Vilmos mint legfőbb cenzor egyetlen tollvonással halálra ítélte. Szabadszájú főszerkesztője, Joseph Görres (1776–1848) ugyanis nem titkolta el véleményét a porosz cenzúráról: „Nyomorult minisztereink épp úgy félnek a sajtószabadságtól, ahogy a nyilvánosan üzérkedő kurvák is

141 Idézi: HOUBEN (1924a) i. m. 7.

142 Uo.

átkozzák a közvilágítást.”¹⁴³ Állítólag e mondás frappáns igazsága leginkább I. Sándor cárt, „a Szent Szövetség főrendőreit” (Karl Marx) hozta ki a sodrából, aki „homlokát ráncolta”. (S efféle homlokráncolás akkoriban elegendő volt egy német folyóirat halálához.)

E) Fenekéből csüng feje

Egy idő után a porosz Tudományos Akadémia tagjainak elege lett abból, hogy az új törvény eltörölte tudományos értekezéseiknek az 1788-as cenzúraediktumban még biztosított előzetes cenzúra mentességét. Alázatos kérelmükre a király a tudós társaság könyveit 1820-ban kivette a cenzor plajbásza alól, de az akadémikusok magánkiadványai semmilyen kiváltságot nem kaptak, ahogy az egyetemek sem. „Abból van neki elege, hogy fenekéből csüng feje” – írta 1822-ben az akadémia akciójáról a bátor Adelbert von Chamisso (1781–1838) Tragikus történet (*Tragische Geschichte*) című versében („*S’ war einer, dem’s zu Herzen ging, Daß ihm der Kopf zu hinten hing*”).¹⁴⁴

F) Kilencszemű hal

Heine mellett a Berlinben és Lipcsében egyaránt üzletet-nyomdát nyitott Brockhaus kiadó volt a porosz cenzúra kedvenc visszatérő áldozata. E liberális szellemiségű könyvműhely 1821 áprilisában ugyanis vette a bátorságot, és egy Benzenberg nevű szerző tollából kiadott egy könyvet, amely a porosz uralkodó nevét vette címül (III. Frigyes Vilmos – *Friedrich Wilhelm der Dritte*) annak ürügyén, hogy a porosz alkotmányról s annak szükségességéről értekezik. Bár a könyv hangneme az uralkodóval szemben igen alázatos volt, Frigyes Vilmost és környezetét dühre gerjesztette, mivel a művelt polgárság körében közismert volt Frigyes alkotmányellenessége. (Kedvenc mondása: „Alkotmány és forradalom úgy összetartoznak, mint a zakó és a nadrág.”) Igazi darázsfészekbe nyúlt ezzel a kiadó, talán még nagyobb, mint a *Konversationslexikon* megjelentetésével, mivel az egyik könyvkereskedő ráadásul a berlini újságokban, a könyvújdonságok között kezdte meghirdetni a III. Frigyes Vilmost. Ez már formailag is a cenzúratörvénybe ütközött, mert a királyi család tagjaira utaló címek hirdetése, forgalmazása engedélyköteles volt. Nem szerezték be az engedélyt, és erre az illetékes cenzor sem figyelt fel, átengedve az érintett újságokat. Frigyes maga írta rá az újságra, hogy a vétkes cenzort „az elmaradhatatlan” börtönbüntetéssel kell sújtani.

A Cenzúrafőtanács – némi vita után – olyan megállapításra jutott, hogy a könyvet azonnal be kell tiltani és meg kell semmisíteni, mivel az „lényegében egy álfilozófiai pártütés”. Frigyes Vilmosnak ez sem volt elég. Kettős cenzúra alá vetette a Brockhaus kiadót, mivel: „Az uralkodó nevét úgy merészelték hirdetni az újságokban, mint a heringeket és a kilencszemű halat a halpiacon.”¹⁴⁵ Legfelsőbb parancsára azontúl a kiadó sajtótermékeit Poroszországból kivinni, vagy oda Szászországból bevinni csak a legszigorúbb vizsgálat alapján lehetett. Ami Brockhaustól Lipcsében átment a cenzúrára, azt Berlinben újra cenzúrázták. Ezt a különleges recenzúrára a hivatalos rendőrségi közlemény a Brockhaus-kiadványok „rossz szándékaival” magyarázta.

143 Uo.

144 Uo.

145 Uo.

G) A Brockhaus kiadó Poroszország ellen

És ekkor példátlan dolog történt: a Brockhaus kiadó felvette a kesztyűt Poroszországgal szemben! Valóságos panaszáradattal árasztotta el a szász és a porosz kormányt, s mi több, panasszal élt a Szövetségi Gyűlésnél is az ellene hozott – ahogy nevezte – „jogtipró rendszabály” miatt. Brockhaus nem csinált titkot belőle, hogy „törvénytörő ármánykodás és önkényes kormányzati igazságszolgáltatás” áldozatának tartja magát. Hivatkozott arra, hogy forgalomba hozott könyvei szabályosan megjárták a szász cenzúrát, s ilyen esetben a karlsbadi határozatok 7.§-a irányadó, miszerint a cenzúra engedélye a szerzőket és a kiadókat minden további felelősség alól mentesíti, és hogy a Szövetségi Gyűlés esetleges további intézkedései is „kizárólag a kéziratok s nem a személyek” ellen irányulhatnak.

H) Sárkányfog

Ám a porosz hivatalnokok ezúttal is megtalálták azt a „sárkányfogát”, ami a hatalom kezében a jogot többnyire pusztá formállogikai műveletté silányítja. Kifejtették: abból, hogy a karlsbadi határozatok szerint a tagországok mindegyike maga viseli a felelősséget a területén megjelent szövegtartalmakért, kikövetkeztethető: amennyiben valamely tagállamban legálisan megjelent szövegtartalom „más tagállamok méltóságát és biztonságát sérti, alkotmányát vagy igazgatási rendjét támadja”, a megsértett tagállam kormánya jogosult „saját normái szerint eljárni a szerző vagy a kiadó ellen, ha a baráti egyeztetés vagy a diplomáciai levélváltás eredménytelen.”¹⁴⁶ Ez melleleg a porosz szuverenitás egyoldalú kiterjesztése is volt a nemzetközi jog ellenében, bár a karlsbadi határozatok nem tartalmaztak olyat, hogy a megállapodás részes államai bármiben lemondtak volna a szuverenitásukból eredő cenzúra-joghatóságukról. (A porosz gyakorlatot követte Ausztria is, amikor minden, „karlsbadi területen” megjelent, a Habsburg Birodalomba bevitt könyvet ugyanúgy recenzúrázott, mint a bárhol másutt kiadottakat.) Ahogy múlt az idő, a porosz sárkányfog egyre mérgeőbb gyümölcsöket termelt. 1823-ban a három főhatóság közös rendeletben rögzíti: az *imprimaturt* nem lehet szerzett jognak tekinteni. Ez azt jelenti, hogy új cenzúratörvény hatálybalépése előtt kinyomtatási engedélyt szerzett kéziratok változatlan újrainyomása is cenzúraköteles, s a cenzor nincs kötve a korábbi cenzúraeljárás megállapításaihoz.

I) Veszélyzónák

Ennek első látványos áldozata Fichte 1808-ban megjelent Beszédek a német nemzethez (*Reden an die deutsche Nation*) című kötete volt, amelyet 1824 februárjában a Georg Reimer Kiadó másodkiadásban akart piacra dobni. A rettegett Grano cenzor megtagadta az engedélyt, mivel szerinte „bármily tartalmasak is a beszédek és bármily célszerűnek tűntek is annak idején, amikor elhangzottak, a mai korhoz nem illenek, mivel [...] a mai ifjúság elferdült ízlése és forrófejűsége miatt tartani kell attól, hogy [...] Fichte tekintélyére támaszkodva makacsul folytatni fogja bajkeverő, saját magát is mártírként feláldozó, tehát minden szempontból káros tevékenységét”.¹⁴⁷ A jogorvoslati út eredménytelen volt. Itt jutott el a porosz cenzúra

146 Lásd HOUBEN (1924a) i. m. 169–170.

147 Idézi: HOUBEN (1924a) i. m. 175–176.

abba a konfúz állapotba, ahol végső soron nem a tartalom számít, hanem az azzal kapcsolatos „veszélyzónákkal” – a szerző személyében rejlő „veszélyekkel” és aktuális olvasói szokásokkal – való kalkulálás.

A veszélyzónák között a kormányzat számára népszerűségénél fogva a legveszesebb Heine és követőinek politikai irodalma volt. A Metternichel megtráogatott porosz kormány nyomására 1835. december 10-én a Szövetségi Gyűlés külön határozatot hozott az „Ifjú Németország” irodalmárai ellen: „Valamennyi német kormány kötelezettséget vállal, hogy az „Ifjú Németország” vagy „a fiatal irodalom” néven ismert irodalmi irányzat – Heinrich Heine és [név szerint megnevezett] társai – szerzői, kiadói, nyomdászai és terjesztői ellen országaik büntető és rendőrhatalósági törvényeit, valamint a sajtóval való visszaélés ellen hozott rendelkezéseit teljes szigorral fogják alkalmazni, és műveik terjesztését a könyvkereskedelemben, a kölcsönkönyvtárakban vagy bármely más módon minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel meg fogják akadályozni.”¹⁴⁸ Az „Ifjú Németország” ellen hajtóvadászat indult: maga Heine pedig soha többé nem léphetett német földre.

J) Száz év visszautazás

Ám a „srófot” már korábban is továbbcsavarták. 1824 decemberében rendeletileg újradefiniálták a kinyomtatásra való alkalmatlanság fogalmát. Eszerint minden körülmények között meg kell tagadni a cenzúraengedélyt mindazon írásművektől, amelyek „bármely vallás alapját támadják, és legfontosabb kinyilatkoztatásaikban kételkednek, azokat becsmérlik vagy nevetségessé akarják tenni [...], hogy ezáltal minden vallásos érzést alapjaiban megrendítsenek.”¹⁴⁹ Ez a teokratikus képzeteket keltő jogtárgy azt sugallja: száz évet utaztunk vissza az időben! Ráadásul a renDELETEH FÜZÖTT ÉRTELMEZÉS SZERINT MÁR AZ MEGVALÓSÍJTJA A TILOS TARTALMAT, HA VALAKI A VALLÁSOKRÓL – KÜLÖNÖSEN A KATOLIKUSRÓL – „illetlenül”, „elmarasztalón” vagy „szeretet nélkül” ír. A hivatali bürokrácia a maga érdekkörében ezúttal is rendkívül leleményesnek bizonyult. Önkényesen kezelhetőbb fogalmakat aligha találhatott volna a tudományos és irodalmi polémia határainak meghúzására.

Még egy rendelkezést tartalmazott az 1824-es rendelet, amely figyelmünkre méltó: nevezetesen, hogy a cenzúrahatalósággal szemben semmiféle kiadói igény nem érvényesíthető. Erre azért volt szükség, mert az 1819-es törvény még elvileg lehetővé tette, hogy a kiadók – a cenzúraelőírások teljes betartása esetén – kártérítési igénnyel lépjenek fel a cenzúrahatalóság ellen, ha a hatóság, az állam vagy a Bund érdekkörében felmerült okból mégis meghiúsul a cenzúraengedélyes mű kinyomtatása.

K) Minimalista legyen vagy maximalista?

Ebből viszont egyenesen következett a cenzor kártérítési felelőssége, mely alól a rendelet ugyan konstruált két kivételt (a cenzor fizetésektelensége és a véltenség bizonyítása esetén a kiadó káráért a kincstárnak kellett helytállnia), kétségtelen, hogy e ponton a tökéletesnek képzelt porosz hivatali mechanizmus egyféle önrontó tendenciája ismerhető fel. A bizonytalan ítéletű cenzor ugyanis feltehetette magának a kérdést: minimalista vagy inkább maximalista legyen?

148 WEECH i. m.

149 Idézi: HOUBEN (1924a) i. m. 177.

Attól kezdve mindkét szélsőség veszéllyel (hivatalvesztés vagy fizetéscsökkentés) járt: ha túl keveset töröl egy-egy mű szövegéből, hivatalvesztést kockáztat, s ha túl sokat, esetleg irdatlan kártérítést. A cenzor az állandó egzisztenciális félelem légkörében élt, s ez meglehetősen aláástta a hivatal döntőképességét, szakmai önállóságát, és végső soron a tekintélyét. (E jelenséggel is találkozunk az olvasó *A cenzor lelkivilága* című fejezetben.)

A porosz törvényhozó – eléggé oktanul – úgy vélte, enyhíthet e problémán azzal, hogy felemeli a kiadókra kirótt cenzúraeljárási illetéket: ívenként két ezüstgroschenről háromra. 1775-ben – Nagy Frigyes jóvoltából – a porosz kiadók és könyvkereskedők felszabadultak az otthoni cenzúra alól a külföldön nyomtatott könyveiknél, most azonban ez a szabadság is eltöröltetett, a recenzúra terhét a hatalom a lipcsei Brockhaus-kiadványokkal szemben hozott egyedi intézkedés törvényi szintre emelésével most minden belföldi könyvszámvető vállára rakta, ha az külföldön kiadót működtetett. A határon túli cenzúrán átment könyveiket attól kezdve tehát csak akkor forgalmazhatták Poroszországban, ha az ottani cenzúrának is megfelelték.

A kör bezárult. Az osztrák példa termékenyítőleg hatott a porosz cenzúrára azzal a könyörtelen igénnyel, hogy egy nemzet teljes szellemi életét egy ormótlan, de az államhatárokon is túlnyúló bürokratikus apparátussal maradéktalanul ellenőrzés alatt lehessen tartani: „Egyetlen fénysugár se maradjon észrevétlen”, ahogy az ominózus osztrák 1810-es cenzúrendelet szállóigeje hangzott.

L) Politikai mosócédula

Nem is maradt. 1829. november 14-én például a *Berliner Courier* 836. száma ezt az alázatos, és mégis némi bátorságot igénylő óhaját jelentette meg a napi jegyzetek rovatában: „A tegnapi *Eulenspiegel*-ben ezt olvastuk Ottinger úrtól: Bárcsak Poroszország is megkapná nemsokára a sajtószabadságot! Meggyőződésünk, hogy ha országunk, amelynek a legkevésbé kell félnie e szabadságtól, megadná erre a jelet, e szép példát valamennyi európai ország követné. Adhatna-e III. Frigyes Vilmos e hasznos ajándéknál nagyobb bizonyítékát hű népébe vetett bizalmáról?”¹⁵⁰ Hű népének e pimasz felvetését az uralkodó „egy napilap részéről minden szempontból illetlennek” találta, s egyben „a cenzori figyelem oly mértékű hiányosságának”, hogy a Cenzori Főtanács Grano cenzort az elbocsátás előtti „utolsó figyelmeztetésben” (*consilium abeundi*) részesítette.

Az óvatos öncenzúrát gyakorló Cotta kiadó újságjainál ilyesmi aligha fordulhatott elő. Már 1822 októberében utasítja az *Allgemeine Zeitung* szerkesztőségét, hogy „Poroszország esetében sose közöljenek cikket a rendekről és az alkotmányról, Ausztriával kapcsolatban soha semmit ne írjanak a papírpénzről. E témákról csak azt szabad a lapban szerepeltetni, aminek közlését maguk az érintett kormányok kérik vagy kezdeményezik”.¹⁵¹ Cotta öncenzúrája példaadónak bizonyult a restauráció porosz napisajtójának – H. H. Houben kifejezésével – „politikai mosócédulává” alakításában.

Maga III. Frigyes Vilmos is csak 1826-ban jutott erre a gondolatra, amikor a tartományi (rendi) parlamenteket (*Provinziallandtag*) „monarchikus elven működővé” szervezte át. Május 5-én kabinetrendeletet bocsátott ki, melyben kötelezővé tette a hallgatást az újságok számára a tartományi parlamenteken történelekről, mivel „az efféle viták csak megtévesztenék

150 Uo. 203.

151 Uo. 225.

a közvéleményt”. Ami a polgárok számára hasznos információ, azt bőven elég, ha „ezentúl maguknak a törvényeknek a szövegében, közhiteles formában” teszik közzé. Tehát: a politikáról vagy semmit, vagy magát a törvényt.

M) Még a jezsuitákat is szeretni

Chamisso-nak az újságok megzabolázása alkalmából a *Berliner Conversations-Blatt* 1827. évi 76. számában névtelenül megjelent satirikus versében (*Nachtwächterlied* – Az éjjeliőr dala) a harmadik versszak helyén „lyuk” tátong, a cenzori működés örök emlékeként. Így szól ez a veszélyes versszakasz (a szerző némileg szabad fordításában):

„Amit kívánunk, urak, ennyi:
Ne legyen Isten a földön, csak mi!
S legyen abszolút a király,
Ha vágyainkért kiáll.
S még a jezsuitákat is
Fogjuk szeretni.”

N) Szentszövetségi alattomoság

Másfél évtized múlva a német értelmiség már nem elégedett meg ily szerény igényekkel. Nyomása a cenzúrára a század derekához közeledve egyre inkább erősödött, és Poroszországban összekapcsolódott az alapjogokat deklaráló alkotmány iránti követeléssel, mely Johann Jacoby (1805–1877) 1841-es, sajtószabadságot követelő röpiratának (Egy keletporosz válasza négy kérdésre – *Vier Fragen, beantwortet von einem Ostpreußen*) betiltása, és az ellene indított felségsértési per nyomán forrpontra jutott. 1847. szeptember 7-én a Szövetségi Gyűlés olyan értelmű határozatot hozott, hogy azontúl az egyes tagállamok belátására bízta: ragaszkodnak-e a karlsbadi határozatokhoz, vagy visszatérnek az 1819 előtti *status quo*-hoz. Ezt a határozatot azonban – hagyományos szentszövetségi alattomosággal – a tagállamok egyikében se hozták nyilvánosságra.

Az események viszont már túlléptek ezen. 1848. február 28-án a német könyvkereskedők drámai nyilatkozatban jelentik ki: „Mi, alulírottak, Európa színe előtt ezennel kinyilvánítjuk, hogy a gondolatgyilkos cenzúrát oly szégyennek és gyalázatnak tartjuk, amelyet egy művelt nép nem viselhet el, és nem is szabad elviselnie. A cenzúrát létrehozó és fenntartó kivételes törvényeket az örök emberi jogokkal és korunk műveltségével összeegyeztethetetlennek tartjuk [...]”¹⁵² Az európai forradalom tavasza 1848. március 14-én Ausztriában, március 17-én Poroszországban is elsöpörte a cenzúrát – egyetlen esztendőre. Aztán a frankfurti parlament határozata már az egész Bundra vonatkozó érvénnyel helyezte hatályon kívül a karlsbadi megállapodást: „Mindegyik német állam feljogosítatik a cenzúra megszüntetésére és a sajtószabadság bevezetésére.”¹⁵³

Nemsokára német földön – ugyancsak a frankfurti parlament működésének eredményeként – megszületett az első demokratikus alaptörvény is: az 1849. évi alkotmány (*Verfassung des Deutschen Reiches*). Ennek IV. cikkelye diadalmasan deklarálja, hogy „A sajtó szabadságát

152 Idézi: Julius MARX: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. München, Geschichte und Politik, 1959.

153 *Bundesbeschluss über die Einführung der Pressfreiheit*. 1848. december 27.

semmi körülmények között és semmi módon nem szabad korlátozni, felfüggeszteni vagy megszüntetni olyan megelőző rendszabályok alkalmazásával, mint a cenzúra, a koncessziók, a biztosítékok adására kötelezés, a nyomdák vagy a könyvkereskedelem korlátozása, a postai terjesztés tilalma vagy a szabad forgalmazás akadályozása”.¹⁵⁴

O) Ellenalkotmány

Német földön a cenzúrára támaszkodó abszolútizmus – a forradalmak leverése ellenére – 1848 után szellemileg defenzívába szorult. A karlsbadi határozatok kimúltak, s a cenzúra jogát – Ausztriával ellentétben – nem lehetett többé törvényben deklarálni. Az 1850. január 31-én életbe léptetett porosz alkotmány 27. cikkelye szerint: „Poroszországban mindenkinek joga van véleményét szóban, írásban, nyomtatásban és képzőművészeti alkotás útján szabadon kinyilvánítani. A cenzúra nem vezethető be, egyébként a sajtószabadság csak a törvényhozás útján korlátozható”.¹⁵⁵

A gyakorlatban ez a „kivételességi” felhatalmazás a (Nagy Frigyes-féle) *Landrecht*re támaszkodó rendőrségi „generálklauzula” alkalmazását jelentette, amelyet az 1850. március 11-i rendőrségi törvény (*Gesetz über die Polizeiverwaltung*) fogalmazott meg, lényegében egészen 1918-ig tartó érvénnyel: „A köznyugalom, a közbiztonság, a közrend fenntartása és a társadalmat vagy ennek egyes tagjait fenyegető veszélyek elhárítása a rendőrség feladata”.¹⁵⁶ Ez a rendőri igazgatást nemcsak a konkrét esetek szabad értelmezésére, de normatív jogalkotásra is feljogosította, például éppen a színházak és „vigalmi intézmények” vonatkozásában. A berlini rendőrfőkapitány 1851. július 10-i rendelete, a Berlini Színházi Rendtartás (*Berliner Theaterordnung*) alapján – melyhez hasonló a porosz rendőrhatóság másutt is kiadott – a rendőrség a nyilvánosan bemutatandó színdarabok és más egyéb műsorok felett ténylegesen gyakorolhatta (és gyakorolta is) az előzetes cenzúrát, vagy akár utólag is betilthatta a további előadásokat. E jogosítványának gyakorlása során tetszése szerint alkalmazhatta az 1848 előtti (még a hágelini elveken alapuló, s a korszellemmel immár jócskán ütköző) rendelkezéseket is. Például azokat, amelyek megtiltják a bibliai események, a porosz egyenruhák és hadijelvények, vagy az uralkodóház tagjainak színpadi szerepeltetését (1817. július 29-i belügyminiszteri körlevél, 1821. július 16-i belügyi rendelet, 1844. április 20-i és július 28-i kormányrendelet). Mivel a színházi előadás ráadásul a „vigalmi műsorral” (ún. csepűragókkal, utcai bábosokkal) egy kategóriában szerepelt, a rendőrhatóságtól elvben minden előadásra külön engedélyt kellett kérni.

A színházi cenzúra tehát visszatért – sőt, némileg szigorodott – az 1848 előtti gyakorlathoz képest. (Ráadásul a hatóságnak nem volt olyan kötelezettsége, hogy a bemutatási engedély megtagadásának indokait az elutasító határozatban kifejtse.) Az 1851-ben hatályba léptetett porosz sajtótörvény – összhangban az alkotmánnyal – a könyvkiadás és más nyomdatermékek tekintetében nem ír elő cenzúrát, azonban a nyomdatulajdonosok, az újságok s a röplapok árusításával foglalkozók csak az illetékes helyi rendőri szerv engedélyével tevékenykedhettek. (A Bund egy 1854-es határozata szerint mindenféle kiadvány *terjesztése* előzetes engedélyhez kötött.) A porosz sajtótörvény szerint továbbá a szerkesztő, illetve a kiadó az időszaki lapok

154 Idézi: SCHÜTZ i. m.

155 Idézi: Fritz SCHMIDT: *Die Theaterzensur und das Theateraufführungsverbot*. Berlin, Genschel, 1931. 13.

156 Uo. 22.

egy példányát a terjesztés előtt köteles bemutatni a rendőrhatalóságnak. Az alkalmanként vagy havonta egyszer megjelenő újságok és folyóiratok pedig ismét kauciókötelesek lettek.

6.3. Ausztria: Az örökös tartományok

6.3.1. A bürokrácia dinoszaurusza

A II. József és II. Lipót után trónra lépő I. Ferenc („*Franz, der Gute*” – „Ferenc, a Jóságos”, ahogy az udvari körök elismeréssel, a kárvallott tollforgatók iróniával becézték) szintén új fejezetet nyitott a cenzúra dicstelen történetében. A francia forradalom és a Martinovics-összeesküvés eleven képeitől gyötört uralkodó számára még a gondolat is rémületes volt, hogy az uralom legfőbb támaszául maga a felvilágosult társadalom szolgálhasson. Ferenc „tanult” e megrázó eseményekből és a felvilágosodást az uralom – a rend – legnagyobb ellenségének tekintette. A maga földhözragadt gondolkodásmódjával csakis a rendőrségben bízott. 1793-ban létrehozta a Rendőrminisztériumot (*Polizeihofstelle*), és 1801-ben a teljes cenzúraigazgatást a rendőrség hatáskörébe utalta. (Így jött létre a *Polizei- und Zensur-Hofstelle*, azaz a Cenzúra- és Rendőrminisztérium.) Ez a szervezeti modell aztán egész 1848-ig lényegében változatlan maradt.

De még ez előtt, Ferenc legsürgősebb feladatának a sajtó megzabolázását tekintette. Az 1792. márciusi uralkodói rendelkezés (*Handbillet*) utasítja a cenzorokat, semmilyen, a kormányzati munkával, jogalkotással kapcsolatos cikket, kommentárt ne engedélyezzenek a lapokban, „ami az olvasókat megtéveszthetné”. A hatályos jogszabályokat, állami intézményeket kritizáló művek megjelenését viszont mint „államra veszélyeseket” és „köznyugalmat zavarókat” kellett a cenzoroknak megakadályozniuk az 1792 októberében kiadott kancellári dekrétum szerint. 1793 januárjától tilos a francia forradalom eseményeivel foglalkozó művek megjelentetése, 1798 augusztusától egy újabb dekrétum az akkoriban divatos olvasóköroket tiltja be, 1802 júniusától a közkönyvtárak nem kölcsönözhetik ki Voltaire, Rousseau, Helvétius és más „vallás-, erkölcs- és államellenes” szerzők könyveit. A színházakban és az egyetemeken az improvizálás és a rögtönzött nyilvános előadás kifejezetten cenzúraellenes cselekménynek minősült, ezért az nemcsak a színészek, de az egyetemi professzorok számára is szigorúan tilos volt, illetve a tervezett előadás előtt négy héttel a Cenzúra- és Rendőrminisztériumnál engedélyeztetni kellett, ahogy egyáltalán minden eltérést is a cenzúrahatalóság által jóváhagyott tankönyvek tartalmától – az 1794. december 17-i udvari rendeletnek megfelelően. Jellemző példa: amikor a szabadgondolkodású Bernard Bolzano filozófiaprofesszort (1781–1848) eltávolították a bécsi egyetemről, mert szabadon merészelt előadni, Franz Josef Saurau rendőrminiszter kijelentette: „Az állam a nyilvános intézmények tanárait azért fizeti, hogy *mondatról-mondatra* azt tanítsák, amit az egyház és az állami igazgatás szervei jóváhagytak.”¹⁵⁷

A ferenci cenzúra-rendszer szilárd alapjait azonban – egyes későbbi diktatúrák kedvelt mintaképeként – leginkább az 1795. február 22-én kiadott cenzúra-rendelet (*General-Zensur-Verordnung*) teremtette meg. Ez olyan gyakorlatot vezetett be, amelyet mai szemmel nem túlzás a kicsinyes és egyben vérszomjas bürokrácia dinoszauruszának nevezni. „Vérszomjas”, vagyis

157 Idézi: Viktor BIBL: *Die Wiener Polizei*. Lipcse, Stein, 1927. 298–299.

gondolatgyilkos volt ez a rendszer minden ízében. Első lépéseként egy bizonyos Johann Bernhard Fölsch nevű kormánytanácsos kapott megbízást arra, hogy a *recenzurálást* – a József alatt a cenzúra alól felszabadított könyvek újbóli felülvizsgálatát – elvégezze. Ennek során mintegy 2500 könyvet azonnal letiltottak. Mindez nem volt elég: az 1803. szeptember 12-én kiadott *Zensurvorschrift*ben megfogalmazott irányelvek megadták azokat a szempontokat, melyek alapján ezt az új szellemű cenzori munkát ki lehetett teljesíteni. Érdekes – vagy inkább nagyon is érthető –, hogy e rendelkezést afféle szolgálati titokként kezelték, és soha nem hozták nyilvánosságra. Pontos tartalma ma sem ismert, csak a cenzorok drákói gyakorlata alapján következtethetünk rá. Ez önmagában is kifejezi az irodalom, a szellemtudományok s a művészetek művelőinek újsütetű – egészen 1848-ig tartó – alávetettségét.

Az új szellemi inkvizíció a félelemkeltésnek és gondolatközléstől elrettentésnek a klaszszikusnál sokkalta „modernebb” – értsd: csalárdabb – módszerét alkalmazta. Tette ezt azért, hogy a tilalmakat nem fogalmazta meg nyíltan, s a „veszélyes” tartalmak típusait se sorolta fel, csupán néhány – tetszés szerint kitölthető, tágítható – „gumitényállást” állított be az 1795-ös rendeletbe, mely szerint valamely írásmű betiltásához elegendő, ha az a cenzúra „megtévesztésére vagy megkerülésére”, vagy „Öfelsége legfensőbb kegyének kijátszására” alkalmas, illetve „a csöcselék ízlése szerint” íródott s ezáltal „mindenféle rendbontásra és botrányokozásra indít”.

6.3.2. A méretét változtató számárbőr

Ezek az alapelvek. Gögösen szófukarok, megejtően zavarosak és semmitmondók – éppen ezért a gondolatok szabadságára életveszélyesek. A „megsértett” közrend görcsös védelmének igénye sejlik fel belőlük. Egy olyan közrendé, uralmi állapoté, mely az uralkodó érzete szerint nyilván annyira sérülékeny, hogy az azt veszélyeztető gondolatok eleve felmérhetetlenek – senki se tudhatja előre, ma vagy holnap milyen lesz „a csöcselék ízlése”, és mit fog eltérni az uralkodó legfensőbb kegye. Hatalmas, de mindenképp diametrális szemléleti fordulat ez a jozefinista cenzúrafel fogáshoz – sőt, a teréziánushoz képest is. Amaz a rációra és felvilágosult gondolkodásra nevelést „alulról-fölfelé” akarta végrehajtani, az új rendszer számára pedig minden veszélyes, ami „alulról” jön. Az efféle jogi konstrukció a méretét változtató balzaci számárbőrhöz hasonlítható: bármilyen gondolat bármikor veszélyessé („ízléstelenné”) nyilvánítható benne és ugyanazon indokkal az ellentéte is.

A császári rendelet (*Hofdekret*) tehát kimondja:

- 1) tilos és büntetendő bármiféle nyomtatott írás cenzúraengedély (*imprimatura* és az erről kiállított engedélyokirat) nélküli forgalomba hozatala, illetőleg behozatala a vám- és revizori hivatalok megkerülésével,
- 2) az a könyvkereskedő, aki egy tilalmazott vagy csak korlátozottan (*erga schedam*) engedélyezett könyvet, brosúrát, nyomtatványt a központi cenzúrahivatal (*General-Direktorium*) vagy a helyi kormányhivatal névre szóló engedélyokirata nélkül forgalomba hoz, szigorúan büntetendő,
- 3) az a nyomdász, aki olyan kéziratot merészel kinyomtatni, melyen nincs rajta a cenzúrahatósági engedély, iparendélyének azonnali megvonásával lakol – ha pedig a mű már forgalomba került, ezenfelül eladott példányonként 50 forint pénzbüntetéssel is. (Ennek meg nem fizetése elzárással és „testi büntetéssel” jár),

- 4) a korábban már engedélyezett művek újrányomása vagy újabb kiadása is engedélyköteles (*reimprimatura*),
- 5) szigorúan tilos a nem engedélyezett kézirat külföldre vitele könyvkiadás és forgalomba hozatal céljából – a tilalom megszegői „a kézirat botránnyosságának súlyával arányosan”, gúnyirat esetén az érintett célszemély „érdekei szerint” büntetendők,
- 6) a cenzúra által tilalmazott kézirat tartalmát tilos mással közölni és „a nyilvánosságra kerülés veszélye mellett őrizgetni (!)”,
- 7) mindez „a rézmetszetekre, térképekre, prospektusokra, városok, erődítmények, határszakaszok és partvonalak alaprajzaira” ugyanúgy vonatkozik,
- 8) aki könyveket, rézmetszeteket újságban vagy más nyomdailag előállított módon eladásra hirdet, legalább két nappal a megjelenés előtt köteles a hirdetés szövegét engedélyeztetni, és persze
- 9) a revizori hivatal „minden további nélkül megsemmisít minden kéziratot (rézmetszetet stb.), amely fokozottan vallás-, erkölcs- és államellenes vagy gúnyolódó tartalmú, becsületbe gázoló és nyilvánvalóan gonosz szándékú”.¹⁵⁸

Vége tehát a tiltott könyvek szabad birtoklása és az engedélymentes kinyomtatás boldog időszakának! Mert az írott szó és nyilvános gondolat sorsa összességében a következő – hosszú időn keresztül „csak belső használatra szolgáló” – 1810. szeptember 14-i cenzúrárendeletkezés nyomán se fordult jobbra.

6.3.3. Egyetlen fénysugár se maradjon észrevétlen!

„Bárhonnan is jön, a Monarchiában a jövőben egyetlen fénysugár se maradhat észrevétlen” – olvashatjuk „a legfelső elhatározás” nyomán kiadott rendelkezés már-már kérkedően gögös bevezetőjében. Vagyis a cenzoroknak úgy kell eljárniuk, hogy „óvatos kézzel” megvédhessék „az éretlen, gyámoltalan nép szívét és fejét a rettentő fantázia bűnös szüleményeitől, az öntelt csábítók mérgező leheletétől, az eltévelyedett elmék veszélyes agyszüleményeitől”. Az „óvatos kéz” azt jelenti: a cenzoroknak ezentúl különbséget kell tenniük azok között a művek között, amelyek „tartalmuk és tárgykörük szerint csak a tudósoknak vannak szánva”, és azok között, amelyek „brosúrának, népies és szórakoztató írásműnek és a viccirodalom termékének minősülnek”. Az első kategóriába tartozó írásműveket – kivéve ezek közül is azokat, melyeknek nincs újdonságértékük – „elnézően kell kezelni és rendkívül súlyos okok fennforgása híján nem szabad betiltani. Ha szükségessé válik nyilvánosságuk korlátozása, ezt nem szabad közhírré tenni [...]. A brosúrák, az ifjúsági, a népies, a lektür és az ismeretterjesztő irodalom termékei viszont a hatályos cenzúrárendeletek teljes szigorával kezelendők. Ezek közül nemcsak azokat kell eltüntetni, amelyek nyíltan vagy burkoltan a vallás, az erkölcs, az uralkodóház, a fennálló kormányforma és hasonlók ellen irányulnak, hanem mindenféle olyan írásművet is, melyeknek hatása se az értelemre, se a szívre nem előnyös, s melyeknek egyetlen célja az érzékiség felkeltése. Ezért minden erővel oda kell hatni, hogy az ilyen hátrányos regények olvasásának véget vessünk [...].”¹⁵⁹

158 Idézi: Adolf WIESNER: *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart, Krabbe, 1847.

159 A rendelet teljes szövegét lásd: MARX i. m. Függelék.

Az ilyen írásmű tehát a hatóság szabad mérlegelése alapján bármikor betiltható, eltüntethető. „Az állam fejét és a dinasztiát, a más államok vezetőit támadó, a keresztény és különösen a katolikus vallást aláásó írások [...], a szocializmust, deizmust, materializmust prédikáló könyvek és a gúnyiratok [...] csak annyi kíméletre számíthatnak, mint az orgyilkosok.”¹⁶⁰ Ez a ragadozó bürokrácia hangja. Ráadásul a rendelet nem hagy kétséget afelől, hogy mindezek az elvek a ki nem nyomtatott kéziratokra is vonatkoztak – melyeknek a terjesztése vagy akár csak rejtegetése e „különösen veszélyes” kategóriában „orgyilkosokhoz méltó” rendőrhatalósági üldöztetéssel (házkutatással, lefoglalással, pénzbírsággal, sőt, a tulajdonos „testi büntetésével”) járhatott. Láthatjuk: a rendőri cenzúra sajátja, hogy a sajtórendészet újra óhatatlanul büntetőjogi jelleget ölt.

Ilyen laza törvényi konstrukció mellett ugyanakkor előbb-utóbb óhatatlanul jelentkezik a végrehajtó szervek deregulációs igénye, a részletesebb szabályozás, a gyakorlati végrehajthatóság ürügyén – például arra hivatkozva, hogy a törvényerejű rendelet szinte egyáltalán nem szól a korban egyre szaporodó napilapok cenzúráztatásának speciális szabályairól. Felhatalmazást kapott tehát a joghézagok kitöltésére a kezdetben a Kancellárián belül működő központi cenzúrahivatal (*Polizei- und Zensurhofstelle*), mely hamarosan, kinőve a Kancellária kereteit, minisztériummá terebélyesedett. Viszont a hivatalosan csak jogértelmezést adó kancelláriai dekrétumok (*Hofkanzleidekret*) aztán – ahogy az lenni szokott az ilyen felhatalmazásoknál – valójában jogalkotást valósítottak meg, olyan formán, hogy (feltételezhetően legfelsőbb jóváhagyásra) folyamatosan „visszacsempészték” korábbi, meghaladottnak hitt joganyagot. 1814-ben például visszahozták a terézianus időkből a püspököknek azt a jogát, hogy a teológiai tárgyú írások engedélyezésében társenczorokként részt vegyenek. Vagy ott az 1823-as döntés, mely a cenzúra megkerülésének 1798-ban kimondott tilalmát úgy értelmezte, hogy a belföldiek külföldi könyvkiadása is az osztrák cenzúra hatálya alá esik.

1836-ban a *Polizei- und Zensurhofstelle* egy új eljárási kategóriát – *damnatur nec erga schedam conceditur*, vagyis eltiltás a kézirat azonnali elkobzásával¹⁶¹ – is bevezetett. Ezt a jogot korábban „a legsúlyosabb esetekre” a császár mint legfőbb cenzor még magának tartotta fenn, ettől kezdve azonban a cenzorok és a rendőrség is alkalmazhatta. Látható tehát, hogy a rendőrség keze az idők folyamán egyre hosszabbra nyúlt. A *Polizei- und Zensurhofstelle* ún. 4. számú osztályához – felülvizsgálati panasz vagy a cenzorok állásfoglalás kérése esetén – a

160 Uo.

161 A rendeletek és más előírások szerint az osztrák – és a magyar – cenzúra 1848-ig a következő egyéb kategóriákat ismerte:

Admittitur: az írásmű kinyomtatható, forgalomba hozható és újságokban is népszerűsíthető.

Transeat: kinyomtatható, forgalomba hozható, de sajtó útján nem népszerűsíthető.

Erga schedam conced: nyilvánosan nem terjeszthető, de üzletemberek és tudományos kutatók részére „titoktartási fogadalom” ellenében a legfőbb cenzori hivatal (a *Polizei- und Zensurhofstelle*) egyedi engedélyével saját használatra kiadható írások.

Toleratur: kinyomtatható, de újságokban nem népszerűsíthető politikai tartalmú kézirat, mely csak „a művelt közönség” számára hozzáférhető.

Damnatur: „az államrend és az erkölcs aláásására alkalmas”, forgalomba nem hozható, csak a *Polizeihofstelle* egyedi engedélyével olvasható írásmű, s a betekintésre jogosultak jegyzékét az uralkodó negyedévenként személyesen ellenőrzi.

Omissis deletis: „a kéziratban törölt szavak és helyek kihagyásával kinyomtatható”.

Correctis corrigendis: „nyomdába adás előtt a (cenzori) javításokat a kéziratban végre kell hajtani”.

Theatro admittitur: „színházi előadásra engedélyezve”.

Permittitur: „belföldön a kézirat nem nyomtatható ki”.

külföldi könyvek elsőfokú vizsgálatát is végző bécsi *Zentralrevisionsamt* útján érkeztek be legfelső vizsgálatra a könyvek és a kéziratok. Ugyanezen az úton jutottak el a végleges (és jogilag megtámadhatatlan!) tiltások is (vagy ritkábban az engedélyek) az érintettekhez. Az egyes örökös tartományokban működő helyi könyvvizsgáló hivatalok a tartományfőnök hivatalán belül működtek, de csak ún. kisebb cenzúraügyekben dönthettek, legfeljebb az „erga schedam” fokozatig (bár ehhez is már a Hofstelle egyetértése kellett), valamint a napilapokat cenzúrázhatták (de új napilap megjelenését nem engedélyezhették). Minden másban csak a központi cenzúrahivatal (a Hofstelle) dönthetett. A cenzúrahatározatok végrehajtásához szükséges karhatalmat a városi és körzeti rendőri szervek (a határokon a posta-, illetve a vámhivatalok) biztosították. Az állami oktatási intézményeknél használatos tankönyvek tekintetében kettős cenzúra érvényesült: először a tanintézetek vezetői cenzúrázták a professzoraik által írt tudományos vagy oktató célú kéziratot, mielőtt annak kinyomtatását a cenzúrahatalóság engedélyezte volna. Orvostudományi műveket az egyetemi szakcenzor véleményével közvetlenül a központnak kellett felterjeszteni, a teológiai írások engedélyezhetőségéről – ha a püspöki és az állami cenzor nem tudott megegyezni – maga a császár döntött.

6.3.4. *A bornírtan rutinos Sedlnitzky*

A rendőri cenzori jog aktuális tartalmára vonatkozó iránymutatást Josef Sedlnitzky gróf, a Hofstelle irányítója (Metternich kancellár – teljes nevén: Klemens Wenzel Lothar von Metternich – mellett a főszakértő) fogalmazta meg. „Bornírtan rutinos, irodalmilag műveletlen fickó”¹⁶² – írja róla kortársa, egy bizonyos Bauernfeld, a könyvkereskedők grémiumának azon előterjesztésére, miszerint megengedhetetlen, hogy a cenzor személyes kritikája a mű tartalmába való beavatkozást (kijavítást, szövegmódosítást) jelentsen. Sedlnitzky szerint viszont – miután az 1810-es cenzúrendelet erről semmit nem tartalmaz – a cenzornak egy 1792-ben kiadott kancelláriai dekrétumból kell kiindulnia. Azaz: egyszerre kell értékelni az írás szó szerinti tartalmát, irányultságát és gondolati értékét, s e hármas szempont összeegyeztethetősége – alapján pozitív elbírálás esetén – olykor megkövetelheti a szövegbe avatkozást is, „általában egyes kifejezések megváltoztatását vagy elhagyását”. Az elutasítás indokait azonban nem a kézíraton, hanem a külön íven hozott határozaton (*Zensurzettel*) kell feltüntetni. A napilapok esetében a cenzor azonnali és minden korlátozás nélküli szövegmódosításokra jogosult, s ezek ellen a kiadó még fellebbezéssel vagy panasszal sem élhet. (A folyóiratok „politikai” cenzúráját maga Metternich kancellár látta el, a tudományos és szépirodalmi tartalmakét a Polizeihofstelle elnöke által kijelölt cenzor.)

Ez a joghézag, nehézkes, bürokratikus rendszer nemcsak lassan működik (eljárési határidők hiányában), de magától értetődően kiszámíthatatlan is, mivel a cenzorok (nyilván egzisztenciális félelemből is) egymást mulják felül a kéziratok negatív értelmezésében. Mindent betetőzték a legfőbb irányítók – Metternich, Sedlnitzky, Franz Anton Kolowrat gróf, és a császár mint legfőbb cenzor – közötti véleményeltérések. I. Ferenc ugyanis cenzúraügyekben gyakrabban hallgatott Sedlnitzky rendőrfőnök véleményére, mint a körmönfontabb, „finomabb” stílusú, az aktuális politikai szempontokat is érvényesíteni akaró Metternichre – különösen a színházi előadások cenzúrázása terén, mely egyébként kizárólag a Polizeihofstelle

162 Eduard von Bauernfeld és Karl Glossy: *Aus Bauernfelds Tagebüchern*. Bécs, Konegen, 1985/297. 82.

hatáskörébe tartozott. Ráadásul a törtető Kolowrat gróf – egy ideig Sedlnitzky helyettese –, ismerve a szabad véleményektől rettegő uralkodó ízlését, gyakran „keresztbe érvelte” főnökét. A legfőbb cenzor viszont, saját személyes tulajdonának véve az egész állam-, s ezen belül a cenzúraszervezetet, szerette úgy meghozni a döntéseit, hogy – bizalmatlanul átnyúlva saját vezérkarának feje fölött – azokat olykor közvetlenül csak az alárendelt hivatalok vezetőivel közölte.

Mindez fokozta a szellemi élet egészére kisugárzó szervilizmus és bizalmatlanság légkörét. Az önálló mérlegelés bátorsága – mely hajdan a jozefinista államigazgatás egyik posztulátuma volt – teljességgel kiveszett a ferenci rendőrállam hivatalnokaiából: „belemagyarázós” módszerrel, maximális szigorral ítélték a kéziratok sorsáról ott is, ahol azok tartalma az előírások laza keretébe még belefért volna. Különösen a lektúr-irodalom terén volt ez így: Ferenc eleve ijesztőnek tartotta a felvilágosodás nyomán kibontakozó megállíthatatlan olvasási lázat, és a fontosabbnak ítélt regénykéziratok engedélyezésének jogát egy ideig fenntartotta magának, de mindenesetre megtiltotta, hogy megjelenés előtt bármely regényt az újságokban hirdessenek. Végig fenntartotta magának a *damnatur nec erga schedam* minősítésű művek tekintetében konstruált kivételes olvasókijelölési jogot, és személyesen tartotta nyilván azokat a kedvezményezetteket, akik az ilyen „veszélyes” tartalmakhoz hozzáférhettek. Valószínűleg ezzel is ellensúlyozni akarta Metternich tévedését. A mindentudó kancellár ugyanis azt képzelte, hogy a kifejezetten politikai tartalmú irodalmat – melyet, Napoleon véleményét¹⁶³ osztva, a legszigorúbban tilalmazott – szembeállíthatja a „tisza” szépirodalommal, melyet „liberálisabban” kívánt kezelni. (Ferenc és Sedlnitzky nézete e tekintetben „zsigerileg” reálisabb volt: a gondolatok, ha eljutnak az olvasóhoz, rendszerint áttörnek minden cégért.)

6.3.5. Még a mandzsettagombokat is...

Összefoglalva: a rendőrségi cenzúra Ausztriában párját ritkítóan komplex – mondhatjuk: mániákus – rendszer volt, hiszen a sírfeliratoktól kezdve a lexikonokig minden írott és nyomtatott szövegre, a mandzsettagomboktól a réznyomatokig minden ábrázolásra és képre kiterjedt. (A gyűrűkön, melltűkön és pipafejekken szereplő ábrák vizsgálata azt a hiábavaló célt szolgálta, hogy megakadályozhassák a titkos társaságok felette divatos jeleinek elterjedését. A kottáknál a forradalomra, vagy egyáltalán a politikára utaló szöveget és jeleket vizsgálták, de a közismerten forradalmi daloknak (*Marseillaise*, *Ca ira*, stb.) a kottája önmagában is „engedélyképtelen” volt, akárcsak az egyes *persona non grata* személyeknek szóló dedikációk.)

Az államot – ahogy az uralkodóházat is – Isten kegyelméből létrejöttek tekintették, ezért a népszuverenitást igazoló, sőt, mindennemű profán, írott alkotmányt méltató írást is tilalmaztak. Úgyszintén tiltottak mindent, ami a katolikus államvallás primátusát megkérdőjelezte, sőt, mint láttuk, a vallási tárgyú művek kizárólagos állami cenzúráját is megszüntették. A héber vallási irodalom behozatala szigorúan tilos volt, és fenntartották a naiv (népi) vallási rajongást tartalmazó írások tilalmát is. A „jó erkölcs” elleni támadásnak számított az erotikus irodalom és képzőművészet minden terméke, vagy akár egy színdarab kétértelmű célzása is. A cenzor fontos feladata volt a jó ízlés védelme: ennek jegyében enyhíthette az erős kifeje-

163 „A cenzúra joga, hogy azoknak az eszméknek kinyilvánítását megakadályozzuk, amelyek megzavarják az állam békéjét, rendjét és az államérdeket.” Idézi: WELSCHINGER i. m. 29.

zéseket, lefaraghatta a támadások élet, megtilthatta a „félresikerült” ábrázolások vagy egyes személyek képmásának kinyomtatását, de az uralkodópár vagy a kancellár túlzott istenítését is a nyilvánosság előtt. Szintén megengedhetetlen volt az egyház dolgainak színpadra állítása – egyrészt az óhatatlan profanizáló hatás miatt, másrészt, mert a kor hivatalossága előtt a színészet nem számított még „tisztesleges” foglalkozásnak.

Olykor a terjedelmesebb művekkel elnézőbbek voltak (talán úgy vélték: a több betű között jobban elsikkad a néhány veszélyesebb mondat), de ez semmiképp sem mondható a sajtócenzúrára, amely mindvégig gyilkosan kemény volt. (A korszak legolvasottabb lapja Ausztriában, a német területen megjelenő *Augsburger Allgemeine Zeitung*, kénytelen volt folyamatos öncenzúrát gyakorolni, ha a betiltás kockázatásával nem akarta osztrák olvasótáborát elveszíteni!) 1848 előtt mindössze 3-4 politikával is foglalkozó, engedélyezett német lap volt hozzáférhető a császári birodalomban, leszámítva „a tudós főket”, akik – mint tudjuk – nyilvántartva és személyre szóló engedéllyel olvashattak egyebet is. Általában elmondható, hogy a sajtócenzúra intenzitása háromfokozatú volt: némileg eltérő mérlegelésben részesült a cikk, aszerint, hogy külföldi vagy belföldi lap, vagy a hivatalosnak számító *Wiener Zeitung* hozta le: utóbbi esetében volt a legkicsinyesebb és legszörszálhasogatóbb a cenzori mérlegelés. Az elővárosi színházaknál némileg harsányabb hangot engedélyeztek, szemben pl. a *Hoftheater*rel, ahol az új rendszerben is mindenkor kínosan ügyeltek a cenzorok a színpadképes, „finom modorra”.

A külföldről behozott illetve a belföldön alkotott írásművek cenzúrázása nyilvánvalóan abban is különbözött, hogy utóbbiakat eleve csak kéziratban lehetett engedélyeztetni, s ennek során, mint említettük, a cenzornak a kézirat felett alakító hatalma volt, tetszés szerint változtatható rajta. (Feltéve persze, hogy a szerző ragaszkodott a kiadáshoz.) Ezzel szemben külföldről a könyvkereskedők vagy magánosok már kinyomtatott műveket hoztak be, melyeknek szövege már nem volt megváltoztatható, csak az ismert fokozatok szerint minősíthető, s ez a körülmény bizonyos mértékig védte is a tartalmakat, mert az intakt szövegekbe nem lehetett behatolni s így a cenzorok keze némileg kötve volt. Mondani se kell, hogy rengeteg Ausztriában kiadott könyvet hamis külföldi kiadási adatokkal láttak el, már annak okán is, hogy újranyomás esetén ne kelljen a kéziratokra előírt módon ismét cenzori engedélyt kérni. Folytatásokban megjelenő, időszakos műveknél annyiban speciális volt a gyakorlat, hogy az első számok általában *transeat* besorolást kaptak (tehát újságokban nem voltak hirdethetők), de ha később valamelyik cikkük fennakadt a cenzúrán, visszamenőleg letiltották az egész folyóiratot, tehát az addig megjelent, problémamentes számokat is elkobozták.¹⁶⁴

6.3.6. A főcenzor salamoni „méltányossága”

Ez a gyakorlat igen kritikussá tette az azidótájt egyre népszerűbb, folyamatosan megjelenő lexikonok helyzetét. Jó példa erre Sedlnitzky rendőrminiszter emlékezetes intézkedése, amellyel a kilencedik kötetnél betiltotta az ún. *Konversationslexikont*, kétségbe ejtve a könyvkereskedőket és az előfizetőket, akik persze azonnal elkezdtek visszakövetelni az előbbiektől az első nyolc kötet borsos árát (lévén, hogy a betiltás ezekre is kiterjedt). A kereskedők kétségbeesett tiltakozó beadványára Sedlnitzki 1821. január 5-én „salamoni” döntést hozott. Elrendelte, hogy: 1. a könyvkereskedők kötelesek a lexikont előfizetők teljes listáját benyújtani

¹⁶⁴ Így például 1847-ben a neves angol vicclap, a *Punch* esetében, a császárt kipellengérező karikatúrái miatt.

tani a Polizei- und Zensurhofstelléhez, 2. az előfizetők közül csak a „legmagasabb rangú könyvtár- és könyvgyűjtemény-tulajdonos személyek” kaphatják meg a betiltott kötetet, 3. a többi előfizető közül is csak „olyan magasabb rangú hivatalnokok, professzorok és tudósok esetében tehető a szigorú szabály alól kivétel, akiknek megbízhatósága teljes mértékben garantált, s így semmiképp sem kell tartani attól, hogy ezen legrosszabb felfogásban írott művet terjeszteni fogják”. Egyébként is, a könyvkereskedők csakis maguknak köszönhetik, „ha egy ilyen spekulációs ügylet, amelyet a politikai értelemben régóta rosszhírű Brockhaus könyvkereskedővel a saját szakállukra kötöttek, számukra hátrányosan végződik”.¹⁶⁵ Még a kritériumoknak megfelelő, magas rangú személyektől is megkövetelték egy kötelezvény aláírását, miszerint senkinek nem adják kölcsön, nem ajándékozzák és nem adják el a személyes használatra kapott példányt, s az igényléshez előzőleg feddhetetlenségi bizonyítványt kellett beszerezniük a Hofstellétől. A feddhetetlenséget viszont a legfőbb rendőri szerv saját szabad mérlegelése alapján állapíthatta meg. Ez volt az osztrák Brockhaus-lexikon sorsa, egészen 1848-ig. Ezekután nem meglepő, hogy a német Brockhaus kötetei is csak azzal a feltétellel kapták meg 1840-ben az „erga schedam” minősítést Ausztriában, hogy a kiadó kötelezvényt írt alá, miszerint a későbbi szócikkek megfogalmazásakor figyelembe fogja venni „Ausztria kívánságait”.

A már kifejtett okból jobban meg volt kötve a revizorok keze a külföldről behozott lexikonoknál és a hírlapoknál, hiszen itt nem volt lehetőségük a tartalom manipulálására: sok osztrák zsrnaliszta számára a külföldi lapokban való közlés volt az egyetlen megjelenési lehetőség saját hazájukban. A bécsi *Revisionsamt* ezért hetente változtatta az Ausztriában engedélyezett, nem-politikai tartalmú újságok jegyzékét – nehogy véletlenül a gondolatszabadság morzsái egy-egy ilymód óhatatlanul felnyílt résen át behatolhassanak „a jó Ferenc császár” országaiba.

6.4. Magyarország

„Akár a szabad szó fojtatik el, akár a közvélemény hamisíttatik meg, amaz a természeti szabadság korlátozása által sért minden jogot, emez csalás által gúnyolja a közönség méltóságát.”
(Bars megye felirata, 1820.)

A ferenci cenzúra alapelvei az 1793. január 14-én és április 18-án kelt császári rendeletekkel érvényesültek Magyarországon is.¹⁶⁶ Az új rendszer gyakorlata hazánkban a századfordulóra alakult ki végleg, a magyarországi változat azonban jelentős eltéréseket mutat az osztrákhöz képest. Ott volt mindenekelőtt a hírhedt 1795. február 22-i *Generalverordnung* alkalmazása. A rendelet szövegét ugyan az osztrák kormányként működő *Direktorium* elnöke (gróf Kollowrat) azzal az uralkodói paranccsal küldte meg a magyar kancelláriának, hogy azt Magyarországon is ugyanúgy alkalmazni kell, a rendelet magyarországi hatályosulása

165 Idézi: HOUBEN (1990) i. m. 80.

166 Lásd: MNL OL, Kancelláriai iratok. Departementum Revisionis Librorum. 1793. 266. és 1795. 4056. sz.

legalábbis vitatható. A kancellária ugyanis – azzal az indokkal, hogy az új osztrák cenzúra-szabályoknak a magyar viszonyokra alkalmazott formáit már 1793 óta gyakorlatba vették – a rendelet kihirdetését meglepő módon mellőzte.¹⁶⁷ A magyar kancellária úgy tett tehát, mintha azt hinné, csak kodifikációról, a korábbi rendelkezések egybefoglalásáról van szó. A rendelet hatálybaléptetése és alkalmazása csak a külön kormányzott Erdélyben történt meg egyértelműen. (Ugyanez volt a helyzet az 1810-es cenzúrendelettel is, amelyről a budai cenzorok csak a bécsi sajtóból értesültek!)

A magyar kormánysszerveknek ez a csendes puccsszerű ellenállása azonban nem változtatott a hazai cenzúra Bécsnek alárendelt szerepén, annak dacára sem, hogy a rendőrminiszter (az 1801-ben felállított Polizei-und Zensur-Hofstelle vezetője) közvetlenül nem járhatott el Magyarországon. Ugyanazok az elvek a gyakorlatban más módon, más szervezetben, a bécsi formákhoz képest lazább felfogásban valósultak meg. 1793 nyarától alakult ki az az apparátus, amely szinte változatlanul maradt fenn egészen 1840-ig.

6.4.1. *A könyvek Bécsbe vándorolnak*

A magyar cenzúra irányítója a Bécsben székelő magyar kancelláriának alárendelt budai helytartótanács lett, amelynek cenzúrabizottsága (másként: tanulmányi bizottsága, később Központi Könyvvizsgáló Hivatal, még később Könyvbíráló Főhivatal) kéthetenként, majd hetenként ülésezett, olykor-olykor a nádor elnökletével. Benne külön ügyosztály működött a központi könyvrevízió intézésére. Az itt alkalmazott cenzorok közül egy vizsgálta az egyházi könyveket, egy másik a világiakat, s egyszersmind a budai cenzúra és revízió ügyeit is ő intézte. A vidéki városok cenzorai a tankerületi főigazgatók útján leveleztek a helytartótanáccsal mint másodfokú hatósággal – kivéve a pestit, aki egyenesen a helytartótanácsához küldhette jelentéseit. 1828-ban már Pesten, Budán, Pozsonyban, Győrben, Nagyváradon, Zágrábban és Kassán is működött könyvvizsgáló hivatal, s ezek mindegyikéhez több – kisebb helységeken, tanintézetekben székelő – helyi cenzor tartozott. Az ő hatáskörük viszont már csupán kisebb művek és nyomtatványok átengedésére terjedt ki.

Ezenkívül például Pesten külön illír, „oláh” és héber, Budán külön szerb és görög cenzor is működött – ha nem is folyamatosan. A helyi cenzorok sorában az egyetemi tanárok, gimnáziumi igazgatók II. József alatti cenzúrajogositványa részben megmaradt. A protestánsok önállóan intézték vallási könyvek cenzúrázását, nekik az 1791: XVI. törvénycikk biztosította ezt a jogot. Az egyes protestáns egyházkerületek immár maguk választhatták saját kebelükből cenzoraikat. A budai egyházi cenzor azonban felülvizsgálhatta döntésüket, abból a szempontból, hogy nem sértőek-e a katolikus vallással szemben. Ebből persze gyakran kerekedett panasz eljárás és elkeseredett vita a helytartótanács előtt.

167 MNL OL Kanc. Ir. 1795. 3129. sz.

6.4.2. *Titkos, ami tilos*

A könyvrevízió szabályait az 1793. április 18-i udvari dekrétum írta elő. Eszerint a külföldről beutazó személyek könyveit a vám- és harmincadhivatal átvette, és a legközelebbi revizori hivatalba szállította. Belföldi alattvalók az engedélyezett könyveket itt visszakaphatták, a tiltottakat viszont elkobozták. A külföldiek tiltott könyvei kiutazásukig letétben maradtak a vámhivatalnál. Postán érkező könyvküldeményeket először a revizori hivatalba irányították, és csak azután kézbesítették a címzettnek. Tiltott könyvek meghozatalára „megbízható tudós férfiak” engedélyt kaphattak a helytartótanáctól, ha írásban nyilatkoztak, hogy azokat másokkal nem fogják megismertetni. A könyvkereskedők félhavonta megkapták a Bécsben engedélyezett külföldi könyvek katalógusát. A tiltott könyvek katalógusait viszont nem nyomatták ki (követve a régi elvet: „titkos, ami tilos”), azokat csak a revizorok kapták meg, kéziratban. A könyvárusok csak a velük közölt katalógusokban engedélyezettként szereplő könyvekkel kereskedhettek, és könyvrendelési jegyzékeiket be kellett mutatniuk a revizornak, aki aláírásával adta meg az engedélyt a vételre és eladásra.

A nyomdák kötelessége volt minden műhelyükben készült nyomtatványból négy példányt a cenzornak átadni, aki negyedévenként továbbította azokat – a tankerületi főigazgató útján – a helytartótanács cenzorához felülvizgálatra, kettőt pedig Bécsbe. Az eredményről kiértékelő jelentés készült, mely alapján a helytartótanács megváltoztathatta a cenzori döntést, illetve elrendelhetette az eljárás megismétlését. A Bécsbe felküldött könyvek a magyar kancelláriából az udvari cenzúrabizottsághoz (1801-től a Polizei- und Zensur-Hofstelléhez) vándoroltak, amely ismét átvizsgálta és minősítette őket. Ha ez az ítélet súlyosabb volt, mint a magyar cenzúra ítélete, a Hofstelle vezetője az udvari kancelláriánál (*Hofkanzlei*) – tehát az uralkodónál – a legszigorúbb vizsgálatot kezdeményezte az ellen a magyar hivatalnok ellen, aki a művet átengedte.

Pontosan meghatározott szabályai csak az újságcenzúrának és a színházi cenzúrának voltak (ez utóbbi tárgyában egy külön rendeletet adtak ki 1795-ben, mely a hágelini *Zensurkatechismus* ismert reguláinak adott jogi keretet). A politikai újságok vizsgálatát olyan fontosnak tartották, hogy a budai újságok cenzúráját 1802-ben a helytartótanácsosok előljárójára bízták. A színdarabokat a budai revizori hivatal vizsgálta át – olykor, mint látni fogjuk, a kicsinyes szövegszilányítás „remekműveit” hozva létre. A könyvcenzúrában, mint említettük, Magyarországon nem az 1795-ös *Generalverordnung*, hanem a II. Lipót által 1790. szeptember 13-án kiadott rendelet elveit követték: „Tilos minden, ami a köznyugalmat megzavarhatja, tévedéseket, egyenlenséget, széthúzást eredményezhet, az uralkodó iránti engedelmességet csökkenti, az isteni és polgári törvények iránt érzéketlenné tesz, és a kétkedés vágyát vonja maga után.”¹⁶⁸ Ezzel együtt a helytartótanács egészen 1840-ig gyakran hivatkozott II. József generális instrukcióira is, amelyek szerinte nálunk nem vesztették érvényüket. (Ebben az összefüggésben különösnek tűnik ez az érvelés, ha arra gondolunk, milyen vehemenciával szegült szembe egykor a vezető kormányzék a józsefi cenzúrával annak bevezetésekor!)

Az udvar viszont valósággal ontotta a rendeleteket. Az 1796. május 6-i dekrétum eltiltotta a szabadkőműves könyveket, miután a páholyokat és minden titkos társaságot már az előző évben általános jelleggel megtiltott. Az 1798. március 6-án kihirdetett rendelet szigorú büntetéssel fenyegeti azokat, akik kéziratokat csempésznek külföldre, és ott hamis belföldi imp-

168 Idézi: SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra*. Budapest, Minerva, 1938. 17–18.

resszummával és helymegjelöléssel adják ki a könyvet. A kancellária ugyanaz év október 26-án figyelmezteti a megyéket, hogy az előzetes cenzúra a megyei kiadványokra is vonatkozik: e nélkül csupán adótblázatokot, útlevelelformulákat és hasonló nyomtatványokat adhatnak ki – a megyék viszont fenntartották maguknak a jogot, hogy a megyegyűlés határozatából kiadandó iratokat maguk cenzúrázzák.

1802-ben elrendelik, hogy az országgyűlési tárgyalások anyagát (!) sem szabad nyomtatásban közzétenni addig, amíg azokat a helytartótanács felül nem vizsgálja. 1816 augusztusában elrendelik: a drágaságot, pénzromlást kifogásoló cikkeket törölni kell az újságokból és röplapokból, „mivel azok csupán az emberek lehangolását és a közönség aggasztását eredményezik”. A közkedvelt népies kalendáriumokban is fenyegetést szimatolt a Kamarilla: több rendelet is a cenzorok lelkére kötötte, hogy a függelékekben közölt „népi anekdotákat” a legszigorúbban bírálják el. A magyar cenzúragyakorlat már amiatt is rendszertelenebb és ingadozóbb volt az osztráknál, mert a hazai cenzorok, ha nem voltak egyszersmind államtanácsosok, nem számítottak államhivatalnoknak – kivéve a budai revizori hivatalnál foglalkoztatottakat. Nevük nem került be az úgynevezett előljárói címtárba (*sematizmus*), hivatali esküt nem tettek, és nem kaptak kinevezési okmányt sem.

6.4.3. Rousseau a háttérből leselkedik

A további ok, ami a hazai cenzorok működésében gyakran okozott bizonytalanságot, az a (nemesi) tulajdonhoz való jog hagyományos sérthetlensége volt. Ez rögtön megmutatkozott akkor, ha valamely cenzúrahatározatban kimondott elkobzás nemesembert érintett. Például amikor a helytartótanács 1821-ben elrendelte a *Komáromi Kalendárium* példányainak elkobzását, valóságos közjogi bonyodalom támadt. Elég nagy ahhoz, hogy egy hónap múlva újabb körlevélben tudassa: megengedi, hogy a hat utolsó lap kivágása után a tulajdonosok a kalendáriumot visszakaphassák. Gömör-Kishont vármegye ugyanis 1822-ben felírt a helytartótanácsnak és a nádornak a kalendárium-ügyben, sérelmezve a nemesi kiváltságok megsértését. Közgyűlési határozata szerint a könyveken, melyek a sajtó alól már kijöttek, semmiféle könyvvizsgálónak a legkisebb vizsgálati joga sincs. Egy bizonyos Ethey Imre, aki nemesember létére könyvkötő és a kalendárium-ügy érintettje volt Rozsnyón, kijelentette: a vármegye határozatának értelmében joga van akár erőszakot is alkalmazni *bárkivel* szemben, aki a szolgabíró engedélye nélkül bárminek a kivizsgálására be mer lépni a műhelyébe – „legyen az akár a király is”.¹⁶⁹ A nemesi köztársaság víziója ez: Rousseau a háttérből leselkedik, a nemesi „szabadság” védelmének ürügyén.

A nemesi közvélemény túlnyomó része mindenképp vitatta a cenzúra alkotmányosságát. Ennek akart egy „sebtapasszal” elébe menni az udvar azzal az 1792. május 12-én kihirdetett rendelettel, amelyben előírták, hogy a magyar alkotmányt, a közigazgatást és a királyi jogokat érintő szövegeket a magyar kancelláriához kell felterjeszteni cenzúrázásra. Ezt viszont csendben felülírta az 1810-es cenzúrautasításnak az az egyetlen pontja, amelyet Magyarországra nézve is alkalmaztak: „Hogy valamely irat, kinyomtatása előtt, bírálat végett még egy más udvari hivatallal közlendő-e, afölött minden egyes esetben a Polizei- und Zensurhofstelle határoz.”¹⁷⁰

169 MNL OL Kancelláriai iratok. 1822. 7/12. 14. sz.

170 Idézi: SASHEGYI (1938) i. m. 24.

6.4.4. Az emberi ész fénye

A vármegyéék és a magyar reformnemesség legjobbjainak ellenállása egy ideig megnehezítette az idő kerekének visszaforgatását. Jól példázza ezt Trenck Frigyes báró *A leplezett pap* és a *Mérleg az uralkodói és az egyházi hatalom között* címen, Budán kinyomtatott két röpiratának sorsa.¹⁷¹ 1790. augusztus 12-én kancelláriai leirat érkezett a helytartótanácsához: legfelsőbb parancsra tegyen jelentést, ki a röpiratok kiadója és hogyan került el a cenzúra éberségét? A vizsgálat kimutatta, hogy a műveket a Landerer-nyomda szedte ki, Pest vármegye engedélyével. Figyelmeztették a renitens kiadót, hogy a jövőre nézve csak a könyvvizsgáló hivatal engedélye számít érvényesnek. A vármegye közgyűlése azonban nem hagyta annyiban a dolgot. 1790. szeptember 15-én ezt válaszolta: „Mi nem az ellenőrzést, hanem a gondolatszabadságot valljuk magunkénak, ami eleve kizár minden cenzúrát. Nyilvánvaló tehát, hogy kiküldött bizottságunk nem cenzúrával, a kéziratok mérlegelésével vagy revíziójával foglalkozik, még kevésbé vonja le a mérlegelés olyan tanulságát, hogy betiltsa őket [...], ezért a fent nevezett megyékben a Karok és Rendek mindent ki engednek nyomtatni, a nyomdászokra bízva, hogy szükség esetén a felelősséget az írókra hárítsák, akik azonban szabadon publikálhatnak [...]. Ha mások gondolatait, jogait, vélekedését akár szóban, akár írásban [...] korlátok közé szorítani és szabályozni akarjuk, egyáltalán nem biztos: nem a barbárság felé irányítjuk-e őket? [...] Azon dolgozunk, hogy a tudatlanság béklyói, amelyek oly sokáig hazánkra nehezdedtek, elmúljanak tőlünk, és az egészséges emberi ész fénye világítson minden polgárára [...]”¹⁷² (Ha ezt a magyar nemesség zöme által elátkozott II. József is olvashatta volna!) A vizsgálat során maga Trenck is azt írta a helytartótanácsnak: röpiratainak ügye „nem ügy”, mivel köztudomású, hogy az országgyűlésen egybegyűlt rendek ki fogják mondani a sajtószabadságot.

Ezzel a meggyőződéssel a Berlin, Bécs és Pest-Buda között nyughatatlanul cikázó – s életét éppen a párizsi forradalmi törvényszék nyaktilóján végző – szabadgondolkodó kalandor nem állt egyedül. És nem is tévedett nagyot: az 1790-91-es országgyűlést előkészítő reformbizottság (a *regnicolaris deputatio*) tárgyalási anyagában tervbe vette a cenzúra korlátozásának törvényi szabályozását. Tudjuk, nem lett belőle semmi. Az ok: az uralkodó (II. Lipót) és az országgyűlés küldöttsége között létrejött felségjogokról való megállapodásnak az a lényegi pontja, amely az abszolutista közjogi doktrinát erősítette meg. Eszerint minden jog és hatalom a királyé, kivéve, amit valamely törvény kifejezetten elvon tőle. S a tárgyban tartott udvari konferencián a rendek képviselői elfogadták, hogy a sajtószabadság rendezése is királyi felségjog, tehát az e tárgyban hozandó határozat nem tartozik a törvényhozás tárgyai közé. Magyarán: a rendek – a kritika szabadságától való félelmükben – lemondtak a szólásszabadság elvi deklarálásáról 1790. december 24-én.¹⁷³

Azután úgy tettek, mintha az egésztől megfeledkeztek volna, és az 1791: XV., valamint a LXVII. tc.-ben elrendelték, hogy a *regnicolaris deputatio* készítsen törvénytervezetet a sajtó szabadságáról. Az 1793. július 25-én kelt helytartótanácsi rendelet azonban már – az 1599: XLV. tc.-re (!) való

171 A teljes címek: *Der entlarvte Priester, vielleicht noch zu rechten Zeit für Ungarns Landes Väter aus der Trenck Feder und Herzen*, illetve: *Billanz zwischen des Monarchen und der Kirchen Gewalts, wie sie der Trenck abwägt*.

172 MNL OL, Helytartótanácsi iratok, Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1790. Fons 1. pos. 57. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból. 1780–1867*. Budapest, Gondolat, 1985.

173 Vö. PRUZSINSZKY Sándor: *Ürményi József*. Budapest, Akadémiai, 1990. 187–190.

hivatkozással – egyértelműen királyi jognak nyilvánítja a könyvvizsgálatot, és büntetőeljárással fenyegeti mindazokat, akik ez ellen cselekednek (megfeledezve arról, hogy az 1791: XII. tc. szerint a törvényhozást a rendek és a király közösen gyakorolják, s büntetőtörvény más úton nem alkotható.)

Nagy a felzúdulás, a megyék egymás után terjesztik fel tiltakozó felirataikat. Kizártnak tartják, hogy a sajtó ügye királyi felségjog lehetne. Nógrád vármegye 1793-as, a helytartótanácshoz intézett feliratában ezt olvashatjuk: „A könyvek cenzúrázását a törvény határozza meg. Az országgyűlés semmi mást nem tilt, mint a közbékét és nyugalmat, valamint a jó erkölcsöt sértő munkákat. Az eltérő vélemények kiküszöbölésére és a közlési szabadság biztosítására tudós férfiak véleménye döntsön, akik senkit el ne nyomjanak, a lelkiismereti szabadságot ne korlátozzák, hanem úgy járjanak el, ahogyan a nemzeti művelődésnek, a szellem tökéletesedésének, az erények gyakorlásának az legjobban javára válik.”¹⁷⁴

Még jellemzőbb a nemesi ellenzék cenzúraellenes természetjogi érvelésére: „A természet, jussa lévén hozzá, nyomozza az igazat. És az igazság, szabad jószág lévén, szabadon akarja azt adni, venni. Így, később, s hamarabb felnyitja béklyogoztatott szeméit az emberiség.”¹⁷⁵ E gondolat kifejtése szerint nem ismerhető el, hogy a sajtóügyek szabályozása királyi felségjog lehetne. A felségjogok a társadalmi szerződésen alapulnak, tehát a királynak is csak annyi joga van, amennyit a nemzettel kötött szerződése kifejezetten ráruház. S mivelhogy a hazai törvények a sajtószabadságról eddig nem rendelkeztek, ebből az következik, hogy e tárgykör szabályozását a *nemzet* fenntartotta magának. Különbösen is: a gondolatszabadság és a gondolatközlés szabadsága emberi jog, amelyről lemondani nem lehet, az erősebb minden tételes jognál.¹⁷⁶

6.4.5. Kiknek kell a körmére nézni?

Joggal írhatta tehát még 1793 áprilisában Batsányi János a kassai városvezetésnek, amikor az általa szerkesztett *Magyar Museum* egyik kötetét (s benne a híres nyolcsoros: „Vigyázó szemetek Párisra vessétek!”) Riethaller Mátyás, a Központi Könyvvizsgáló Hivatal cenzora elkobozta: „mind a természetjog, mind a hazai jog sérelme nélkül nem kobozhatják el tőlem.”¹⁷⁷ A hatályos pozitív jogot egyébként jól ismerő költő bízott abban, hogy a vers még „belefér” a vármegye által is deklarált toleranciába. De tévedett. A helytartótanács a császárhoz terjesztette fel a költeményt s nemhogy cenzori engedély, de a szerző hivatalvesztése lett a vége. Mi több: „veszélyes elemnek” nyilvánították, akit a helytartótanács 1794. február 18-án a kassai magisztrátus „felügyelete alá” helyezett, ami állandó megfigyelést, az életmód s a levelezés ellenőrzését jelentette. A helytartótanács „ingerküszöbe” tehát meglehetősen alacsony volt – éppen a franciaországi eseményekre való tekintettel. Az udvar kezét pedig nem kötötte meg cenzúrárt korlátozó hazai törvény.

Egy 1792. augusztus 31-én kelt rendelet előírja, hogy minden olyan kéziratot, amellyel szemben a helyi cenzor fenntartással élt, a helytartótanács útján az uralkodó elé kell terjeszteni – akkor

174 MNL OL, Helytartótanácsi iratok, Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1793. Fons 1. pos. 208. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

175 Gömör megye 1793. szeptember 9-i felterjesztése a helytartótanácsához. Idézi: BENDA Kálmán: A magyar jakobínusok iratai, Budapest, Akadémiai, 1957. I. 84/b. sz., 942.

176 Alsóházi Írások, 18. sz. In: FRANKÓI Vilmos (szerk.): Magyar Országgyűlési Emlékek. 1–12. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1874–1917.

177 MNL OL, Helytartótanácsi iratok, Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1793. Fons 6. pos. 1–24. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

is, ha a helyi döntés ellen a szerző nem élt panasszal. (A gyakorlatban a felterjesztés többnyire a helytartótanácsi határozattal együtt történt meg.) A cél nemcsak az egységesebb cenzúrahatósági gyakorlat biztosítása volt, de nyilvánvalóan az is, hogy a legfelsőbb szervek áttekintést nyerjenek a renitens szerzők személyéről, magyarul: mindig képben legyenek, hogy aktuálisan kik azok, akiknek „a körmére kell nézni”. Bécs nyilván abból indult ki, hogy a helyi cenzor még tévedhet egy-egy gondolat veszélyességének a megítélésében, de a legfőbb hatalom sosem téved abban, hogy a kritikusan gondolkodó ember önmagában hordozza a veszélyt. (Jó példa erre a „veszélyes emberek listája”, amit II. Lipót személyesen állított össze egyes kijelentéseik alapján a magyar közélet szereplőiről, fia, Sándor Lipót nádor részére: *Die Calculation der Menschen, 1791.*)¹⁷⁸

Ez a visszacsatlakoztatást szolgáló eljárási szabály mellesleg igen alkalmas volt arra is, hogy a gyakori aktatologatás közben egyes, szerzőjük vagy tartalmuk miatt különösen problémás kéziratok esetleg „elvesszenek” a szolgálati út elágazásai során. Így járt például Bessenyei György ma már rekonstruálhatatlan két műve is: *A kedvetlen okos* című vígjáték és a *Podrozkotz krónikája vagy a Gorgóniai Szarándok* című szatirikus egyházkritikai írás. (Ez utóbbinál szinte biztosra vehető, hogy a hatóság „biztonságtechnikai” okokból tüntette el, lévén, hogy a helytartótanács felterjesztésére a művet a kancellária 1792. december 3-án amúgyis betiltotta, mivel az többek között „a túlvilági élet jutalmát és a halhatatlanságot kétségbe vonja és tagadja az isteni gondviselést” és azt állítja, hogy „A vallás az ember természetét nem befolyásolja jobban, mint a ruhája színe a megjelenését.”)¹⁷⁹

6.4.6. Baj van Goethével – és a békákkal is

1794. április 28-án Riethaller Mátyás, a Központi Könyvvizsgáló Hivatal főcenzora ezt jelentette a helytartótanácsnak: „Két könyvecskét kaptam rövid úton a pozsonyi Weber nyomdájából, el is olvastam őket. Az egyik: *Sztella*. Dráma öt felvonásban azoknak, akik szeretnek [...]. A másik: Édes Gergely enyelgései, avagy időt töltő tréfás versei. Az elsőről nincs más mondanivalóm, mint hogy a dráma utolsó felvonásában előforduló bigámia miatt, amiben a felek megegyeznek, a mi színházaink nem adhatják. – A második könyvecske esetében nem oszthatom a helyi revizor könnyelmű ellenőrzését, mégpedig a második oldal miatt, ahol a békák azt brekegik: *Urak a Papok, a Papok! oh rak! rak rakd-ki: beh korhely Urak!*”

A helytartótanács a két felette kényes témában nem mer saját szakállára dönteni, felterjeszti az ügyet Bécsbe, a kancelláriához. A kancellária kissé nagyvonalúbb volt: a *Stella* előadását – „annak törlésével, hogy Isten megengedi a bigámiát és azt egy vikárius jóváhagyja” – engedélyezte. Édes Gergely művéből pedig a „korhely Urak” kitétel kellett kihúzni. A merész békák klérusellenes társadalomkritikája: „urak a papok” – valószínű, hogy csak a magas grémium pillanatnyi szórakozottsága folytán – benne maradhatott a nyomdába kerülő szövegben.¹⁸⁰ (S így hagyományozódhatott át Mikszáth *Különös házasságának* híres zárómondataként!)

178 MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926. 443.

179 Riethaller Mátyás budai főcenzor véleménye. MNL OL. Helytartótanácsi iratok, Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1792. Fons 45. pos. 1–4.

180 Később, 1816. április 8-i dekrétumával a kancellária megtiltotta a revizori hivataloknak, hogy Goethe műveinek külföldi kiadásait Magyarországon forgalmazzák. Ezt a helytartótanács később úgy pontosította, hogy az összes műveknek csak Strausz Antal bécsi nyomdájában készült kiadása megengedett, minden más behozatala tilos. Forrás: MNL OL Helytart. Iratok, 1817. 2/21. sz.

Ami a színházakat illeti, 1795 után a helytartótanács kialakította azt a szabályt, hogy csak azokat a színműveket szabad Magyarországon előadni, amelyeket Bécsben is játszanak, és csak abban a formában, ahogyan ott kerülnek színre – kivéve, ha a színház be tudta bizonyítani, hogy a Monarchia területén valahol másutt működő színház már játszotta a darabot. Az évad elején a színház felterjesztette a helytartótanácsához az évadban tervezett bemutatóit s a cenzor ezt a listát összevetette a bécsi tilalmi listával is: ha a darab ebben szerepelt, vörös tintával egyszerűen kihúzta vagy kipipálta, úgy küldte vissza a jegyzéket a színháznak. Új darabok bemutatása esetén roppant körülményes vizsgálat döntötte el, hogy a színmű megfelel-e a hágelini elveknek. A kisebb vándortársulatok azonban többnyire túltették magukat mindenféle engedélyen: nehezen voltak utolérhetőek, hisz néhány előadás után rendszerint továbbálltak, a megyei igazgatás pedig, törvénytelennek tartva a cenzúrát, nem lépett fel ellenük.

6.4.7. *Kálmán király nem lehet ingerült*

A levéltári források azonban arra utalnak, hogy a budai cenzori hivatal és a helytartótanács már 1795 előtt is alkalmazta – II. József után továbbra is töretlenül érvényesnek tekintette – a hágelini normákat. Dugonics András *Bátori Mária* című sikerdarabjából ugyanis a cenzor – arra hivatkozva, hogy imádkozás, szentkép nem szerepelhet színpadon – törölte azt a jelenetet, melyben Mária a Boldogságos Szűz képe előtt könyörög. Kifogás alá esett a törvénytelen gyermekek szerepeltetése, és Kálmán király párbeszédeinek „ingerült” hangneme is.¹⁸¹

6.4.8. *Cenzúra és recenzúra*

Említettük már, hogy a felvilágosodás szellemétől való félelem az udvart arra szorította, hogy egy idő után a II. József alatt átengedett könyvek egy részét is kivonja a forgalomból, újabb cenzúrázással. E célból állította fel Ferenc 1803-ban az úgynevezett recenzúráló bizottságot (*Rezensurierungs-Kommission*). A bizottság munkája majd két évig tartott. Eredménye: az 1791 előtt engedélyezett könyvekből több mint 2500 művet utólagosan betiltottak. Minden egyes ilyen, még forgalomban lévő könyvről tudni akartak. Ezeknek katalógusait az 1805. július 5-i dekrétummal küldték meg a helytartótanácsnak.

A könyvkereskedőknek bevallást kellett készíteniük a boltokban, raktárakban még megtalálható példányokról, azokat, kártalanítást ígérve, bevonták. Aztán 1807-ben újabb rendelet jött: mégis megengedik a még be nem szolgáltatott példányok árusítását, „oly egyéneknek, akiknek nevelése, állása és jelleme biztosítékot nyújt”. Az ilyen „jó vevőknek” nyilatkozatot kellett aláírniuk, kötelezve magukat: a könyvet senkinek sem engedik át. Egy újabb rendelet gondoskodott arról is, hogy ha egy ilyen könyv tulajdonosa meghal, a könyvet „le kell foglalni”. A könyvek forgalomképességének efféle, már az akkori magánjoggal se összeegyeztethető

181 Persze az is írthat az írónak, ha a cenzor okos. Madarassi cenzor például ezt írja a műről felterjesztett jelentésében: „Azt mondja a szerző, hogy a békességhez és engedelmességhez szoktatott nép azért hajlik, mert ostoba, értelemmel, ügyes mesterkedéssel le lehet igázni, s a nagy kivérvések után mindig szabadulásnak érzi a jármot.” Nem szabad megkockáztatni, hogy „a négykézlás” emberek közül bárki is beletekinthessen az elé tartott tükörbe – figyelmeztet a lényeglátó cenzor. Forrás: MNL OL. Helytartótanácsi iratok. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1804. Fons 8. pos. 3–5. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

korlátozása (*erga schedam*) kedvelt módszere volt a cenzúrának a revizori hibák utólagos korrigálására más alkalmakkor is – például Fessler elkobzott történeti művénél (*Geschichte der Hungarn und ihrer Landsassen*). Erre, mire 1808-ban elkobozták, már sok előfizetőt gyűjtöttek, de a kassai revizor csak 1824-ben vette észre, hogy a bécsi tilalmi listán szerepel, s a mű leszállítása addigra már a hatodik köteténél tart!

6.4.9. Az alig művelt átlagolvasó értelme

1805. október 22-én I. Ferenc utasítására a kancellária újabb leiratot bocsát ki, amely szerint a cenzorok közérdekű tartalom esetén nem dönthetnek a kinyomtatási engedély tárgyában önállóan, hanem mindenkor felsőbb utasítást kell kérniük a helytartótanács útján. Berzeviczy Gergely bankjegyekről, termény- és húsarokról írt, tisztán közgazdasági tárgyú műve (*Uiber Bank Zettel, Frucht- und Fleisch-Preis – ein Fragment*, 1806) fennakad emiatt a cenzúrán. Tanulságos az elutasítás kancelláriai indoka: „A kéziratot nem lehet kiadni, mert a szerző fejtegetései a bankjegyek árfolyamának a nemzeti iparra való kihatásáról nincsenek az alig művelt átlagolvasó értelméhez szabva.”¹⁸² Talán attól félt a hatalom, hogy az alig művelt átlagolvasót Berzeviczy műve túlzott mértékben készletti gondolkodásra? Nyilván abból indultak ki, hogy a gondolkodás soha, még ártalmatlannak látszó közügy esetében se szül jó vért egy abszolutista kormánzatnak.

6.4.10. A javíthatatlan Bánk bán

Némileg különleges eset Katona József *Bánk bánjának* 1819-es megcenzúrázása. Mint ismeretes, a budai cenzor a dráma pesti bemutatását (a fehérvári vándortársulat vendégjátéka alkalmából) nem engedélyezte – kinyomtatását azonban igen. „Bánk bánom nem engedődött meg az előadásra, hanem csak a nyomtatásra – miért? Királynégyilkolás végett? Vagy hogy helyel-hellyel az érző ember keserűen felszólal? Nem! Csak azért, mivel Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házét” – ismerteti maga Katona a cenzori határozat lényegét.¹⁸³ A cenzorral való vitájában ő úgy vélte, Bánk tettét menti a hágelini cenzúraelvek szempontjából, hogy nádorként, a király helyetteseként, s így mint a királynéval egyenrangú személy követte el. Csakhogy a cenzor értelmezésében éppen az volt megengedhetetlen, hogy egy nemzeti sérelmeket megfogalmazó alattvaló a királynégyilkossággal emelkedik túlságosan magasra. (Katona sérelmezte, hogy miért nem csak egyes szövegrészek átírását írták elő, de e tekintetben a cenzor előírászerűen járt el, hiszen a hágelini normák szerint, ha egy darabnak már a tárgya kifogásolható, mindenestül el kell utasítani, részletei javíthatásával sem lehet segíteni rajta.)

Sedlnitzky rendőrminiszter főcenzori szimatával azonnal megérezte a Bánk bánban rejlő gyúanyagot, s kabinet-felterjesztésében kikelt az ellen, hogy szövege könyvalakban megjelenhetett: „Nemcsak a dráma tartalma, hanem egyes részletei is alkalmasak arra, hogy a magya-

182 MNL OL Helytartótanácsi iratok (Htt.), Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1806. Fons 27. pos. 1–3. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

183 Idézi: TARNAI (1913) i. m. 104–105.

rok gyűlöletét a német fejedelmek, s általában a németek ellen lángra lobbantsa, fejlessze, táplálja. Nyilvánvaló, hogy az ilyen írók vakmerő törekvéseikben mindjobban megerősödnek, ha szigorú és megfelelő cenzúrával nem vetnek gátat azoknak. A magyar cenzúra Budán ezt nem teszi meg.¹⁸⁴ A Bánk bán kiadásának esetét Sedlnitzky rendőrfőnök nem tartotta egyedinek, ezért a Polizei- und Zensurhofstelle hatáskörének kiterjesztését javasolta a Magyarországon megjelenő nyomtatványok rendszeres bécsi felülvizsgálatának lehetővé tételére: kötelezzék a magyar cenzúrahivatalokat, hogy a magyar kancellária útján (a helytartótanács mellőzésével!) kötelezpéldányt terjesszenek fel az általuk átengedett kéziratokról. Ez nem történt meg: a helytartótanács – amely nem-hivatalosan Bécs legtöbb kívánságához igazodott, hivatalosan viszont igyekezett szigorúan alkotmányos benyomást kelteni – kivédte a vészes propozíciót.

6.4.11. *Hasznos vakság*

*„A Község fejében volt ez hasznos vakság,
Hogy orrát foghassa meg az hatalmasság.
Mert az ostobaság maga is kívánnya,
Hogy előtte legyen felszentelt bálvánnya.”*

Így ír Bessenyei *A természet világa* című verses társadalomfilozófiai művében, és úgy véli: „három-négyszázezer törvényes gyilkosok” uralják a világot. „A szöveg itt nemcsak az ókor zsarnokaira, hanem minden korok és idők uralkodóira és valamennyi vallásra egyaránt vonatkozik [...]. A kézirat államellenes elemeket tartalmaz!” – hördül fel erre „az írók barátjának” titulált Madarassi Ferenc cenzor¹⁸⁵ és csak természetes, hogy a mű ezután, nem látva nyomdát, több mint száz évre eltűnik.

6.4.12. *Karó farkán tarvarjú*

Decsy Antal miskolci ügyvéd *Istoriával és Phylosophiával elegyes Elmélkedés az Borsod Vármegyei Elefántrul* című kéziratában – annak ürügyén, hogyan kerülhetett Afrikából Borsodba az az elefánt, amelynek csontjai a vármegyeházakapujára voltak felszegezve – azon elmélkedik: miért van az, hogy hazánk lakosai megelégednek a „borral, búzával, szalonnával”, s a „csiga-biga, sárkány és elefánt tetemek” bibliai vizözön-magyarázatával? Miért, hogy a tudományok felé forduló ember a Tisza mentén „oly ritka madár, mint karó farkán tarvarjú?” Mátyás király, ha most feltámadna, idegen volna Budán és Pesten – panaszolja s ez már elég a kassai cenzúrahivatalnak ahhoz, hogy a felvilágosodás csendes szeretetét éreztető írás kinyomtatását – a helytartótanács jóváhagyásával – 1817-ben megtagadja. Indok: „elterjesztéséből csak gúny érné a megyét”¹⁸⁶ A „hasznos vakság” témájának érintése tehát megengedhetetlen, történjék az bármily szerény tónusban is. A felvilágosodásnak még az emléke is süllyedjen el a tompa hallgatásban!

184 Idézi: BIBL (1927) i. m. 343.

185 MNL OL. Helytartótanácsi iratok, Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1806. Fons 27. pos. 1–3. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

186 MNL OL Helytartótanácsi iratok. 1817. 4/53.

6.4.13. A tájékozatlanság lényeges feltétele a jámborságnak

A „hasznos vakság” fenntartása az újságok terén is fő motívuma a ferenci sajtópolitikának. Az uralkodó 1820. január 11-én kelt rendelete kitiltja az országból az egész külföldi hírlap-irodalmat. (Egyetlen lap: az *Augsburger Allgemeine Zeitung* kivételével.) Ez már végképp sok volt. A magyar törvényhatóságok mintha felébredtek volna: heves panaszáradatukból ezúttal Bars megyének a nádorhoz intézett előterjesztése szólt a lehangosabban: „Elhisszük, hogy az aggálykodó censura, melynek kíméletlen járma alatt irodalmunk nyög, eddig hasznára volt ő felsége államainak, nem tagadjuk azt sem, hogy a kor eseményeiben való tájékozatlanság, melyért politikai sajtónknak oly nagy köszönettel tartozunk, lényeges feltétele volt a békének és a jámborságnak: de kérdés, hogy az érettebb elme elbírja-e ezt a nyomást, hogy a felnőtt embert is oda kell-e kötni a bölcsőhöz, melyben zsenge ifjúságát ringatták? [...] Ezt a nemzetet, melynek érzületeit tükörként láthatjuk törvényeiben, mégis oly kevésre becsülik, hogy egy-egy újságlap által veszélyeztethetőnek vélik szilárdságát!”¹⁸⁷ Bars megye vezetői fején találták a szöveget: az udvarnak azt sugallták reflexei, hogy minden politikai hír mögött veszélyes tartalom rejlik.

6.4.14. A veszélyes színházi hidra

Méginkább állt ez a színházzal kapcsolatos dolgokra. A Pesti Magyar Színház (1840-től Nemzeti Színház) 1837-es megnyitása alkalmából Pest vármegye emlékérmét akart veretni. Az érme egyik oldala a hidrát legyőző Herkulest ábrázolta volna, „Akadályon győz az erény” felirattal. Az érmék forgalomba hozatalának engedélyezése a bécsi *Hofkammer in Münz- und Bergwesen* nevű kormányhivatalhoz tartozott, amely az iratokat véleményezésre áttette a budai cenzori hivatalhoz. Ilymód az ügy felkerült Sedlnitzky rendőrfőnökhöz, akit megriasztott a hétfejű hidra. Ezt írta az előterjesztésre: „Az ábra kapcsolata a mellette lévő felirattal olyan jelentést sugall, amelynek valódi értelmét nem lehet félreérteni, ezért nem tanácsos engedélyezni.”¹⁸⁸ A dolog ennyiben maradt, az érme nem került forgalomba. A cenzor-lélektant ismerve nem meglepő, hogy a rendőrfőnöknek a hétfejű hidráról csakis a saját kormánya juthatott eszébe.

6.4.15. Rágalma az észnek

1840-ben a cenzúrát átszervezik: „önálló” magyar cenzúrát hoznak létre – ami annyit jelent, hogy a bécsi cenzuraközpont döntéseihez való elvi kötöttség megszűnik. Ez persze nem változtat az uralkodó legfőbb felügyeleti és utasítási jogán, mely változatlanul a magyar kancellárián keresztül éri el a helytartótanácsot. A helytartótanácson belül az új – másodfokú – cenzúrahatalóság hivatalos neve: Könyvbíráló Főhivatal, amely 1840. július 24-én kezdi meg működését. (Másik, külső használatra szánt neve: „tanulmányi bizottmány”). Új működési szabályzatot is kap (*Instructio pro Universis Rem Censurae et Revisionis Librorum*), amely szerint a cenzúra feladata a keresztény és minden bevett vallás védelme, a király személyének, az alkotmánynak

187 Idézi: SASHEGYI (1938) i. m.

188 Idézi: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története II. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*. Budapest, Magyar Törénelmi Társulat, 1938.

és a felsőbb utasításoknak tiszteletben tartása, az erkölcstelenségek, rágalmazások és „kuruzsló mesterségek” üldözése. Ebben semmi új nem volt, legfeljebb a szabályzat azon kitételében, miszerint a cenzornak vigyáznia kell, hogy „az olvasók elméjében téves eszméket ne ébresszenek”.

A szabályzat kétség kívül lehetővé tett bizonyos könnyítéseket. A történelmi témájú szövegek közlését például csak akkor kellett megtiltani, „ha azok a jelen idők, alkotmányok s főnnálló közrendeletekre vonatkozó politikai okoskodások szövéására használtatnak”.¹⁸⁹ Az „okoskodások” negatív politikai jellegének megítélése viszont teljesen a cenzor „ingerküszöbén” múlt. Az új hivatal már hármastagolós katalógusok alapján dolgozott (kétes, megengedett, ill. tilalmas könyvek), és a cenzoroknak sokkal nagyobb egyéni döntési jogot biztosított a korábbinál – viszont felelőssé tette őket a betiltott kiadványok útjának ellenőrzéséért, azok begyűjtéséért is. A hivatal minden újonnan induló lapot „alaprajz” vagy „előrajz” benyújtására kötelezett: ilymód kellett meghatározni saját működésének irányelveit. Szigorúan tilos volt ugyanis közölni bármit, ami „az alaprajzilag kiszabott hatáskörén túlterjeszkedik”.

Az új Hivatal tüzkereztségét a Kossuth szerkesztésében megjelent *Pesti Hírlap* jelentette, mely a cenzúra számára kemény diónak bizonyult. „Rágalma az észnek, a pénznek, az értelemnek, rágalma mindennek, ami Istennek kedves, ember előtt jó”¹⁹⁰ – lapjában így „köszönti” Kossuth a nemzeti cenzúrát s ez rögtön megadja az alaphangját a Hivatal és a nemzeti haladást, liberális polgárosodást képviselő orgánum konfliktusainak. Nincs olyan lapszám, amelynek kefelevonatában a cenzor (a hírhedt Havas József, 1796–1878) kivétel nélkül ne találna, de a tanulmányi bizottmánynak írt egyik jelentéséből kiderül: tehetetlen Kossuth lapjával szemben. Csonkításai semmit sem érnek – írja –, ha minden veszélyes gondolatot kihúzna, csak fél ívre való maradna a lapból... Pedig egész vezércikkeket is kihúznak, főleg az adózás és a közös teherviselés, a választójog kiszélesítése, a vámkérdés és a nemzeti függetlenség témakörét tárgyalókat. Ilyenkor ez áll a cikk helyén: „Hatalmunk körét haladó akadályoknál fogva Vezércikket nem adhatunk” (48. szám, 1841. jún. 16.). A Kossuth-féle *Országgyűlési Tudósítások* óta kettőzött figyelemmel történik a diétai beszámolók cenzúrázása: előbb a pozsonyi cenzor vizsgálja át a beszámoló kéziratát, ennek alapján készül Pesten a kefeleenyomat, s a budai cenzor ezt engedélyezi.

1842-től a cenzorok magyarul adják meg a nyomtatási engedélyt. Az évszázados latin (*non imprimatur*)ból a Hivatal ilyen szóvirágokat fakaszt: „a nyomtatástól elmozdítatik”, „kihagyván a kihagyandókat nyomathatik”, „megváltoztatván a megváltoztatandókat nyomathatik”, „kihagyván a lerovottakat nyomathatik”. Kossuth főszerkesztése idején „az irtózatos emberfajta” – ahogy a cenzorokat nevezi – a lap 7 számából húz ki több hasábos vezércikket, kb. 10%-ából fontos cikket és mintegy 35%-ából kisebb cikket, vagy egy-egy cikkből fontos gondolatot. De hiába: a Kossuth szerkesztette szövegekben minden kiirtott gondolat tucatnyi új helyen, új alakban bukkant fel.

6.4.16. A Marseillaise és a népbuhtítás

1840. december 9-én az uralkodó szigorú hangú leiratban utasítja a kancelláriát egy kényes ügy haladéktalan kivizsgálására: október 28-án – Nagy Ignác *Vendégszerep* című darabjá-

189 Idézi: FRANK Tibor: Liberális cenzor Metternich Magyarországon: Reseta János. *Századok*, 2003/5.

190 Idézi: VISZOTA Gyula (szerk.): *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Budapest, Vizyota, 1930. 835.

nak előadása után – Bihari Mihály cigányzenekara közkívánatra a Marseillaise-t játszotta a színház színpadán! Válaszfeliratában a kancellár mentegeti a Központi Könyvvizsgáló Hivatalt, melyet szerinte nem terhel mulasztás a gyűjtő hatású darab színre engedésében, mivel a színdarabok cenzúrázása a városi rendőrség helytartótanácsi referensének (a helytartósági titkárnak, mint „színügyi előadónak”) a hatáskörébe tartozott. Másrészt igyekezik a dolgot a nádorra kenni: mikor a nyomtatott színlap a kezébe került, ő a nádorhoz fordult, aki azonban úgy vélekedett, hogy a betiltás még nagyobb feltűnést keltene.¹⁹¹

Magáról a Vendégszerepről egy névtelen besúgó vizsgálatot elindító titkos jelentése tudósít: „Még a mérsékeltbb ellenzékiek is csodálkoznak az új cenzúrahatóság hanyagságán, amelyet az a Pesti Magyar Színháznak a nemzeti szellemet felgerjesztő tevékenységével kapcsolatban tanúsít, így Nagy Ignác Vendégszerep című vígjátékával. A darab ugyanis nem csak a sorkatonaságot [...], hanem az arisztokráciát, az itt eluralkodó népbutítást és a szervilis bíróságokat is kiszolgáltatja a nézők gúnykacajának.”¹⁹² V. Ferdinánd közbelépésére nemcsak a darabot tiltották le, de Bihari Mihály zenekarát és Veszter Sándor táncosait is kiutasították Pestről.

6.4.17. Félelem a szavak alatt lappangó szellemtől

A hatalom bizalma azonban megrendült a helytartótanács által gyakorolt színházi cenzúrában. 1844. március 31-én az uralkodó ismét leiratot intéz Majláth György kancellárhoz, melyben – nem utolsó sorban az irodalmi titkosügynökök jelentései alapján – különösen Szigligeti *Két pisztoly* című darabja bemutatásának engedélyezését kifogásolja: „Az illemet és a jóerkölcsöt sértő látványdarab”.¹⁹³ Ennek következtében a nádor 1845. március 2-án a színdarabok cenzúrázását is a könyvbíráló hivatalra ruházza, amely szerinte „leg is inkább képes, nem annyira a szavak értelmét, mint inkább az ezek alatt lappangó és gyakran fortélyosan elrejtett szellemet [...] megítélni, s megítélni egyszersmind azon hatást is, melyet a színházi előadásra szánt egy vagy más darab a közönségre gyakorolhat.”¹⁹⁴ A szavak értelmének fürkészése tehát nem elég. A nádori rendelkezés a hagyományos cenzori pszichózisban fogant, és azt a szőr-szálhasogatásra indító félelmet fejezi ki, amelyet a jó cenzornak a szavak alá rejtett szellemmel szemben mindenkor éreznie kell.

6.4.18. Szent László és a paláston ragadó hernyók

Czakó Zsigmondnak, a magyar romantika tragikus sorsú drámaírójának *Szent László és kora* című darabja (1844) a nemzeti érdekeket védő uralkodó és a Róma befolyását növelni szándékozó egyházi személyiségek közötti érdekellentétre épül. A budai cenzori hivatalnak persze nem tetszett ez a téma, és alkalmazva a hágelini normákat, az előadhatóság feltételül éppen a darab mondanivalóját és egyben drámaiságát hordozó, László király és a papság köz-

191 MNL OL Kancelláriai iratok. P. 109/1841.

192 MNL OL Kancelláriai iratok. P. 1040/1840.

193 MNL OL Kancelláriai iratok. 5356/1844.

194 MNL OL Nád. lt. Helyt. 428/1845.

ti feszültség kiirtását írta elő. Minden egyházellenes fordulatot kivesézett a műből, például amikor a Pongrác nevű szereplő így szól a kalocsai érsekhez: „Értjük a czélt: otthon koholt meséd/ Czifra üres beszéd, mely lépre csal./ Király! ne hallgasd meg, mézes szóval/ Palástodon ragadnak a hernyók.” (Nem lepődünk meg, hogy Pongrácnak ezek után el kellett tűnnie a darabból...)

Továbbá még László királynak sem szabadott más koronás főket bírálnia. Ezeket a szavait: „Csatára híni fel a földszínét,/ Legyőzni elpuhult királyait,/ És megalázni annyi zsarnokot”, a cenzor piros ceruzája így puhította fel: „Csatára híni fel a földszínét, / És megalázni annyi büszke fajt”. Az 1844-es bemutatót így a cenzúrának sikerült megakadályoznia. A tíz évvel későbbi bemutatóhoz a címlapon, a szereplők jegyzékében és további öt lapon felsorolt törléseket kellett a Nemzeti Színháznak végrehajtania. Csechall cenzor a címet is megváltoztatta: Szent Lászlót lefokozta *Első Lászlóvá*, s piros plajbásza nyomán a pápa bíboros követei „római lovagokká” változtak.¹⁹⁵

6.4.19. *A magyarosan bizánci rengeteg*

Czakó *Leona* című, a jó és a rossz társadalmi és magánéleti ellentmondásait filozófikusan boncolgató drámája (1846), ha lehet, még nagyobb feszültséget keltett. A budai cenzúrahivatal nem engedélyezte a bemutatást. A betiltás indoklásának lényege: 1. a darab a jelenben játszódik, egy keresztény államban, 2. súlyosan vallás- és államellenes. Ennek ellenére a mű nyomtatásban is megjelent, holott az akkori gyakorlat szerint a játszhatósági engedély megtagadása egyben a kinyomtatási tilalmat is jelentette. Az 1845. november 1. és 1846. november 1. között megjelent sajtótermékekről készült jelentés szerint a *Leona* „támadás a pozitív hit és minden államrendi intézmény ellen, olyannyira, hogy a pesti fiatalságnak is erős volt”.¹⁹⁶

A jelentés alapján V. Ferdinánd vizsgálatot indít az ügyben: tisztázandó, hogyan kerülhetett sor a veszélyes szöveg kinyomtatására? Végül a mű csak úgy volt bemutatható, hogy a szerző „Bizánc környékén egy vad rengetegbe” tette át a cselekményt, idejét a 14. századra, a szereplők magyar neveit idegenes fantázianevekre változtatta, a címszereplő nem lehetett apáca, szerzetesek nem hajthattak végre rajta büntetést, nem lehetett szó „a zsarnok homlokáról”, és így tovább...

6.4.20. *Arcképet is csak katalógus után*

A képzőművészeti alkotások bírálatánál – nem lévén kifejezetten Magyarországra alkalmazott központi rendelkezés – a cenzorok az 1795-ös cenzúrendelet intencióját alkalmazzák, miszerint „az éretlen, gyámoltalan nép szívét és fejét” meg kell védeni „a rettentő fantázia bűnös szüleményeitől”. Miután a *Generalverordnung* 6. pontja szerint ez a képzőművészeti alkotásokra is vonatkozik, Drescher Frigyes a Központi Könyvvizsgáló Hivatal cenzora megállapítja, hogy özvegy Teleki grófnének a *Felső Magyar Országai Minervában* litográfia alapján megjelent arcképe „korunk igényeinek nem felel meg”. Ez cenzori műnyelven azt jelentette,

195 DÖRGŐ Tibor: *Czakó Zsigmond és világhírtelmező drámái*. Budapest, Napkút, 2004. 86–87.

196 Idézi: DÖRGŐ: i. m. 152.

hogy a litográfus rajzolata a cenzor értelmezése szerint eltért a bécsi katalógusétól, „amelyben korunk tekintélyes férfainak és nagyasszonyainak arcképei a valóságnak megfelelően láthatók”.¹⁹⁷ A valóságot – itt az emberi arcot – nehogy az éretlen, gyámoltalan nép fantáziáját „bűnös szülemények” gyártására indítsa –, csakis egyfajta katalogizált ízlés szerint lehet ábrázolni. Más szóval: csak a katalógus valósága létezik.

6.4.21. *Hitelt érdemlő, de kártékony tájékoztatás*

Ezt a kifejezést Havas József, a helytartótanács főtanácsnoka, később a Pesti Hírlap cenzora „alkotta meg”, annak kapcsán, hogy a *Jelenkor* című lap 1841. január 7-i számában valós hírt közölt arról, hogy a pesti városi tanács mulasztásából a zajló Duna jegén két személy vesztette életét. A hír igaz, írja Havas a Központi Könyvvizsgáló Főhivatalnak. „Ez azonban nem menti fel a cenzort a felelősség alól. Nem szükséges minden megtörtént eseményről írni, a hitelt érdemlő, de kártékony tájékoztatásokat a felsőbb kegyes utasítások és egyéb rendelkezések értelmében mellőzni kell.”¹⁹⁸

6.4.22. *Veszélyes közhelyek*

Táncsics Mihály 1833-ban *Magyar és német beszélgetések* címen német nyelvoktató könyvet írt. 1848 márciusának emblematikus alakja a nyelvgyakorláshoz efféle példamondatokat írt bele a könyvbe: „Azon ország vagy nemzet, amelynek törvénye idegen nyelven van írva, boldogtalan!” Vagy: „Minél nagyobb a nemesek szabadsága, annál nagyobb a jobbágyok szolgasága.” Még jobb: „A temetőben nincs a nemes és nemtelen, a császár és koldus koponya közt különbség.”¹⁹⁹ Schmidt György pesti helyi cenzor, egyetemi tanár megadta a kinyomtatási engedélyt, de ezek a közhelyek a magasabb fórumokon kiverték a biztosítékot. Főleg a koponyahasonlat bizonyult hatásosnak: egészen a bécsi Hofstelléig eljutott és megalapozta a szerző rebellis-hírnevét. A kinyomtatott példányokat az egész országban négy éven át nyomozták, és mindenütt elkobozták. „A rosszul instruált cenzor” ellen a helytartótanács és az egyetem is vizsgálatot indított. Alighanem ekkor hangzott el először az elkövetkező politikai kurzusokban e megszállott igazmondóra aggatott állandó jelző: „a bolond Táncsics.”

6.4.23. *A hatóság rendezi sorait, avagy Murphy törvénye*

1830 után a hazai cenzúra hatékonysága romlani kezdett. A Reformor szellemi pezsgése egyre nagyobb mennyiségű kéziratot produkált, amelyet a helyi cenzorok gyakran nem bírtak már időben és a korábbi alapossággal feldolgozni, ezért a helytartótanács 1833 augusztusában országos cenzori értekezleten (*Commissio Gremialis*) tárgyalta meg a cenzúra problémáit. Elhatározták, hogy az addiginál jobban összehangolják a különböző cenzori szervek munkáját,

197 MNL OL Htt., Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1828. Fons 4. pos. 75. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

198 MNL OL Htt., Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1842. Fons 11. pos. 1. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

199 Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m. 236.

„nehogy veszélyesen szabadelvű, sőt szabados döntések születhessenek [...], és a lelkek felett, a lelkiismereti szabadság ürügye alatt szellemi szabadosság legyen úrrá”

Ennek érdekében – az uralkodó előzetesen kiadott rendelkezése alapján – elhatározott, hogy:

- 1) Azontúl „az író, kiadó, végső soron pedig a cenzor is tartozzék büntetőjogi felelősséggel. Ilyesmire hazai törvényeink közül mintául szolgálhat az 1599: XLV. törvénycikk (!).
- 2) „Legyen a Könyvvizsgáló Hivatal kollegiális testület [...]. Kétes ügyekben a cenzorok tanácskozzanak egymással, a felülvizsgálati ügyeket jegyzőkönyvszerűen terjesszék fel.”
- 3) „Csak az egyházi művek cenzora adhasson egyéni véleményt, viszont Pest és Buda helyi cenzora együttesen döntsön: ajánlatos egyetemi tanárok szakvéleményének a kikérése.”
- 4) „Pesten mindig két revizor bírálja el a könyveket, képeket, albumokat és kottákat. Minden végezzenek közösen, újságok ellenőrzését, könyvkereskedések, nyomdák, rézmet-szők látogatását.”
- 5) „Ha vidéki revizorok valamiben nem tudnak megegyezni, a kerületi tanulmányi főigazgatótól, esetleg főiskolai tanároktól kérjenek támogatást.”
- 6) „Minden, ami a köznyugalmat zavarja, tilos: a politikai elvek kifejtését ellenőrizni kell.”
- 7) „A különböző témákat felölelő műveknél ki-ki a maga szakterületét vizsgálja át, ami ezeken túl terjed, azt a tanulmányi főigazgatók elé kell terjeszteni.”
- 8) „A helytartótanács minden ügyben megadja a követendő szempontokat, kivéve azt a néhány ügykört, amelyekben Őfelsége a döntést magának tartja fenn – az államigazgatási és külpolitikai vonatkozásúakat.”
- 9) „A bécsi tilalmi jegyzék szerinti tiltott mű eleve kiszűrendő.”
- 10) „A kéziratok egy példánya maradjon a Könyvvizsgáló Hivatalnál, a pesti és a pozsonyi újságok két példányban kerüljenek a helytartótanács elé.”
- 11) „A Bécsben megjelenő újságokat az Udvari Cenzúrahivatal (a Polizeil- und Zensurhofstelle) ellenőrzi.”

A vezetői értekezlet a helyi cenzorok részére – mintegy „a gyengébbek kedvéért” – külön utasítást is megfogalmazott. Eszerint:

„1. Sem kézirat, sem képzőművészeti tárgy cenzúra nélkül nem kerülhet a közönség elé.

Nézzük, mi az, ami kizárja a nyilvánosságot?

Minden, ami a vallást – a bevett vallásokat – sérti.

Minden, ami az uralkodó, az alkotmány és a közigazgatás ellen szól.

Minden, ami a jó erkölcs ellen vét.

Vádaskodás, rágalmozás, megnevezett személyek elleni támadás.

Minden, ami kuruzslás, az egészség és az élet veszélyeztetője.

A cenzúra a teológiai és – a tankönyveken kívül – a különféle filozófiai munkákat erősen szűrje meg.

A legfőbb ellenőrzés ezután is a helytartótanács feladata, szükség esetén szaklektorok bevonásával.

A Központi Könyvvizsgáló Hivatal cenzorai egymás közt beszéljék meg az ellenőrzött műveket, szótöbbséggel döntsenek, a helytartótanácshoz pedig hetenként felváltva tegyenek jelentést.”²⁰⁰

Az értekezlet tehát a magyarországi cenzúraszervezet működésében a következő változásokat szorgalmazta:

a szervezet további horizontális fejlesztését (tanulmányi felügyelők, egyetemi tanárok bevonása),

kollektív döntéshozatal az első és másodfokú szerveknél, mérlegelési jogkörük egyidejű szűkítése mellett (helytartótanácsi szempontok követése kötelező),

a cenzúrárt megjárt szerzők nyomomonkövetésének lehetővé tétele (a művek egy példánya a hivatalok őrizetében marad),

valamennyi politikai és közigazgatási tartalmú alkotás feletti döntés joga az uralkodó kezében összpontosul.

A változások azonban jórészt csak papíron következtek be, a helyi cenzori munka hatékonysága nem javult: hiányzó személyzet, túlterhelt hivatal, elégtelen infrastruktúra. Úgy tűnik, a hatalom csak a parancsszavakkal nem takarékoskodott, a pénzzel annál inkább. „Murphy törvénye” juthat eszünkbe: „Minden megoldás új problémákat kölykezik.”²⁰¹ 1838 januárjában szervezeti összevonással kísérleteztek: legfelsőbb rendeletre megalakult a Központi Könyvbíráló Testület (*Gremialis Censurae Collegium*), a Központi Könyvvizsgáló Hivatal és a helytartótanács tanulmányi és cenzúra bizottságának egyesítésével. Feltételezhetően a „kisebb költség – nagyobb hatékonyság” irreális elvét igyekeztek érvényre juttatni az összevonással.

6.4.24. Csak semmi boldogságot, semmi szexet!

A XIX. század elejének népszerű egyházi írója, Eckartshausen *Gott ist die reinste Liebe* (Isten a legtisztább szeretet) című imádságos könyvében – a kor némileg pantheista modorában – ezt írja: „Hallok egy belső hangot, ami azt súgja a fülembe, hogy élvezzem az életet! És számos boldogító, eddig sosem érzett érzemény kél szívemben. Szerelmet érzek és baráti vonzalmat, a természet egy gyengéd lény karjába vezet, aki oly hasonló hozzám, de mégse azonos velem, szeretem, barátja vagyok, átölelem és megcsókolom, és érzem az élet boldogságát.” Továbbá: „Istenem, világosítsd meg a fejedelmek szívét, hogy tiszteljék az emberiséget és kíméljék alattvalóik vérét. Hass oda, hogy belássák: szemedben a legkisebb ember is ér annyit, mint egy király.”

Egy Szathmári nevű revizor megtiltotta a könyv behozatalát. Indoka: „E szavak [...] alkalmasak arra, hogy az uralkodó iránti tiszteletet csökkentsék, az engedelmisséget megingassák, a népet a rendeletek megvetésére neveljék – nekünk azonban van egy dekrétumunk 1790. szeptember 13-ról, melynek értelmében hasonló munkák, melyek az uralkodókat megtámadják, át nem engedhetők.”²⁰² Az eljárásban Perényi Imre érseki helynök, mint felkért egyházi szakértő is adott véleményt: „Az ilyesmi az ifúságot mindenféle kicsapongásra és erkölcsi züllesztésre csábítja. Szemérmertlenségre buzdítja a keresztényeket [...]. Óvakodnunk kell attól, hogy a vallásos magyar nép templomaiba a természeti vallás istenének kultusza bevonuljon.”²⁰³ Állásfoglalásának alapjául a szakértő az 1560-as nagyszombati zsinat határozatát nevezte meg, mely megtiltotta a katolikusoknak, hogy eretnek könyveket olvassanak. A kancellária – magáévá téve egy *kora újkori egyházi tilalmat* – utasította a helytartótanácsot (az pedig a Központi Könyvvizsgáló Hivatal), hogy a könyv magyar fordítását „vizsgálja felül” – vagyis

201 Arthur BLOCH: *Murphy törvénykönyve, avagy miért romlik el minden?* Budapest, Gondolat, 1985. 13.

202 Idézi: SASHEGYI (1938) i. m. 78.

203 Uo. 80.

irtsa ki a kifogásolt mondatokat. Amit látunk, mai szemmel félelmetes: a magyar állam világi cenzúrája inkvizíciós szellemi tartalmakat emel precedens értékűvé – a XIX. században!

6.4.25. *A Főhivatal ijedelme*

1843. május 5-én a Könyvbíráló Főhivatal az alábbi, kissé ijedt szövegű levelet intézi a helytartótanácshoz: „Reseta János pesti helyi cenzor átadott egy kéziratot, szerzője Ujfalusy János, a következő címmel: *El lehet-e a Magyar Országai katolikus Papoktól a jószágukat törvényesen venni, s tanácsos-e a Magyar Országai zsidókat polgári jussal felruházni, a Nemességet pedig adó alá vetni?* A Könyvbíráló Főhivatal tiszteletteljes véleménye az, hogy mint ezt már a cím is elárulja, itt olyan kérdésekről van szó, amelyek a törvényhozás előtt és az újságokban is előfordulnak [...], a szerző azonban [...] ezek tárgyalása során méltánytalan, vádaskodó, lázító véleményeket fejt ki. A kézirat kinyomtatásra nem alkalmas.”²⁰⁴ Ebben a kényes kéziratban (szerzője a pesti egyetemen a politikai tudományok tanára) már ’48 márciusának szellői fújdogálhattak. A kézirat már nem lelhető fel – örökre elsüllyedt a Főhivatal aktatemetőjében. Nem csoda: mindegyik cenzor, aki kézbe vette, úgy érezhette: égő paraszat szorongat.

6.4.26. *Amit az országgyűlés tárgyal, ahhoz a népnek semmi köze*

Fabriczy Sámuel ismertető cikket írt Széchenyi *Világ* című művéről a Magyar Tudós Társaság lapjába, a *Tudománytárba*. Ismeretes, hogy e művében Széchenyi több olyan problémát elemez (felekezeti megosztottság, elmaradott közigazgatás, robot és dézsma eltörlése, bíróság előtti egyenlőtlenség, stb.), amellyekkel már a reformországgyűlések is foglalkoznak. A Központi Könyvvizsgáló Hivatal szerint: „Ezek és hasonló közérdekű tárgyakban írt cikkek [...] feleslegesek. Törvénycikkekről, azok megváltoztatásáról, megfogalmazásáról, ország és népe ügyeiről az országgyűlés és a többi törvényhozó szerv hivatott dönteni [...]. Ezekről a törvénycikkekről az országgyűlés jelenleg is tárgyal, és senki más ezekbe beleszólni nem hivatott.”²⁰⁵ A kancellária ezt a nézetet osztotta és a cikket betiltotta. Jelszó: hogy jön a nép ahhoz, hogy az ország és a nép ügyébe belekotnyeleskedjen?

6.4.27. *Mély alázattal kitörültsenek – kis hivatali magyar 1845-ből*

Heckenast Gusztáv kinyomtatási kérelmet adott be a helytartótanácshoz Kölcsey Ferenc országgyűlési beszédeinek kiadására. A helytartótanács megkeresésére a Könyvbíráló Főhivatal szakszerű véleménye így hangzott: „E kegyelmes-kegyes meghagyás következtében az említett kézirat szabály szerinti könyvbírálat alá vettétvén, nem késik ezen engedelmes Középponti Könyvbíráló Szék [...] azt Heckenast Gusztáv folyamondványának visszacsatolása mellett fölmutatni e következő mély alázatos megjegyzéssel: miszerint annál fogva, minthogy

204 MNL OL Htt., Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1843. Fons 10. pos. 30. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

205 MNL OL Htt., Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1835. Fons 7. pos. 75. és Fons 10. pos. 23. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

ezen engedelmes Középponti Könyvbíró Széknek e tárgyban tett előbbi felterjesztéseiben vitatott abbeli elve, mintha országgyűlési beszédek általában, s így a kérdéses gyűjtemény is rendes könyvbírálat tárgyául nem szolgálhatnának – a közbejött s főnebb magasztalt kegyelmes-kegyes intézvényel (sic) e Középponti Könyvbíró Széknek tudtára adott legkegyelmesebb kir. rendelvény által megdöntetett, mi pedig egyébiránt ama beszédek általános irányát és tartalmát illeti [...], a többször nevezte beszédgyűjteményt nyomtatásra kegyesen felszabadíthatandónak mély alázattal véli, oly módon mégis, hogy az alább elősorolt s egyébként a kéziratban vörössel jelölt helyek és kitételek eleve kitörültessenek...”²⁰⁶

Megfejtése: bár a hivatal korábban azon a szokásjoggal alátámasztott – s így helyes – állásponton volt, hogy országgyűlési beszédek nem cenzúrázhatók, most – a helytartótanács törvénytelen utasítására – vörös plajbászával az országgyűlés nyilvánossága előtt elhangzott beszédek *meghamisítását* javasolja. Bizonyítva, hogy a hatalom szemében nemcsak a nép – az országgyűlési követek is kisiskolások. S a kancellária olykor ennél is tovább ment: 1841-ben például megróttá Debrecen városi tanácsát, mert az az országgyűlésen hozott törvényeket cenzori engedély nélkül merte kinyomtatni.

6.4.28. Sajtószabadság nélküli szólásszabadság

Pedig az országgyűlés alsó táblája 1832 óta minden országgyűlésen makacs kitartással foglalkozott nemcsak általában a sajtószabadság, de egy cenzúramentes országgyűlési hírlapról szóló törvény megalkotásával is. Az e tárgyban készült tervezetek rendre meghiúsultak a felső tábla ellenállásán. A mindig visszatérő indok: a cenzúra felségjog (*ius supremae inspectionis*), tehát törvényes intézmény. Az 1836-os országgyűlésen hangzott el Árva vármegye követének, Zmeskál Móricnak híres szabadsajtó-ellenes kirohanása is: „Az a nap, amely az előzetes cenzúrárt eltörli, egyszersmind alkotmányunk végső napja leszén.” Ekkor határozta el magát Kossuth az *Országgyűlési Tudósítások*, majd – a megyék tanácskozásairól – a *Törvényhatósági Tudósítások* kiadására: kéziratban. Ez volt az egyetlen lehetőség a cenzúra elkerülésére, mivel a kéziratban elküldött közleményt magánlevélnek lehetett tekinteni. Egészen 1845-ig a magyar lapok (például a *Jelenkor*, a *Hazai Tudósítások*) csak azt közölhették le az országgyűlésen elhangzottakból, ami arról a hivatalos osztrák és német lapokban is megjelent. Ez volt a verbalitásba kényszerített szólásszabadság, vagy inkább – Jókai szavával – a „sajtószabadság nélküli szólásszabadság”²⁰⁷

6.4.29. Helytelen más feleségét megerőszakolni színpadon

Az ős-Bánk Bán tragédia – Ioannes Endrődy piarista tanár német nyelvű szomorújátéka – ugyanúgy megkapja a magáét Riethaller Mátyás cenzortól, mint oly sok más reformkori irodalmi alkotás. Mind a kinyomtatástól, mind az előadástól eltiltását javasolja a helytartótanácsnak, mert – mint jelentésében írja – a darab egyes mondatai „jakobinizmustól bűzlenek”.

206 MNL OL Htt., Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1845. Fons. 10. pos. 15.

207 JÓKAI MÓR: A sajtó és a cenzúra Magyarországon. (1866) In: LUKÁCSI SÁNDOR (szerk.): *A történelmi tarokkparti*. Budapest, Unikornis, 1996.

Különösen súlyosnak tartja Bánk kifakadását a királynő megöléséről: „Mi van ebben? Egy királynővel több vagy kevesebb a földön!” „Hazai történetíróink tanúsága szerint” – fejtegeti a cenzor – „Berthold, akit a királyné annyira szeretett, kalocsai érsek volt, aligha tűrhető el tehát, hogy olyan súlyos vétkekkel, mint 1. a felségárulás, 2. a nemi erőszakig terjedő szerelmi szenvedély illessék [...]. Helytelen dolog a színpadon más ember feleségét csábítgatni, amikor pedig az vonakodik, megerőszakolni.”²⁰⁸

6.4.30. Győznek a hegyi tolvajok

Schiller *Haramiákja* esetében, melyet Trattner Mátyás Pesten cenzor mellőzésével mert ki nyomtatni (*A hegyi Tolvajok vagy inkább Latrok*. Fordította Nagyréti Darvas János, 1793), Riethaller cenzor óvatosságot javasol: „Kerüljük el a feltűnést és a botrányt. Ebben ugyanis hallatlan bűnöknek olyan tömege található, ami a valóságban, így, sohasem fordul elő. A hallgatóságnak folyamatosan tálalják ki az egészet, nemcsak vadállati gaztetteket, nemcsak a gonoszságok minden borzalmát, hanem egy sor olyan, legalábbis álszent galádságot, amely [...] a nézőkben felkelti a vallási közönyt, érvelése megingatja a hitet Isten igazságosságában [...], veszélyezteti az erkölcsöket, ártalmas és káros az uralkodó és az állam szempontjából, és kedvez a francia forradalom eszméinek.” Ezután jön a váratlan fordulat: „Ezeknek az érveknek az alapján ezt a gonosz tragédiát [...] *az idő rövidsége miatt* [?] a Könyvvizsgáló Hivatal itt és most átengedi, de ezúttal is kéri a kegyes intézkedést, ami ennek a tragédiának színpadi előadását megtiltja.”²⁰⁹ A Haramiák német földön is megbízta a magas hivatalt. De ezt a tehetetlen dührohamot a „gonosz tragédia” halhatatlan írója alighanem büszkeséggel olvasta volna... Mert ennek dacára a cenzúra – kivételesen – szájkosarat rakott önmagára. (Csak találgathatjuk, mivel érthette el ezt Trattner nyomdász.)

Az 1847/48-as országgyűlés főrendjei már hajlandónak mutatkoztak mind az országgyűlési „szabad újságról”, mind a cenzúra enyhítéséről az alsó táblával érdemben tárgyalni. Ekkor teszi fel a vita legfontosabb kérdését Kossuth: *lehet a cenzúrát egyáltalán szabályozni?* „De hogy Isten teremthessen embert, ki megszabhassa azon határát a censurának, melynél fogva az út és irány ki legyen mutatva, melyik gondolatot szabad a censornak azon szabály határain innen vagy túl áteresztetni, hogy – mondom – emberi ész ily szabályt alkotni képes legyen, megfogni nem tudom.”²¹⁰ Kossuth itt a műalkotás percepciójának alapproblémájára utalt, arra, hogy a gondolatok értelmezésének végtelenül nagy tartománya eleve lehetetlenné teszi a cenzúra által preferált aktuális értelmezés kizárólagos voltát.

208 MNL OL Htt., Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1794. Fons 2. pos. 270–271. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

209 MNL OL Htt., Fond C 51. Dep. Pol. gen. et civ. 1795. Fons. 6. pos. 84.

210 Idézi: VISZOTA Gyula: Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap. *Századok*, 1929/1–3.

7. Franciaország: 1814-1914

7.1. A restauráció Franciaországa

A Szenátus rögtön Napóleon lemondása után, 1814. április 6-án ünnepélyes nyilatkozatban nyilvánította ki a sajtószabadságot, de az ideiglenes kormány már másnap újra rendőrségi cenzúra alá helyezte az újságokat, a falragaszokat és a röpiratokat.

Az európai cenzúratörténetben különleges helyet foglal el az 1814-es francia restaurációs alkotmány VIII. cikkelye. Ezen alapszabály roppant formális – egyenesen tautologikusnak nevezhető – megfogalmazása szerint „A franciáknak joguk van véleményüket kifejezni és nyomtatás útján nyilvánosságra hozni, *olyan mértékben*, ahogy azt az e szabadsággal való visszaélést tiltó törvények megengedik.”²¹¹ Ez alig leplezett felhatalmazás volt a cenzúra újbóli bevezetésére, ami az 1814. október 21-i törvénnyel – nem sokkal az alkotmány hatályba lépése után – meg is történt: a törvény szerint előzetes vizsgálat nélkül csak 20 ívet meghaladó, idegen vagy valamely holt nyelven íródott egyházi tárgyú sajtótermékek, illetve „királyi engedéllyel alkotott” tudományos tartalmú publikációk, és a nemzetgyűlési képviselők véleményei jelenhettek meg.

Magára a cenzúraeljárásra és a cenzúraszervezetre vonatkozóan az 1810-es napóleoni dekretum rendelkezéseit vették át, azzal a kiegészítéssel, hogy a directeur général határozatainak törvényességét egy külön – 3 főrendből, 3 képviselőből, 3 királyi biztosból álló – bizottság ellenőrizte. (Ha a bizottság úgy találta, hogy a mű kinyomtatásának felfüggesztése nem volt indokolt, a főigazgatónak fel kellett oldania a tilalmat.) Lapot és nyomdát csak királyi engedéllyel lehetett indítani, üzemeltetni, és a nyomdász minden kinyomtatandó kéziratot köteles volt előzőleg bejelenteni. Formális cenzúraengedély birtokában a közlétevéők csak a magánfél sérelmei miatt voltak felelősségre vonhatók. Az irodalmi és művészeti alkotások túlnyomó többségénél lényegében visszatért a napóleoni rendszer „fakultatív” cenzúrája. Az olvasó mosolyoghat azon, ahogy a törvény a sajtószabadság alkotmányos jogának ismételt deklarálása mellett a megszorítások szükségességét a jogalkotásban szokatlan irodalmi stílusban – akár csak Napóleon – a francia nép jellemzői sajtóságaival igyekezett indokolni: „A természet nemcsak az egyének, hanem a népek között is megosztotta adományait, az intézmények különbségei még fokozták az eredeti eltéréseket. Nekünk az elevenség, a képzelem könnyedsége jutott, amelyeket korlátozni kell. Ne panaszkodjunk miatta, ne irigyeljük egy szomszéd népek másnemű előnyeit.”²¹² Az abszolutista szemforgatás, az ájtatos demagógia ritka példája ez.

A törvényt az 1815. augusztus 8-i rendelet – a napóleoni 100 nap intervalluma folytán – ismét megerősítette, lezárva a sajtószabadság lebegtetésével majd visszavonásával folytatott színjátékot: vagyis újra bevezette az időközben rövid időre megszüntetett cenzúrát, és visszavonta az addig kiadott lapengedélyeket. Az 1819. május 17-én hozott újabb sajtótörvény – *A sajtó útján vagy a nyilvánosságra hozatal bármely más eszközével elkövetett büntettekről és vétségekről* címen – bevezeti a sajtóvétség és büntett büntetőjogi tényállásait. Innentől kezdve tehát a cenzúra megkerülésével nyilvánosságra hozott sajtótermék szerzőjének és kinyomtatójának már nemcsak a könyv, folyóirat, röplap stb. elkobzásával kell számolnia, hanem

211 Idézi: TARNAI (1913) i. m. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*).

212 Uo. 46.

adott esetben a sajtó útján, vagy egyébként nyilvánosan elkövetett izgatás, királysértés, becsületsértés vagy szeméremsértés mint önálló bűncselekmények miatti büntető felelősségre vonás lehetőségével is. (Ahogy az az 1814-es alkotmányi alapelv is degradálódik, miszerint a cenzúra által átengedett írásért a szerző csak magánsérelem esetén volt felelősségre vonható!)

Érdeemes szemügyre venni az elkövetési magatartás ijesztően szélesre tárt definícióját: aki nyilvános helyen vagy gyülekezet előtt mondott beszéddel, kiáltással, fenyegetéssel, valamint ugyanitt árult, kiosztott, áruba bocsátott, kiállított, kiragasztott vagy kihirdetett irattal, nyomtatvánnyal, rajzzal, metszettel, festménnyel vagy jelvénnel valamely büntetett vagy vétség elkövetőjét a tette felhívta, részesként büntetendő. Büntetendő az is, aki a jelzett módon büntetettre vagy vétségre felhívott, még ha azt nem is követték el. Büntetettre való felhívásnak tekintette a rendelet a király személye, a trónöröklés rendje, a királyi és törvényhozói hatalom ellen intézett támadást (*attaque formelle*), vétségre való felhívásnak a nyilvános „lázító kiáltást”, akkor is, ha „nem esik a fenti minősítés alá”, és nem utolsó sorban a királyi hatalom jelvényeinek gyűlöletből vagy megvetésből történő eltávolítását vagy meggyalázását (*dégradation*), valamely nem engedélyezett egyesülés jelvényeinek nyilvános viselését, a törvény iránti engedetlenségre való felhívást, no meg az uralkodóház tagjainak, a törvényhozó testületeknek és a külföldi uralkodóknak a megsértését. Nem túlzás mammut-tényállásnak nevezni, mert az az igyekezet szülte, hogy a nyilvánosság előtt felmutatott minden elképzelhető ellenzéki magatartás a büntetőjog eszközeivel üldözhető legyen. A büntető ítéletet természetesen még követhette – a pönalizált mű megjelenésétől számított 3 éven belül – az elkövető elleni polgári jogi igény is. Aki pedig az elmarasztaló ítélettel sújtott művet netán újból közzé merte tenni, azt a szerző ellen alkalmazható büntetés maximumával kellett sújtani. Az 1819. június 9-i törvény az időszaki lapokat igyekezett a május 17-i törvény rendszerébe illeszteni, kimondva, hogy a büntetőjogilag a lapok osztják a többi nyomtatványra megállapítható felelősséget, de a velük kapcsolatos elkövetés esetén a kiszabható pénzbüntetés kétszeres, visszaeső elkövető esetén négyszeres mértékű.

A hatalom azonban hamarosan igazi leszámolásra szánta el magát. Kitűnő alkalmat szolgáltatott erre Artois gróf (a későbbi X. Károly) fia, Berry herceg meggyilkolása: a sajtót mint „a politikai fanatizmus forrását” tette felelőssé a bonapartista merényletért. Az 1820. március 31-i törvény újra bevezette a hírlapok és a politikai tartalmú írások előzetes cenzúráját, amelyet Párizsban ötös, vidéken hármás tanácsban működő „kollégiumok” láttak el. E hivatalokat a felsőbbíróságok tagjaiból alakított ún. kilences bizottságok ellenőrizték, melyeknek a kollégiumok cenzorai hetente legalább egyszer jelentést tenni tartoztak. Ezek a bizottságok tettek javaslatot az igazságügyiminiszternek a hírlapok és más politikai kiadványok felfüggesztésére (megszüntetésére). 1822-től a főtörvényszék hatáskörébe tartozott az újságok felfüggesztésének, illetve megszüntetésének joga. A sajtóvétségekről szóló törvényt is módosították: az első novellával kivették a sajtóvétségeket az esküdtszék hatásköréből, egyidejűleg a nemzetgyűlési és a bírósági tárgyalásokról szóló „hűtlen és rosszindulatú” tudósításokat büntetendőnek nyilvánították, és a közhivatalnokok sérelmére elkövetett rágalmozás esetében kizárták a valóság bizonyítását. A második novella új bűncselekményt alkotott: „az államvallás vagy más elismert vallás gyalázása vagy kigúnyolása” nevű tényállást. Enyhén középkori jellege volt továbbá a novella azon rendelkezésének is, amely a nemzetgyűlési kamarát feljogosította, hogy ítélkezzen a saját sérelmére elkövetett rágalmozási ügyekben.

A szellem embereit a cenzúraszabályok folyamatos szigorodásánál is jobban sújtotta azonban a cenzúra gyakorlásának újabb módja, az a sajtáságos „slamposág”, amellyel a hatalom –

saját működési szabályait is kijátszva – igyekezett a neki nem tetsző hírlapok és más fórumok munkáját anyagi összeomlásuk előidézésével lehetetlenné tenni. A cenzori furfangnak több formája létezett. A leginkább praktizált az volt, amikor egyes lapokat nem cenzúráltak meg, s a bemutatott kefelevonatokot imprimatur nélkül küldték vissza. Jogi értelemben tehát a hatóság – holott kötelessége volt a döntés közlése – hallgatott. Ezt a szerkesztők kétféleképp értelmezheték: vagy üresen jelentették meg az egész lapszámot, vagy cenzúrázatlan szöveggel. Az első megoldás azt jelentette, hogy a lap nem jelent meg, a második viszont azonnali felfüggesztést vonhatott maga után. Később egészen megszüntették az írásbeli imprimatúr, és a cenzor csak szóban adta elő a lap megbízottjának az aktuális számmal szembeni kifogásait. Ezzel a „csirketolvaj-módszerrel” (Chateaubriand) – bizonyíték hiányában – mindig rá lehetett fogni a lapra, hogy nem teljesítette a cenzor utasításait.²¹³

7.1.1. Alkotmányos nátha – náthás alkotmány

Mi sem jellemzőbb az ekkori cenzori praktikákra, mint a Béranger *L'enrhumé* (A náthás) című satirikus költeménye elleni támadás módja. Az inkriminált versszak – kissé szabados fordításban – így hangzik:

„Halhatatlan gyermek a király,
De megvéd tőle az Alkotmány:
Szeretjük e Chartát.

.....
.....

De bökkenő,
Hogy éppen ő
Hozza ránk a náthát.”²¹⁴

Azt hihetnénk: önmagában a „náthás” alkotmány említése hozta mozgásba az ideges hatalmi reflexeket, de nem: a bökversből a költő által kihagyott rész – a kipontozott, ahová képzeletben minden olvasó a maga gondolatát írhatta be a Chartáról – volt a vád fő oka. (Míntha kicsiben a Thomas Morus elleni XVI. századi vád támadt volna fel, ahol a felségsértés indoka Morus *hallgatása* volt!²¹⁵)

1828-ban enyhülést hozó új szelek fújtak: a július 18-i törvénnyel – tetemes kauciófizetési kötelezettség ellenében – eltörölték a formális lapengedélyezést és a hírlapcenzúrát, a kiadó fokozott anyagi felelősségének deklarálása mellett. A kiadó csak férfi lehetett, csak nagykorú francia állampolgár, olyan, akinek legalább részben tulajdonában van a lap. A működés vagy felfüggesztés kérdésében végső soron a bíróság, nem az esküdtbíróság dönthetett. 1830-ban újra az abszolutista szellem kerekedett felül X. Károly július 26-án kiadott hírhedt rendeleteinek egyikével, amely, felfüggesztve a sajtó addigra elért szabadságát, egészen retrográd korlátozásokat léptetett életbe. Húsz ívnél kisebb terjedelmű kéziratok kiadása előzetes cenzúra-

213 Vö. François-René de CHATEAUBRIAND: *De la liberté de la presse*. Párizs, De Mat, 1828.

214 A szerző fordítása.

215 Lásd: PRUZSINSZKY Sándor: *Hatalom és hőbérbárd*. Budapest, Argumentum, 2009. 61–71.

engedélyhez volt kötve, de a hús ívet meghaladóké is, ha összefüggő egész nem képeztek. Engedélykötelesek lettek a perbeli előterjesztések, valamint a tudományos és irodalmi kiadványok is, ha politikai témát érintenek, hírlapengedély pedig csak negyedévre volt adható. Ezzel betelt a pohár: kirobbant a társadalmi feszültség. Mégpedig először a bíróságokon, ahol a rendeletet törvénybe ütközőnek minősítették, és kötelezték a felfüggesztett lapok nyomdászait a kiadókkal kötött szerződések teljesítésére. Az ítéleteket falragaszok útján terjesztették, s ez volt egyik közvetlen kiváltó eseménye a júliusi forradalom kitörésének – ritka eset a történelemben, amikor egy igazságszolgáltatási aktus megelőzi, és nem követi az eseményeket!

7.1.2. *A libikóka visszalendül*

A forradalmat követően kiadott 1830-as alkotmánylevél 17. cikkelyében természetesen ismét deklarálta, hogy a cenzúra „soha többé nem állítható vissza”. Egy 1830. október 8-án kelt törvény újra visszautalta a sajtópereket az esküdtbíróságok hatáskörébe, kivéve a magánszemélyek, a bíróságok vagy a nemzetgyűlés elleni rágalmozási és becsületsértési ügyeket. Aztán a történelmi libikóka kezdett újra retrográd irányba visszalendülni: az 1830. december 10-i törvény megtiltotta a politikai tartalmú iratok nyilvános kifüggesztését, a hatóságok kivételével. A lapok utcai árusítása során csak a lap címének kikiáltását engedte meg, feltéve, hogy e címet előzetesen bejelentik a rendőrhatalomnak. Elmulasztásuk esetére új sajtóvétségi tényállást alkottak, melynek elbírálása az esküdtszék elé tartozott. De a reakció már 1832-ben újra tért nyert: a március 25-én megjelent törvény cenzúra alá helyezte a képes ábrázolatokat. Azokat a divatos torzképeket, amelyekkel a francia karikaturisták a rajzos politikai kritika műfaját megteremtették.

Az 1835 augusztusában beterjesztett „szeptemberi” törvények – melyekre egy Lajos Fülöp elleni sikertelen merénylet repressziója adott alkalmat – egy új sajtórendtartást léptettek életbe. Ennek deklarált célja „a király személye és a kormányzat elvei ellen irányuló támadások megakadályozása”.²¹⁶ Más szóval: a hatalom csak az alkotmányosnak nevezett monarchia alapján álló ellenzéki sajtót akarta megtűrni, a köztársasági érzelműt semmiképp. A törvény létrehozott egy új büntetendő igazgatási tényállást: „az 1830. évi alkotmánnyal megalapított kormányzatnak és elveinek romboló célzattal történő megtámadása”. (E generálbűncselekmény büntetési tételei: szabadságvesztés és 10.000 – 50.000 frank közötti monstre pénzbüntetés! De az uralkodóval szemben alkalmazott pusztá kritika, vagy az 1830-i alkotmánnyal össze nem egyeztethető kormányforma „óhajtása” is szabadságvesztést vagy 500 – 5.000 frank pénzbüntetést „ért”).

A tulajdonjognak, az eskü szentségének, a törvénytiszteletnek sajtó útján történő támadása, bűncselekmény feldícsérése, társadalmi osztály elleni izgatás és rágalmozás esetén a maximális büntetési tételek kétszerese volt kiszabható. Ilyen ügyekben indult büntetőperekről a lapok csak a feljelentés tényét és az ítéletet közölhették, a perben közreműködők közül csak az esküdtek neve volt lehozható. Lajos Fülöp polgárkirálysága a cenzúra oldaláról is igyekezett érzékeny legitimációját „sündisznóállásból” védelmezni: a képek és rajzolatok, érmék és jelvények közzététele és eladása (!) előzetes engedélyhez kötött, úgyszintén a színházak alapítása és a színművek előadása is. A színházi cenzúra tehát ismét feltámadt rövid tetszhalálából.

216 Idézi: TARNAI (1913) i. m. 58.

Ráadásul a kormány jogot kapott arra, hogy a sajtópereket – az esküdtbíróság megkerülésével – tetszés szerint a főrendiház különbírósága elé utalhassa.

7.2. Második köztársaság

Aztán jött a februári forradalom és a második francia köztársaság. A „szeptemberi törvényeket” hatályon kívül helyezték. Az 1848-as köztársasági alkotmány szerint a sajtószabadság gyakorlásának nem lehetnek más korlátai, mint mások jogai és szabadsága, valamint a közbiztonság. Ezenkívül felújította a cenzúra felélesztésének tilalmát, s minden sajtópert az esküdtszék elé utalt. Egy márciusi dekrétum szerint a sajtó útján elkövetett bűncselekményekért csak akkor lehetett kártérítési igényt érvényesíteni az újságok ellen, ha az eljárást közvád alapján indították, egyébként az újságok és az időszaki lapok kiadására visszaálltak az 1835 előtti feltételek. Az 1848. augusztus 11-i dekrétum a köztársasági status quo-hoz igazítva újraszabályozta a sajtóvétségeket. Izgatásként büntette a nemzetgyűlés és a kormány, a köztársasági intézmények és az alkotmány, a népfenség és az általános szavazati jog, a vallás szabad gyakorlata, a tulajdon elve és a családi jogok elleni sajtótámadásokat és gyűlöletkeltést, a köztársaság hatalmi jelvényeinek eltávolítását vagy meggyalázását, valamint a polgároknak egymás megvetésére vagy gyűlöletére izgatását. Az 1849. júliusi novella a sajtóvétségek szankcionálása által biztosított védelmet kiterjesztette a köztársaság elnökére és a katonai fegyelemre: vétségnek minősítette továbbá a felhívást, melynek célja a katonákat kötelességeiktől eltántorítani, és a közbéke megzavarására alkalmas álhírek terjesztését. A tíz ívnel kisebb terjedelmű nyomtatványokat (az időszaki lapok kivételével) kiadásuk előtt 24 órával be kellett mutatni a rendőrhataloságnál (amely azonban cenzúrázási joggal nem rendelkezett, csak közérdekből tilthatta meg a kinyomtatást).

Ismét kimondatott, hogy újságot csak bírói ítélettel lehet felfüggeszteni (egy éven belüli többszörös elítélés vagy az ország békéjét veszélyeztető sajtótevékenység esetén). Az újságok helyzetét tehát a köztársaság nem változtatta meg lényegesen, mert a kormány kezét megkötötte a szocialista agitációtól való félelem. Emelték a pénzbeli biztosítékokat (kaució, hírlapbélyeg), és az 1850-es törvény szerint politikai, filozófiai vagy gazdasági témájú cikk csak a szerző neve alatt jelenhetett meg: a „valótlanul jegyzett” cikk aláírója, szerzője és kiadója hat havi fogházzal és 1000 frankkal bűnhődött! Az anonimitás jogának megvonása páni félelemre utalt, és nyilvánvalóan alkotmányellenes lépés volt. Ezzel a második köztársaság kormánya súlyos rést ütött a sajtószabadságon – de a végzet, mint tudjuk, más irányból leselkedett rá: III. Napóleon személyében.

7.3. Második császárság

A „kis Napóleon” államcsínye napján (1851. december 2.) katonaság szállta meg a nagy párizsi lapok nyomdáit. 1851. december 31-én kelt dekrétuma pedig – „tekintettel a sajtótörvény alá eső cselekmények tetemes szaporodására” – a sajtóügyeket kivette az esküdtszék hatásköréből. 1851-ben is új alkotmányt alkottak, amelynek 42. cikke megtiltotta, hogy a törvényhozó testület tanácskozásairól a lapok tudósítást közöljenek. A tilalmat az 1852. február 12-i dekrétum a szenátus és az államtanács tanácskozásaira, sőt, a bírósági perekre

is kiterjesztette. A dekrétum szerint a külföldi újságokat csak kormányengedéllyel szabad forgalomba hozni Franciaországban, a belföldi lapok viszont a hivataloktól érkező közleményeket – pénzbüntetés és a lap időleges felfüggesztésének terhe mellett – a legközelebbi szám élén közölni kötelesek. Büntetért elítélt személytől politikai vagy gazdasági tartalmú írást közölni tilos. A sajtóbüntetért elítélt lap minden külön intézkedés nélkül megszűnik, de a sajtóvétség vagy kihágás miatt elítéltet is felfüggesztheti vagy megszüntetheti a kormány. Két úgynevezett „megintés” (*avertissement*) esetén a lapot miniszteri rendelettel elítéltetés híján is fel lehet függeszteni két hónapra. Ha pedig egyszer már fel volt függesztve, sőt, „közbiztonsági okból” enélkül is, a köztársaság elnökének rendeletével akár meg is lehet szüntetni. (A forrásokban megintési okként szerepel, ha például a lap „általános iránya” ellen az egyházi és bírósági vezetők felszóltak, ha valamely cikke „ellentétes a nemzeti érzéssel”, ha „rendszeresen lázít”, vagy azt írja, hogy „a *Havas hírugynökség* szerint a császárt és családját éltették”.²¹⁷) Az állam tehát – anélkül, hogy újra előzetes cenzúrát vezetett volna be – a rendészeti jog durva eszközeivel hatolt be a sajtószférába, és a csaknem tetszés szerint alkalmazható retorziók fenyegetésével fojtogatta. Csak 1861-ben oldották fel a nemzetgyűlési tárgyalások közlésére vonatkozó tilalmakat, illetve helyezték hatályon kívül a sajtóvétség és kihágás miatt elítélt lapok felfüggesztését és megszüntetését lehetővé tevő, szinte korlátlan diszkrécionális jogokat. (Csak ismételt, vagy „állam elleni cselekmény” miatti vétség esetén maradt meg a felfüggesztés lehetősége.)

III. Napóleon rendszere nem élte túl a poroszoktól 1870-ben elszenvedett háborús vereséget, és hatalmának összeomlása nyomán megszületett a harmadik köztársaság. Ez 1870 októberében enyhített a sajtó anyagi terhein: eltörölte a kauciót és a hírlapbélyeget, az 1871. április 15-i törvénnyel pedig újra az esküdszékettette meg a sajtóperek rendes fórumává („csak” az erkölcsiséget és a magánszemélyek becsületét sértő cselekményeket hagyta meg a rendes bíróságok ún. korrekcionális hatáskörében, bár 1875-ben a közhivatalnokok elleni rágalalmazás elbírálását utóbbiak visszakapták). Szintén igen jelentős lépésnek számított, hogy a köztisztviselők és a közmegebízásban eljáró személyek sérelmére elkövetett rágalalmazási és becsületsértési perekben visszaállította az 1819-es jogi állapotot, vagyis a valóság bizonyításának lehetőségét. Az igazság feltárásának útja azonban zezzugos maradt a francia sajtójog kaotikus volta miatt, amit a megszorító, majd könnyítő, majd újabb megszorítást hozó jogszabályok szüntelen hullámzása okozott. (1881-ben 42 különböző sajtótörvénynek összesen 325 szakasza volt hatályban!)

Az 1881. július 29-én hatályba lépett sajtótörvény (*Loi sur la liberté de la presse*) már a címében is utal arra, hogy az egységesítésen túl végre az alkotmányi deklaráció szellemének megfelelő szabályozást kíván adni. Így szabadnak nyilvánítja a sajtót, a nyomdászatot és a könyvkereskedést. Az újságok kiadása engedélyhez vagy biztosítékhoz kötve nincs, de külföldi lap terjesztését a minisztertanács, egyes belföldi lapszámokét pedig a belügyminiszter megtilthatja. A törvény a sajtószabadság korlátjaként csak a büntetőtörvényeket és a sajtóvétségeket jelöli meg. A sajtótermék pönalizált tartalmáért való felelősök körét azonban a sajtójog alapján is kiterjeszti a nyilvánosságra hozatalban résztvevő valamennyi közreműködőre, de csak a fokozatosság elve szerint: 1. a lap vagy a könyv kiadója, 2. a szerző, 3. a nyomdász, 4. az árusító, kiosztó vagy kifüggesztő is tettesként büntethető. Ha a kiadót perlik, a szerző akkor

217 Idézi: Oskar JÄGER: *Versuch einer Darstellung neuester Geschichte*. Berlin, Berlin Seehagen, 1875. II. 220. (Kiemelés az idézetben – P. S.).

is bűnrészes, a kártérítésként megítélt összegért a laptulajdonos a terhelten egyetemlegesen felel. A büntető és vétségi tényállások nagyrészt ugyanazok, mint a második császárság idején.

Az 1881-es törvény lényegében az első világháborúig megszabta a francia sajtójog kereteit és széles felelősségi rendszere nagyon is alkalmassá tette, hogy „az erkölcstelen irodalom megfékezése” címén az egymást követő kormányok hadjáratot indítsanak a kortárs művészet merészebb alkotásai ellen – nem mindig sikerrel. Pedig már 1882 augusztusában újabb törvényt hoztak az „erkölcsiséget sértő” nyomdatermékekről. Ezeket – a könyvek kivételével – kivették a sajtótörvény hatálya alól, így az előállításukban közreműködők felelőssége közvetlenül a büntetőtörvénykönyv szerint alakult, s rájuk nézve a rendes bíróságok jártak el, amelyek elrendelheték az inkriminált alkotás előzetes lefoglalását is. De ez sem volt elég: egy 1898-as törvénnyel tovább folytatva „az erkölcstelenség” elleni hadjáratot, újabb, minden addiginál szélesebb körben alkottak büntető tényállásokat. E szerint büntetendő az erkölcsiség elleni cselekmény akkor is, ha azt trágár iratnak, nyomtatványnak (kivéve a könyvet), hirdetésnek, rajznak, metszetnek, festménynek, jelvénynek, képnek nyilvános helyen történő eladása, áruba bocsátása, kiállítása, kiragasztása, vagy le nem zárt borítékban postára adása útján, illetve trágár daloknak nyilvános éneklésével követik el. Az ilyen szövegek, tárgyak és előállításuk eszközei lefoglalhatók, letéphetők és megsemmisítésük elrendelhető, a büntetés akár fogház is lehet. (Ugyanezt a büntetési tételt kellett alkalmazni büntető ítélettel sújtott könyv árusítása vagy hirdetése esetén is). Mindennek ellenére, mint látni fogjuk, az igazságszolgáltatás malmai forogtak és a művészet szabadsága ellen – immár nem a klasszikus cenzúra eszközeivel – folytatott hadjáratában a második császárság után a harmadik köztársaság állama is gyakran szenvedett vereséget.

7.4. Hollandia, Belgium és a többiek

Hollandiában – az akkori Németalföldön – 1568-ig a spanyol cenzúra volt érvényben, de az ekkor kezdődő felkelés a hét északi tartományban elsöpörte a spanyol uralmat. Az Észak-Németalföld független államiságát deklaráló, Utrechti Uniónak nevezett alapszerződés (1579) ugyan nem sorolja fel az állampolgári alapjogokat, de a cenzúráról sem rendelkezik. Így itt már a XVI. század végétől széleskörű a sajtószabadság. (Mint említettük, az itt működő nyomdák számos, Franciaországban tilalmazott sajtóterméket állítanak elő a francia olvasók részére, bár a harmincéves háború idején az újságokat szigorú előzetes cenzúrának vetik alá.)

Az ún. Arrasi Unióba tömörült déli tartományok – a mai Belgium, Luxemburg és Franciaország északi területe – 1713-ig spanyol uralom alatt maradnak, majd (1713-tól 1795-ig) Osztrák-Németalföldként a Habsburg-birodalom részévé válnak. 1795-ben mind Dél-, mind Észak-Németalföld francia megszállás alá kerül. Dél-Németalföldet Napóleon Franciaországhoz csatolja. Észak-Németalföld – a rövidéletű Batáviai Köztársaság – 1798-as alkotmánya viszont deklarálja a szabad véleménynyilvánítás jogát. Ugyanitt Lajos Napóleon királysága (1806–1810) alatt lényegében a napóleoni cenzúráat vezetik be.

Az Észak- és Dél-Németalföld egyesülésével 1814-ben létrejött Egyesült Németalföldi Királyság viszont alkotmányos monarchia, és az 1815-ös alkotmánymódosítás végleg garantálja a sajtószabadságot és a „panaszjogot”, amit az 1848-as alkotmány már csak megismétel. Az 1830-ban Dél-Németalföld elszakadásával létrejött Belgium 1831-es alkotmánya is leszögezi: „A sajtó szabad, a cenzúráat soha nem lehet visszaállítani” (18. cikkely). Az előzetes cenzúra eltörlésén túl ez az alkotmány már a sajtószabadság egyik új és a későbbi fejlődés során többször vissza-

térő biztosítékát is rögzíti: „Amikor a szerző ismert és Belgium területén lakik, a sajtótermékek kiadója, a nyomdász és a sajtótermékek terjesztője ellen nem lehet eljárást indítani”.²¹⁸ Ezzel a fokozatos felelősség elve a sajtószabadság alkotmányos biztosítékainak szintjére emelkedik.

A kormányzásról szóló 1809. évi svéd alaptörvény és az 1849. évi dán alkotmány szintén alapjognak tekinti a sajtószabadságot. Bár a svéd alaptörvény nem tartalmazta a liberális polgári alkotmányokra olyannyira jellemző emberi és polgári jogok ünnepélyes deklarációját, de 86. cikkelye szerint sajtószabadság alatt minden svéd állampolgárnak az a joga értendő, hogy művét az államhatalmi szervek minden előzetes beavatkozása nélkül nyilvánosságra hozhassa. A publikált sajtótermék tartalmáért csak a rendes bíróságok előtt tartozik felelősséggel, és csak abban az esetben büntethető, ha művének tartalma ellentétben áll a *közrend* védelmét szolgáló törvényekkel. Az 1874. évi svájci alkotmány is állampolgári alapjogként – s nem általános emberi jogként – szabályozza a sajtószabadságot.

8. Az angol szabadság

„Egy jó könyvet megsemmisíteni
felér egy gyilkossággal”
(John Milton: *Areopagitica*)

8.1.1. Fülel-orrok levágása

Angliában az állami cenzúra létrejötte jócskán megelőzte az európai kontinens többi államának világi cenzúráját. Egy 1538-ban kiadott törvény (*Licensing Act*) szerint – amely egy megszakítással lényegében egészen 1695-ig hatályban volt – bármely írás kinyomtatására csak a közvetlenül a király felügyelete alatt működő Csillagkamara (*Star Chamber*) előzetes engedélye alapján kerülhetett sor. A cenzúraügyeket a kamarán belül egy *Master of the Revels*-nek nevezett magas rangú hivatalnok (az „udvari mulatságok rendezője”) intézte, illetve referálta. A színművek előadását – hét shilling ellenében – személyesen engedélyezte vagy tiltotta meg, és gondoskodott róla, hogy a társulatok „tiszteletteljes és fegyelmezett módon” adják elő azokat. Aki kivívták az ellenszenvét, azokat tetszése szerint bebörtönöztethette, és testi büntetést is elrendelhetett. 1605-ben például Ben Jonson *Eastward Ho!* című darabjának előadóit – mert „a faragatlan és mosdatlan skótok” beáramlásáról t réfálkoztak a színpadon – letartóztatta, és fülük-orruk levágásával fenyegette meg.

8.1.2. Az istenkáromló *Leviatán*

Az 1538-as törvény kifejezetten csak a „heretikus, lázító, eretnek vagy megbotránkoztató könyvek és vitairatok”²¹⁹ kinyomtatását tilalmazta, de e kategóriák tartalmát a (nagyérték-

218 Idézi: FICZERE Lajos: *Sajtójogi intézmények a tökéletes államokban*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1965.

219 Idézi: SCHÜTZ i. m. 55.

ben az anglikán egyház befolyása alatt álló) cenzorok szabadon értelmezhatték. Az egyetemes jog- és filozófiatörténet számos jeles műve szenvedte el így a betiltást, tilalmi listára tételt, hóhér általi elégetést (Milton *Areopagitica*-ja, Hobbes *De Civéje*, Locke filozófiai főműve, az *Értekezés az emberi értelemről*, és így tovább.) Hobbes *Leviatánját* – már az angol forradalom idején! – külön parlamenti törvény nyilvánította istenkáromlónak és elégetendőnek.²²⁰

1557-ben a *Company of Stationers* nevű nyomdászceh kapta meg a könyvnyomtatás kizárólagos jogát. Ennek következtében akkor egész Angliában csak három városban (Oxford, Cambridge, London) lehetett könyvet nyomtatni.

1641-ben az angol polgári forradalom felszámolta a Csillagkamarát, s ezzel a cenzúra intézménye is megszűnt. De csak rövid időre: 1642-ben Cromwell egyik napról a másikra bezáratta a londoni színházakat. Az úgynevezett „hosszú parlament” ezután saját hatáskörébe vonta a sajtó szabályozásának jogát, és egy 1643. június 14-én kelt rendeletével újra bevezette az előzetes engedélyezést. A rendelet értelmében egyetlen könyvet vagy röpiratot sem volt szabad kinyomtatni, „ha azt előzőleg nem hagyta jóvá és engedélyezte egy olyan személy, akit a parlament valamelyik háza vagy mindkettő ki nem nevezett az iratok engedélyezésére.”²²¹ E rendeletnek – amely elvben újra a Licensing Act felfogását tette alkalmazhatóvá – a polgárháború viszonyai közt persze aligha lehetett érvényt szerezni.

8.1.3. Anglia mint vallási laboratórium

1649-ben aztán az Oliver Cromwell (1599–1658) irányította ún. Csonka Parlament felállította a köztársasági Anglia cenzúrahivatalát, amelyet egy ideig az abszolutista cenzúrát oly szenvedélyesen támadó John Milton (1608–1674), a világtalan költő-filozófus, a köztársaság kormányában „a külföldi levelezések titkára” vezetett. Ez meg is látszott a cenzúrahivatal nagyvonalú, lanyha ügykezelésén, amely a tömérdek, elvileg tiltott politikai-vallási pamflet illegális megjelenése felett részint szemet hunyt, részint olyan enyhe bírsággal sújtotta a nyomdászokat, hogy azok azt a bevételből könnyedén kifizethették.²²²

Szántó György Tibor – kiindulva Cromwell maximájából, mely szerint „[i]nkább legyen Angliában is mahometizmus, mintsem Isten egyetlen gyermekének is üldöztetés legyen az osztályrésze” – a korabeli Angliát „vallási laboratóriumnak” nevezi.²²³ És valóban: a Csonka Parlament törvénye csak azokat a szektákat és irataikat üldözi, amelyek tagadják Krisztus „isteni természetét” (pl. a kvékerek), no meg a tulajdon szentségét (levellerek). Minden egyéb vallási irodalom és teológiai irányzat szabadon megjelenhet a nyilvánosság előtt – hacsak nem „átkozódva és káromkodva” szapulja a többi. Az immár Lord Protector címmel felruházott államfő (Cromwell) kultuszának kiépülése viszont együtt járt a cenzúra szigorításával: 1655 augusztusában háromtagú cenzúranácsot állított fel. De már előzőleg, az 1654-es rendelet értelmében

220 Hobbes ugyanis a forradalom idején virágzó szektaszabadságot is a Leviatán-szindróma – a gyilkos háborúskodás – jelenségeinek körébe sorolta, ezért a puritánok a royalizmus szószólójának tekintették. A nagy londoni tűzvész (1666) után pedig az egyház egy parlamenti bizottsággal akarta bebizonyítani, hogy a kataklizmát „az ateizmus atyjának” ezen „ördögi műve” idézte elő.

221 Idézi: Christopher HILL: *Az angol forradalom 1640*. Budapest, Szikra, 1948. 125–126.

222 Az ún. *Thomason Collection* gyűjtemény az 1640 és 1655 közötti időből 18.000 nyomtatott röpiratot őriz.

223 Idézi: SZÁNTÓ György Tibor: *Oliver Cromwell. Egy katonaszent élete és kora*. Budapest, Maecenas, 2005. 271.

is tilos lett a Lord Protectornak és kormányzatának mindennemű bírálata a sajtó útján, és egyáltalán minden, ami a cenzorok megállapítása szerint a *godly reformation*nek titulált köztársasági berendezkedés érdekeit sértette. (Például az egyházi tized eltörlésének követelése, vagy a Cromwell által betiltott anglikán imakönyvek újranyomása.) Az ellenzéki hangvételű röpiratokat, könyveket és lapokat az új hivatal sorra betiltotta, végül csak két kormánypárti újság, a *Mercurius Politicus* és a *The Public Intelligencer* maradhatott életben. A közlési és sajtótírlalmak megsértése egyben felségárulásnak is minősült, melyért – papíron – nyakazás járt. Itt is érvényesült azonban a cromwelli önmérséklet: a tilalmak és súlyos szankciók végső soron a végletek kordában tartását, a puritán gondolkodásmód primátusának biztosítását célozták. Nincs tudomásunk cenzúravétség miatt végrehajtott halálos ítéletről, és a nonkomformista szervezetek és szekták túlnyomó része továbbra is működhetett, kiadványaik megjelenhettek. (Cromwell sajátos méltányossága: a rendelet szerinti felségértési perek megindítását nem engedélyezte. Helyette a „sajtóbűnözőket”, hogy nyakazásra ne kerüljön sor, tárgyalás nélkül bebörtönöztette.)

A restauráció 1662-ben újra visszatért a feudális cenzúrarendszerre. Jellemzően a köztársasági államszervezetből csak a cenzúrahivatal – immár a kabinet alá rendelten –, s ennek felségértéssel fenyegető gyakorlata maradt meg. Mindez azzal a kiterjesztéssel, hogy nemcsak „az Ófelségét és kormányát sértő” művek minősültek nyomdaképtelennek, de a digger, leveller vagy kvéker szellemiségűek is. A színházzal szembeni puritán türelmetlenség viszont eltűnt. Meglepő, hogy a végül győztes polgári liberalizmus alapdokumentuma, a nevezetes *Bill of Rights* (1688) nem deklarálja alapjogként a sajtószabadságot, 8. szakasza csak a parlament tagjaira kiterjedő szólásszabadságot nyilvánítja ki.

8.1.4. Csendben született sajtószabadság

A sajtószabadságot, azt lehet mondani, spontánul és szinte csendben vezették be 1695-ben. A parlament bizottságot állított fel a sajtóra vonatkozó jogszabályok felülvizsgálatára. A bizottsági jelentés alapján a parlament egyszerűen nem hosszabbította meg a Licensing Act hatályát, s ezáltal megszűnt a cenzúra intézménye Angliában – Hollandia után másodikkak. Mégpedig hallgatólagosan, minden pozitív jogi aktus nélkül! Ráadásul „egy hajszálon múlt”, mondhatnánk, mert a hatályon kívül helyezendő „nem aktuális” jogszabályok listáját, benne a Licensing Acttel, a parlament csak egyetlen szavazatnyi többséggel fogadta el. Mi több: később sem született olyan angol törvény, amely a sajtószabadságot – a kontinentális jogokhoz hasonlóan – kifejezetten mint alapjogot deklarálta volna.

Találón írja Thomas B. Macauley a több mint 150 évig hatályban volt cenzúratörvények csendes kimúlásáról, hogy azt „egyetlen szavazat tette lehetővé, amely akkor még alig keltett feltűnést és nem okozott izgalmakat, s amelyre még a lelkiismeretes krónikások se figyeltek fel [...], de amelynek azóta a szabadság és a kultúra fejlődésére a *Magna Chartánál* vagy a *Bill of Rights*nál is nagyobb hatása volt.”²²⁴ Bár a királyi ügyészeknek más törvények ezután is lehetővé tették, hogy államellenes íráások vagy „istenkáromló” tartalmak miatt bárkit letartóztassanak és elítéltesenek, kétségtelen, hogy Angliában ettől kezdve – Európában egyedülálló módon – az irodalom, a tudomány és a művészetek megszabadultak a cenzúra bilincseitől,

²²⁴ Thomas Babington MACAULAY: *The History of England from the Accession of James II.* London, Harper and Brothers, 1848.

ahogy a nyomdák számának korlátozása is eltöröltetett. (Angliának még 1662-ben is csak négy „nyomdaképes” városa volt, mivel Cromwell köztársasága után II. Károly restaurációja is tovább irtotta őket: előbbi mindössze két hetilapnak, utóbbi háromnak engedélyezte a megjelenését, állami ellenőrzés mellett.)

1702-től viszont már cenzúrazatlan napilapja volt Angliának (az *English Courant*). Az a tény, hogy a kulturális fejlettség terén a XVIII. század első felében Anglia megelőzte az európai kontinens többi országát, nem utolsó sorban a cenzúra leépítésének volt köszönhető: annak a ténynek, hogy sajtójog, mint olyan, az Egyesült Királyságban 1695 óta tulajdonképpen nem létezett. Egyetlen kivétel volt: a színművek cenzúrája. Az 1737-es színházi törvény (*Theatres Act*) 50 font pénzbírság terhe mellett tiltotta minden olyan színdarab üzleti nyereség szándékával történő bemutatását, amelyre a színház a Korona „pátens-levelét”, illetve a Lordkancellár engedélyét nem kapta meg. A Lordkancellár mint legfőbb cenzor döntése korlátlan mérlegelési jogon alapult, és ítélt dolognak (*res judicata*) számított, tehát azt még az uralkodó se változtathatta meg. A Lordkancellár a cenzori feladatok technikai elvégzésére színházi biztost (*Examiner of the Stage*) nevezett ki. Csak az 1843. évi színházi törvény írta körül némileg a kancellár cenzori jogait, amikor kimondta: csak akkor áll jogában az engedélyt a mű előadására megtagadni, ha úgy látja, hogy az a jó erkölcsöt, a tisztességet vagy a köznyugalmat veszélyezteti. A mérlegelési jog e szabályozottsága azt jelentette: ettől kezdve a kancellár döntése bíróság által felülbírálható. Ezért a későbbiekben a kancellári döntések előkészítésére egy szakértőkből álló, úgynevezett arbitrátori bizottságot (*representative committee of arbitrators*) hoztak létre, és a magánszínházak előadásait kivették a cenzúra alól.

Az 1737-es Licensing Act mellesleg a londoni színházak számát is kettőre (*Drury Lane* és *Covent Garden*) korlátozta – ez volt a hatalom válasza Henry Fielding (1707–1754) satirikus darabjára, a *Pasquinra*, melyben a szerző a Walpole-kormány korrupcióját tette neveltségessé. A Lordkancellár főcenzori működését természetesen Fielding *Haymarket Színházának* bezárásával és darabjának betiltásával kezdte. (Vagyis ezúttal is bebizonyosodott, hogy mindennemű politikai hatalom és bürokrácia legtűrhetlenebb ellenfele a nyílt színen mutatkozó irónia.)

8.1.5. Szabadság és felelősség

A precedensjogot összefoglaló William Blackstone (1723–1780) híres *Kommentárjának* megfogalmazásában (1766) a sajtószabadság a sajtófelelősséggel összhangot alkot: „A sajtószabadság a szabad államnak lényeges alkatrésze, de csak abban áll, hogy a közlés nincs előzetes korlátokhoz kötve, nem pedig abban, hogy a sajtó útján elkövetett bűncselekmény mentes a megtorlástól.”²²⁵ A közzététel útján elkövetett jogellenes cselekmény a *libel*.

Ez az elv – hogy a kimondott és írott szó szabadságának egyedüli korlátja a jogalkalmazó bíróság lehet – Angliából kiindulva, tudjuk, Európa nyugati felét többnyire a polgári forradalmak útján és különböző zökkenőkön keresztül hódította meg. A libel tehát gondolat nyilvánosságra hozatalának nem, legfeljebb terjesztésének lehet csak akadálya, utólagos számonkérés formájában. A libelért való felelősséget – Angliában különösen az újságok tekintetében – kezdettől fogva rendkívül komolyan vették.

225 William BLACKSTONE: *Commentaires on the Laws of England*. Oxford, Clarendon, 1766. IV. könyv, XI.

8.1.6. Himnusz a pellengérhez

Súlyos példája ennek Daniel Defoe esete, aki ellen a tory-kormány 1703-ban büntetőeljárást indított az anglikán egyházból kivált, Anna királynő alatt üldözött disszenter felekezet védelmében rendkívül ironikus stílusban megírt pamfletje – A legjobb módszer a disszenterek eltávolítására (*The Shortest Way with the Dissenters*) – miatt, „Ófelségének és kormányának rágalmozása” címén. A szélsőséges tory szemszögéből megírt írást fergeteges iróniája az angol irodalom talán legnagyobb hatású pamfletjévé teszi, mert az „ál-dicséret” módszerével teszi neveltségessé, s egyszerismind visszataszítóvá a vallási kisebbség üldözőit.

Az eljárás – miközben a nyomdászt letartóztatták és a menekülő Defoe ellen elfogató parancsot adtak ki – azzal kezdődött, hogy a londoni közhóhér a pamflet összes fellelhető példányát nyilvánosan elégette. A Robinson Crusoe szerzőjét a vizsgálat idejére a hírhedt Newgate börtönbe zárják (melynek irtózatát később a *Moll Flanders*ben írja majd le). A bíróság az író 200 márká bírságra és háromszori pellengérré ítéli: „Első napon a Cornhillen, a Tőzsde mellett, második nap a Cheapside-on, a harmadik nap a Fleet Streeten, mindegyik alkalommal egy óra hosszat, tetszés szerint déli tizenegy és két óra között, a fején egy papírral, amelyen rajta állnak büntetetei, valamint az, hogy a nevezett Daniel de Ffooe, alias de Ffoe [sic!] a következő hét évben jól fog viselkedni.”²²⁶ A pellengér fej- és kézkalodába való megszégyenítő kikötést jelentett, s bevett szokás szerint az utcai csöcselék záptojás és sárdobálásának kitéve az elítéltet.

Defoe-nak azonban sikerül a maga javára fordítania a megszégyenítést. Néhány nappal a büntetés megkezdése előtt a börtönben versformában megírja a Himnusz a pellengérhez (*A Hymn to the Pillory*) című védőbeszédét, melyben csavaros logikával világítja meg a sajtóper ízig-vérig politikai jellegét: mivel Angliában pártok uralkodnak, lehetetlen a sértés bűncselekményi jellegét helyesen és igazságosan megítélni, hiszen a törvény főleg az éppen hatalmon lévő párt kis csoportjának érdekeit képviseli. Azok valók pellengérré, akik az angol nemzet többségének az érdekeivel állnak szemben: a rossz politikusok, a bigott papok és a katolikusok. De mivel most ezek vannak uralmon, a becsületesek kerülnek pellengérré s így a pellengér a becsület és a tisztesség szószéke. Így hát minden jóra való embernek tisztelnie kell azokat, akiket a pellengérré kötnek. E gondolatmenet dialektikája minden időkre példaadó élességgel világítja meg a jog politikai telítettsége folytán bekövetkező értékválság jellemzőit. (A pellengér „a becsület és a tisztesség szószékévé” válik!) Azon a napon, amikor Defoe először állt pellengérré, megjelent a vers London utcáin. Elsőpró hatása volt: óriási tömeg állta körül az író, a verset fölolvasták, a nők sírtak, a férfiak szidták a bírakat és Defoe egészségére ittak, majd virágkoszorúval öveztek fejét. A hatalom megalázottja felmagasztosult, a nép átérzte az „erkölcsi per” alantasságát.

Defoe elítélésének jogalapja azonban nem a pozitív jogból származott, hanem az angol szokásjogi (*common law*) „becsületsértés” bírói felfogásán alapult, amely a becsület fogalmát a legtöbb más jogrendszernél szélesebben értelmezte. Ennek folytán nem a személy, hivatal vagy intézmény valóságos értéke részesült védelemben, hanem a róla alkotott szűkebb vagy szélesebb körű *közmegegyőződés* megingatására alkalmas közleményt pönalizálták. A szokásjogból kifejlődött *common law* – melynek jellegzetessége, hogy a jogi normák túlnyomó részét nem a törvények, hanem a bírói ítéletek tartalmazzák – az idők folyamán további

226 Idézi: FÖLDÉNYI F. László: *Defoe világa*. Budapest, Európa, 1977. 83.

korlátokat is kialakított a sajtó szabadságával szemben. Ezek – megsértésük esetén a libel további esetei – az obszcén tartalmak tilalma, a hivatali titok védelme, az izgatás és a bíróság iránti tiszteletlenség tilalma. A „libel-jog” az angol jogrendszer sajátságából eredően alapvetően nincsen kodifikálva, és ennek mindig is megvolt az az előnye, hogy az egymást követő korok és nemzedékek változó közfelfogásával együtt rugalmasan változott, s nem maradt el oly mértékben a korszellemtől, mint a kontinentális jogok. Ez alól – mint látni fogjuk – a XIX. és a XX. század folyamán néhány „erkölcsi per” megdöbbentő módon képezett kivételt.

Persze mindig is veszélyt jelentett a sajtónyilvánosságra az izgatásnak a common law fejlődése során kialakult tényállása, amelyet a bírói precedensek az idők folyamán szintén egyre szélesebbre vontak. Egy 1886-os, munkásmozgalmi vezetők ellen indított perben hozott ítélet szerint „izgatási szándék az, amely Őfelsége, örökösei vagy utódai, az Egyesült Királyság törvényesen létesített kormánya és megállapított alkotmánya, a parlament valamelyik Háza, vagy az igazságszolgáltatás iránt gyűlölet vagy tiszteletlenség, illetve engedetlenség felszítására irányul, vagy arra, hogy Őfelsége alattvalóit arra buzdítsa, hogy a törvényesen létesített állam vagy egyház ügyeit törvénytelen eszközökkel megváltoztassák, vagy hogy Őfelsége alattvalói között engedetlenséget szítsanak, vagy hogy rosszindulatot és ellenségeskedést keltsenek az alattvalók különböző osztályai között”.²²⁷

8.1.7. A láthatatlan cenzor

A libel-jog általános felelősségi szabályai eredetileg igen szigorúak voltak, de mint alább látni fogjuk, a common law szerkezetének megfelelően az idővel – a mindenkori közvélekedés változásával – jelentősen változtak, enyhültek.

Ennek a mércéje a XVII. század vége óta a sajtóügyekben eljáró esküdtbíróóság. Kis egyszerűsítéssel: mindenki szabadon írhatott már mindent, amit a tizenkét átlagemberből – hagyományos iróniával: tizenkét szatócsból (*jury of tradesmen*) – álló esküdtszék megengedhetőnek tartott. Ők képviselték – és képviselik – a gondolatközlés megengedhető szabadságát illető mindenkori közfelfogást. A libel-jogban kialakított törvényes korlátok végül is így egyféle láthatatlan cenzor gyanánt működtek (és működnek ma is).

A „láthatatlan cenzor” az igazságszolgáltatás érdekeinek védelmére rendkívül szélsőséges eljárást alkotott a *Contempt of Court* (a bíróság semmibevétele, a bíróság iránti tiszteletlenség) elnevezésű sajtóvétséggel. Ez akár személy szerint valamelyik bíróval, akár általában a bíróság eljárásával szemben valósulhatott meg, de elkövethető volt valamely, a bíróság előtt még eldöntésre váró ügyre vonatkozó sajtóközleménnyel is. Ezekben az esetekben az eljárás rendes módja az volt, hogy a bíróság egyoldalúan, a vétkes fél meghallgatása nélkül elfogatási parancsot bocsátott ki, majd a tárgyalás e bírói parancs vizsgálatából állt. Ennek során a vádlottnak azt kellett bizonyítania, hogy bírálata ésszerű volt és nem gyalázkodó célzatú. Ebben az volt a már-már abszurd, hogy maga a sértett bíró lehetett – a sajtó ügyében! – egy személyben a vádló, a tanú, és az ítélelőbíró is. Ráadásul a kiszabható büntetési tételek nem voltak korlátozva s így a sértett bíróság elméletileg bármekkora összegű pénzbüntetést, vagy bármely ideig tartó börtönbüntetést kiszabhatott, fellebbvitelnek helye nem volt! Az első elfogatási

²²⁷ Idézi: Emlyn Capel Stewart WADE és George Godfrey PHILLIPS: *Constitutional Law*. London, Longman's Green and Co., 1950. 492–496.

parancsot tiszteletlenség miatt 1721-ben bocsátották ki és jellemző, hogy 1883-tól 1908-ig öt ízben kísérelte meg a törvényhozás – mindig eredménytelenül –, hogy az angol bíróságoknak a tiszteletlenségi esetekben való túlságosan nagy hatalmát korlátok közé szorítsák. (Később kialakult az esküdszék előtti rendes eljárási forma is, ahol a sértett bíró vádemelésre átteszi az ügyet a közvádlóhoz.)

A bíróság iránti tiszteletlenség vétségének másik változata az olyan híradás, véleménynyilvánítás vagy nyilatkozat, amely alkalmas arra, hogy az igazságszolgáltatás akadálytalan és tisztességes menetét befolyásolja. Itt is van egy extrém perrendtartási elem, ugyanis bármelyik fél menet közben is elfogadási parancsot (*writ of attachment*) kérhetett a sértő újságíróval szemben. (Ez az idők folyamán eltíltó bírói parancsra – *writ for libel* – szelídült). Az állam érdekeinek olykor szélsőséges védelmére a common law kialakította a lázító rágalom (*sedition libel*) tényállását is, amely valamely rágalomnak irat, nyomtatvány vagy rajzos ábra (például torzkép) formájában, izgató cézzel történő közzétételét jelentette. Az izgató cézzel magában kellett foglalnia azt a szándékot, hogy gyűlöletet vagy megvetést, de legalábbis ellenszenvet keltsen az Egyesült Királyság uralkodója, kormánya és alkotmánya, a Parlament valamelyik Háza vagy az igazságszolgáltatás – és így tovább – ellen.

8.1.8. Minél nagyobb az igazság, annál súlyosabb a büntetés

A XVIII. század elején ezt a tényállást még rugalmasan értelmezték, de 1704-ben egy Holt nevű főbíró kinyilatkoztatta: „Ha az, aki a népet rossz véleményre bírja a kormány felől, nem vonható felelősségre, akkor egy kormány sem állhat fenn.”²²⁸ Ezaz úgynevezett *Tuchin-elv*, mely akkor az angol bíróságok számára szinte bibliai kinyilatkoztatás erejével hatott, volt az oka, hogy a XVIII. század első évtizedeiben az angol sajtószabadság még meglehetősen gyenge lábakon állt. Ez volt a jogalap Defoe pellengéres ügyében is, ugyanis a valóság bizonyításáról szó sem lehetett. Továbbá nem azon fordult meg a per sorsa, hogy az írónak volt-e szándéka a kormánnyal szemben ellenszenvet kelteni, hanem azon, hogy szándékosan tette-e közzé azt a szöveget, amely a kormánnyal szembeni ellenszenv keltésére alkalmas volt. Ráadásul az igazságszolgáltatás zsinórmértékéül az szolgált, hogy „minél nagyobb az igazság, annál nagyobb a rágalom”. Vagyis: minél nagyobb és valóságosabb váddal illette a szerző a sajtóban a közhatalom gyakorlóját, annál súlyosabbnak minősült az izgatás.

A helyzet csak John Wilkes (1727–1797) fellépése nyomán változott meg. Nem túlzás azt állítani, hogy ennek a bátor újságírónak köszönhető az angol sajtószabadság végleges kivívása. Az 1761-ben általa alapított *North Briton* című lap 45. számában a király 1763. évi trónbeszédének egynemely tényállításáról azt írta, hogy azok nem igazak. III. György a cikket az uralkodó személye elleni lázító rágalomnak tekintve, azonnal elfogatóparancsot adott ki: úgynevezett *general warrant*ot, amelyben a letartóztatandó egyén nem volt név szerint megnevezve, tehát az mindenki ellen irányult, aki a cikk közzétételében közreműködött. Wilkes-szel együtt 49 személyt zártak a Towerbe. De 1764. május 6-án egy Lord Pratt nevű bíró történelmi jelentőségű döntést hozott: elrendelte Wilkes és társai szabadlábra helyezését, és törvénytelen letartóztatás (*breach of privilege*) miatt az elfogatóparancsot kiadott minisztert 800 font kártérítés kifizetésére kötelezte. A fényesen kivilágított London örömmámorban

úszott, minden házon a 45-ös szám ragyogott. Bár a per folytatódott, a Tuchin-elv elvesztette érvényét: Wilkes-t viszonylag enyhe büntetésre ítélték, és ezután már csak igen ritkán került sor ilyen uralkodó vagy kormány elleni rágalom címén vádemelésre. Az 1792-es *Libel Act* pedig immár a maihoz hasonló szabadságot biztosított a sajtónak. (Mindezt annak dacára, hogy az 1819-es büntetőjogi novella – *Criminal Libel Amendment Act* – feljogosította a bírakat arra, hogy adott esetben elrendelhesék az olyan szövegek lefoglalását, amelyekről azt tartják, hogy istenkáromló vagy lázító rágalmat tartalmaznak.)

Az istenkáromló rágalom (*blasphemous libel*) tulajdonképpen idegen test volt az angol sajtószabadságot ellentételező libel-jogban. A híres Tyler-ügyben hozott döntéssel vonult be a common law-ba, amikor is a *King's Bench* bíróság leszögezte: „A vallás csalásnak nyilvánítása minden kormányzat felbomlására vezet.”²²⁹ Hiába állította 1883-ban Coleridge, a londoni Főtörvényszék elnöke, hogy „a kereszténység tanai, mint ilyenek, nem tartoznak bele az ország törvénytárába”, az istenkáromlási tényállás a libel-jog része maradt, úgy, ahogy azt III. Vilmos uralkodása idején a Parlament külön törvényerőre emelt bűncselekménnyé (*statutory crime*) tette.

A blaszfémianál kétségkívül nagyobb karriert futott be Angliában is a trágárság (*obscene libel*: trágár rágalom) common law-beli tényállása, mely szerint a jó erkölcsbe ütköző trágárság, „mint rágalom” abban áll, hogy „valaki trágár és erkölcstelen könyvet (közleményt) tesz közzé. Az ilyen cselekmény még abban az esetben is rombolólag hat a közerkölcsre és közjólétre, ha nem kifejezetten valamely magánszemély ellen irányul.” Az obscene libel igazi próbája volt John Cleland 1749-ben megjelent regénye, a *Fanny Hill, avagy egy örömlány emlékiratai* (egyres vélemények szerint az angol nyelvű irodalom legjobb erotikus műve), amelyet a bíróság a megjelenése után hiába tiltott be, a könyv újabb és újabb kiadásokban bukkant fel és elpusztíthatatlan volt – talán azért, mert a testét áruba bocsátó bordélyházi lány története épp arra tanít, hogy a pénzért vett szerelem visszataszító, s az igazi szerelem felemelő. Ennek ellenére vagy száz éven át „botrányosnak és visszataszítónak” minősítették, de Fanny kalózkidásai újra és újra diadalmaskodtak a „láthatatlan cenzor” felett. Ez a sorozatos kudarc nyilván hozzájárult az obscene libel fogalmának „puhulásához.” Egy Hicklin nevű újságíró ellen hozott 1868-as ítélet szerint ugyanis a sajtóközlemény trágár tartalmának ismerve az, hogy vajon az inkriminált anyag „arra irányul-e, hogy megrontsa és megfertőzze azokat, akiknek lelkülete fogékony az erkölcstelen befolyásokkal szemben, és akiknek az ilyen fajta közlemény keze ügyébe kerülhet”.²³⁰ Megjelenik tehát fő kritériumként a megrontó szándék. (Látni fogjuk viszont, milyen vádiratra bírja később e precedens a *Lady Chatterley szeretője* elleni per ügyését, milyen hatással lesz erkölcsvédő közönségére, a bíróra, esküdtekre, s az irodalom szabad kánonjának védelmezőire.)

Az 1857-es *Obscene Publications Act* nevű törvény mindamellett lehetővé teszi, hogy rendkívül gyors eljárással akadályozzák meg a jóerkölcsbe ütköző trágárságot tartalmazó nyomtatvány terjesztését. Eszerint bárki, aki alapos okból azt hiszi, hogy valamely helyen haszon-szerzés (eladás, szétosztás, kiállítás) céljából ilyen nyomtatványt, könyvet, ábrát tartanak, eskü alatt panaszt tehet a vizsgálóbírónak, s az – ha a nyomtatványból már legalább egy példányt eladtak vagy közzétettek – felhatalmazhatja a rendőrséget házkutatásra és a példányok lefoglalására. (A Bíróság elrendelhetette a lefoglalt példányok megsemmisítését is, függetlenül attól, indult-e a szerző ellen trágárság miatt egyéb eljárás.)

229 Uo. 47.

230 Uo. 48.

Ez az erkölcsvédő populáris akció meglehetősen népszerű volt Angliában, több műalkotás elleni erkölcsi per vette így kezdetét. Jól kiegészítette ezt egy további precedens (az 1907-ben tárgyalt Morny-ügyben hozott ítélet), mely szerint az újság kiadója maga is elítélhető „trágár rágalmazás” miatt, ha tudomása van arról, hogy a lapjában közzétett hirdetés olyan könyvre vagy képre vonatkozik, amely a jóerkölcsbe ütköző trágárságot tartalmaz.

8.1.9. *A tizenkét boltos és a becsület*

Az angol jog azonban régóta élen járt az egyéni becsület védelmét szolgáló sajtókorlátozások kiépítésében is, és főleg attól kezdve, hogy a bíróságok szabadelvűbben kezdték értelmezni az istenkáromló és lázító libel jográgalomról szóló tételes rendelkezéseit, egyre inkább a „rendes” polgári libel (*civil libel*) vált a sajtó legkomolyabb korlátjává. (A *newspaper libel* sajtórágalmazást jelent.) Az egyéni jóhírnév sérelmének általános szankcionálására azonban II. Károly uralkodása óta az ún. *defamatory libel* tényállása szolgált, mely a jóhírnevet ért erkölcsi kár reparálására nem vagyoni jellegű kártérítési kötelezettséggel járt. A kártérítés mértékét azóta is az esküdtszék állapíthatja meg, és ismeretes, hogy „a tizenkét boltos” – ahogy ekkoriban nevezték az esküdteket – a hírnévkárosítás értékét olykor frenetikus összegekre becsüli. Mindenestre elfogadottá vált, hogy az erkölcsi kár (*general damages*) címén azért az értékcsökkenésért jár a sértettnek az erkölcsi kártérítés, amelyet személyisége – egy, a társadalmi helyzet által meghatározott konkrét „becsület-színvonal” – a jóhírnév-rontás következtében mások szemében elszenvedett.

De ez csak az egyik oldal. A másik a tisztességes bírálat (*fair comment*) kimentési szabálya. A common law ezzel a véleményszabadság talán legfontosabb szabályát alkotta meg. Eszerint bármely közüggel kapcsolatban nemcsak a tényállítás, de a vélemény és a bírálat kinyilvánítása is szabad, feltéve, hogy a bírálót tisztességes eljárásában becsületes szándék vezeti. Az ilyen bírálat sohasem képezheti libel miatti kártérítési kereset jogalapját, legyen az bármilyen élesen megfogalmazott is – feltéve, hogy a bíráló véleménynyilvánítása nem lépi túl a tárgyilagos kritika körét. Ez Angliában 1900 óta minden közéleti személyiség minden közéleti ténykedésére vonatkozik: „a sajtó szabadsága nem nagyobb és nem kisebb, mint Őfelsége bármelyik alattvalójának szabadsága” (Gray-alapelv). S ebből az is következik, hogy a közszereplő magánélete csak annyiban tehető nyilvános kritika tárgyává, amennyiben az a közügy intézésének ellátását érinti.

8.1.10. *Ítélet a holdbéli ember ellen*

Őfelsége bármelyik alattvalójának szabadságát garantálta a Gray-féle alapelv. Vannak precedensek, amelyek viszont arról szólnak, hogy is érvényesült ez a szabadság a *nem alattvalók* esetében. Egyike ezeknek a Thomas Paine – Az emberi jogok (*The Rights of Man*) szerzője, az amerikai szabadságharc résztvevője – perében hozott, 1792. december 18-i ítélet.

A George Washingtonnak ajánlott műben Anglia hatalmasságai így ismerhettek magukra: „A címek csak gúnynevek, s minden gúnynev cím [...]. Az emberi jellem egyfajta kellemkedésre vall, amely lealacsonyító. A férfit nagy dolgokban törpévé zsugorítja, kicsinyekben pedig a nők majmolójává [...]. Kik vagytok hát ti, hiú por- és hamuemberek, akárhogy hív-

nak is benneteket, akár királynak, akár püspöknek, akár egyháznak, akár államnak, akár parlamentnek, akár egyébnek, hogy jelentéktelen valótokkal az ember lelke és alkotója közé tolakodtok?”²³¹

A megrettent nyomdász a kéziratot csak a szerző írásos nyilatkozata alapján merete ki nyomtatni. Ebben Paine kijelentette: vállalja, hogy a mű kiadójaként is őt nevezzék meg. A könyv óriási sikere – a kalózkidással együtt egy év alatt mintegy százezer eladott példány – megdöbbentette a hatalmasságokat: a király 1792. május 21-én proklamációt adott ki. Ebben – sajtóvétségnek minősítve – megtiltja a francia forradalmat és a köztársasági eszmét népszerűsítő kiadványok terjesztését Angliában. Amikor 1792 kora tavaszán Az emberi jogok II. része is megjelent Londonban, Paine már tiszteletbeli francia állampolgár volt, egyben nemzetgyűlési képviselő. A per nem váratott soká magára. Macdonald ügyésznek a londoni esküdtbíróság előtt elhangzott vádbeszéde szerint „Thomas Paine [...] gonosz, rosszindulatú, lázító és rosszakaratú személy, aki ellenséges érzületet táplál kegyelmes urunk, a király, e királyság boldogító alkotmánya és kormánya iránt, és aki a legtörvénytelenebb [...] módon összeesküvést szervezett azzal a céllal, hogy rágalmazza, becsmélje a korábbi, boldogító forradalmat.”²³²

A vád igencsak meglepő: összeesküvés a király, az alkotmány s a kormány ellen, holott a királyi proklamáció is csak a *sajtó útján* elkövetett felségsértés és izgatás megtorlásával fenyegett, elnémítandó a francia forradalommal rokonszenvező ellenzékét. Durva ügyészi melléfogásnak vélnénk, ha az ítélet indokolása nem hivatkozna arra, hogy Paine idegen állampolgár, akire nem érvényesek az angol szabadságjogok, köztük az ellenzékiség joga. Eszerint ugyanaz a véleménynyilvánítás, a mi őfelsége alattvalója esetében pusztán sajtóvétség, egy idegen állampolgárt összeesküvővé tesz? Miféle kannibáli büntetőjog ez, kérdezhetnénk. De őfelsége ügyésze eleve abból indult ki, hogy Washington és Jefferson barátja nem lehet más, mint a francia forradalom ügynöke: „Azzal vádoló ezt a könyvet, hogy előre megfontolt szándékkal próbálta kitörölni az ország lakóinak gondolkodásából azt a lelkes szeretetet, amelyet mindeddig az alkotmány iránt tanúsítottak, és ezáltal a társadalmunkban ember által okozható legnagyobb kárt akarta tenni.”²³³ Az esküdtek egyhangúan elfogadták az ügyész érvelését, Paine-t távollétében törvényen kívül helyezték. „Ami önt illeti, – írta Paine Macdonald ügyésznek – éppúgy hozhatat ítéletet a holdbéli ember ellen is, mint ellenem.”²³⁴

9. A vilmosi németország 1871–1914

A német sajtójog fő forrása az első világháborúig az 1874. január 7-én kibocsátott sajtótörvény (*Reichspressgesetz*), amely a sajtószabadság elvén alapul. Deklarálja az előzetes cenzúra eltörlését, valamint azt, hogy a sajtó csak olyan korlátozásoknak vethető alá, melyeket maga a törvény állít fel. E korlátok lényegében nem mások, mint a Büntetőtörvénykönyv utólagos cenzúrával fölerő tényállásai. Ezek tettese lehet a szerző, részese a szerző megbízásából eljáró személy. Időszaki lapoknál a felelős szerkesztő tettességét a rágalmazó, becsületsértő,

231 Idézi: Howard FAST: *Tom Paine*. Budapest, Európa, 1984. 282.

232 Idézi: Thomas ERSKINE: *Speeches of Thomas Lord Erskine*. London, Reeves and Turner, 1870. I. 265.

233 Uo. 287.

234 Idézi: Moncure Daniel CONWAY: *The writings of Thomas Paine*. I-IV. New York, AMS, 1967. III. 110–111.

felségsértő, istenkáromló vagy fajtalan, illetve az izgató (az államrend megdöntésére felhívó) tartalmú cikkért vélelmezni kell. E vélelem megdől, ha a tettességet „különös körülmények” kizárják. Csak gondatlanság esetén, s ha a főszerkesztő vétkességének vélelme megdől, büntethető egymást kizáróan, a fokozatos felelősség alapján a szerkesztő, a kiadó, a nyomdász és az iparszerű terjesztő. A Német Császárság sajtótörvénye tehát nem ismerte a cenzúra hagyományos intézményét, és a sajtótermék közigazgatási lefoglalását is csak kivételesen, felségsértésre felhívás, izgatás és fajtalan írások terjesztésének eseteiben engedte meg. (Bár a birodalmi kancellár eltilthatta valamely külföldi lap vagy háború idején katonai adatot közlő cikk terjesztését.)

Más volt a helyzet a színházak terén. Egy 1871-es belügyminiszteri rendelet a színházi produkciókat a vásárosok és mutatványosok köztéri mulatságaival egy sorba helyezte: „A rendőrség jogosult a bemutatandó darabokról előzetesen tájékozódni, és színre vitelüket közbiztonsági vagy erkölcsi okból megtiltani.”²³⁵ Az előadóművészetrel szemben tehát rendőri cenzúra – az előzetes cenzúra legdurvább neme – volt érvényben, amelyhez további jogalapot szolgáltatott az 1875. október 8-i belügyminiszteri utasítás, megerősítve az Ó- és az Újtestamentum történeteinek színpadi bemutatására vonatkozó korábbi tilamat, valamint az 1895. november 14-én kibocsátott BM-utasítás, amely a rendes bíróságok ítéletei ellen való színpadi agitációt tilalmazta.

A hatalom a szociáldemokrata elleniek kritikájával szemben is igyekezett bebiztosítani magát az 1878. október 21-én elfogadott, *A társadalomra veszélyes szociáldemokrata törekvések elleni törvénnyel*. Ennek 11. §-a szerint: „Megtiltandók azok a nyomdai termékek, amelyekben a szociáldemokrata, a szocialista vagy kommunista, illetőleg a fennálló állami és társadalmi rend megdöntésére irányuló törekvések a társadalmi békét, különösen a társadalmi osztályok összhangját veszélyeztető módon nyilvánulnak meg.”²³⁶ A gyakorlatban a jogszabályi tilalom alkalmazásához nem volt feltétlenül szükség a status quo megdöntésére vagy osztályharc szítására irányuló szándék kifejezésére: elegendő volt, ha a mű hangvétele szociáldemokrata, szocialista vagy kommunista beállítottságú. Az eredmény: már 1878 novemberében 40 időszakos és 213 egyedi nyomdatermék betiltására került sor.

9.1. Művészet és prostitúció

Az új művészet alkotásai elleni radikális fellépéshez biztosított hathatós segítséget a hatóság részére a Büntető törvénykönyv 1899-es, „*Lex Heinze*” néven elhíresült novellája, amelyet a Btk. 184.§. tényállásának kiterjesztésével a prostitúció (kitartottság és kerítés) elleni küzdelem ürügyén (a vilmosi elvek szerint) az „erkölcstelen tartalmú írások” terjesztésére is alkalmazták. Ez lehetővé tette, hogy a művészet – ha az ügyészségnek, illetve a bíróságnak úgy tetszett – jogilag a prostitúcióval, vagy akár államellenes cselekménnyel azonos elbírálás alá essék („felbujtás fajtalanságra”, „istenkáromlás”, „felségsértés”). Ez a mai szemmel nézve jogi katasztrófa helyzet átvezet a könyvünk III. fejezetében tárgyalt „erkölcsi perek” problémájához. Tucájával indultak az irodalmi perek. A joggyakorlat csiszolódása és a nyilvánvaló dogmatikai nehézségek 1908-ban kikényszerítették a 24 tagú úgynevezett Cenzúratanács (*Zensurbeirat*) felállítását. Ennek neves irodalmárok (pl. 1912-ig Thomas Mann) is tagjai

235 Idézi: SCHÜTZ i. m. 132.

236 Idézi: FICZERE i. m.

voltak, azzal a céllal, hogy a rendőrfőkapitányságok részére az „erkölcstelenség” illetve a pornográfiától való elhatárolódás témájában szakvéleményeket készítsenek. Meglehetősen obskúrus működése sajnos lehetőséget adott művészeti torzsalkodásokra, és ennek több kritikus hangvételű színpadi remeklés esett áldozatául. (Példa erre Carl Sternheim A nadrág – *Die Hose* – című „polgárpukkasztó” darabjának 1911-es betiltása.) Működését a kormány nem tartotta kielégítőnek, ezért – támogatására és főleg informális ellenőrzésére – 1911-ben a berlini Rendőrfőkapitányságon külön részleget alakított ki az „erkölcstelen, fajtalan, szeméremsertő” alkotások – írások, ábrák, hirdetések – felkutatására és felszámolására, *Deutsche Polizeistelle zur Bekämpfung unzüchtiger Schriften, Abbildungen und Inserate* néven.

Az egyes német tartományok a Birodalmon belül 1871 után is megtartották részleges jogalkotási autonómiájukat. Közülük Bajorország tűnt ki a színházi cenzúra következetes szigorának fenntartásával, több külön – tartományi szintű – jogszabály révén. : Így egy 1879. november 23-án kiadott ottani miniszteri rendelet rögzíti a rendőrhatalóság jogát arra nézve, hogy a közbiztonság és a közérkölcsvédelmére a színházi vállalkozásokra különleges szabályokat írjon elő. A bajor másodfokú Közigazgatási Bíróság (*Verwaltungsgerichtshof*) még 1896-ban is olyan döntést hoz, amelyben megerősíti a színházi cenzúra fennálltának jogszerűségét. (Előzménye: egy 1852-es bajor rendelet „magától értetődő” hatósági jogosítványként nevesíti a szöveggönyvek és műsorgetervek előzetes jóváhagyásra való bekérését, egy 1854-es pedig általános jelleggel megtiltja a vallási tárgyú színdarabok bemutatását.)

10. Magyarország 1848–1914

10.1. Cenzúra helyett közcsend: 1848–49

Köztudott, Magyarországon a cenzúrát az 1848. évi XVIII. törvénycikk – az 1848 áprilisában kihirdetett sajtótörvény – törölte el. Ez azonban nem teljesen pontos megállapítás, mivel a sajtószabadságot először az 1848. március 17-én kiadott helytartótanácsi rendelet 1. pontja deklarálta: „A sajtó minden előző censura nélkül szabadon működik.” A rendelet 2. pontja meghatározta, hogy a nyilvánosságra hozott műért a felelősség a szerzőt, a szerkesztőt vagy a „készítőt” terheli, ezért a nyomda csak a szerző által aláírt kéziratot fogadhatja el sokszorosításra. Ám a nyomdatulajdonos is köteles nevét és székhelyét minden nyomtatványán feltüntetni. A 4. és 5. pont „a sajtó útján elkövethető visszaélések és kihágások megbírálása végett” 25 tagú bizottságot rendel ki, amelynek a kinyomtatott mű egy példányát át kell adni. A bizottság (melynek tagjai között találjuk Nyári Pált, Klauzál Gábort, Deák Ferencet, Eötvös Józsefet, Vörösmartyt és Bajzát is) az esetleg felmerülő sajtóvétség ügyében szakértőként jár el, ilyen gyanú esetén az ügyet az elkövető szerint illetékes bírósághoz (az esküdtszékhez) teszi át. A bizottság tehát egyféle demokratikus vádhatóságként funkcionált, egészen addig, amíg az 1848. április 29-i Deák Ferenc-féle esküdtszéki rendelet alapján át nem alakult esküdtszékké. A Könyvbíráló Főhivatal viszont március 15 – a cenzúra néphatározati eltörlése – után még két napig létezett, mivel Zichy Ferenc gróf helytartótanácsos csak 1848. március 17-én értesítette hivatalos körlevélben a cenzorokat, hogy „a közbejött rendkívüli körülmények folytán” Magyarországon megszűnt a cenzúra.

A Szemere Bertalan által megfogalmazott sajtótörvény bevezetése – „[a]z előző vizsgálat eltörlötté, s a sajtószabadság visszaállítván” – azt az érzetet kelti, mintha a cenzúra csak valami

átmeneti állapot lett volna, holott már az eddigiekből is megállapítható, hogy hazánkban a XVIII. század eleje óta addig legfeljebb néhány év (az 1782–1788, illetve az 1790–93 közötti időszak) telhetett el úgy, hogy az írók, tudósok, művészek (a színháziaiak kivételével) viszonylagos szabadságot élvezhettek. De kézenfekvő gondolat, hogy Szemere a „visszaállítással” a gondolat- és vélemény-szabadság mint alapjog természetjogi értelemben vett elidegeníthetetlenségét, illetve az addig mindig rendeleti úton működtetett cenzúra alkotmányjogi törvénytelenységét kívánta hangsúlyozni. A törvény 1.§-ában jelenik meg az a formula, amelynek szóhangzata a világ csaknem minden demokratikus alkotmányában szerepel: „Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti.” Az 1.§ 1. pontja ugyan kifejezetten csak „az előleges cenzúra” eltörléséről beszél, de az 1.§. 2. pontban adott törvényi definíció – a közlésért csak bírósági ítélet alapján vonható bárki felelősségre – világossá teszi, hogy a revízió mint a már nyilvánosságra hozott művek utólagos cenzúrája sem létezhet többé. A törvény fontos felismerése, hogy a sajtószabadság fogalmába nem csupán a sajtótermék előállítását, hanem a terjesztés szabadsága is beletartozik.

A törvény a sajtótermék akkori legteljesebb technikai fogalmából indul ki: „Sajtóútoni közlés alatt értetik minden oly közlés, mely vagy szavakban, vagy ábrázolatokban, nyomda, könyomda s metszés által eszközöltetik, és amelynek közzététele, a példányok akár ingyen kiosztásával, akár eladásával már megkezdődött” (2.§.). A terjesztés szabadságát nyomatékosítja a sajtóvétségektől való elhatárolódás: a könyvkereskedők „mindazon elmeműveket, mellyek elmarasztó ítélet által nem sujtják, szabadon árulhatják” (43.§.). Viszont: a „perbefogó” bíró – nem a közvádoló! – a bepanaszolt sajtótermékeket, „ha szükségesnek ítéli, tüstént zár alá veheti” (22.§.).²³⁷ A törvény végrehajtására 1848. április 28-án kiadott belügyminiszteri rendelet a lapkiadás egyetlen rendszeti akadályaként hívja fel a törvényhatóságok elnökeit, hogy „mely lapnak biztosítékot kell letennie és nem tette le, annak megjelenése gátoltassék meg”.²³⁸

10.1.1. A szabad sajtó vétségei

A törvény tehát bevezeti a „sajtórendőri vétségeket és kihágásokat,” azokat a bűncselekményi tényállásokat, amelyek „sajtóútoni közléssel” követhetők el. A március 16-i helytartótanácsi határozatban írt bizottság pedig a törvény 12.§-ában már esküdszékként jelenik meg, amely a sajtóvétségek miatt indult ügyekben kizárólagos hatáskörrel rendelkezik. A törvényben megfogalmazott sajtóvétségeket azok követhetik el, akik:

- a köz- vagy a vallásos-, továbbá a „tisztességes” erkölcsből csúfot űznek,
- akik „a sanctio pragmaticánál fogva megállapított s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatoknak tettleges felbontására” izgatnak, továbbá „az alkotmány erőszakos megváltoztatására és a törvényes felelősség elleni engedetlenségre” lázítanak,
- „a király személyének sérthetlensége, a trónöröklés megállapított rendje ellen támadnak”, vagy „a király személye vagy az uralkodóház tagjai elleni sértést” követik el,
- a „közbéke és csend erőszakos megzavarására” lázítanak, s végül akik
- a sajtó útján rágalmoznak.

237 *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek.* Budapest, Franklin, 1896.

238 Idézi: Вoтн Ődön: *Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete és a vezetése alatt álló minisztérium sajtóügyi tevékenysége 1848-ban.* Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 1980. 114–115.

A márciusi ifjúság s a felszabadult sajtó művelői közül sokan úgy érezték, hogy ezek a sajtóvétségi tényállások indokolatlanul korlátozzák a frissen deklarált sajtószabadságot. Jókai így írt erről: „Belefoglalta ez a bűnök elenchusába mindazokat a feladatait a sajtónak, amiket teljesíteni kötelessége: sérthetetlené tette a kormány tagjaitól kezdve, le az utolsó éji őrig minden tagját a közigazgatásnak, s vetélkedett kifejezései határozatlanságával akármely azóta készült sajtótörvénnyel.”²³⁹

Deák Ferenc Igazságügyminisztériuma 1848. április 29-én adta ki a sajtóesküdtszéki rendeletet, melynek szövege a Büntető törvénykönyv 1843-as tervezete alapján készült és az akkor legdemokratikusabb – csak Angliában létező – európai modellt követi. A kiegyensúlyozottság elvének megfelelően nem lehetnek esküdtek egyházi személyek, katonák, bírák, köztudósok, szolgák, napszámosok, írástudatlanok, vakok és süketek. (A nőket nem zárja ki az esküdtek közül, holott az 1848. V. tc. megtagadja tőlük az országgyűlési választási jogot.)

10.1.2. Sajtóbíráskodás

A hazai sajtóbíráskodás jogtörténetünkben való legelső szabályozásának demokratizmusát mutatja, hogy a vádhatóság (az esküdtszékhez hasonlóan 13 tagú „perbefogó törvényszék”) szintén esküdtszéki elvek szerint működött, az 1791-es francia perrendtartás vádeszküdtszékeinek mintájára, vagyis a köztudós sajtóvétség miatt csak akkor emelhetett vádat, ha ezt a perbefogó törvényszék is megszavazta. (A 13 közül legalább 7 szavazatra volt szükség a perbefogáshoz.)

A francia forradalmi esküdtbíróági eljárás szellemét tükrözi a szóbeliség elvének hangsúlyozása: „Az esküdtszéki institutionnak egyik alapelve szerint csak az élőszóvali tárgyalás, nem pedig holt irományok útján eszközölthetik a kiviláglás, ez oknál fogva az úgynevezett informátióknak az esküdtek közötti kiosztogatása is tilos [...]. Ők letett hitöknél fogva egyedül az ülésben előadandó vád és védelem egymáshoz mért erősségei nyomán tartoznak határozatot hozni.”²⁴⁰ Akárcsak a francia forradalom perrendtartásában, az esküdtek nem formális bizonyítékok alapján, hanem szabad belső meggyőződésükön alapuló mérlegeléssel döntöttek a bűnösség kérdésében. E kérdésben fellebbezésnek nem volt helye: semmisségi panasz alapján a Hétszemélyes tábla az esküdtszék jogszerű döntését érdemben nem változtathatta meg, csupán megsemmisíthette a határozatot, elsősorban alaki okból. Anyagi jogszabálysértés esetén akkor volt helye megsemmisítésnek, „ha a vétségre a törvény helytelenül alkalmaztatott”.

Ez az esküdtbíróági működés elvének korszerű végigvitelét jelentette: Deák rendelete a bűnösség kérdésében, tehát a politikai kérdésben való döntés jogát kivette a Hétszemélyes tábla jogköréből, s egyedül az esküdtek foglalhattak állást abban. A fennmaradt fővárosi esküdtszéki lista alapján feltűnő a nemzet vezető értelmiség, az írók és a művészek nagy száma a zsűriben. Vörösmarty, Jókai, Lendvai, Barabás, Szentpéteri, Szigligeti neve is szerepel rajta, s abban is visszatükrözi a forradalom szellemét, hogy a kormánytól vagy a törvényhatóságoktól függő köztisztviselő nincs az esküdtek között.

239 JÓKAI MÓR: *Fekete sereg. A sajtó és cenzúra Magyarországon*. Pest, Athenaeum, 1873.

240 A 60.§-hoz. MNL OL Igazságügyminisztérium Levéltára. Büntető Törvénykezési Osztály. 4. fond, 1/a. tétel.

10.1.3. „Döngicsélő legyek”

A levéltári adatok szerint csak néhány esetben került sor sajtóvétség miatt esküdtbíróvási eljárásra, ezek közül is csupán két ügyben hoztak érdemi határozatot. Visszatérő jelenség volt ugyanis, hogy a radikális sajtónak azokat a cikkeit, melyeket megjelenésükkor a kormány megtorlandónak tartott, rendre beigazolták az események, így a vétséget megvalósító cselekmények időközben elvesztették aktualitásukat, helyesebben: társadalmi veszélyességüket.

Az első sajtóeljárás a pesti iparosok 1848. április közepén lezajlott megmozdulásával kapcsolatos. Kecskés Ede pesti ügyvéd akciójáról van szó, aki április 22-én kinyomatta és kiragasztatta a *Kenyeret a Népek!* kezdetű plakátot, amely a céhrendszer azonnali eltörlését, az élelmiszerárak rögzítését, az egyházi ingatlanok elkobzását, részleges földosztást és szociális segélyezést követelt. A falragasz tartalma miatt maga István nádor tett feljelentést a miniszterelnöknél „a fennálló rend erőszakos felbontására irányzott” felhívásra hivatkozva.²⁴¹ Az eljárást azonban nem folytatják le, Deák minisztériuma úgy látja, hogy a falragasz nem tartalmaz a fennálló rend erőszakos megdöntésére irányuló felhívást.

A következő feljelentést sajtóvétség miatt Szemere belügyminiszter tette meg május 7-én az igazságügyminiszternél, a Karlovicán május 2-án kiadott, a horvát lakosságú terület Magyarországtól való elszakadását célzó proklamáció miatt. A minisztérium azonban nem látott okot az esküdtbíróvási eljárás megindítására, mert szerinte „a proklamációban nyíltan kimondatik az, hogy továbbra is a mostani uralkodó dynastiához hű maradván, [...] a kívánatok teljesítése Ő Felségétől követeltessék [...] inkább kérelmezési alakban tűnik fel, mintsem, hogy Magyarország álladalmi egységének *tettlegetes felbontására* célozna [...]”²⁴² Vagyis: az Igazságügyminisztérium, nem akarván élezni a helyzetet, úgy ítélte meg: a kinyomtatott proklamáció nem érinti a pragmatika szankcióban megfogalmazott „birodalmi kapcsolatok” szintjét. (Ma már látjuk, hogy ez pusztán dogmatikailag helytálló volt, hiszen a támadás majd épp a dinasztia égisze alatt fogja érni Magyarországot!)

A következő sajtóper lefolytatását azonban már maga a történelem akadályozta meg. A *Márczius Tizenötödike* 56. számában – melyet a Belügyminisztérium azonnal elkoboztatott, így csak néhány lappéldány került utcára – azt a hírt közölte, hogy „ministereink István nádort kikiáltották provisorius királynak”. Vagyis: ha a hír igaz, maga a kormány szegte meg a pragmatika szankciót. Ezért maga a minisztertanács foglalkozott az ügygel, s utasította az igazságügyminisztert a sajtóper megindítására. Pest város „bűnvizsgáló bírója”, Koller Ferenc május 24-én kapja meg az ügyet, Ritter István közvádoló a vádemelésre pedig május 29-én. A vizsgálóbíró kihallgatta Pálfi Albertet, a *Márczius Tizenötödike* szerkesztőjét, aki azzal védekezett: a hírközlés megfogalmazása ugyan félreérthető volt, de a híradás valójában a nádor királyt helyettesítő (ún. alterego) jogkörével, közelebbről: azzal a május 19-i intézkedésével kapcsolatos, amellyel országgyűlést a Bécsből ismeretlen helyre távozó király nevében az 1848. IV. tc. 1.§ alapján összehívta. Az ügyész-szakértő (Paksy Lajos) jogvéleménye ezt a meglehetősen nagyvonalú értelmezést alátámasztotta, így az augusztus 22-én összeült perbefogó törvényszék a vádindítványt ejtette.²⁴³ Nem emeli a forradalom kormányának tekin-

241 MNL OL I.M. Bünt. Törv. Oszt. 4. fond, 2. tétel.

242 MNL OL I.M. Állad. titk. 20. fond.

243 MNL OL I.M. M. Elnöki iratok. 453/o.

télyét – írta a *Radical-lap* –, ha egy „döngicsélő” legyet kalapáccsal akar agyonütni”.²⁴⁴ Más kérdés, hogy a dinasztia nyílt támadása az ország ellen hamarosan amúgy is tárgyalanná tette a pragmatika szankció védelmét, és azt is tudjuk, hogy István nádor a szeptemberi fordulat idején valóban kapott ilyen ajánlatot Kossuthtól.²⁴⁵ A „zsurnaliszta csavarral” fogalmazott cikkek az események alakulása valóság tartalmat adott tehát.

Táncsics Mihály lapja, a *Munkások Újságja* ellen valóságos hajtóvadászat indult. Az ok a lap 24. számában közölt vezércikk (*Boldog isten, hova jutottunk*) plebejus radikalizmusa: „A haza védelmére pénzt szedegetnek, de a nagy urak, a palatinus és a király mit sem adnak. A haza védelmére nincs elég pénz, a só árát leszállítani nem lehet, de van a király számára 3 millió forint [...]. Itt van a 200.000 Ft fizetésű palatinus és mit tesz azon sok pénzért, melyet ily átkozott szűk időben adunk neki? Semmit.” Előzőleg Zemplén, Fejér, Bereg és Vas megyék tettek feljelentést a lap ellen, követelve „kiirtását a tulajdont kárhózasatosan tipró mindennapi tartalma” miatt,⁷ de a fenti cikk után a nádor is sajtóper megindítását kezdeményezte. Erre azonban – a szeptemberi fordulat és a nádor lemondása miatt – már nem került sor. A Batthyány-kormány lemondása és a Honvédelmi Bizottmány megalakulása után Ghiczy igazságügyi államtitkár szeptember 23-án a Bizottmányhoz intézett előterjesztésében így jellemzi a minisztérium álláspontját: „a jelen idők körülményeit sajtó perek megkezdésére s folytatására egyáltalában nem vélem alkalmasoknak, s ezért az említett megyék kívánatát – hírlapok politikai útoni betiltásának különben is helye nem lehetvén – jelenleg teljesíthetőnek nem tartom [...]. Miután a sajtó vétségek feletti bíraskodást szabályozó ministeri rendelet szerént nem csak az esküdtek, hanem még a bűnvizsgáló bírók s közzvádlók is a törvényhatóságokban a kormánynak minden befolyása nélkül választattak, a magyar Jurynél függetlenebb Európában alig létezik és így a netalán megindítandó közkeresetnek eredményéről most főképp kezkeskedni semmi esetre nem lehet.”²⁴⁶

10.1.4. Macskazene-vérengzés

Az 1848. május 10-i budavári ügynevezett „macskazene-vérengzést” – amikor a Léderer Ignác budai katonai parancsnok ellen tüntető tömeg ellen a helyőrség katonái halálos áldozatokat követelő brutalitással léptek fel – követő felháborodás légkörében a *Pannonia* c. németnyelvű, Pozsonyban megjelenő politikai hírlap május 16-i 55. száma így gúnyolja ki a vérengzést végrehajtó osztrák helyőrséget: „Nézzétek hát az osztrák hadsereg nagyszerű győzelmét! A szabadság elnyomására, emberek legyilkolására vetemedik, hogy aztán a nyílt harcmezőn, ha ellenséggel találkozik, ennek a hazafiságtól ragyogó arca elől megszégyenülten, megvetetten menekülésre fogja.” A kormány Bangya János lapszerkesztő ellen a pragmatika szankcióba ütközés címén a pozsonyi esküdtszék előtt indított sajtóvétségi eljárást, az esküdtszék azonban felmentette a vádlottat. Az 1848. július 24-én Majláth György országbíró elnökletével összeülő Hétszemélyes tábla, kasszatórius jogkörében – mivel „az eljárásban lényeges hiba nem törtévnén, a közzvádló részéről kívánt ítélet megsemmisítésének helye nem találtatik”

244 1848. június 6. Idézi: URBÁN Aladár: A Marcius Tizenötödike sajtópere. In: LUKÁCSY Sándor és VARGA János (szerk.): *Petőfi és kora*. Budapest, Akadémiai, 1970. 485.

245 Vö. GERGELY András: Árfuló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Budapest, Helikon, 1989. 122–123.

246 MNL OL I.M. Állod. Titk. 24. fond, 9631/2.

– elutasította a közvádoló fellebbezését.²⁴⁷ Ez volt az 1848/49-es sajtóperek egyetlen ismert, mindkét fokon érdemi döntést tartalmazó ítélete.

Sajátos fényt vet az 1848. április 23–24-i pozsonyi antiszemita zavargásokra az ezekkel kapcsolatos sajtóvétségi eljárás lefolyása. Egy bizonyos Kultsitzky József nevű pozsonyi zálogházi tisztviselő antiszemita röplapot adott ki, melyre *Keserű igazságok a zsidók és védelmezőik számára* címmel tettlegességre felhívó szöveget nyomtattak. Az Igazságügyminisztérium feljelentette Kultsitzkyt, de a pozsonyi perbefogó törvényszék úgy döntött, hogy „A vádlott ellen perbefogásnak helye nincs”.²⁴⁸ Az eljárás megszüntetése meglepő, mivel a zavargások egyrészt komoly veszélyt jelentettek a közrendre, másrészt a sajtótörvény 4.§-a az eredménytelen felhívást is büntetni rendelte.

Az esküdtszékek további érdemi működésére a szabadságharc idején nincs adat. A Honvédelmi Bizottmány 1848. december 3-án rendeletet adott ki, amelyben a rémhíreket tartalmazó röpiratok kinyomtatóit és terjesztőit, valamint a hadititkok elárulóit a sajtótörvényre hivatkozva szigorú büntetéssel fenyegeti. Esküdtszéki eljárásra azonban már nem került sor.

10.1.5. A forradalom betiltja a forradalom lapját

A Szemere-kormány 1849. június 28-án a katonai titok hírlapok útján történő nyilvánosságra hozatalát kivette az esküdtszékek hatásköréből, és az 1849. február 13-i „vésztörvény” alapján felállított rögtönítelő vegyes bíróság ügykörébe utalta. Nincs adat arra, hogy a rögtönítelő bíróság ez alapon valakit is elítélt volna, kivéve a Marczius Tizenötödikét. A forradalom harcias lapját – hadititok nyilvánosságra hozatalának jogcímén – 1849. július 7-én a Belügyminisztérium rendeletileg tiltotta be, a lapszerkesztő ellen azonban nem vésztörvényszéki, hanem esküdtszéki eljárást helyezett kilátásba.²⁴⁹ Ezt az eljárást sem folytatták le, nyilvánvalóan már a katonai helyzet alakulása miatt sem.

1848 kormányzata egyébként a törvény szellemében elvárható, messzemenő türelmet tanúsította a sajtóban megjelent kritikákkal szemben. Mert a lapok nagyon is éltek a kritika szabadságával. A Marczius Tizenötödike például a becsületsértést is kimerítően megállapítja Szemere belügyminiszterről, mondván, hogy „politikailag kétszínű pilátusi kézmosó” és hivatali munkájában „hamiskártyás” (1848. május 13.). Deák Ferencnek pedig ezt üzeni: „Nem csak hast növeszteni, a syllogismusokkal parittyázni ültették önöket nagy jó uraim a ministeri székbe” (1848. augusztus 14.). A polgári kritika szabadsága megfelelt a „közcsend” egyik akkori jelentésének: a vélemény szabadság szabad, de társadalmi szinten kiegyensúlyozott gyakorlása megkövetelendő. Ennek fontos előfeltételül szolgált a kiadványterjesztés szabadsága, amelyet a belügyminiszter által kiadott *Hírlap kezelési szabályzat* egy területen korlátozott csak: a magyarsággal szemben ellenséges külföldi újságok vonatkozásában. Az 1848. december 5-i rendelkezés folytán ugyanis a hazánkba érkező külföldi lapok terjesztését a Pesten felállított Or-

247 MNL OL Bírósági levéltár.

248 MNL OL I.M. Bünt. Törv. Oszt. 4. fond, 13. tétel.

249 Nyilván annak felismeréseként, hogy a vésztörvény hatályának kiterjesztése a hadititok nyilvánosságra hozatalára az adott esetben olyan aránytalanul súlyos jogkövetkezményt eredményezne, amely a jogharmónia hiányára utal. A vésztörvény „hazaárulás” tényállása ugyanis ez: „Ki az országgyűlés, annak határozatai, rendeletei s intézkedéseinek *tettlegesen* ellenszegül, vagy *tettleges* ellenszegülésre határozottan izgat” – halálal büntetendő (5.§ b. pont). (*Kiemelés az idézetben – P. S.*)

szágos Rendőri Hivatal előzetes engedélyétől tette függővé. Újság betiltására egyetlen esetben került sor – de az tragikus módon éppen Táncsics Munkások Újságja volt (a Debreceni Városi Törvényszék 1849. február 3-i ítéletével, a törvényes kaució lefizetésének elmulasztása miatt).

10.2. Az önkényuralom cenzúrája (1849–1867)

10.2.1. Sok-karú óriáspolip

A szabadságharc leverése után annyiban módosult az 1848-ig fennállott szervezet, hogy a bécsi magyar kancellária helyett – a helytartótanács szerepét is átvéve – az osztrák Belügyminisztérium lett a magyarországi cenzúranak is a legfőbb irányító szerve. A bécsi minisztérium a Budán székelő kormányzó útján irányította az újra működő helytartótanácsot mint másodfokú cenzúrahatóságot, kebelében a Központi Könyvvizsgáló Főhivatallal. A visszaállított cenzúra helyi hatóságai azonban a városi rendőrpáncsnokok voltak, akik 1852-től a közvetlenül az uralkodó alá rendelt *Oberste Polizeibehörde* alá tartoztak, s cenzúraügyekben a helytartótanáccsal mellérendeltségi viszonyba kerültek. Ez a meglehetősen komplex, horizontálisan a kerületi biztosokkal, esetenként a tankerületi főigazgatókkal és főhadparancsnokokkal is kiegészített, túlbiztosított bürokratikus rendszer, amely leginkább egy sok-karú óriáspoliphoz hasonlítható, igen hatékonyan működött. Csekély volt a valószínűsége annak, hogy valamely művet a cenzúrárt kijátszva, észrevétlenül kinyomtassanak, vagy ha mégis, a könyvkereskedők zavartalanul forgalmazhassák azt. Már 1849 januárjában – a főváros első elfoglalásakor – I. Ferenc József az új igazgatási kerületek élére királyi biztosokat („polgári biztosok”) jelölt ki, akik a rendőrség mellett jogot kaptak az újra felállított sajtó-, könyv- és a színházi cenzúra ellenőrzésére, és megszervezték a helyi besúgóhálózatot. Később első fokon a cenzúra már csak a rendőrség helyi vezetőjének, illetve a katonai parancsnokságok ún. rendőri osztályainak hatáskörébe tartozott, ahová a kéziratokat és a műsorra tűzött színdarabokról – engedélyezés céljából – jegyzéket kellett benyújtani.

10.2.2. Schiller „jellemző viseletre” ingerel

Az új cenzúrahatóság egyik első színházi intézkedése – nem meglepően – Schiller Ármány és szerelemjének betiltása volt. 1849. október 10-én a pesti városi tanács ülésén ismertették Szentiványi Vince kerületi biztos személyes hangvételű betiltó rendeletét. „Az e héten felmutatott magyar színházi műsorozatban tegnapra látván kijelölve az Ármány és szerelem című színjátékot, elfoglaltatásom dacára is csak azért mentem be a színházba, miszerint meggyőződhessek személyesen azon benyomásról, melly az eféle előadások által előidézethetnek. Sejtelmem nem volt alaptalan s a még jelenleg helytelenül választott színmű a közönség éretlenebb részét többször csakugyan jellemző viseletre ingerlé. Ennél fogva tisztí Uraságodat felszólítom: hogy az érintett műnek további rendeletig színpadra hozásától az igazgatóságot tiltassa el, s egyszer s mind azt, az illy keletkezésű történeti művek gondos megválasztására utasítsa.”²⁵⁰

1850. elejétől – a „jellemző viselet” megelőzésére – a színdarabokra ismét bevezették az előzetes cenzúrárt, tehát azok teljes szövegét be kellett mutatni a rendőrségnek, ill. az illetékes

katonai parancsnokságnak is (1850. január 14-i helyhatósági rendelet). A Nemzeti Színház Császár György operája, a *Morzsínai Erzsébet* esetében – gondolva talán, hogy egy ártalmatlan dalműnél az új megszorítást nem kell oly komolyan venni – elmulasztotta a szöveggönyv benyújtását. A következmény: a művet 1850 februárjában – az előadás napján! – tiltották le.²⁵¹

10.2.3. Sötétfejűek minisztériuma

Bár Magyarországon a katonai igazgatás külön katonarendészeti hatásköröket eredményezett, a Monarchia rendőrségének feladatait is újraszabályozta az 1850. december 10-i belügyminiszteri rendelet. Ez a „közrend és köznyugalom” fenntartása érdekében a *preventív* jogköröket hangsúlyozva („megelőzendő az uralkodót, a császári házat, a törvényes rendet stb. fenyegető veszélyeket”), a színházak és „zugszínpadok”, mulatók és vendéglők felügyeletére külön rendőri szervezeti egységet (*Theater- und Spektakelpolizei*) hozott létre. Ennek feladatává tette nemcsak a működési engedélyek kiadását és megvonását, de a műsorok helyi cenzúrázását és állandó *megfigyelésüket* is, rendszeresítve ezzel egy kulturális besúgó-hálózatot. Az önkényuralom magyarországi színházi kultúrát és művészeti életet sújtó intézkedései is gyakorta alapultak e „kultúrpiclik” jelentésén.

Magyarországon egyébként a rendeletet 1852 után nem alkalmazták, de ne felejtsük el, hogy Ferenc József 1852. április 25-i döntése alapján a Monarchia egész rendőri apparátusát elkülönítették a Belügyminisztérium szervezetétől, és – mint már említettük – egy önálló, azaz közvetlenül az uralkodónak alárendelt Legfelsőbb Rendőrhatóságot (*Oberste Polizeibehörde*) hoztak létre. Élére rendőrminiszterként a „bulldogtermészetű” – így nevezték demokrataellenessége és szívóssága okán – Johann Freiherr Kempen tábornok került, aki intézkedéseinek végrehajtására a magyarországi katonai parancsnokságok vezetőivel is rendelkezhetett. A Legfelsőbb Rendőrhatóság hat főosztálya közül a IV.-be tartozott a magyarországi sajtóügyek legfőbb irányítása is. A II. számú főosztály a birodalom valamennyi ellenségéről – gyanúsítottjáról és „politikailag kompromittált” polgáráról – naprakész kartotékokat vezetett, az I. számú a gyanús levelezések megfigyelésével foglalkozott. Ez volt a Welden tábornok által a „sötétfejűek minisztériumának” (*Ministerium der Finsterlinge*) elkeresztelt főhatóság, amelyet csak 1866-ban szüntettek meg.

10.2.4. Betapostatás

Még 1850-ben körlevélben („prezidiális”) közölte a rendőrminiszter valamennyi lapszerkesztővel: „az elmúlt időkről” megemlékezni, írni semmilyen formában nem szabad. A tilalmat megszegő lapszámok, kiadványok elkobzásra és bezúzásra („betapostatás”) kerülnek. Az első kiadvány, melyet ilymód „hivatalos kalló alá tételre” ítélték, a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Írók Füzetei* voltak. Másik kiadványa, a tisztán szépirodalmi *Röpívek* se járt jobban: írást mert ugyanis közölni – a Kínában kitört forradalmi mozgalomról. A „betapostatás” hivatalos indoka: nem kellő tisztelettel emlékezett meg a Ming dinasztiáról.

Ugyanakkor – szintén 1852-ben – a Bach-rendszer egyik oszlopát jelentő új birodalmi sajtótörvény (*Reichspressgesetz*) megszüntette az előzetes hírlapcenzúra addigi gyakorlatát. Im-

251 MNL OL Ofn. St. 2095/1850.

már csak a kész (kinyomtatott) lapot kellett utócenzúrára bemutatni a rendőrségen (megjelenés előtt egy órával!), s ha abban talált „hibát” a cenzor, újra kellett nyomni az egész újságot, ami meglehetősen anyagi kockázatot jelentett. Ezért a szerkesztők megtanulták, mit vár el tőlük a hatalom és maguk cenzúrázták szerzőiket. De a hírlapírók zöme is hamar megtanulta, „hol a határ”, ha el akarta a „betapostatást” kerülni.

Az újságok hatékony megzabolázását szolgálta a megintési rendszer bevezetése is: enyhébb esetben szóbeli, majd írásbeli megintés dukált a rendőrségtől a „rossz” közleményekért. A második megintés a lap három hónapra történő kényszerszüneteltetésével járt, nem beszélve a rigorózus pénzbírságról, amellyel nemcsak a cikkszerző és a szerkesztő, de a lap bármely közreműködő munkatársa is sújtható volt. A háromhavi felfüggesztés szép példája a *Hölgyfutár* esete: a kényszerpihenőt azért kapta a lap, mert egyik cikkében egy ifjú így epekedett egy bécsi hölgy után: „Isten hozzád, te szép *idegen!*”. Indok: „a Monachia egységének tagadása”. Magyarországon – nem úgy, mint a reformkorban – ekkor vert komolyan gyökeret az öncenzúra kultúrája – egészen 1860-ig.

10.2.5. *Veszélyes színek, veszélyes Bánk Bán*

A színházak terén azonban némileg más volt a helyzet. 1850. június 19-én Heintzel tábornagy, pesti és budai katonai parancsnok rendeletben tiltja meg a nemzeti színeknek a színpadon való viselését, mivel „különösen az énekkar nőtagjai abban tetszelegnek, hogy az előadásokon háromszínű magyar ruhát és fátylat viselnek.”²⁵²

1858 tavaszán a Nemzeti Színház engedélyt kért a Bánk Bán új színrevitelére. Az ügy horderejének megfelelően a szöveg cenzúrázását nem a rendőrhatalóság, hanem a Kormányzósági Hivatal végezte. Csak bámulhat a mai olvasó a magas állású cenzor (bizonyos Haller tanácsos) aggodalmas, precíz buzgalmán, amellyel 1859 decemberében a már akkor klasszikusnak számító szövegen az előadhatás feltételül valóságos amputálást hajtott végre. Így például tilos volt a királynét nyílt színen meggyilkolni, ennek megfelelően Gertrudis 4. felvonásbeli szavai után („Hitvány! ne bántsd Hazámat!”) a darabnak így kellett folytatódnia:

„*Bánk*: Ah vért – vért – vért nekem! (a Királyné kezéből a tört kifacsarja)

Királyné: rémülten az oldalszobába fut.

Bánk: (utána rohan – szünet, bent a Királyné sikoltása hallik, Bánk visszajön) Vége – volt – nincs, de ne tapsolj hazám, mert nézd, reszket a bosszúálló (kint nagy zaj, „Zendülés” kiáltások, Petur bán szava hallik: „irtsuk ki mindet”) Örvendj betsületem! lemosta mocsokod a vérkeresztség – Oh Melinda - ! ki! – ki! a tető mindjárt reám szakad. (elvánczorog, a zúgás tart és a függöny legördül).”

Ezzel a cenzor véget is vetett a 4. felvonásnak. (A nézőknek tilos volt látni a királyné haldoklását, Ottó gyáva összeomlását, a gyilkosságnak a nemzeti érzés fellángolásába fordulását.) Törölte a 2. felvonás elején a Békétlenek jelenetének szcenikai jelképeit is: a Petur bán feje feletti képet a trónuson kevélyen ülő Gertrudissal, s a pajzsot a trónus alatt vérében fetregő királynéval. Kiirtotta továbbá a darab 37. helyén a „túl erősnek” vagy „nagyon nemzetinek” talált szavakat vagy mondatrészeket, például: „éljen a Magyar Szabadság!”, „egy magyar csak egyjikk bajúsa végével pokolba űzhet egyj ily’ szegényke Németet”, „e parázna Bíborosról” és így

252 Nemzeti Színház Levéltára, 1850. évi iratok.

tovább, főleg Petur bán meráni-ellenes sirámain és persze Tiborc panaszát vesézte ki irgalmatlanul. További hét kifejezés „finomítása” is elrendeltetett: „Németek között” helyett „bárhol”, „szabadítoid” helyett „védőid”, „vasra vert hazám” helyett csak „hazám”, „dombérozó mulatságában” helyett csak „tánc vigalmában”, „a bíboros gazember” helyett „csábító”, „német” helyett „ember”, és „herceg” helyett nemes egyszerűséggel csak „kéjenc” hangozhatott el a színpadon.²⁵³

10.2.6. *Le a kedélyizgató arcképekkel!*

1860. augusztus 15-én a bécsi Rendőrminisztérium közölte a helytartótanáccsal, hogy a Belügyminisztérium rendelkezésére a kereskedelemben forgalmazott Garibaldi-arcképek azon túl tiltott sajtótermékeknek minősülnek, ezért „az itteni kedélyek legnagyobb fokú izgatottsága miatt” Worafka rendőrfőnök a kép forgalomba hozatalát betiltotta. Ugyanúgy járt Langer Eduard könyomdájában Kossuth arcképe is.²⁵⁴

10.2.7. *A császári kintornás*

Az 1860-as években a honi cenzúra legveszélyesebb ellenfelévé a nevetés válik: a vicclapok. Érthető: az a fegyver ez, ami ellen nincs a hatalomnak igazán eszköze. (Hiszen ha civilizáltak akar látszani, még nevetségesebbé válik akkor, ha túlreagálja az ellene irányuló iróniát!) Egyik kínos ügy követi másikat. A *Bobócz* című satirikus lap például *Egy szegény kintornás sirámai* cím alatt „magát a Császár Őfelségét” hozza le. Egy másik élclap, a *Fekete leves* 1861. évi 21. számának hátsó lapján a tollait hullató császári sasról közöl torzképet. Worafka rendőrfőnök a képet törölteti, mire a „kijavított” újság a sas helyén egy rejtvényt közöl, ezzel a felirattal: „Ide való képünket a cenzúrázó hatóságok kitörölvén, következő rebust adjuk”. És a rejtvény megfejtése ez: „Ö-kör”. A dühöngő rendőrfőnök persze elkobozza az újságnak ezt a számát, de a cenzúra tekintélyén a jól irányzott tüske bent marad.²⁵⁵

Az 1861-ben bevezetett, úgynevezett Provizórium idején a sajtóvétségek tárgyalása a nagyobb elrettentésül átkerült a térparancsnokságok felügyelete alatt működő katonai törvényszékekhez. Így a vicclapok (Bolond Miska, Fekete leves és társai) bátor háborújának fáradalmait a szerkesztők gyakran „pihenik ki” valamelyik kaszárnnyában. A Schmerling-kormány keménykedésének csak első évében 33 magyar újság szűnt meg.²⁵⁶

10.2.8. *„Ez elment vadászni”*

Egy bizonyos gróf Coronini, magyarországi főhadparancsnok 1861. szeptember 24-én a helytartótanácsához intézett levele szerint „a pozsonyi kirakatokban a bécsi Államtanács számos

253 Haller tanácsos leirata a helytartótanácsnak. 1860. február 5. MNL OL Ofn. St. P. 796/1860.

254 MNL OL Helytartótanácsi iratok. Fons D. 212 M.K. Htt. XXII. 1861. Fons. 3. pos. 10. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

255 Uo. Fons 3. pos. 55.

256 JÓKAI (1873) i. m.

tagjának torzképe látható. Nevük is a kép alá van írva. Az egyik képen koronát viselő alak látható, evvel az aláírással: »Ez elment vadászni« [...]. Azonnal felszólítottam az ottani városkapitányi hivatalt, hogy személyes felelősség terhe alatt távolíttassa el a gúnyos rajzokat és indítsa meg a vizsgálatot.»²⁵⁷ Eső után köpönyeg lehetett már csak a vizsgálat, hiszen a közönségre az ismert gyermekmondóka Ferenc József közismert vadászszenvedélyének parafrazisaként hatott: elment vadászni, hogy sose jöjjön többé vissza.

10.2.9. *Kézirat helyett „mutatványszám”*

Az 1861. május 1-jén megjelent rendelet szerint a könyvek és brosrák, a röpiratok, a képek, a térképek és tervrajzok, a zeneművek és az időszaki sajtótermékek esetében is felhagytak az előzetes cenzúrával. Azontúl a kinyomtatási engedélyhez nem a kéziratot kellett a rendőrséghez benyújtani, hanem az arról készült próbanyomtatványt („mutatványszámot”). Ez a rendelkezés az alkotmányosság (részleges) visszatérésének e rövid, mintegy tízhónapos időszakában, melyet az ún. Októberi Diploma vezetett be, némileg felületesebbé tette a cenzúrát és jócskán tehermentesítette a cenzúrahivatalokat. Egyben a hatalom számára új problémákat vetett fel, mindenekelőtt azt, hogy a próbanyomtatványok bemutatását a nyomdák rendre megtagadták. Emiatt például a helytartótanács „megintette” Debrecen városát. A város öntudatosan válaszolt: „Mély fájdalommal értesültünk ezen leiratból, hogy az országnak alkotmányellenes kormányzati időszakában eszközölt kerületekre felosztása [...] még most is érvényesnek tekintetik [...]. Még leverőbben hatott ránk arról győződni meg, hogy [...] idegen hatalom érdekében működő rendőri hatóságokkali érintkezésre még most is [...] kényszerítve érezzük magunkat.»²⁵⁸

10.2.10. *A gonosztevő Apostol alkalmatlan a közzétételre*

Worafka József pesti rendőrfőnök jelenti a helytartótanácsnak 1861. szeptember 30-án: „Beimel és Kozma pesti nyomdája f. hó 26-án bemutatta *Alkotmányos nagy naptár az 1862. évre* c. kiadványát. Ez [...] közli Petőfi, az ismert költő *Apostol* c. költeményét. Ez egy kalandor és gonosztevő életéről szól, aki végül is királygyilkossá válik, és a vesztőhelyen végzi. Az egész versezet izgató hangnemben van írva [...]. Mivel a jelen kiadványban egyéb, kifogás alá eső közlemény is van, a 3500 példányt lefoglaltam.»²⁵⁹

10.2.11. *Udvari bolondból is épp elég van*

Amtmann Károly, pécsi lakos 1861 márciusában engedélyt kért német nyelvű humoros és szépirodalmi lap megindítására, *Der Hofnarr in österreichischen Staaten* (Udvaribolond a Monarchiában) címmel. Az illetékes soproni rendőrfőnök, bizonyos Cihlarz, a kérelemre ezt az elutasító javaslatot terjesztette fel: „Az illető, Pécsről nyert tájékoztatás szerint, kissé különc jellem [...]. Az

257 MNL OL Helytartótanácsi iratok. 1861. Fons 3. pos. 68. Idézi: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR i. m.

258 Uo. 1861. Fasc. 2. Fons. 4. pos. 35.

259 Uo. 1861. Fasc. 2. Fons 4. pos. 65.

ottani rendőrség ugyan nem ismeri, politikai vonatkozásban nem volt vele semmi baj, de mivel az ilyen vicclapokból már éppen elég van, és a tervezett cím esetleg egyéb szándékokra is engedi az olvasókat következtetni, véleményünk szerint az engedélyt nem kellene megadni.”²⁶⁰ Túl sok a vicclap, túl sok a keserű tréfa. A nevetés veszélyes ellenfél bizonytalan időkben. Erről az érvelésről Sándor Lipót Habsburg-nádor jut eszünkbe, aki a magyar jakobinus-mozgalom vérbe fojtása után azt indítványozta: tegye a cenzúra szigora oly unalmassá a hazai újságokat, hogy a magyar sajtó önmagától kimúljon. A helytartótanács tehát megtagadta az engedélyt az udvari bolondtól.

10.2.12. *Meghízni kegyeskedett a kétfejű sas*

Coronini gróf, főhadparancsnok ezúttal a *Magyar Sajtó* című lap ellen emel panaszt a helytartótanácsnál, mert az a nyitrai Pénzügyigazgatóság épületére visszahelyezett kétfejű sasos címeren gúnyolódik. Azt írja 191. számában: „Ott kell a pénz-igazgatóság lakházán az éjjel föltett kétfejű sast nézünk, s pedig becsületére válik tulajdonosának – távolléte alatt jöltartották, meghízni kegyeskedett, körmei pedig oly nagyok és hosszúak lőnek, miként senki nem tagadhatja meg tőle jelenleg, hogy csak a véres verejtékkal szerzett, a néptől elszedett fillérek árán hízott meg [...]” A helytartótanács alaposan összeszidja Worafka rendőrfőnököt: hogyan engedhettek át ilyesmit emberei a cenzúrán?²⁶¹

10.2.13. *Honvéd huszárok a színpadon?*

Coronini gróf, az erős ember, elégedett. 1861. szeptember 27-én jelenti a helytartótanácsnak, hogy a miskolci színtársulat a *Honvédbuszárok* című darabot akarja előadni, ráadásul a szereplők honvéd egyenruhában fognak játszani. „Ennek következtében a katonai parancsnokság nem látott más megoldást, mint hogy [...] a színházzal szemben egy szakasz vadászt állított fel, hogy abban az esetben, ha tényleg a meghirdetett darab kerülne színre, megakadályozzák a színházba menetelt [...]. A miskolci katonai parancsnoksággal közöltem megelégedésemet, hogy sikerült megakadályozniuk a honvéd egyenruhák színpadi szereplését [...]. Kérem, hogy a hasonló eseteket szíveskedjenek velem közölni.”²⁶² Az „erő embere” akár tűzparancsot is kiadott volna a színpadi huszárokra, meg azokra, akik látni akarták őket.

10.2.14. *Izgató rögtönzések*

A rövid életű, de annál eredményesebb budai Népszínház rakoncátlan színészeinek „rögtönzési” ügyében ezt olvassuk egy 1861. október 10-én kelt, a budai főkapitányhoz intézett helytartósági elnöki leiratban: „A helybeli színészek szerepeiktől eltérve feltűnő modorban rögtönözni merészkednek [...]. Annál szükségesebb, hogy olly iránytól és eljárástól óvakodjék, mely a mívelt közönségnek és politikai szenvedélyének felizgatására célozna [...]. Ha ezen

260 Uo. 1861. Fasc. 4. Fons 11. pos. 153., 153/a.

261 Uo. 1861. Fasc. 5. Fons 11. pos. 388.

262 Uo. 1861. Fasc. 5. Fons 16. pos. 14/a.

körülmény a budai magyar színháznál figyelembe nem vétetnék, senki nálam jobban nem sajnálná, ha e végett bárminemű kellemetlenségek támadnának [...]”²⁶³

Az 1861-es rövid országgyűlés feloszlatását követő provizórium idején újra megszigorodó színházi cenzúra hazafias kijátszásának valóban bevált módja volt a színészi „rögtönzés”, mely lehetőséget adott bizonyos „cenzúraképtelen” (vagy már kicenzúrázott) szövegek elmondására. A hatalom érzékeny reagálása érthető, mert a forrásokból az következtethető, hogy a közönség és a színészek között egyfajta jelbeszéd alakult ki. Így például 1861. november 27-én *A két huszár* előadásán az egyik színész szöveg szerinti szavaira: „Éljen a házasság”, a másik – egyben a házasságtól való vonakodását is kifejezve – így rögtönzött: „Éljen a szabadság”.

A hatás nem maradt el. A karzatról „Éljen a szabadság, éljen Kossuth!” kiáltás hallatszott.²⁶⁴ *A Vándormadár* című népszínmű 1862. január 16-i előadásán Pártényi József színész e szöveg szerinti szavakhoz: „bizony cudar idöket élünk”, hozzátette: „tán tavaszra jobbra fordul”. Virágh Gyula ugyanezen az előadáson a „mert hát attól félnek” mondatot megtoldotta a „a mostani időben” kifejezéssel. Mindkét színészt felelősségre vonták, és az 1850-ben kiadott színházi rendtartásra hivatkozva 10, illetve 24 órai elzárásra változtatható pénzbüntetésre ítélték. Virágh Gyula *A háromszéki lányok* 1862. január 28-i előadásán megismételte bátor akcióját, ezt a mondatot toldva be szövegébe: „Én ugyan eddig furcsa ketrecben kukorékoltam, no de nem tesz semmit.” Visszaeső bűnösként háromnapos elzárásra változtatható 15 forint pénzbírságra ítélték.²⁶⁵

1862. április 8-án, Széchenyi halálának évfordulóján Molnár György igazgató Czako drámájának (*Végrendelet*) népszínházi előadásán gyászravatalt állított fel a színpadon, ezzel a felirattal: „Magyarország nem volt, hanem lesz”. A felvonás végén a zenekar a Szózat dallamát játszotta. A helytartótanács Paulovics László budai polgármestert is felelőssé tette: „Az ebben fekvő célzat félreismerése lehetetlen lévén, felszólítom tekintetes Uraságotat, miszerint hasonló rendtelenségek türelmes és meg nem előző átnézése miatt magát tüzetesen igazolja [...]”²⁶⁶

A népszínházi darabok cenzúrázását végző pesti rendőrigazgatóság vezetőjének, Worafka rendőrfőnöknek is gondot okozott Balázs Frigyes és Almási Tihamér Honvédhuszároka, melynek színrevitelét „szelidítettebb” formában se engedélyezte, „mert az egésznek olyan a beállítása, hogy azon már semmiféle cenzori törlés nem segíthet [...]. A rebellis hadseregnek ez az apoteózis tele van gyalázó kirohanásokkal a császári sereg ellen, melyet gyávának nevez, míg a honvédeket dicsfénnyel övezi. A német bankókat értéktelen fidibusznak nevezi és bosszúra biztatja a nemzetet! Mindezek folytán alkalmas a béke megbontására.”²⁶⁷ A helytartótanács a darabot oly veszedelmesnek tartja, hogy országos betiltása érdekében körrendeletet bocsát ki valamennyi rendőrigazgatósághoz és vármegyéhez.

10.2.15. Ausztria: a virtuális sajtószabadság

Mindez már 1862-ben történik, nem sokkal azelőtt, hogy 1863-ban az új osztrák sajtótörvény deklarálja: „A törvény keretei között szóban, írásban, nyomtatásban vagy képi ábrá-

263 MNL OL, Helytartótanács 9513 eln./1861.

264 Uo. 12198 eln./1861.

265 Uo. 2448 és 2344 eln./1862.

266 Vö. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A budai Népszínház története*. Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1979. 73.

267 MNL OL, Helytartótanács 6242 eln./1862.

zolásban véleményét mindenki szabadon kifejezheti.” Ezenfelül: „A sajtó nem vethető alá cenzúrának, és nem korlátozható koncessziós rendszerrel.”²⁶⁸ A virtuális sajtószabadság esete ez, hiszen a formális sajtószabadság korlátozására maga a sajtótörvény ad korlátlan tartalmú felhatalmazást. És valóban: a formális cenzúra helyére ettől fogva a sajtó feletti állandó rendőrségi felügyelet és a sajtóbíráskodás lépett („a sajtószabadsággal való visszaélés” büntető tényállásaival).

A sajtószabadság folyamatos korlátozását tette lehetővé a törvény azáltal, hogy a rendőrséget és az ügyészséget feljogosította a nem tetsző folyóiratok betiltására, egyes cikkek szerzőinek büntető felelősségre vonására, illetőleg az úgynevezett objektív eljárás során ennek hiányában is a folyóirat megjelenésének felfüggesztésére, egyes példányok lefoglalására és megsemmisítésére. (Lapszerkesztő csak a megjelenés helyén lakó osztrák állampolgár lehetett, azt kivéve, aki „büntetendő cselekményt követett el és a községi rendtartás szerint nem lenne megválasztható helyi képviselőnek”).

A rendőrségi felügyelet körébe tartozott, hogy az időszaki lapot rögtön a megjelenés után be kellett mutatni a rendőrhatalomnak vagy az ügyészségnek, úgyszintén az egyéb nyomdatermékeket, 5 ív terjedelemtől. Ha az írás vagy a lap tervezett tartalmát a rendőrség veszélyesnek nyilvánította, kötelezte a kiadót a kifogásolt részek eltávolítására. A lap betiltásától való félelem gyakran arra késztette a szerkesztőket, hogy előre, „eljáráson kívül” igazolást kérjenek a rendőrségtől, miszerint a kézirat garantáltan kinyomtatható lesz. Így nézett ki tehát a gyakorlatban 1863 körül a Habsburg-birodalomban törvény által garantált „cenzúratilalom”!

Még ugyanabban az évben törvény jelenik meg a sajtóbíráskodásról is (*Gesetz 7/1863 über das Pressverfahren*). Az osztrák kerületi bíróságokon (*Bezirksgerichte*), és másodfokon a tartományi bíróságokon (*Landgerichte*) is létrejönnek e célra az esküdtszékek. A törvény létrehozta a „közérdekből üldözendő sajtóvétségek” büntető tényállásait, s az ezekkel kapcsolatos mindennemű sajtótermékre lehetővé teszi az előzetes rendőri lefoglalás intézményét – s hogy mi számít „közérdekből” üldözendőnek, annak eldöntésében a rendőrségnek természetesen szabad keze van. Az elkobzás elrendelésére ügyészi indítvány híján is jogosult a rendőrség kebelébe tartozó Tartományi Biztonsági Hivatal (*Landessicherheitsamt*), tehát a rendőrséget nem köti még a feljelentés esetleges hiánya sem. (Igaz viszont, hogy az elkobzás bírósági megerősítését minden esetben az ügyésznek kell kezdeményeznie. A lefoglalt sajtótermék csak akkor adható ki, ha a bíróság 8 napon belül nem erősíti meg határozatával az elkobzást.)

A napi és az időszakos sajtó lebéklyózása terén ennél is hatékonyabb fegyver volt a hatalom kezében az úgynevezett objektív eljárás, amely sallangmentes és gyors lehetőséget biztosított az esküdtszékekkel járó kockázat megkerülésére, illetve kikapcsolására. Az ügyész indítványára a bíróság ilyenkor nem nyilvános tárgyaláson – a vádlott személye elleni büntetés mellőzésével – megállapító jellegű ítéletet hoz az újságcikk szerzője, a felelős szerkesztő vagy a kiadó ellen, megállapítva, hogy a sajtótermék tartalma bűncselekményt valósít meg. Következmény: terjesztési tilalom, a nyomtatvány és az előállító, sokszorosító berendezések megsemmisítése. (Ugyanezeket a konzekvenciákat lehetett alkalmazni olyankor is, amikor a sajtóvétség elkövetője ellen már nem lehetett büntetést alkalmazni, például elévülés vagy felmentés esetén.)

Ennél kényelmesebb eljárást az államhatalom részére valamely kritikus gondolat nyilvánosságának megakadályozására igazán nehéz lett volna elképzelni: az eljárás titkos volt, hiszen a nyilvánosság teljes kizárásával, esküdtek és védők nélkül folyhatott. Úgyanígy volt ez

Magyarországon is, ahol viszont már 1867-ben felváltotta 1848 újból hatályba lépő sajtótörvénye. Az 1863-as osztrák sajtótörvénynek az esküdtbírásról szóló rendelkezéseit hazánkban természetesen nem léptették életbe.

10.2.16. A sajtószabadság tényleges helyreállítása

A kiegyezési törvényekkel csaknem egyidejűleg az önkényuralomnak (az ún. neoabszolutizmusnak) Ausztriában is véget vetettek. 1867 márciusában császári rendelet szüntette meg a Rendőrminisztériumot és az 1867. december 21-én elfogadott, alapvetően liberális szellemű Állampolgári Jogok Alaptörvénye (*Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger*), – melyet a parlamenti képviselétről (*Reichsvertretung*) szóló Alaptörvénnyel együtt neveztek Alkotmánynak (*Konstitution*) – deklarálta az állampolgári alapjogokat, többek között a szabad véleménynyilvánítás jogát is. Ezzel mind az előzetes cenzúra, mind a könyvrevízió jogalapja megszűnt Ausztriában és a többi örökös tartományban.

A Konstitutionba foglalt alapjogokat érinthetetlennek (Georg Jellinek terminológiájával „status negativus”-nak) nyilvánították, azonban megfogalmazásuk taxatív tömörsége folytán gyakorlati értelmezésük a törvényalkotásra s főleg a bíróságra hárult. E célból hozták létre 1867-ben a *Reichsgericht*-et, az alapjogok bíróságát, melynek feladata kezdetben az alapjogokkal kapcsolatos hatáskörök tisztázása volt (a rendes bíróságok és az igazgatási szervek, a tartományi kormányok és a központi hatóságok, valamint a különböző tartományi szintű szervezetek között), megakadályozandó az államigazgatás azon régóta ismert törekvését, hogy alapjogok – például a sajtószabadság gyakorlása – kapcsán keletkezett vitás ügyeket elvonhasson a rendes bírósági hatáskörből.

Már 1869-től, továbbá fellebbezési fórumként is ide kerültek felülvizsgálati döntésre az alapjogok sérelmével kapcsolatos bírói ítéletek, ami az állampolgári jogok értelmezése szempontjából is fontos volt. A jogvédelem szempontjából rendkívüli volt a bíróság kasszatórikus hatásköre, amellyel az alapjogot sértő alkotmányellenes közigazgatási aktusokat is megsemmisíthette (nemcsak természetes, de jogi személyek jogvédelmére is). Bár ez csak a kifejezetten az úgynevezett „politikai jogokra” vonatkozott, a bíróság felfogásában egyedül a tulajdonjog sérthetlenségével kapcsolatos ügyek minősültek apolitikusnak, vagyis olyanoknak, amelyek nem tartoztak az 1869-től 1918-ig működött *Reichsgericht* védőernyője alá. A bíróság elnökét és tagjait – fele-fele arányban a parlamenti képviselőház és a felsőház javaslatára – a császár nevezte ki ugyan, de a bírák, lévén a kinevezés életfogytig tartó, elmozdíthatatlanok voltak. Tekintettel azonban arra, hogy a nyilvános műsorszolgáltatók (színházak, mulatók, vendéglők) engedélyezését, esetleges „közkerölcsöt sértő” műsoraik letiltását illetően a rendőrhatalom jogkörök Ausztria alkotmányos átalakítását követően is változatlanok maradtak, 1903 áprilisában, hogy „a cenzúra gyakorlása terén (!) minden kicsinyeskedésnek vagy zaklató intézkedésnek minden körülmények között elejét lehessen venni”,²⁶⁹ miniszterelnöki rendelettel létrehozták a művészeti szakemberekből, közéleti kiválóságokból verbuvált úgynevezett cenzúranácsokat (*Zensurbeiräte*). A bemutatandó darabokat, nyilvános műsorokat e tanácsok véleményezték abból a szempontból, hogy tartalmuk nem sérti-e a közkerölcsöt. Döntésük – a bírói jogorvoslat lehetőségével – mindenkire kötelező érvényű volt.

269 Idézi: SCHÜTZ i. m.

10.3. A dualista sajtószabadság: 1867–1914

10.3.1. Március sajtótörvénye feltámad

Az Andrássy-kormány a kiegyezést követő egyik legelső intézkedésével újra életbe léptette az 1848-as sajtótörvényt (1867. február 25.). Horváth Boldizsár igazságügyminiszter pedig 1867. május 17-én 307/eln. szám alatt az esküdtszékek felállításáról adott ki egy új rendeletet, amely a sajtóbíráskodást újraszabályozta. Ezt követte az 1871. május 17-én kibocsátott 1498. eln. számú rendelet, amely sajtóügyekben az esküdtbíráskodást Erdélyre is kiterjesztette.

Különösnek tűnik, hogy a kiegyezéskor a magyar korona országaiban nem vált egységessé a sajtójog: a – hivatalos nevén – Horvát-, Szlavón- és Dalmátországnak juttatott autonómia folytán a „társország” területén saját és kevésbé szabadelvű sajtótörvény volt hatályban, akár csak Erdélyben és Fiume városában, ahol változatlanul az 1852-es sajtópátens, az egykori bánági és titeli határőrvidéken pedig az 1862. évi sajtópátens maradt érvényben. A tágabb értelemben vett Magyarország területén tehát több helyen is megmaradt a magyarnál akkor még jóval retrográdabb – az időszaki lapok kiadását például hatósági engedélyhez kötő, az ellenzéki sajtót közigazgatási úton gúzsba kötő és betiltó – osztrák jog uralma! (Csak 1871. május 14-én kerülhetett sor a sajtószabadság erdélyi feltámasztására.)

Bár az 1867-es esküdtszéki rendelet az 1848-ason alapszik, de attól bizonyos – nem lényegtelen – eltéréseket mutat. A legfontosabbak a következők:

- 1) az 1867-es rendelet nem ismer vádesküdszéket, így a vádiratot előzetes elbírálás nélkül küldik meg az esküdtszék elnökének,
- 2) az esküdtek jegyzékét összeállító bizottságot a törvényhatóságok már nem választják, hanem – osztrák mintára – kinevezik, ugyanígy a bűnvizsgáló bírót és a közvádlót is, mégpedig maga a minisztérium (a törvényhatóságok rendelkezési jogáról szóló 1870: XLIII. törvény pedig a kijelölési jogot a minisztériumot képviselő főispánra ruházta),
- 3) a bűnösség megállapításához a korábbi 8 helyett már 7 esküdti szavazat is elegendő, s végül
- 4) az 1867-es rendelet elveti a kötelező védelem elvét.

A sajtóbíráskodás szabályai ezután egészen az 1896: XXXIII., illetve az 1897: XXXIII. törvény életbe lépéséig, az 1848-as sajtótörvénnyel megállapított sajtóvétségek pedig az 1878-as Büntetőtörvénykönyv (Csemegi-kódex) életbe lépéséig, 1880. szeptember 1-jéig nem változtak. Látható tehát, hogy 1867 után a sajtóvétségek elbírálása terén az esküdtszékek nem rendelkeztek már az 1848-ban élvezett függetlenség teljességével, s azt lehetnének, hogy a kormányzat befolyása meglehetősen megnőtt a működésük felett, főleg a közvetlen ügyészi vádemelés és az esküdtek miniszteriális kinevezése miatt – a valóságban mégsem ez volt a helyzet. Néhány kivételtől eltekintve a kiegyezés után a magyar esküdtbíráskodás többnyire a sajtószabadság hatékony védelmezőjének mutatkozott.

10.3.2. '67-es fanyar gyümölcsök

A kiegyezés utáni legelső sajtóper, a Magyar Újság szerkesztője, Böszörményi László szélsőbaloldali képviselő ellen azonban még a kormányzat meghatározó befolyását mutatta. Böszörményi a lap 1867. augusztus 28-i, 121. számában közölte Kossuthnak a váci választókerület elnökéhez – valójában az egész magyar közvéleményhez – intézett, a kiegyezést opponáló leve-

lét, amelyben elhárította országgyűlési képviselővé választását: „Hivatásomnak tartom inteni nemzetemet, ne hagyja magát oly útra tereltetni, melyen a bécsi Udvar bukásába Magyarország is beletemettetik [...]. Én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével és önállóságával incompatibilisnek hiszem [...]. Ne ajánlkozzék Magyarország máglyának, melyen a történelem kérlelhetetlen logikája az osztrák sást elégeti”.²⁷⁰ Augusztus 30-án éjjel „fegyveres örök kísérete mellett” a lap valamennyi, a kiadóhivatalban fellelhető példánya „egyől-egyig elkoboztatott” – számol be a Magyar Újság másnapi száma a hatalom gyors reakciójáról, amely „az ildomoság és a törvény határait túllépő sajtó mételyző kinövéseinek” lenyesését határozta el.²⁷¹

Nem csak Böszörményi szerkesztő Kossuth-cikkében, de a „humoristicus” *Ludas Matyi* „Karakán Marci gulyásbojtár” nevében csipkelődő két írásában, valamint az *Ungvári Közlöny Ungvár dec. hó 12-én és a 67-es fanyar gyümölcsök* című cikkeiben érzekelte a kormány sajtóosztálya azt a „mételyző kinövést”, amely a kiegyezés művét (az 1867. évi XII. tc. nyilvánosság előtti támadásával) veszélyeztetheti. A törvény elleni „egyszerű” (erőszakmentes) izgatás pönalizálhatósága alapján rendíthette volna meg a restaurált '48-as sajtójog liberalizmusát, amelynek szelleme – éppen szükségzavóságával – a nyomtatott gondolat semmilyen gúzsabakötését nem tűrte, bármely törvény és hatósági intézkedés kritika alá vételét megengedte.

A kormány a véleménynyilvánítás szabadsága ellen indított hadjáratát végül éppen a korona ügyésze állította le: „Szabad akármely egyes törvény vagy intézmény ellen izgatni is, nem ugyan azok elleni engedetlenségre [...], hanem alkotmányos agitáció értelmében közvélemény csinálása céljából”.²⁷² Így végül a hadjárat leszűkült a *Magyar Újság* szerkesztője elleni perindításra. „A közösügyi törvény elleni izgatás, bármiként takartassék az a törvényhozás útjáni megoldás álarczával, valódilig nem más, mint válságok provokálója, s lehetőleg előkészítés a forradalomra” – hangzott ezúttal az ügyész vádbeszéde, fittyet hányva saját előző jogértelmezésére.²⁷³

Az esküdtszék Böszörményi távollétében, védő közreműködése nélkül állapította meg a szerkesztő bűnösségét, egyévi fogházra és 2000 Ft pénzbüntetésre ítélve őt. Nyilvánvaló, hogy a szerkesztőre kimondott ítélet jelképes és politikai célzatú volt, s valójában a szerzőnek, a Habsburg-dinasztia legnagyobb élő ellenségének szólt. A vádbeszéd szerint ugyanis Kossuth levele „a nemzetet a tettegesség és az erőszakosság terének elfoglalására is határozottan felszólította”, s melleleg, az „incompatibilitás” emlegetésével „a felséges uralkodóház élén álló koronás Apostoli királyunk Ő Felsege Magas személye ellen a legvakmerőbb sértés követtetik el”.²⁷⁴ (A kiegyezés utáni első sajtóítélet kirakat-jellegét aláhúzza egy aprónak tűnő műhiba is: az esküdtszéki verdiktet megelőző kötelező kioktatás során a bíróság elnöke – korántsem véletlenül – elmulasztotta a laikus esküdtek előtt kifejteni a *tettegességre* uszítás fogalmát.)

10.3.3. Az üdvösség ingbe-gatyába járó kútfeje

Nemsokára a *Ludas Matyi* is elverték a port. 1867. évi 38. számában *Hogyan jött létre a vegyes házasság* című egyházpolitikai cikkében a katolikusok és más vallásúak házasságkötése

270 *Törvénykezési Csarnok*, 1868/18.

271 MNL OL K. 27. MT. JKV. Minisztertanácsi iratok. 1867. XII. 30. 73/MT.

272 Uo.

273 MNL OL K. 26. ME. Miniszterelnökségi iratok. 1868/57. I. sz. 5.

274 *Ludas Matyi*, 1868. márc. 8.

kapcsán a pápára, mint „a minden üdvösségek ingbe-gatyába járó kútfejére” hivatkozott. Ezzel a Krisztus szájába adott mondattal: „Vegyenek példát én rólam, lássák, én ezzel a derék jó zsidó asszonnyal hány száz esztendő olta élek együtt, még sem történt köztünk semmi baj”, a közvádlnak az 1868 márciusában tartott esküdtszéki tárgyaláson elmondott vádbeszéde szerint „valóságos Isten káromlást” követett el a lapszerkesztő. Az esküdtek 9-3 arányban találták vétkesnek Mészáros Károlyt a vallásos erkölcsiség megcsúfolásában, vagyis a sajtótörvény 5.§-ának megvalósításában. (Eljátszhatunk a gondolattal: ha lett volna még cenzor, talán átengedte volna ezt a szinte közhelyszerű szellemességet, amelyet az igazságszolgáltatás kollektív ingerküszöbe, némi burkolt antiszemitizmustól fertőzötten, már képtelen volt elviselni!) S a 9 hónapnyi fogságra és 200 Ft pénzbírságra ítélt szerkesztő kálváriája tovább is folytatódott.

10.3.4. *Karakán Marci kálváriája*

A Ludas Matyi 1868. március 8-i számában a „*Karakán Marci gulásbojtár*” aláírással önmagával levelező szerkesztő az *Eredeti levelek LVII.* című írásában kikelt a közös hadügyi költségvetés ellen, sikkasztással vádolva a hadügy vezetőit: „Mindegyik puskán akartak a ministerijom urak nyerni legalább egy negyedrészt az egész árának [...]. Hiába visel pasamantos frakkot az ember, azért csak úgy kitelik tüle minden kutyaság, oszt a mellett még a törvény sem fogja az eb lelkét.” A kiszabott egy évi fogság nem a politikai közállapotok „gyűlöletessé tételének” szólt, hanem a közös hadügyminiszter megrágalmazásának – amelynek valóságtartalmát viszont az esküdtszék nem vizsgálta.

Utaltunk már rá, hogy a politikai bírálat elleni harctól a dualista kormányzat – miután az esküdtszéken az ilyen jogalapon indított perekben többnyire alulmaradt – egyre inkább tartózkodott, viszont változatlanul igyekezett megtorolni az államfőt, az uralkodóházat, a kabinetet vagy az egyes hivatalos személyeket ért hírlapi támadásokat – emlékeztetve mindenkit a hagyományos magyar tekintélytisztelet legújabbkori reneszánszára. Karakán Marci viszont magát a politikai kritika szabadságát is veszélyeztetve látta: „Van-e még széles Magyarországon olyan kötni való bolond ember, aki még most is azt hiszi, hogy helyre van állítva a szegény magyar ember alkotmányos szabadsága [...], mert ha van [...], beáztatom pálinkába, osztán oda ajándékozom a múzeumnak [...]”²⁷⁵

10.3.5. *Mindent, ami átok*

Más volt a helyzet a Habsburg-dinasztiát sértő hírlapi cikkekkel. Ezeket a kormány álláspontja szerint nem lehetett magyar belügyként kezelni, hiszen a Szentkorona joghatósága alatt élő népek és az uralkodóház kiegyezését, a kölcsönös bizalmat rombolják. Így azzal érveltek: megtorlásuk kérdésében a kormánynak nincs mérlegelési joga, mindenképp fel kell lépni ellenük. Ezért amikor a *Szabad Magyarország* nevű orgánum 1870. december 9-i számában a külföldön Kossuth szerkesztésében megjelent *1849* című lapból átvett írás (*Minő helyzetet készít a közösügy Magyarországnak*), „az osztrák ház átkos uralmának” mérlegét megvonván, leszögezte: „Mindent a mi átok, mindent a mi baj, a dynasztiának köszönhetünk”, a

²⁷⁵ *Budapesti Közlöny*, 1871. február 2.

lap szerkesztője ellen az esküdtszék előtt vádat emeltek. A „zsűri”, a pesti polgárok bírósága „az uralkodó ház tagjai ellen sajtó útján elkövetett sértésben vétkesnek találta” Bényei István személyében – Kossuth Lajost.²⁷⁶ Ez volt „a magyarok Mózesének” második esküdtszéki elítéltetése – de a váci fogház kapuja egy évre Bényei mögött záródott be.

10.3.6. *Ámen*

Nem sokkal később a szlovák nyelvű *Slovensky Noviny* cikkírója, Hlozsánszky József tollából újra megjelent az olvasók előtt a magyar kataklizma víziója: „Lassan-lassan a Tiszán túl egész a Fekete tengerig ki fogja magát nőni a Daco-Román birodalom [...]. A Dunántúlon fel fog virágozni a délszláv conföderáció, a többi a Tisza és Morava, a Kárpáti erdők és a Duna között az istenség és Európa át fogja adni a tót nemzetnek kezeibe, a nagy Nyitrába: és így a nemzetek örömjongásukban kiáltani fogják: Európa régi épülete roskadozik, és mi válaszoljuk: Ámen.”²⁷⁷

Ez a látnoki Trianon-jóslat persze szintén nem maradt megtorlatlanul: tízhavi fogházbüntetést és 500 forint pénzbüntetést ért a cikkíró félelmetes jövőbelátása. A vád: „a monarchia tökéletes álladalmi egysége tetteles felbontására” való izgatás, és a törvényes felsőség elleni engedetlenségre lázítás. (Az esküdtszék – talán a vádlott váteszi hajlamát akceptálva – mégis csak az utóbbit állapította meg bűnéül.)

10.3.7. *Delirium tremens*

Magyarország egykori kormányzójával is meg kellett még küzdenie a dualizmus kormányának: a Magyar Újság 1874. évi 32. száma – egybecsengően az előbbi Trianon-jóslattal – újabb Kossuth-üzenetet közölt (most Madarász Lászlónak, 1849 pénzügyminiszterének tollával): „Annyi azonban előttem matematikailag bizonyos, hogy ha a vegyes házasság kötelékeit szét nem tépi a nemzet, bele hal okvetlenül [...]. A pálinkaivástól delirium tremensbe esett beteg gyógyulásának első, nélkülözhetetlen feltétele – hogy szakítson a pálinkaivással.”

A fővárosi vádhatóság főnöke, a józanságáról híres Kozma Sándor főügyész azonban ezúttal lehűtötte a kormányzat megtorló kedvét: „A sajtóeljárást megindítani nem volna célszerű [...], ha figyelembe vétetik [...], mily küzdelmekbe került azon kibúvókat elzárni, melyeket sajtótörvényünk oly bő számmal nyújt. Ha nehéz volt sikert elérni 1867-ben, midőn még az esküdtszék és a bíróság a kiegyezkedés ellen első ízben fellépett Kossuth Lajos romboló izgatásának megdöbbenő benyomása alatt állott, úgy most [...] marasztaló ítéletet alig lehet kilátásba helyezni.”²⁷⁸

És valóban: a vádhatóságot az idő múlásával egyre több kudarc érte a szerzők vagy lapszerkesztők ellen indított sajtóperekben. Az esküdtszékek „zsűrije” – különösen vidéken – egyre-másra hozta a vádlottak felmentését eredményező „nem bűnös” verdikteket. Világossá vált, hogy a sajtószabadság határait végső soron nem a kormánytól függő vádhatóság, hanem

276 *Budapesti Közlöny*, 1870. dec. 14.

277 MNL OL K. 148. Belügyminisztériumi iratok. 1874/852. XIV. B. 627.

278 MNL OL K. 26. ME. Miniszterelnökségi iratok. 1872/2133.

– jóval tágabban, liberálisabban – a lényegében független esküdtszékek húzzák meg. El kell fogadni végre – írta Kozma főügyész –, hogy ami verbális támadást és kritikát a kormány sajtótvétségnek minősítene, az többnyire „magában véve a discussió természetével bír, s nehezen vonható sajtótörvényünk rendelkezései alá.”²⁷⁹ Kozma főügyésznek nagy szerepe volt abban, hogy az első sajtóperek után a hatalom általában csak a nyíltan ellenséges vagy a durván rágalmozó orgánumok szerkesztőinek és szerzőinek megbüntetését szorgalmazta: ráébredtette a kormányt, hogy nincs lehetősége a sajtó megzabolozására.

10.3.8. Új fegyver a szólásszabadság ellen

1880-ban aztán a Csemegi-féle Büntetőtörvénykönyvet hatályba léptető 1880: XXXVII. tc. hatályon kívül helyezte az 1848-as sajtótörvény büntetőjogi részét, és a korábbi, csak sajtó útján elkövethető vétségek helyett a politikai jellegű bűncselekmények sokféle elkövetési módját foglalta össze. Témánkba vág „a törvény ellen, vagy a hatóságoknak törvényes hatáskörükben kiadott rendelete, határozata elleni felhívás”, amely „gyülekezeten” szóval, nyomtatvány, irat vagy képes ábrázolat terjesztésével, közszemlére állításával egyaránt megvalósulhatott.

Ez az új büntető tényállás tehát a sajtó útján megvalósuló politikai cselekmények sokkal enyhébb formáit is büntetni rendelte, mint előtte az 1848-as törvény, amely csak az alkotmány erőszakos megváltoztatására, a felsőség elleni engedetlenségre vagy a közbéke és közcsend erőszakos megzavarására irányuló lázítást rendelte büntetni. Most viszont bármely közigazgatási szerv intézkedése elleni izgatás megalapozhatta a szerző, az újságíró elleni fellépést, a szellemi alkotás eltüntetését. Más szóval: ettől kezdve az államigazgatással való minden összeütközés, mi több: az új Btk. 172.§-a szerint a tulajdon elleni egyszerű (tehát a gyűlöletkeltésre irányulás nélküli) izgatás is bűncselekmény lett (hasonlóan a király sérthetlenségének megtámadásához). Ismeretes, hogy mindennek az akkor erőre kapó szociáldemokrata munkásmozgalom elleni fellépés szempontjából volt nagy jelentősége. A hatalom a Frankel Leó – a párizsi Kommün volt munkaügyi minisztere – által szerkesztett *Arbeiter Wochen Chronik*, illetve a *Magyar Általános Munkáspárt* – tehát a fokozatosan jogaira ébredő munkásság – ellen próbálta ki a szólásszabadság ellen bevethető új fegyverét.

10.3.9. A generálvádirat

A Frankel elleni 1881-es büntetőper az újságban 1880 szeptemberében közzétett németországi röpcédula miatt indult, „a közbéke és közcsend megzavarására irányuló lázítás” általános vádjával. Ennek semmi jogi alapja nem volt, hiszen a közzétett röpcédula nem valamely védett magyar jogtárgy ellen irányult, hanem a német katonaságot hívta fel az (ottani) engedelmesség megtagadására. Konkrétan fenyegetett jogtárgy híján így csak egy „generálvádirat” készülhetett: az ügyészség a vádlottnak a büntetőtörvénykönyv szinte összes politikai bűncselekménye miatti elítélését indítványozta, anélkül, hogy meg tudta volna jelölni, a röpirat mely része meríti ki ezeket.

279 Vö. SARLÓS Béla: Adatok az 1880-as évek politikai jellegű ítélkezéséhez. In: ÁDÁM Antal, BENEDEK Ferenc és SZITA János (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor 70. születésnapjára*. Pécs, PTE ÁJK, 1980. 376–380.

A pesti sajtóbíróóság e komolytalanságában is meglepő vádirat alapján nem is tűzte ki a tárgyalást, csak a vádirat pótlását rendelte el – miközben minden érintett tudta, hogy a vádirat hiányosságait pótolni lehetetlen, hiszen nem létezik magyarországi jogtárgy. Az ügyészség mégis „felfolyamodást” nyújtott be a Curiahoz e végzés ellen – teljes sikerrel. Az ország legfelsőbb bírósága utasította a bíróságot az esküdtszéki tárgyalás megtartására. Az indok mármár bohózszerű: „Az esküdtszéki bíróság sem a tárgyalás vezetésében, sem az esküdtekhez intézendő kérdések szabályszerű feltevésében nem akadályoztatik.” Ezután az esküdtszéki bíró úgy tette fel szavazásra az esküdteknek a kérdéseket, hogy bűnösnek találták Frankelt – holott ők „tulajdonképp fel akarták menteni”!²⁸⁰ Ez az ítélet – a magyar sajtóbíráskodás igazi *justizmordja!* – rosszabb volt minden cenzúránál.

10.3.10. *Martalékul esendeni*

A Magyar Általános Munkáspárt programja miatt indult másik hírhedt sajtóper végkicsengése már közeledett a jogállami normákhoz. A párt 1881. augusztus 20-i kongresszusán Kürschner Jakab magyarul, Ihrlinger Antal németül olvasta fel a marxista ihletésű programtervezetet. Ennek 1. pontjában szerepelt az a kitétel, hogy „a birtok és a munkaeszközök a társadalom tulajdonát kell, hogy képezzék, hogy a társadalom minden egyes tagjának része legyen abban.” A Budapesti Törvényszék 1884. május 30-án bűnösnek mondta ki a két vádlottat a tulajdonjog intézménye elleni izgatás, valamint a király és az országgyűlés törvényes joga elleni izgatás büntetében.

Utóbbiban a pártprogram 4. pontjának felolvasása miatt marasztaltattak el: „Követeltetik az állandó hadseregnek leszerelése, a fegyveres védelemnek és a hadúri jognak a népre átruházása.” Az ítélet indoklása a törvényi tényállás „közvetlen felbujtás” fogalmát úgy értelmezte, hogy a vádlottak „az értelem és a tudományos képzettség magasabb fokán csak kivételképpen álló munkások előtt” hangoztatták a rendszer megváltoztatására irányuló célzatukat, s ezzel „a kézimunkások elégtelenségét óhajtották felköltetni, a polgárok nyugalma és békés foglalkozását megzavarni, s e kevéssé művelt egyének az állítólag jámbor óhajtásokat valószínűsítőnek tekintvén, esetleg az államhatalom kényszereszközökkel nyilvánulásának martalékául esendhetnek.”

A védelem fellebbezése alapján végül a Budapesti Ítéltábla bűncselekmény hiányában mindkét felolvasót felmentette: „Az intézmények bírálata s állítólagos helytelenségük fejtegetése még akkor sincs büntetés alatt tiltva, ha ez nyilvánosan történik, sőt ezen intézmények nyilvános megtámadása sincs büntetés alatt tiltva [...], minthogy működésükben a lázítás és izgatás ismérve nem állapítható meg [...], mivel *felhívást nem tettek erőszakoskodásra*”.²⁸¹ A felmentő ítéletet a Curia is jóváhagyta (1885). Ezzel a későbbi bírósági gyakorlatot is befolyásoló értelmezéssel, amely a sajtóbüntetésben marasztalás lehetőségét az erőszakra való felhívásra szűkítette le, az ítéltábla lényegében kihúzta a büntetőtörvénynek a szólásszabadságra rendkívül veszélyes politikai „méregfogát”.

280 Vö. ARANYOSSI Magda: *Frankel Leó*. Budapest, Szikra, 1952. 185–194.

281 ERÉNYI Tibor (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. Budapest, Szikra, 1951. I. 422–423. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*)

10.3.11. Feketelista

Amennyire liberális volt a dualizmus kormányzata a '48-as sajtótörvény talaján Magyarországon nyomtatott lapok és minden egyéb írásmű tekintetében – a munkásmozgalom elleni néhány ítélettől eltekintve – olyannyira ellenségesen viszonyult a dualista berendezkedést támadó külföldi orgánumokkal szemben. Az ország területén kívül megjelenő és az országba behozott újságok ellen, ha a nyomtatvány szerzője, kiadója vagy nyomdása külföldön lakott, a sajtótörvény alapján büntetőeljárás nem volt indítható, s a lap sajtórendészeti jogkörben való „letiltására” sem volt alkotmányos lehetőség.

A sajtószabadságból következő e „joghézagot” a kormányok a postai szállítás lehetőségének megvonásával, illetve néhány esetben egy-egy lapszám lefoglalásával igyekeztek „kitölteni”. Kezdetben maga Andrássy miniszterelnök – olykor a minisztertanács kollégialis döntési fórumát megkerülve – utasította a postát felügyelő kereskedelmi tárca vezetőjét a tiltó rendelkezés kiadására, később a kormány plénuma hozott ilyen határozatokat. Így jött létre, már a kiegyezés utáni évtizedben, e virtuális kézbesítési tilalom alatt álló lapok feketelistája. 1874-ig huszonegy külföldi lap került fel erre a listára, mint például a *Perseverenza* (indok: „[e]z az oláhországi lap hosszabb idő óta Magyarország s a magyar kormány ellen a legnagyobb mértékben ellenséges irányú”), a Velencében nyomtatott *Il Tempo* („mindinkább növekvő befolyást gyakorol Triest városa forrongó elemeire, s a népet az olasz egység csábészméivel fölláztatni törekszik”), a Bécsben megjelenő *Albina* („a magyar törvények elleni tiszteletet az ország román lakosaiban aláássa és [...] izgat az ország integritása ellen is”), a párizsi *Le Reveil* („Ausztria császára olyan nulla, aki semmihez sem hasonlítható”) és a lengyel *Zmowa* („a fennálló kormány és társadalmi rendszer elleni tetteles forradalomra izgat”), no meg az olykor Pesten is megjelenő *Morgenstern* („a katolika vallás és papság ellen irányozott veszélyes izgató”) és a bécsi *Volkswille* („oly közleményeket tartalmaz, melyek [...] a munkás osztály felingerlésére legalkalmasabbak”).²⁸²

A postai szállítás, s így a kézbesítés adminisztratív megghiúsítása – mely még 1912-ben is 66 külföldi folyóiratot érintett²⁸³ – azonban csak az országba nagyobb példányszámban beérkező orgánumok ellen jelentett hatékony fegyvert. A mozgékonyabb „ellenséges” tartalmú külföldi röpiratok behozatalának megakadályozására a kormánynak nem volt lehetősége, hiszen a közönséges postai küldemények tartalmának átvizsgálása egyrészt „a nemzetközi kontraktusokként tekinthető postaszerződések föltételeibe ütköznék”, másrészt „a levéltitok sérthetlenségével sem volna összeegyeztethető”²⁸⁴ – és állapítsuk itt meg, hogy ezekhez az elvekhez a dualista kormányok, ritka kivételektől eltekintve, az első világháború kitöréséig tartották is magukat. A kormányzat – a Magyar Általános Munkáspárt megbabolásával kapcsolatos kudarca után – a kilencvenes években és a századelőn egyébként is végleg lemondott a sajtó büntetőjogi eszközökkel történő kézben tartásáról.

282 Révész T. Mihály: A külföldi sajtó elleni küzdelem jogi eszközei a kiegyezés utáni Magyarországon. In: ÁDÁM – BENEDEK – SZITA i. m. 336–341.

283 MNL OL Büm. 661 res./1912.

284 Szláv József kereskedelmi miniszter felvetése a pénzügyminiszter körrendeletére, amelyben utasította a vámhivatalokat, hogy „a külföldről érkezendő nyomtatványok megvizsgálása alkalmával [...] a közcsendet veszélyeztető iratokra kiváló figyelmet fordítson, s azokat [...] a legközelebbi politikai, illetőleg rendőri hatóságoknak haladéktalanul beküldje”. MNL OL K. 26. Miniszterelnökségi iratok. 1870/333. 84. eln. 870. Ksz. m.

11. Háborús pszichózis és cenzúra: 1914–1918

11.1.1. *Jönnék a hunok, Shakespeare legyen német*

1914 augusztusában a Nobel-díjas Rudolf Eucken (1846–1926), a császári Németország dísz-filozófusa kifejti a jénai egyetemen tartott előadásában: a háború súlyos csapás, ha alantas okokból indítják. „Egy egész népnek az önfenntartásáért és legszentebb javainak védelmében folytatott harca” ezzel szemben „az erkölcsi erő forrása”. Hogy Németország háborúja is ilyen jellegű, szerinte ezt bizonyítja „a lelkünkön munkáló mélyreható megtisztulás és emelkedettség”.²⁸⁵ E „megtisztulás” forrása – s egyben a háború oka – a háború német ideológusai szerint az a nyomasztó kulturális fölény, amellyel a németek a többi háborús nemzettel szemben rendelkeznek, s amelyet amazok képtelenek elviselni.

Jellemző módon ugyanezt a felfogást képviselik az angol, francia, sőt, az orosz értelmiség korifeusai is: a németek barbárok, húnok, militaristák, akiket csak erőszakkal lehet az elvakult kaszárnyaszellem alól felszabadítani és visszavezetni a civilizált nemzetek közé. Henri Bergson filozófus a francia Társadalomtudományi Akadémia ülésén jelenti ki kategorikusan: „A Németország elleni elszánt küzdelem a civilizáció harca a barbárság ellen.”²⁸⁶ A hunok a kapuk előtt! – kiált fel Rudyard Kipling is a *Times*-ban, mire válaszul a német Ludwig Fulda (1862–1939) kifejti: Shakespeare csak tévedésből született Angliában. „Be kéne vennünk a békeszerződésbe egy záradékot, miszerint William Shakespeare-t formálisan is át kell engedni Németországnak”.²⁸⁷

Egyféle kultúrdarwinizmus uralkodik el a fejekben: a háború kulturális szükséglet, mert a „jobb nemzetek” természetes kiválasztódását szolgálja. Egyáltalán: mindegyik hadviselő fél esküszik rá, hogy csak egy kívülről rákényszerített védelmi háborút folytat. Aki e rabulisztikával szembeszegül, itt is, ott is kiteszi magát a hazaárulóként való megbélyegzés ódi-umának. Mivel Franciaországban és Angliában a központi hatalmakéhoz hasonló normatív jellegű háborús cenzúra nem köti a sajtót, Romain Rolland például megjelentetheti ugyan a cikkét, amelyben bátran szembeszáll a nacionalista hisztériával (*A viaskodás fölött*, 1915), de már másnap hadat üzen neki a hiszterizált közvélemény (a könyvkereskedők és olvasók bojkottálják könyveit).

11.1.2. *Németország: a vár békéje*

1914. július 31-én, egy nappal a háborúba lépés előtt II. Vilmos kihirdette a hadiállapotot, ami azt jelentette, hogy az 1851-es „Ostromállapotról szóló törvény” hatálya beállt. Más szóval: ettől kezdve a nyomtatott betű – mindenekelőtt a hírlapok és az időszaki sajtó – feletti cenzúra gyakorlása a legfelsőbb katonai parancsnokság által irányított Hadisajtó Hivatal (*Kriegspressamt*) és a rendőrség illetékes szerveinek hatáskörébe került. A fent említett hivatal az először 1915-ben kiadott *Cenzúrakönyv*ben foglalta össze a háborús cenzúra gyakorlásának

285 Idézi: Rainer TRAUB: A szellemek háborúja. In: Stephan BURGDORFF és Klaus WIEGREFÉ (szerk.): *Az első világháború. A XX. század öskatasztrófiája*. Budapest, Napvilág, 2010. 45.

286 Idézi: SCHÜTZ i. m.

287 Ludwig FULDA: *Deutsche Kultur und Ausländerer*. h. n., Kühl, 1916.

legfontosabb szabályait (1916-ra már körülbelül 2000 új cenzúraszabály létezett!). A tisztán tudományos jellegűek kivételével minden írástermekre és képi ábrázolásra kiterjedtek a háborús cenzúra megszorításai.

A legfontosabb cenzúra szabály az úgynevezett *Burgfrieden* („a vár békéje” – értsd: a hátszág békéje) biztosítása volt, amely „a nemzeti egység és a nagy nemzeti célokkal való azonosulás szellemének fenntartását” jelentette, vagyis kerülni kellett „a német nép egységének minden veszélyeztetését”, és megengedhetetlen volt „annak a benyomásnak keltése, mintha a győzelembe vetett elszánt népakarat megingana”. Az egyéni véleménynek csak akkor volt szabad hangot adni, ha ez a Birodalom katonai érdekeire nem volt hátrányos, és akkor is csak tárgyilagos formában. „Elkerülendő a politikai célok önérdékű vagy alantas indokokkal való követése, a régi viták szükségtelen feltámasztása, a társadalmi osztályok, hivatásrendek, felekezetek sértegetése a sajtó útján.”²⁸⁸

Mindebből mindenekelőtt két nagy tabutéma emelkedik ki: a militarizmus és a pacifizmus témaköre, amelyeket még célzásszerűen sem lehetett érinteni. És persze általában a tilalmak elvi szintű, igen laza megfogalmazása a cenzúrahatóság szabad, ellensúlyok nélküli mérlegelését volt hivatva biztosítani, hogy szabad belátása szerint léphessen fel a katonai szervezetek nem tetsző, kritikus szövegekkel szemben. Az első jelentős áldozat Heinrich Mann nagyregénye, *Az alattvaló (Der Untertan)* volt, amelynek folytatásos közlését a müncheni *Zeit im Bild* című hetilapban leállították, arra hivatkozva, hogy „a jelen pillanatban a német viszonyokat satirikus formában nem szabad kritizálni”.²⁸⁹

11.1.3. Kivágni az időből

A progresszív, szabadelvű német sajtóra is nehéz évek jöttek. A „pacifista”, háború- és sovinizmusellenes tartalmak kifejezésére az íróknak félszázadnyi idő után ismét meg kellett tanulnia a szövegben elrejtés és jelképi ábrázolás technikáját. Az *Aktion* című folyóirat 1914. augusztus 15-i száma ezt így prognosztizálja: „Mostantól egyedül a művészetre hárul az a feladat, hogy a sorok között a politikáról is beszéljen. Ez kiadónknak, Pfemfertnek eddig minden várakozáson felül sikerült, ellentétben csaknem valamennyi kis folyóirattal, melyek részint csatlakoztak a háborús lelkesedés áradatához, részint be kellett szüntetniük megjelenésüket.”²⁹⁰

A lap rendkívül ötletesen veszi fel a küzdelmet a háborús pszichózissal: „Kivágom az időből” címen külön rovatot indít, amelyben rendre lehozza a sajtóban megjelent sovinizta uszító cikkeket, olyan összefüggésbe állítva őket, amely leleplezte hazug vagy torz tartalmukat. „Versek a harcmezőről” című rovatában pedig rendszeresen olyan verseket közölt, amelyek nem a hurrá-hazafiságot, hanem a háború szenvedéseit tükrözték. A lapnak ezzel a háború hivatalos nyilvánosságával szemben sikerült létrehoznia egy irodalmi nyilvánosságot, amely egyfajta ellenzéki platformmá fejlődhetett.

A háborús cenzúra ollója alaposan megnyirbálta a színházi kultúrát is. Az első betiltás 1914. nyarán Carl Sternheim komédiáját, *A sznobot* sújtotta (1914. február 2-án volt a bemutatója,

288 Idézi: Heinz-Dietrich FISCHER (szerk.): *Pressekonzentration und Zensurpraxis im Ersten Weltkrieg*. Berlin, Volker Spiess, 1973. 149.

289 Idézi: SCHÜTZ i. m. 149–150.

290 Uo. 151.

szerzői szövegét már akkor alaposan „megnyírták”), azzal az indokkal, hogy „a német nép vezető körei nem lehetnek sznobok”. Ezt követte az 1913 című darab kivégzése 1915-ben. Indok: a darab „a nép bizonyos rétegeit, amelyek a háborúból derekasan kiveszik részüket, gátálatalannak és egoistának ábrázolja, és ezáltal a nép ellenségének vagy züllöttnek tünteti fel. Mindez támadás a népközösség ellen, ami a *Burgfrieden* időszakában nem megengedett.”²⁹¹ A *Burgfrieden* megsértésére hivatkozva tiltották be Walter Hasenclever darabját, *A fiút (Der Sohn)* is, lévén, hogy az „az ifjúság harci kiáltása volt az öregedés ellen” (Hasenclever).²⁹² A megmentő (*Der Retter*) című háborúellenes darabját Hasenclever 1915-ben a galíciai fronton írta, nem csoda, hogy szó se lehetett színpadi bemutatójáról. (A szerző 1916-ban csak 15 példányt nyomathatott ki a szövegéből, saját költségén, magánhasználatra. Az egyik példányt azonban elküldte Bethmann-Hollweg birodalmi kancellárnak. A rendőrség válasza: „a hadvezetés befolyásolása” miatt lefoglalta és megsemmisítette a nyomtatólemezeket.)

11.1.4. Hazátlan esztéták és európeerek káros kisugárzása

Tanulságos a *Forum* című folyóirat esete is. A lap 1915-ben Sigmund Freudtól egy, a háborús pszichózist kritikával illető cikket akart megjelentetni, melyből a cenzúra oly sok szövegrészt törölt, hogy a cikk tartalma felismerhetetlenné vált. De ennyi nem volt elég: 1915. szeptember 11-én a Hadügyminisztérium közölte: elrendeli „a közbiztonság megóvása érdekében” a folyóirat megjelenésének felfüggesztését a háború idejére. A jogalapot a 20533. számú, 1915. március 5-én kiadott miniszteri utasítás képezte, amelyre való hivatkozással a minisztérium sajtóreferatúrája levélben figyelmeztette a szerkesztőséget „a hazátlan esztéták és európeerek népszerűsítésének káros következményeire”, és emlékeztette hazafias felelősségére: „Ennek az irodalmi vállalkozásnak a káros kisugárzása már-már megvalósítja a hazaárulás tényállását, ahogy ez az ellenséges külföldi sajtó nyilatkozatai alapján felmérhető.”²⁹³

11.2. Magyarország

Amint láthattuk, a cenzúrárt eltörlő 1848-as sajtótörvény hatályát az 1867-es kiegyezési törvényalkotás helyreállította, ez – Tarnai János kifejezésével – „szabadságunk palládiumává” vált.²⁹⁴ Ez a „palládium”, habár az 1912-ben, a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről hozott LXIII. törvénycikk életbelépéséig kikezdehetetlen volt, a század elejére – Vázsonyi Vilmos megfogalmazása szerint – „egy teljesen lejárt ideális világ jelenségének” számított. Az ok: a kiadókat mozgató érdekcsoportok gazdasági-politikai túlhatalma. Az évtizedes viták után megalkotandó új sajtótörvénytől mindenekelőtt azt várták, hogy:

- új felelősségi fokozatok révén a kialakult ún. „stróman-rendszert” megszüntesse (azt a „négeresítő” gyakorlatot, melyben az újságíró megrendelésre ír, anélkül, hogy a valóságos szerzőt felfedné),

291 Uo. 152. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*)

292 Uo. 153.

293 Uo. 155.

294 TARNAI JÁNOS: A sajtószabadság felé. *Jogtudományi Közlöny*, 1920. november 15.

- a rágalalmazások, pornográf hirdetések gyakorlatát visszaszorítsa (a helyreigazítási kötelezettség és a nem vagyoni kártérítés bevezetésével),
- meghatározza az újságíró jogállását,
- biztosítsa az újságíró szabad véleménynyilvánítását (még a kiadó előzetes cenzúrájával szemben is).²⁹⁵

11.2.1. *Aki újságírót evett, belehal*

A sajtóról szóló 1914-es törvény (1914: XIV. törvénycikk) részben megfelelt ezeknek az elvárásoknak, de már számolva a háborús cenzúra lehetőségével, ötvözte a '48-as elveket az államhatalom védelmével. A dualizmus évtizedeiben fennállt sajtószabadságnak olyan kodifikálása volt, amely növelte az újságíró anyagi és büntetőjogi felelősségét, s egyben egy háborús cenzúra bevezetésének jogtechnikai előfeltételeit is tartalmazta.²⁹⁶ Alapelve: „Sajtó útján mindenki szabadon közölheti és terjesztheti gondolatait” (1.§), de a nyomdákat részletes nyilvántartás vezetésére kötelezi a kinyomtatott írásművek kiadóiról és a kiadványokról, és arra, hogy magukat a kiadványokat is mutassák be a nyomda helye szerint illetékes ügyésznek (6–7.§).

Kifejezetten a háborús állapotok előrevetítésének értékelhetjük a törvény 10.§-ába foglalt felhatalmazást, miszerint „[a] Magyar Szent Korona országainak területén kívül kiadott vagy nyomtatott, vagy ezen a területen kívül egyébként többszörösített sajtótermékek terjesztését a minisztérium közérdekből eltilthatja”. Időszaki lapot szabadon, engedély nélkül lehetett alapítani, de a törvény kikötötte, hogy annak kiadója, ügyvivője vagy felelős szerkesztője csak állandóan az ország területén lakó magyar állampolgár lehet (16–17.§), ráadásul politikai tartalom esetén az alapítás tetemes biztosíték letételéhez – Budapesten ötvenezer, vidéken húszezer koronához – kötött (18.§). A törvényalkotók előre biztosították, hogy a közvélemény befolyásolására leginkább alkalmas időszaki lapok előállítói konfliktus esetén rögtön a kormány „keze ügyében” legyenek.

Ennél fontosabb volt a felelősségi rendszer átalakítása. Lényege szerint a sajtóvétség tettese mindig a szerző, de felbujtója is vele együtt felel, bár a szerkesztő és kiadó csak akkor felbujtó, ha a szerzőt ők utasították, vagy ha a kiadó maga rendelte meg a pönalizált közleményt (32–37.§.). A szerkesztőt és a kiadót mindez nagyobb óvatosságra intette, ugyanakkor némileg csökkentette a hírlapíró függését a lapjától. (A nagy lapkiadók, kivédendő a helyreigazítási kényszert és a kártérítési kötelezettséget, létrehozták a „házi cenzúrát”: két belső ellenőr egymást fölváltva cenzúrázta a kefelevonatokat.)

Az új szabályozásból hiányzó ellensúly igényét Vázsonyi Vilmos fogalmazta meg: „Mihelyest mi a sajtóra újabb kötelmeket rovník [...], a sajtóra a legnagyobb féket rakjuk, abban a pillanatban természetesen ennek a gondolatnak a másik párja, amely jelentkezik, hogy a sajtót viszont biztosítani kell a mindenkor változó kormányhatalom minden üldözésével szemben. Ezen üldözésekkel szemben a sajtónak nemcsak védelmet, hanem teljes kártérítést

295 Lásd részletesen: BUZINKAY Géza: *Sajtóreform 1914-ben*. Kézirat.

296 A hadicenzúráról szóló 1912. LXIII. tc. értelmében a minisztérium háború vagy „már a háború fenyegető veszélyének okából elrendelt katonai előkészületek esetében is” elrendelhetette a sajtótermékek előzetes cenzúráját. Ez bizonyos körben addig is létezett: 1898-ban vezették be „az éjjeli ügyész” rendszerét. A korábban sajtóvétséget elkövetett – főleg munkásmozgalmi – lapok egy kinyomtatott példányát szétküldés előtt be kellett mutatni az inspekción tartó ügyésznek, aki az újság valamely cikkét „rövid úton” inkriminálva, megtilthatta a szétküldést.

ígérni is kell biztosítani [...]. A sajtó nagyon hosszú életű, rendesen túléli az ellenfeleit és [...] aki újságíróként evett, az igazán belehal!”²⁹⁷

11.2.2. A palládium megtöretése

Az 1914. évi XIV. törvénynek nem volt ideje, hogy a gyakorlatban is igazolja a sajtó félelmeit, és befolyásolja a véleménynyilvánítás szabadságát. A kitörő világháború volt az, amely a törvényt meg az újságírókat is „megette”. A hadiállapot beálltával bármilyen sajtótermék forgalomba hozatala csak azután volt lehetséges, ha a törvényben meghatározott időn belül (időszaki lapoknál három óra, más sajtótermékeknél egy hét) az illetékes hatóság a terjesztést nem tiltotta meg.²⁹⁸ Ez a hatóság az 1914. július 24-én létrehozott Hadi Felügyeleti Bizottságon belül működő sajtóbizottság volt, amely az egyes minisztériumok képviselőiből és a miniszterelnöki sajtóiroda tagjaiból állt.

A tartózkodási helyét folyamatosan változtató osztrák-magyar közös „Sajtóhadiszállás” (*Kriegespressequartier*) készítette a hadijelentéseket és frontbeszámolókat, melyeket a kebelbeli cenzúracsoport által cenzúrázottan adott ki belső felhasználásra – a bécsi Hadi Felügyeleti Hivatal (*Kriegsüberwachungsamt*) és a budapesti Hadi Felügyeleti Bizottság részére – a közös Hadsereg-főparancsnokság. Az újságírók (a lapok saját tudósítói) által készített beszámolókat és fényképeket 1916 októberétől a tartalom szerint illetékes magasabb katonai parancsnokságok cenzúrázták. („Közölhető” vagy „nem közölhető” szövegű bélyegzőt nyomtak rájuk.) Magánúton készített háborús fényképek nyilvánosságra hozatalát a Sajtóbizottság engedélyezhette. A Hadsereg-főparancsnokság által rendszeresen megjelentetett *Osztrák-Magyar Hadiértesítő* kifejezetten a belföldi sajtó számára készített, cenzúrázott cikkek gyűjteménye volt, amelyet a kiadók kéziratként felhasználhattak.

11.2.3. Nem megyek, nem látok

A haditudósítók nem írhattak a veszteségekről, csakis és kizárólag a győzelmekről. A tudósítás helyszínét és témáját sem választhatták meg szabadon. Ahogy Molnár Ferenc írta: „Amióta katonai fennhatóság alatt vagyok, semmi önállóságot nem érzek, furcsa, de így van: nem megyek, hanem visznek, nem látok, hanem mutatnak valamit.”²⁹⁹

A belföldi újságenczúra alapelvét az Igazságügyminisztérium így határozta meg: „Tilos olyan híreket közölni, amelyek a lakosság körében nyugtalanságot vagy izgalmat kelthetnek, és hátrányos befolyással lehetnek a monarchia katonai helyzetére.”³⁰⁰ (Összehasonlítva ezt a magyar kancellária 1790-es, II. József halálakor kiadott alábbi utasításával, mosolyoghatunk a normatív tartalom nélküli normatívák időtlen együgyűségén: „Az újságok csak olyan híreket tartalmazhatnak, melyeket mindenki tudhat. Kiváltképpen tilos az újságíróknak egyéni

297 KN 1910/1915. XX. köt. 12., 478. országos ülés, 1913. november 11.

298 TÉRFI Gyula (jegyzetekkel ellátta): *Magyar Törvénytár. 1913. évi törvényezikkek*. Budapest, Franklin, 1913. 691–710.

299 Idézi: GONDA Éva: *A magyar haditudósítás az első és a második világháborúban*. 2012. Kézirat.

300 1914-12001. I. ME. sz.

véleménynyilvánításával kísérni a híreket, mert ez a közönségben, de kivált az egyszerűbb emberekben kedvezőtlen hatást kelthet.”³⁰¹

A háborús öncenzúra igénypontjait „bizalmas” és „szigorúan bizalmas” utasításokkal írta elő a sajtó részére a HFB sajtóbizottsága, vagy a miniszterelnöki sajtóiroda, esetenként pedig az igazságügyminiszter. Egy 1916-os „bizalmas” szerint például tilos a pacifista cikkek közzlése, a terméskilátások taglalása, és az országgyűlési kommentárokat is be kell mutatni előzetesen a sajtóbizottságnak. Különösen tetszetős a következő „bizalmas” is: „A bizalmas értesítések tartalma, valamint az a körülmény, hogy ilyen bizalmas kiadatott, egyáltalán nem közölhető.”³⁰² (1918 nyarától a sajtóbizottság havonta külön értesítőkből foglalta össze az újabb és újabb „bizalmasokat”.) „Szigorúan bizalmas”-ok címzettjei voltak a cenzorok is. Előírták nekik például, hogy egyes mondatrészeket vagy pusztán jelzőket ne töröljenek az újságokból, mert az feltűnő. Ehelyett – akár egy-egy szó miatt is – az egész cikket, de minimum a bekezdést kellett törölni. Az engedetlen újságok büntetőeljárás, pénzbüntetést, példányok lefoglalását és elkobzását, vagy a lap végleges betiltását kockáztatták.

1918. október 26-án a lapok jó része cenzúrázatlanul jelent meg, az Újságíró Egyesület közleményével: „a sajtó a cenzúra intézményét megszüntette”. Az újra csak tiszavirág-életűnek bizonyuló korlátozhatatlan sajtószabadságot az őszirózsás forradalom nyomán létrejövő Népköztársaság második „néptörvénye” deklarálta újra, kimondván: „Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közzölheti és szabadon terjesztheti” (1.§), és „előző vizsgálatnak nincs helye” (2.§).³⁰³ De a „palládium” hamarosan újra összetört.

301 Idézi: KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Budapest, Akadémiai, 1970. 49.

302 Idézi: GONDA i. m.

303 *Országos Törvénytár*. Budapest, 1918. 221–222.

II. Rémtörténetek és áldozatok

1. Klasszikusok bilincsbe verői

1.1. A Haramiák haramiái

1782. január 13-án mutatta be a mannheimi Nemzeti Színház Friedrich Schiller (1759–1805) Haramiájkját (*Die Räuber*). A Sturm und Drang-romantika e remekművének első cenzora maga a színház igazgatója, Heribert von Dalberg volt, aki alapos irtómunkát végzett a kézirat eredeti szövegén – nem saját kezűleg, hanem Schiller tollával. A szerző kényszerűen engedett a szövegmódosító ultimátumoknak, mert színpadon akarta látni művét. Ez kényelmes megoldás volt a Haramiák „első haramiájának” részéről: öncsonkításra kényszerítette a szerzőt, s így a szövegszilányításokhoz még a nevet sem kellett adnia.

A ma már ritkán játszott darab cselekménye szerint az idős Maximilian Moornak két fia van, Karl és Franz. Karl rossz társaságba keveredik, apja kitagadja, mivel a gonosz testvér, Franz félrevezeti a beteg öregembert. Karl elkeseredésében bosszút esküszik az egész világ ellen, rablóbanda élén tűzzel-vassal szolgáltat „igazságot”. Menyasszonyát, Amáliát Franz megpróbálja elhódítani testvérétől, mire Karl bosszúállón visszatér az atyai várba. Franz rémületében öngyilkos lesz, de Karl se lát más kiutat, mint hogy Amáliát leszúrva megmentse őt saját rablótársaitól, és feljelentve önmagát, mintegy visszaadja az égi hatalomnak a társadalmi igazságszolgáltatás jogát. A cenzúra azonnal megérezte: olyan darabról van szó, mely eredeti formájában igazi „színpadi puskaporos hordó”, alkalmas a nézők elfojtott szenvedélyeinek – szabadságvágyának – felszabadítására.

Schillernek mindenekelőtt – a katolikus klérus rosszallását megelőzendő – ki kellett hagyni a kéziratból azokat a sorokat, ahol a főhős, Karl Moor az egyház kétszínűségét ostorozza.³⁰⁴ A felkelőket megadásra felszólító szerzetest városi tisztviselővé kellett változtatnia, az igazságot prédikáló Moser lelkész szerepét pedig egészen el kellett hagynia. S hogy a kakasülők közönsége se „értse félre” a dolgokat, a haramiák forradalmi dalát („Lopunk, ölünk, útonállunk...”) szintén törölni kellett. Ráadásul a darab végét egész brutálisan kellett átírnia: Franz Moor eszerint nem akasztja fel magát „arany kalapzsinórára”, ehelyett maguk a haramiák ejtik fogságba, törvényt ülnek felette és bezárják abba a toronyba, amelyben apjának is meg kellett halnia – egy átírás, amely a darab egész forradalmiságát meghamisítja.

És Amáliának, a rablóvezér kedvesének halála? A bemutatón öngyilkosnak kellett lennie (ez dukál egy fölzádó menyasszonyának!), semmiképp sem maradhatott úgy, ahogy Schiller megírta: hogy tudniillik szerelme, Karl Moor végez vele a romantikus közös halál szándékával. Ezenkívül a darab cselekményének idejét Schiller korából 1495 utánra kellett áthelyezni, átírva Miksa császár idejére minden húsbavágó, XVIII. századi történelmi és politikai utalást. Az eredetiben olvasható Schiller-maximát – „Soha a törvény nem formált nagy embert,

304 Például az ilyen pengeéles kitételeket: „Jobbik részük is elárulná tíz ezüstpénzért a Szentháromságot! Ó, ti farizeusok! Ti pénzhamisítói az igazságnak, ti Isten majmai!” Friedrich SCHILLER: Haramiák. In: *Friedrich Schiller összes drámái*, ford. Déri Tibor. Budapest, Magyar Helikon, 1970. II. felvonás, 3. szín.

de a szabadság kolosszusokat és szélsőségeket teremt³⁰⁵ – az intendáns így írta át: „Soha a béke nem formált nagy embert, de a háború kolosszusokat és hősokeket teremt!” A Nemzeti Színház igazgató-cenzora igazán tudhatta, milyen veszélyes szó a „szabadság”.

Dalberg intendáns – a legfőbb württembergi cenzor, az uralkodó Karl Eugén herceg kinyújtott karja – önhatalmú változtatásokat is végrehajtott, minden – nemiségre utaló – „illetlenséget” kiírtott, ami durva értelemtorzításokkal járt. Az eredetiben például az álnok Franz ezt mondja Amáliának: „a szeretőmmé teszek, hogy újjal mutogassanak rád a tisztas paraszt-asszonyok”.³⁰⁶ A cenzori „kiigazításban” viszont: „Úgy fogok bánni veled, hogy az asszonyok újjal mutogassanak rád.” Karl Eugén herceg mindezt még az előzetes cenzúra egy igen fejlett formájával is megtoldotta: az írástílammal, a jövőbeni gondolatok törülésével. Schillernek, az ezredorvosi beosztásban szolgáló württembergi alattvalónak egyszer s mindenkorra büntetés terhével megtiltotta, hogy azontúl bármi irodalmat papírra vessen! Az uralkodónak ugyanis még a Dalberg-féle gondolatsebészi beavatkozás is túl kíméletes volt. Egy irodalmi feldolgozás szerint a bemutató után dührohámot kapva így fakadt ki: „Ha Isten lennék és hatalmamban állna ezt a világot megteremteni, s azt is előre látnám, hogy a Haramiákat valaki megírja és sikeresen bemutatják, még a teremtésről is lemondanék.”³⁰⁷ (A feltételes mód megtévesztő: a hatalom többnyire épp azon a téren képzeletben magát istennek, ahol a hatásfoka a leggyengébb – a szellemi alkotás terén.) Bécsben még körmönfontabban igyekeztek elbánni a hisztérikus közönségsikert elérő darabokkal. Egy Johann Rautenstrauch nevű vígjátékíró – nyilvánvalóan cenzori sugallatra – az 1784-es első bécsi bemutatón a főhős apját nagybácsivá írta át. (Nyilván, hogy az engedetlenség bibliai tilalmával való szembeszegülés – negyedik parancsolat: tiszteld apádat és anyádat! – súlyát némileg csökkentse.) Csak ilyen és ehhez hasonló nyakatekert értelem- hamisításokkal tűrte meg a császári cenzúra a darabot – és 1850-ig csakis a kisszínházak alkalmi társulatainak előadásában.

Bécsben a színdarabok cenzúrázása során, mint említettük, egyébként is Hägelin kőbe vésett tilalmai szerint kellett eljárni. A Haramiákra vonatkoztatva ez azt jelentette: semmi káromkodás, szitkolódzás és szex a színpadon! Istent még véletlenül sem szabad a balsorssal összefüggésben emlegetni! A cenzúra színházi katekizmusává lett 1795-ös emlékiratában a romantika legtekintélyesebb cenzora külön is elrejtett példaként említi a Haramiákat: „Az olyan szörnyeket, mint az idősebb (Franz) Moor, az átlagember képmutató közönnyel figyelni és hálát ad Istennek, hogy a valóságban nem teremtette meg őket [...]. A mohóságnak itt felvázolt képe – az emberiség becsületére – annyira csak képzeletbeli, a hétköznapi valóságtól annyira távoli, hogy elemzésünk során valamely tőlünk idegen lénynek kell tartanunk [...].” Hägelin mester végső ítélete: az ilyen túlzó darabok, amelyek „a Rosszat vagy a Jót a legszélsőségesebb formában ábrázolják”,³⁰⁸ ellentétesek a színház erkölcsre nevelő céljával, ezért tűrhetetlenek. Ebben a szellemben tiltott be 1805-ben a rendőrség új főnöke, Freiherr von Sumerau mindenféle Haramiák-előadást, bármilyen formában is lettek legyen átírva: „Ez egy erkölcstelen, minden társadalmi köteléket felbontó, rendkívül veszélyes színdarab, amely sem a szerző elképzelése szerinti előadásban, sem más átdolgozásban nem alkalmas színházi

305 Uo. I. felvonás 2. szín.

306 Uo. III. felvonás 1. szín.

307 Vö. Heinrich LAUBE drámája: *Die Karlschüler*.

308 Idézi: Heinrich Hubert HOUBEN: *Verbotene Literatur von der klassischen Zeit bis zur Gegenwart*. Berlin, Rowahlt, 1924b. 533.

bemutatásra”.³⁰⁹ A derék Sumerau nem aprózta a dolgot, ezt nyilván halálos ítéletnek szánta. De 1808-ban – többszöri kérvényezés, tetemes átdolgozás után, a drezdai előadás mintájára „*Carl Moor*” címmel – újra engedélyezték. A dolog ekkor is rosszul indult: amikor az új főrendőr-főcenzor Franz Moor búcsúleveléhez ért a darab olvasásában, kifakadt: „Franznak hívják a gazembert? Betiltom! Hiszen bárki célzásnak vehetné, és őfelségét, Ferenc császárt érthetné alatta!”

A Haramiák sorsa tehát igazi rémtörténet. A Hägelin-féle katekizmus gondolatsorvasztó hatása az egész német nyelvterületre – sőt, azon túl is – kisugárzott. 1814-ben egy Svoboda nevű irodalomszerető jogász cseh nyelvre fordította a művet. A cenzúra nem engedte kinyomtatni, mert „csehül, azon a nyelven terjeszteni, amelyet a németül nem tudó alsóbb néposztály beszél, fokozottan veszélyes”.³¹⁰ Bécsben 1830-ban adták újra, a Theater an der Wienben. Carl színházigazgató átigazítása tetszett a júliusi forradalom után „erkölcsileg” minden eddiginél kényesebb cenzúrának, hisz a színpadon a lázadók ezúttal bilincsbe verve elnyerték méltó büntetésüket, különösen a haramiavezér Karl Moor, aki súlyosan sebesülten jutott az „igazságtevő” katonák kezére. Az 1850-ben regnáló bécsi főcenzor, gróf Lanckoronski a kéziratárban a tiltó listát jelentő vörös kereszttel jelölte meg a darabot. Aztán egy jótékony-sági estre – egyetlen előadásra – mégis engedélyezte a bemutatást, mégpedig (majd hetven év után!) az eredeti schilleri szöveggel. E meglepő pálfordulat valódi oka nem ismert igazán, bár a kitűnő Houben a „lázádoadász” rendőrfőnök provokációját sejtí mögötte, aki arra számított, hogy az eredeti Haramiák hatására a még szabaddalbon lévő rebellisek oly izgalomba jönnek, hogy leleplezik magukat (netán bandákba tömörülve, kivonulnak az erdőbe), s a rendőrség „nagy fogást” csinálhat.³¹¹ (A véres 1848-as ősz után már kevésbé jöttek izgalomba, s így a darab a Burgtheater műsorán maradhatott.)

1.2. A Fiesko fiaskói

Schiller másik ifjúkori darabját, a *Fieskót* a bécsi Kärtnertheater 1784 januárjában még eredeti alcíme (*Die Verschwörung des Fiesko zu Genua. Ein republikanisches Trauerspiel* – A genovai Fiesko összeesküvése. Köztársasági szomorújáték) nélkül mutatta be, aztán II. József engedélyével 1787 decemberében a rázós „köztársasági” jelző is megjelenhetett a Burgtheater hirdetőcéduláin – igaz viszont, hogy a császár saját kezűleg „kerekítette le” és tette „illendőbbé” a szöveget (például kihúzta a megerőszkolt Bertha szerepét), amely arról szól, hogy 1546-ban Fiesko lavagnai gróf Doria genovai dózse ellen összeesküvést sző. A darab az intrika és ellenintrika megdöbbentő szövedéke, mintha Schiller a politikai jelszavak és igazságok ingatagságára akart volna benne rámutatni. Nyilván ezért is kerülhetett sor a politikai hatalom kierőszkolta gyakori színeváltozásaira. Az 1800. márciusi újabb bemutató szövegéből például az „összeesküvés” és a „szabadság” szavakat gondosan kigyomlálták (Hägelin: „A szabadság és egyenlőség olyan szavak, amelyekkel nem lehet tréfálni”), s a plakátokon is már csak „Lavagna grófja” jelent meg címként. Aztán olyasmi történt, ami a sok cenzúravilhart át-élt színészeket is meglepte: I. Ferenc császár szintén igényt tartott rá, hogy személyesen írja át

309 Idézi: Karl GLOSSY (szerk.): *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft, Jahrgang XXV*. Bécs, 1915.

310 Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 535.

311 Uo. 537.

Schillert! Elképzelése szerint a darab utolsó jelenetében – diadalmas zene közben – Doria dózse kápráztatóan fényes kísérettel vonul be a színpadra, ahol is az összeesküvők, a forradalom vezetői, megbocsátásért könyörögve lábai elé borulnak. És valóban: ezzel a „schillertelenítő” változtatással játszották a Monarchia színházai a művet 1827-től egészen 1848-ig.

Elsőre különösnek tűnik, hogy a Fieskót, a politikai manőverezésről szóló „köztársasági” drámát két uralkodó is szerzőtársi igénnyel „tisztelte meg”. A hatalom – a maga gátlástalanul torzító módján – mondhatni, odadörgölődött a Szellemhez, részesülni akarván a lelkek felett gyakorolt immateriális erejéből. Ezt a jelenséget példánk során többször fogjuk tapasztalni még. Jean Baudrillard „az Elátkozott Rész teorémájának” nevezi: „A világ annyira tele van pozitív érzelmekkel, naiv szentimentalizmussal, kanonikus hiúsággal és talpnyaló hízelgéssel, hogy az irónia, a gúny, a rossz szubjektív energiája mindig gyengébbnek bizonyul velük szemben.”³¹² Vagyis leegyszerűsítve: a hatalom, ahol csak teheti, a tömegekben mindig is meglévő pozitív érzelmek tehetetlenségi nyomatakára (a tekintélytiszteltre) épít, s csak másodlagosan (de nem utolsósorban!) a félelemre.

1.3. Udvarnagyból főruhatárnok

A negyedik parancsolattal Schiller korszakalkotó darabjánál, az Ármány és szerelemnél (*Kabale und Liebe*) is baj volt. Az 1808. júliusi bécsi Burgtheater-bemutató előtt Esterházy intendáns bejelenti – „legalább annyira a szerző nagyságára tekintettel, (sic!) mint ahogy az erkölcsvédelem okán is”, hogy von Walter minisztert, az apai tilalommal szembeszegülő Ferdinánd apját (ezúttal is) nagybácsivá, Ferdinándot pedig unokaöccsé kell degradálni. És a miniszter sem maradhat „miniszter”, hiszen – lévén a német eredetiben „Präsident” – a negatív karakter látán egyesek még a rendőrfőnökkel (*Polizeipräsident*) azonosíthatnák. A leleményes cenzor ezért „helytartóvá” (*Vizedom*) változtatja, és hasonló okból Von Kalb udvarnagy (*Hofmarschall*) sem maradhat udvarnagy: egy a ranglétrán nem létező sarzsivá, „főruhatárnokká” (*Obergarderobermeister*) kell átváltoznia. No és persze Lady Milford fejedelmi kegyencnő-jellegének is meg kell szűnnie, el kell tűnnie a szövegből minden erre utaló jelenetnek és kitételnek. (Egy fejedelemnek nem lehetnek kitarottjai – ez a színi vasszabály egészen 1848-ig megkerülhetetlen!) És ettől függetlenül sem írhat a Lady olyat a fejedelmi szeretőjének, hogy „tanuljon egy angol hercegnőtől könyörületet saját népe iránt”.³¹³ Von Walter miniszter csak 1848-ban kapta vissza atyai jogait, a „főruhatárnokot” azonban csak 1850-ben léptethették elő újra udvarnaggyá. Viszont még az 1867-es bemutatót is csak azzal a feltétellel engedélyezte a Rendőrminisztérium, hogy ez a mondat, és a következő: „De országunk legkegyelmesebb ura felvonultatta a regimentet a főtérre és agyonlövötte a szájaskodókat [...]” nem hangzik el a színpadon.³¹⁴

1.4. Egy gyóntatótya átváltozásai

A *Don Carlos*-t Schiller bevallottan azért írta, hogy „az inkvizíció ábrázolásával az emberiség prostituálásáért” bosszút álljon és „szégyenfoltjait elrettentő módon” kiteregesse (Levél

312 Jean BAUDRILLARD: *A Rossz transzparenciája*. Budapest, Balassi, 1997. 93.

313 Friedrich SCHILLER: *Drámák*. Ford. Vas István. Budapest, Európa, 1980. I. 99. IV. felvonás 9. jelenet.

314 Uo. I. 34.

Reinwaldnak, 1783.). Ebből a szándékból szinte semmi sem látszott az 1787-es lipcsei ösbe mutatón, akkora írtómunkát végzett rajta a cenzúra: teljes egészében kihúzta a főinkvizítort, és Domingót, a király cinikus gyóntatóját „Perez államtitkárként” jelentéktelen udvaroncá írta át, Posa márkinak is eltörte máltai lovag-gerincét, és a királyi udvarból száműzte az összes papot, autodaféról és az inkvizíció egyéb szörnyűségeiről, Istenről és pokolról pedig nem esik egy szó sem.

A mai olvasó joggal kérdezheti: mi értelme volt így egyáltalán előadni? Ha csak az a csíny nem, amit Mannheimben Dalberg intendáns engedett meg magának azzal, hogy „Perez államtitkár” ismét pappá – jezsuitává – változtatta, mire az ottani előadás közönsége felhördülve vélte felismerni a figurában a pfalzi választófejedelem közutált és rettegett gyóntatóját, Frank páttert... Schiller társadalomismerete és érzelmi igazsága még így, legyöngítve, meggyalázva is komoly veszélyt rejtegetett a politikai hatalmasságok számára. Így nem csoda, hogy a megjámborosított „Perez államtitkár” még az 1791-es erfurti, sőt az 1792-es – már Goethe igazgatása alatti! – weimari előadásokon is színen volt. Goethe miniszteri befolyása kellett hozzá, hogy a weimari társulat 1807 májusában az eredeti szöveggel adja elő a darabot – Lipcsében. De ezzel a vakmerőséggel még sokáig – 1811-ig – egyedül is állt az egész német nyelvterületen, hiszen pl. a katolikus Bécsben még egy cenzorilag kasztrált Don Carlos is elképzelhetetlen volt a színpadon. Csak természetes, hogy Carlosnak mostohaanyjához, a királynőhöz fűződő illegális szerelme igazi hágelini „természetellenes bűnnek” számított.

És mintha a történelem is Schiller nyomán járt volna: a bécsi rendőrfőnök helyettese, von Hager 1807-ben megállapítja, hogy a darabban „a trónörökösnek apjához, a királyhoz fűződő kapcsolata távoli hasonlóságot mutat a legutóbbi spanyolországi eseményekkel”³¹⁵ (IV. Károlynak épp fiával, VII. Ferdinánddal támadt konfliktusa a spanyol korona birtoklásáért), már ezért sem engedélyezhető a bécsi, mégoly „megszelídített” bemutató sem. Csak 1809 augusztusában láthatták a bécsiek a Don Carlos-t, persze a főinkvizítor és Domingo gyóntatóatya nélkül (utóbbiból itt is a „Don Antonio Perez” nevű, bárgyú udvaroncot állították elő, Alba herceggel összevonva), és úgy, hogy a királyné és Carlos között nem szövődött semmiféle szerelem.

1.5. A problematikus legelső néző

És a *Wallenstein*? Bizony, Schiller nagy drámatrilógiája is megkapta a magáét. A berlini Schauspielhaus igazgatója, Iffland vállalta elsőnek a trilógia bemutatását (1799) – de a mintegy 60 oldalnyi bevezető részt (*Wallenstein tábora*) egyszerűen törölte a darabból attól való félelmében, hogy elveszítheti állását. Érdeemes e párfát ritkító méretű csonkítás magyarázatát felidézni: „A derék őrmester szókimondó szavai a király jogaráról, s egyáltalán, a hadseregről szóló valóság-hű ábrázolás igen problémás, ha a legelső néző egy katonaszerető, militáns uralkodó [...]. Ráadásul az ilyen színpadi népgyűlés manapság a könnyen hevülőkre kiszámíthatatlan hatású.”³¹⁶

Könyvünk tanúsága szerint „a legelső néző” szinte mindig problematikus – a műre és az alkotóra nézve minden gesztusa sorsfordító hatású. Legveszélyesebb persze akkor, ha előzőleg

315 Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 546.

316 Uo. 548.

nem olvasta a darabot, mert a manuális cenzori munka elvégzését kényelemből, időhiány miatt intendánsára bízta. Ilyenkor biztosra vehető, hogy a hatalomnak szolgálni akaró, megfélemlített vezető túlzásokra lesz hajlamos. (Túlbiztosítási effektus – lásd „A cenzor lélektana” c. fejezetet.) Az uralkodó jelenléte egy-egy bemutaton maga a tömény tetemrehívás, s aligha volt véletlen, hogy a kor állami (fejedelmi) pénzből fenntartott nagyszínházainak (pl. a bécsi Burgtheaternek, a mannheimi Nemzeti Színháznak, a berlini Schauspielhaus-nak, a weimari Udvari Színháznak, a szentpétervári Bolsojnak, a párizsi Comedie Francaise-nek) vezetői a szokványos cenzúraszervezeten kívül álltak – mert maga az abszolutista uralkodó volt a cenzoruk. A nagyszínházakkal szerződni a szerzők számára ezért mindig afféle vabank-játéknak számított. A színház intendánsával vitába szállni itt azt jelentette: magával az uralkodói akarattal kapni hajba. Nem kis bátorság kellett hozzá – esély nélkül.

Az eredeti szöveg könyv alakban való megjelentetése a színházi bemutatonál mindenesetre könnyebbnek látszott, pusztán azért, mert itt a döntési szintek lényegesen „lejjebb” voltak, s így némileg kijátszhatónak bizonyultak. A Wallenstein csonkítatlan szöveggönyve 1800-ban jelent meg Cottánál, Goethe műveinek későbbi kiadójánál. (Az ottani cenzor engedékenysége való oka ismeretlen.) A bécsi Alois Doll ennek alapján olcsó utánnymást tervezett, de ezt már az osztrák cenzúra megghiúsította. A Polizeidirektion nyilatkozata szerint: „E könyv széles körű terjesztése megrontaná a közvéleményt, és az a rengeteg tévedés és veszélyes mondat, amit a szerző az áruló Wallenstein és híveinek szájába ad, megzavarná a tanulatlan embereket [...]. Wallenstein egyes kijelentései, például, hogy a háború mindent felzabál, s hogy Ausztria nem akar békét, könnyen Thugut miniszterre – a Franciaország elleni háború akkori elszánt hívére (a szerző) – vonatkoztathatók”.³¹⁷ Legközelebb (1810-ben), amikor a Hoftheater teljesen elgyávult igazgatója a darabból kiszakítva már annak csupán a második részét (*A két Piccolomini*) akarta műsorra tűzni, a Kamarilla (*a Geheime Hof- und Staatskanzlei*) nevében Metternich simán letiltotta ezt is: „Semmiképp nem alkalmas nyilvános bemutatásra”.

Végül 1814 tavaszán Metternich kancellár jobbkeze, Friedrich Gentz udvari tanácsos kapott megbízást, hogy a Burgtheaterben való bemutatás céljából egy „minden megütközést keltő résztől megtisztított, kellően lerövidített” változatot készítsen. Ez meg is történt, és a bürokrata hajlamú császár – biztos, ami biztos – nem volt rest jegyzőkönyvi nyilatkozatra kötelezni a szerencsétlen Gentzet. Ő eskü alatt állította: az átiratban immár egyetlen olyan kitétel sem maradt, amely politikai szempontból bármi kifogás alá eshetne. De tévedett. I. Ferenc talált ilyet. Saját kezűleg húzta ki a darabból Seni, a baptista asztrológus szerepét, és a megszelídített előjáték (Wallenstein tábor) is áldozatul esett a Kapucinus barát néhány meghagyott schilleri mondatának. Száműzetése a bécsi színpadokról egészen 1848-ig tartott – kivéve Metternich szalonját! Ott házi előadásokon, meghívott vendégek előtt elhangozhattak „az ördögi Kapucinus” cenzúrázatlan szavai is. „Én semmi kivetnivalót nem találok bennük” – mondta a visszaemlékezések szerint³¹⁸ a kancellár, ami jól mutatja e művelt főcenzor ízlésének gyakorta tapasztalt kettősségét, sajátos „hasadását”.

A Wallensteint csonkítatlan, cenzúrázatlan szövegével 1848. szeptember 28-án láthatta először Bécs közönsége. És itt, a gondolat szabadság várva várt pillanatában megtörtént az, amit a cenzúra apoteózisának nevezhetünk: a közönség aggódva, félve figyelte a színpadon

317 Idézi: August FOURNIER: Schillers Wallenstein und die österreichische Zensur. *Neue Freie Presse*, Nr. 12261; továbbá: *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft, Jahrgang IX*. Bécs, 1899. 225.

318 Idézi: Karl von HOLTEI: *Vierzig Jahre*. Breslau, Eduard Trewendt, 1859. VI. 347.

addig sosem látott vézes szenzációt. Egy papot, aki ki meri mondani, hogy „az egyház bárkáját vérár fereszti”. A katolikus császár nagy védelmezőjéről, Wallensteinről pedig az a véleménye, hogy „Pogány Ahab az és Jerobeam, Aki a népeket a régi, tiszta Tanokból bálványhoz téríti vissza.”³¹⁹ Aztán 1850-ben egy darabig újra el kellett tűnnie a Kapucinusnak a színpadról, átadva helyét – mint egykor a Haramiakban – egy-egy sima beszédű „Városi tanácsnoknak”, ezzel is igazolva a cenzori fantázia szükségességét.

1.6. Nyomasztó félelem

Mondani sem kell, hogy a klasszikus remek, a *Stuart Mária* is botránydarabbá vált. Mégpedig ezúttal épp a nagy barát és pályatárs, Goethe színházában, Weimarban, „az Ilm menti Athénban”. 1800. június 12-én, két nappal az ősbemutató előtt, Goethe direktor ezt írja a szerzőnek: „A merész gondolat, hogy színpadra vigyünk egy gyónást, már kiszivárgott és én azt az utasítást kaptam, hogy kérjem meg Önt, kerüljük el ezt. Be kell vallanom: nekem sincs ínyemre a dolog, de mivel már előre tiltakoznak ellene, két szempontból se lenne tanácsos.” (Az egyik szempont alighanem a direktor küszöbönálló minisztersége.) Az ötödik felvonás 7. jelenetéről van szó, ahol a kivégzésére váró Mária királynőt udvarmestere, a „titokban” pappá felszentelt Melvil feloldozza bűnei alól. (A deus ex machina oka nyilvánvaló: Karl August herceg vétója „az egyház profanizálása” miatt.) A két zseniális barát tehát összeül, és közös öncenzúrával csonkítja meg a darab egyik legszebb jelenetét. Mindkettőjük számára egyféle „fekete mise” lehetett! Akárcsak az udvari színházként szolgáló *Redouten-Comödienhaus* közönségének egy része számára: ennél a jelenetnél fagyos csend lett, és többek arcán páni félelem tükröződött. (S ez már a „közvélemény” cenzúrája volt, de erről később.)

Csak természetes, hogy Iffland igazgató a berlini bemutatóhoz (1801. január) már ennél nagyobb szövegrészek feláldozását követelte: még többet kellett húzni a gyónási jelenetből, és Mortimernek a skót királynő iránti szenvedélyes vallomásaiból, hogy a lovag (III. Frigyes Vilmos porosz király szerint) „állatias érzékiségét” tompítsák. Viszont 1802 márciusában, az első stuttgarti előadás után az ottani Frigyes herceg találta túlságosan „idegesítőnek” Leicester jelenetét, ahogy Máriát hallgatja kivégzése közben. Ezért nemes egyszerűséggel elrendelte, hogy a következő előadásból az egész jelenetet töröljék, persze a gyónási jelenettel együtt.

Amikor a forradalmi Franciaországgal folytatott háborúk során a Rajnavidék a Francia Köztársaság része lett, e helyütt megszűnt a cenzúra, 1799-től azonban – a napóleoni Konzulátus idején – már ismét működött. 1802 februárjában Köln, majd 1812 júniusában Aachen polgármestere „egyszer s mindenkorra” betiltja – nehogy a nézők Marie Antoinette 1793-as lenyakazását pozitív példának tekintsék – a *Stuart Mária* bemutatását. Mondani sem kell, hogy a katolikus királynő elítéltetéséről és kivégzéséről szóló mű a katolikus Habsburg Birodalomban eleve botránykőnek számított.

1792-ben – bár még a hágelini norma: „a színházat sosem mocskolhatja be vér” megjelenése előtt – egy kis bécsi külvárosi színház (a *Landstraßer Theater*) meglepő módon eredeti szövegével mutathatta be a darabot, nyilvánvalóan valamilyen cenzori mulasztás folytán. Ők a vadromantika jegyében roppant „blickfangosan” nyílt színre vitték Mária lefejezését, nem

319 SCHILLER: Wallenstein tábora. Ford. Áprily Lajos. In: *Friedrich Schiller összes drámái*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. 8. jelenet.

sejtve, hogy Párizsban a valóság hamarosan túlszárnyalja ezt a szenzációt, és épp az osztrák császár nagynénjén teljeseedik be a színi kivégzés. Merészségük sokszorosan visszaütött a Stuart Máriára, mert amikor 1801-ben a darab könyv alakban is megjelent, terjesztését az egész Habsburg Birodalomban – igaz, erga schedam minősítéssel – megtiltották. (Vagyis csak különleges, személyre szóló engedéllyel volt olvasható.)

Bécsi színreviteléről egyelőre szó se lehetett (Ferenc császár háromszor is személyesen tiltotta le), egészen az 1814. decemberi – gondosan „megtisztított” Burgtheater-bemutatóig. Tovább nehéz lett volna húzni a dolgot, mivel a Bécsi Kongresszus előkelői „idegborzoló” színházi szenzációt követeltek. Ferenc nehezen egyezett bele a bemutatóba és kikötötte: „A drámában előforduló mindennemű illetlenséget a szöveg törlésével gondosan ki kell küszöbölni.”³²⁰ Nem ismert pontosan, milyen mélységig hatolt ezúttal a mű kivesézése, csak annyi tudott, hogy a koronás cenzort nem elégítette ki operációjának végrehajtása: személyesen tett szemrehányást, amiért a skót királynőt alakító színésznő kezében feszülettel merészelt kivégzésére indulni.

1.7. Ördög helyett Sátán

Többnyire barbár módon bánt a cenzúra Az orléansi szűzzel (*Jungfrau von Orleans*) is. Nem véletlenül, mert a darab hőse – afféle német Jeanne d’Arc-ként a napóleoni francia elnyomás idején – az ébredező össznémet nemzeti öntudat jelképévé vált, s zajos sikereivel a törpe fejedelmi zsarnokok és francia bábállamok politikai érdekeit veszélyeztette. A Szűzzel Schiller ismét időszzerű politikai drámát írt: Johannája öldöklő angyalként vesz részt a felszabadító harcokban, és nem a máglyán, hanem a harctéren éri a halál. De aktuálisá vált a darab olyan vonatkozásban is, amire nem is gondolhatott. A csaknem cenzúramentes Weimarban tervezett ősbemutató csak Lipcsében valósulhatott meg (1801), mivel Karl August herceg számára kellemetlen lett volna, ha közismert szeretőjét, a színésznő Jagemann kisasszonyt látják szűz Johannaként a weimari színpadon. (Ezért inkább „szakértőként” eltanácsolta a Szüzet, mondván: kitűnő könyvdrámáról van szó, de nem való színpadra.)

A Szűz igazi megpróbáltatásai az 1801. novemberi berlini bemutatóval kezdődtek: itt ezúttal a cenzúrázást nem bízták a színház vezetőjére. Egy von Woltmann nevű cenzor kihúzta a darabból Montgomery-t, a walesi katonát, aki a szerelem ürügyén kér kegyelmet a Szűztől (az óvatos ítéshoz nem akarta, hogy „megsértődjenek” az angolok), a Fekete Lovagot (állítólag az ezt alakító színész a próbán az uralkodóra, III. Frigyesre emlékeztette őt) és Johanna elfogatásában az egyház bűnét firtató Érsek szerepét (nehogy az egyház megsértődjön). Az 1802-es drezdai előadást pedig Schiller barátja, Körner valóságos merényletként írja le: „Számptalan helyen változtatták meg a szöveget s olyan módon, amit elképzelni sem tudsz [...]. Racknitz igazgató csak megjelölte a megbotránkoztató sorokat és a színészek [...] tetszés szerint találtak ki új szöveget helyettük! Csak néhány példa: a Szűzből Szűz Máriát csináltak, ezért a címet *Johanna d’Arc*-ra változtatták, a csatakiáltást: »Isten és a Szűz!«³²¹ »Halál az ellenségre, győzzenek a franciák!«-ra írták át. »E francia puhányoktól szaladni«³²² helyett – nehogy a

320 Idézi: *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Jahrgang XXV.* Bécs, 1915.

321 SCHILLER i. m. (Wallenstein tábora.) II. felvonás 4. jelenet.

322 Uo. II. felvonás 5. jelenet.

francia követ megsértődjék – ezt kiáltotta az angol fővezér: »E maréknyi ellenségtől szaladni?« »Isten« helyett » eget«, »ördög« helyett »gonosz szellemet« mondtak. Ágnes (a francia király kedvese) csupán *barátsággal* viseltethetett a király iránt, ezért második fohászában³²³ »Ágnes szerelme visz majd győzelemre« helyett »Néped szerelme« hangzott el [...].³²⁴ És így tovább: a „Menny Királynőjét”, a „magasztos Szűzanyát”, a „Mennyek királyasszonyát” sem volt szabad kimondani, Johannát az átírat szerint nem ő vezérelte, ahogy a schilleri szövegben van, hanem csupán „Franciaország géniusza”. Reims érseke sem úszta meg: a leleményes, de korlátolt cenzor átnevezte „Főasztalnokká”. (S láttuk, mindez úgy történhetett meg, hogy a szerző csak utólag értesült róla, másodkézből!)

Bécsben is hiába akarta a *Varázsfuvola*-szerző Schikaneder szöveghűen bemutatni és Unger professzor kiadni, a rendőri tilalom egyértelmű volt. Hiszen Hägelin szerint már a „szűz” szó nyilvános megjelenése is súlyosan aggályos mind erkölcsi, mind vallási okból. Ezt a helyzetet kihasználva, egy bizonyos Escherich „Johanna d’Arc” címen írt a darabból a Burgtheater számára egy cenzuraképes silány változatot, amelyet 1802 januárjában be is mutattak, könyv alakban is kiadtak, névtelenül, s természetesen ismét csak a szerző engedélye nélkül. Ez az Escherich-féle „átigazítás” különösen nevezetes aktuálpolitikai megoldásairól, például, nehogy az éppen folyó angol-francia amiens-i béketárgyalásokat megzavarja, a darab VII. Károlya immár nem Franciaországban, hanem egy holdbeli birodalomban uralkodik, angolok nincsenek, csak „szigetlakók”, a király szeretője, Agnes Sorel törvényes feleséggé, Dunois gróf, a Fattyú pedig „Lajos herceggé, a király atyafiává” változik benne. (Mit mond Hägelin a „fattyú” szóra? Szigorúan tilos! Helyette szükség esetén „boszorkányfajzat” alkalmazandó.)

Természetesen az életéért esdeklő walesi Montgomery lovag sem jelenhetett meg a színpadon, a Szűz kardja helyett őt is a cenzor plajbásza likvidálta. Az angolokhoz pártolt Isabeau királyné sem volt már a király anyja, csupán „erkölcsileg makulátlan” nővére, akinek árulását mindössze egy hajdani testvéri pofon (!) motiválta. A megnemesített Johannát a cenzúra ezen remekművében – lévén mégiscsak egy kis parasztlány – a király nem ruházta fel a liliomos címerrel (III. felv. 4. jelenet), a haldokló Talbot fővezér nem mondott olyat, hogy „A bohóc-király ez a világ” (III. felv. 6. jelenet), helyette csak „bolondok fejedelméről” lehetett szó, hiszen Hägelin szerint egy király nem lehet bohóc semmilyen körülmények között, s a korona még véletlenül sem inoghat a fején. Ez okból húzta ki a plajbász Dunoisnak a „rettentő Talbot” holttestéhez intézett szavait is: „Sire, királyként először most köszöntlek, Fejeden a korona reszketett, Ameddig lélek lakozott e testben” (III. felv. 7. jelenet). És nem volt kiejtendő „az ördög” és „pokol” szó sem, így Johanna sem lehetett, ahogy Schiller adja ellenségei szájába: „a pokol káprázata”, hanem csak a Sátáné. Szintúgy az „eretnokség” szót sem engedélyezte cenzorunk, csak a „tévhitet”. A hősnő sem lehetett „átkozott”, csak „megbűvölt”. Az „ég királynője” helyett itt is csupán egy névtelen „fényes alak” jelenhetett meg a Szűz álmában, így Johanna sem a schilleri fohászt mondta: „Bár meg sem jelentél volna, Mennyek királyasszonya!” (IV. felv. 1. jelenet), hanem esetlenül csak ennyit: „Pásztorlányok nagy szelleme!”. Ő maga sem lehetett „szent”, csak „égi leányzó” vagy „érdemes prófétanő”. A híres csatakiáltás: „Istenért és a Szűzért!”, most így hangzott, meglehetősen sután: „Ég és jog”. Nyom nélkül kiirtattak itt is az olyan „romantikus kilengések” (Hägelin), mint a Fekete lovag megjelenése

323 I. felvonás 4. jelenet.

324 Friedrich SCHILLER: 1802. január 27. In: Ludwig VON URLICHS: *Briefe an Schiller*. Stuttgart, Cotta, 1877. 445.

(III. felv. 9.) és a szénégető-jelenet (V. felv. 1–3.). Szegény Szűz, a cenzúra afféle állatorvosi lova lett belőle! Nem könnyű az európai irodalom történetében még egy klasszikus művet találni, amely ennyire a hatalmi gátlások, szellemi görcsök és emberi szűklátókörűségek terepévé vált volna. Végül csak 1820 novemberében, 19 évvel a lipcsei ősbemutató után ismerhette meg a Burgtheater közönsége az igazi Johannát.

1.8. Templom és „pogánytemplom”

Schiller következő darabjával, a ma már kevésbé ismert A messinai menyasszonnyal (*Braut von Messina*) szemben az volt a cenzori kifogás, hogy egy színpadi jelenet nem játszódhat templom belsejében, legfeljebb családi kriptában. Csak 1810 januárjában engedélyezte a főrendőr (a Polizeipräsident) a burgtheaterbeli bemutatót, azzal a feltétellel, hogy a „templom” és a „kolostor” szavakat a színház a darabból törli. Helyettük csak a „pogánytemplom” és a blöd „szigetecske” szerepelhetett, a IV. felvonás 4. jelenetében pedig az Isabella nevű hősnőnek ezt a kifakadását: „Így tartotok szót, mennyei hatalmak?”,³²⁵ ezzel a fogalomzavarral kellett helyettesíteni: „Így tartotok szót, sejtelmek?” (A gondviselésben kételkedni színpadon csak akkor megengedett, ha a szereplő korrigálja magát vagy más szereplők cáfolják állítását – így Hägelin.)

1.9. Ki törődik az összezavart verslábakkal?

Az utolsó nagy mű, a Tell Vilmos (*Wilhelm Tell*) megint csak vészes politikai kihívást jelentett. Az idegen (ráadásul osztrák!) zsarnok kegyetlen helytartója elleni felkelés háttérben játszódó darab mind aktuálpolitikai, mind szellemi értelemben „tűzveszélyes parázs” volt. Az ősbemutatónak ezúttal is Weimar adott otthont 1804. márciusában, de már ugyanez év decemberében csak az ötödik felvonás nélkül lehetett folytatni az előadásokat, „mert nem akartuk a császárgyilkosságot szóba hozni” – írta Schiller diplomatikusan Christian Gottfried Körnernek.³²⁶ (Nyilvánvaló, hogy a herceg kívánsága volt – Goethe intendáns útján, aki azonban már a december 31-i előadásra „visszacsempészte” a problémás felvonást.)

Az első berlini bemutatón (1804 júliusában) Iffland igazgató cenzúrája „megrágtta” Stauffacher felkelésre buzdító beszédének *természetjogra* hivatkozó híres végsorait. Világossá válik a szöveggyengítés cenzori technikája, ha szembeállítjuk a két szöveget. Az eredetiben:

*Ha jogra nem talál az elnyomott,
És terhe tűrhetetlen – fölfelé nyúl,
Merészen bizva, föl, az ég felé,
S a földre hozza le örök jogát –
Ott függ az fent, s el nem rabolható
És sérthetetlen, mint a csillagok.
A természet ős rendje visszatér,*

325 SCHILLER i. m. (1970) 324. Jékely Zoltán fordítása.

326 Karl HOEDECKE (szerk.): *Schillers Briefwechsel mit Körner*. Lipcse, Veit & comp., 1878.

*Hol ember az emberrel szemben áll,
S ha nem használ már semmiféle eszköz,
Utolsó érvnek ott van még a kard.
Megvédehetjük legfőbb javunkat az
Erőszak ellen...*
(II. felvonás, 2. szín, Vas István fordítása)

Cenzúrázottan:
*Ha minden határt túllép
A durva önkény, minden jogot tiporva,
Ha nem segít már a törvény, a természet segít,
Megvédehetjük örökségünket
Az erőszak ellen.*

A különbség nyilvánvaló annak, aki a két szöveget összevetheti. A berlini bemutató közönsége akkor még aligha volt ebben a helyzetben. De még súlyosabb rombolás történt a III. felvonásban, ahol Tell fiával, Waltherral – 45 sorban, kérdés-felet formájában – arról beszél, hogy minden a püspöké és a királyé:

*Szép ország, jó ország, akár a menny,
De nem azé az élet ott, aki
Elveti és betakarítja.*
(3. szín, Vas István ford.)

Cenzúrázottan a 45 sornyi eredetiből csak ennyi – megölt értelmű szöveg – maradt:

*Szép ország, jó ország, akár a menny,
De, akik lakják, városnak nevezett s fallal körbevett
Nagy falvakba vannak bezárva.*

A haldokló Attinghausen látnoki szavai:

*És elhull majd a nemesség virága,
S a szabadság győztes zászlót emel*
(IV. felvonás 2. szín, Vas István ford.)

a megpuhított szövegben így hangzottak:

*A győzelem kivívatott,
Diadalmasan leng az ország zászlaja...*

Látható: „elmázolták” a schilleri drámai víziót, a nemesség megérdemelt bukását egy véres parasztfelkelésben. Ezzel sikerült egyszersmind a szövegrész művészi erejét is kiküszöbölni. A cenzúrának erre a jellegzetes kettős következményére („kettős szövegtörés”) számtalan példát hozhatnánk és könyvünk *A cenzúra és alkotás dialektikája* című fejezetében még visszatérünk rá.

Az osztrák cenzúra csak 1810-ben engedélyezte a Tell Vilmos bécsi bemutatását, természetesen megfelelő csonkítások árán. A szövegromboláshoz egy bizonyos von Hager cenzor 1809-ben készült szakvéleménye adta meg az alapvetést, aki szerint sem „Ausztriát”, sem „császárt” nem szabad említeni, az uralkodóházra nem vetülhet árnyék, mindent kizárólag Geßler helytartó gonoszságának kell betudni. („A katonai vezetők által elkövetett hibát sosem szabad úgy beállítani, hogy az az uralkodó vagy egyáltalán, a szolgálat vétkének tűnjék” – ahogy Hägelin katekizmusában olvasható.) A hatalmi önkény tényeit bemutató darab tehát csak akkor színpadképes, ha van lehetőség a mű olyan átalakítására, hogy a felelősséget a gaztettért kizárólag valamely beosztott viselje – tehát a bűn csak egyéni lehet és nem rendszersajátosság: ez – tudjuk – a későbbiekben is a politikai cenzúra és propaganda fontos alapszabályává vált. Ehhez a bécsi Tell Vilmosból mindenekelőtt ki kellett vágni a megvakításról szóló epizódot (I. felvonás 4. szín), az egész ötödik felvonást (a felkelés győzelmével, a császár elleni merénylet hírével, a merénylő jelenésével), és törölni kellett mindenféle utalást császárra, a Habsburgokra és az osztrák megszállásra.

Aztán az 1830-as júliusi forradalomtól való félelem egy időre (1836-ig) még ezt a kivéreztetett változatot is az archívumok mélyére száműzte. Az igazi Tell Vilmost azonban csak 1854 óta láthatják a bécsi nézők a színpadokon. Előzőleg – 1849-ben – egy kisvárosi színházigazgató agyafúrt ötletétől volt hangos a német sajtó. Az illető esküdött rá, hogy olyan megoldást talált, amelynek segítségével „a radikalizmus mérgé teljes egészében kiküszöbölhető ebből az egyébként oly kitűnő darabból”. A főpróbát ellenőrző cenzor megrökönyödve tapasztalta, hogy szóról-szóra az eredeti szöveggel adják a darabot – egészen az utolsó jelenetig, amikor is a kórus az ováció helyett – „Éljen az újász, Tell, a szabadító!” – ezt visszhangozta: „Éljen Ausztria! Tell az áruló!”

1848 előtt több német városban – így Berlinben, Darmstadtban – Tell egyáltalán nem volt műsorra tűzhető, csak a belőle készült Rossini-opera. Ennek is csak úgy volt szabad végződnie, hogy Tell elhibázza nyilával a helytartót, és a katonák foglyul ejtik. 1846 decemberében Mainzban is betiltották, mert egyes jeleneteit a közönség „a fennálló viszonyokra” vonatkoztatva tüntető tetszéssel fogadta. Frankfurtban – még az ottani, 1832-es betiltása előtt – csak úgy volt szabad előadni, ha a szövegben nem szerepel az „Ausztria”, illetve az „osztrák” szó. Helyette – a diplomáciai bonyodalmakat elkerülendő – „jövevényt” kellett a szerencsétlen színészeknek mondani, nem törődve az összezavart verslábakkal.

1.10. Bölcs Náthán átlényegülése

Csak természetes, hogy Gotthold Ephraim Lessing Bölcs Náthánja (*Nathan der Weise*), a német felvilágosodás korszakos darabja is elszenvedte a maga vesszőfutását, amikor 1819-ben – több évtizeddel megalkotása után – egy Berling nevű vígjátékiró és színházi sűgő engedélyt kapott a burgtheaterbeli bemutatás céljából egy cenzuraképes változat produkálására. Ami azt jelentette: éppen a darab nagy erejét adó mondanivalót – a vallások egyenértékűségét, az egyházak esendőségét – kellett feláldoznia a mindenre elszánt átdolgozóknak.

Ez a merénylet oly tökéletesre sikerült, hogy a színpadon megjelenő Náthánban immár szó se esett vallásról, kereszténységről, egyházzól. A darab jeruzsálemi pátriárkája a templo-

mos lovagok parancsnokává változott, aki már nem a kereszténységért harcol, hanem csupán rendjének érdekeiért. Az igazságszerető barát („Bonafides fráter”) pedig a templomos parancsnok szolgájává törpült, és megfosztatott minden egyházi vonatkozásától.

A monarchista szellem számára tűrhetetlen volt Náthánnak a 2. felvonást záró maximája is:

„Hogy is nevezzelek – az igazi
Koldus, csak az az igazi király!”

(Lator László fordítása)

Az átírásban – és a bemutató színpadán – ez így hangzott cenzúráképesen:

„Aki képes mindenről lemondani,
Az a legszerencsésebb a Földön.”

Törölni kellett a szövegből a három gyűrű meséjét is, a vallások egyenértékűségének e szép szimbólumát, mint a cenzor számára „visszataszító allegóriát”, továbbá minden szövegrészt, amely arra utal, hogy Recha, Náthán fogadott lánya keresztény származású. Ehelyett azt kellett beírni, hogy „valamilyen más felekezetű” családból származik.

1.11. Az illetlen politikai impulzusokat gerjesztő Egmont

1819 októberében – miután Goethe darabja 1801 februárja óta szerepelt a berlini Hofbühne színpadán – a rendőrhatalóság váratlanul megtiltotta a további előadásokat egy, a *Spenerische Zeitung*-ban megjelent színházi kritika miatt, amelybe a cikkíró a rendőrminiszter kommunikéje szerint „illetlen politikai impulzusokat csempészett”. Schuckmann miniszter kilátásba helyezte: a jövőben minden esetben így fognak eljárni a politikai színezetű színházkritikák esetén. Az uralkodó fontolóra vette, nem kellene-e a politikával foglalkozó újságoknak eleve megtiltani, hogy színházi kritikákat közöljenek? A szabadsághős Egmont színpadi reinkarnációjától való félelem oly erőssé vált Poroszország uralkodójában, hogy az 1822-ben Berlinbe látogató Alexandra orosz nagyhercegnő kívánságának – aki a kiváló Wolff alakításában szerette volna látni a darabot – ellenszegült. Egmontot egészen 1841-ig száműzték a berlini színpadokról, csak zártkörű felolvasását engedélyezték.

1.12. A Fehrbellin melletti csata, avagy a hős gyávasága

Heinrich von Kleist örökzöld darabja, a *Homburg hercege* is megszenvedte a cenzúra tüskéit. 1821-ben mutathatta csak be – elsőként – a bécsi Burgtheater, A Fehrbellin melletti csata (*Die Schlacht bei Fehrbellin*) címen. A cenzor azért nem engedélyezte az eredeti címet, mert az idő tájt a Hessen-Homburgi hercegi család több tagja is szolgált az osztrák hadseregben, de a cím és a főszereplő neve mindenképp cenzúráképtelen volt, mivel egy élő fejedelmi családra utalás ilyen kétséges kapcsolatban nem hangozhatott el a színpadon. Ráadásul Homburg hercegének halálfélelmét a szövegben enyhíteni kellett olyanformán, hogy a herceget nem önmagában a halál ijeszti, csupán az a lehetőség, hogy ünnepelt hősként úgy kell meghalnia, mint „gyáva bűnözőnek”. A cenzor a darab végső mondatát – „Pusztuljon, aki Brandenburgra tör!” (Tandori Dezső fordítása) –, elkerülendő, hogy az a valóságban esetleg aktualizálódjék, így

gyengítette le: „Harcra fel, a győzelemre, győzelemre!” Az ötödik előadás után azonban új címén is betiltották a művet. A cenzor szerint ugyanis egy olyan darab, amelyben egy katonaiszt visszahőköl a saját nyitott sírja előtt, demoralizáló hatású.

A betiltást eredményező új eljárást Károly főherceg, az „asperi győző” kezdeményezte. Ezek után nem volt meglepő, hogy az 1828-as berlini bemutató cenzora is ugyanezekhez a megszorításokhoz ragaszkodott, megtoldva azzal, hogy az első négy jelenetet is túl „erősnek” találván, egyszerűen kihagyatta őket az előadásból. Homburg hercegének még ebben a megcsonkított állapotban is csak három színrelépést engedélyeztek – a királyi udvar távollétében. Az uralkodó Berlinbe visszatértekor a színház nem játszhatta tovább a darabot, azonnal le kellett vennie a műsorról.

1.13. Luther pocakja

Goethe *Faustja* is folyamatosan gondot okozott az osztrák és a porosz cenzúrának. Az 1829-es weimari bemutató közönsége egy több helyütt is kicsinyes „udvari szempontok” alapján durván megnyírt, megcsonkított remekművet láthatott.

Például az Auerbach - pincebeli jelenetben a tivornyázó Brander így énekel:

*„Pincénkben egy patkány lakott
zsírtól, vajtól kövéren,
eresztett haskót jó nagyot,
nem volt szebb Lutheré sem.”*
(Jékely Zoltán fordítása).

Utolsó sora a cenzori átírásban így hangzott: „a jó kosznak köszönhetően”^{18a}

A teljes Faust első bécsi bemutatója (1839) sem viselte el a remekmű egyházellenes iróniáját. Minden ilyen értelmű kitévelt kiirtott belőle a cenzuraképes átírást végrehajtó Deinhardstein, a *Hofburgtheater* aligazgatója. Ismét csak egyetlen, ijesztő példa a mű első jelenetéből, Faust monológjából:

*„Bár jártasabb volnék egynémely gazoknál,
orvos-, professzor-, írók-, papoknál”* – az eredetiben.
(Jékely Zoltán fordítása)

Az átíró szövegében:

*„Bár jártasabb volnék egynémely balgánál
orvos-, professzor-, író-koponyánál”.*

E két kiragadott példán is látható, mennyire szövegromboló hatásúak voltak itt is a beavatkozások, nemcsak a mondanivalót, de a kifejezőerőt illetően is. 1836-ban Linzben még az átigazítás fáradságát se vállalta a helyi hatalom: a szöveg „sok illetlensége” miatt egészében tiltotta be a bemutatást. Így tett – még Goethe életében – Lipcse város tanácsa is, amikor betiltotta a premiért követő előadásokat. Az indok: „ördög nem való színpadra”.

1.14. „A német cenzorok tökfejek”

Ha van az európai irodalomnak olyan klasszikusa, akinek egész életét drámai módon megkeserítette a cenzúra, az bizonyosan Heinrich Heine (1797–1856), bár ő ennek drámaiságát a rá jellemző keserű humorral gyakran igyekezett leplezni. Ez az életem át tartó konfliktus 1827-ben az Útirajzok (*Reisebilder*) második kötetének (*Ideen. Das Buch Le Grand*) megjelenésekor vette kezdetét.

Heine a rá jellemző szarkasztikus módon szerette provokálni a közutálatnak örvendő cenzúrahivatalt, például azzal, hogy az engedélyért benyújtott példány XII. fejezete ezt a címet viselte: „A német cenzorok”. A cím alatt – az egész oldalon – egyetlen szó: „tökfejek” volt olvasható, cenzúra-törlést imitáló szaggatott jelek között.³²⁷ A könyv (miután terjedelme a 300 oldalt meghaladta) az 1819-es porosz sajtótörvény alapján nem esett előzetes cenzúra alá, s így e cenzorpukkasztó tréfával megjelenhetett. De megjelenése után Ausztriában és egyszerre több német államban is (Hannover, Mecklenburg, Poroszország, Kölni Érsekség) azonnal betiltották, s minden fellelhető példányát elkobozták. Már csak a zárszó udvaribolond-jelenete miatt is, melyet Heine a foglyul ejtett V. Károlyt tömlőcében jakobinus-sapkában vizsgáztató Kunz von der Rosen szájába ad:

- Mihez szeretnél fogni, ha ismét szabad leszek? - kérdi az uralkodó, s Kunz így válaszol:
- Új csörgőket varrok a sipkámra.
- És miként jutalmazzam hűségedet?
- Jó Uram, ne végeztessél ki!³²⁸

A költő mint csörgősipkás bohóc: a művész és a hatalom viszonyának azóta is visszatérő provokatív metaforája.

1.15. Federigo, a sanssoucii kamáslis isten

Az Útirajzok elkobzását a berlini cenzúrahivatal ezzel az indokkal mondta ki: „A legromlottabb művek egyike, azok közül, amelyek az utóbbi időben nyilvánosságra kerültek. Lepocskondiázza a legfőbb szentséget, felháborító istenkáromlásokat tartalmaz, sikamlós leírásokkal sérti a jó erkölcsöket, az állami intézmények és az állam kormányzata elleni gyűlöletkeltő invektívák mellett még Nagy Frigyes is becsmérlő kifejezéssel illeti.”³²⁹ Ezek az elmarasztaló indokok idővel szinte sztereotippé váltak a költővel szemben. De az utóbbi dörgedelmeket azzal érdemelte ki, hogy Frigyes „Federigonak, a sanssoucii kamáslis istennek” nevezte, a papságról megjegyezte:

327 Nem sokkal maradt mögötte a cenzúra nyilvános kifigurázásában a *Die Lokomotive* című lap szerkesztője, Wilhelm Held sem, aki a kicenzúrázott cikkek helyére ollót ábrázoló címkéket ragasztatott, s hozzá ezt a magyarázatot hozta le: „Ez az olló nem a cenzúra hatékonyságára utal, hanem a lipcsei Auerbach Hof-beli Hoyer szabómester ennél sokkal áldásosabb ollójára” (1843). Miután a lapot Szászországban betiltották, Held a kiadót a Lipcséhez közele, de Poroszországhoz tartozó Schkeuditzbe helyezte át. Itt viszont a kicenzúrázott szövegrészek hézagaiba a bekeretezett „Cnsschn.” rövidítést (*Censurschnitt* = a cenzúra törölte) nyomatta ki. A cenzornak azt mondta: kozák csatakiáltásról (!) van szó... A lap sorsa Poroszországban is a betiltás lett, de a találatkony szerkesztőt nem lehetett megállítani. Egy kötetben összegyűjtve, *Censuriana avagy a Held-féle cenzúra titkai* címen Kasselben kiadta lapjának összes kicenzúrázott cikkét, külön feltüntetve a kitörölt részeket, így játszva ki a „húszíves” szabállyal az előcenzúrárt (1844).

328 Heinrich HEINE: Útirajzok. Budapest, Magyar Helikon, 1959. 368.

329 Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 413–416.

„Az oltárt nem gyűlölöm, csak a kígyókat, melyek a régi oltárok repedéseiből bújnak elő”, az arisztokráciát meg „semmiházi féregfajzatnak” nevezte, „mely a régi trónok repedéseibe fészkelte magát”.³³⁰ Ebből az első kiadásból Berlinben 36 példányt foglaltak le, Magdeburgban ötöt, Koblenzben egyet – a többi fiókok mélyére, titkos rekeszekbe, magánkönyvtárakba került. Hol van már a kritika felszabadítása? Mintha nem is élt volna II. József.

Európa hatalmasságai – élükön Poroszországgal – „erősítenek”: 1833-ban III. Frigyes Vilmos rendeletileg a korábban már említett minisztériumi bizottságot (*Oberzensurkollegium*) állítja fel a francia forradalom hagyományán újjáéledő új német irodalom (az Ifjú Németország – *das Junge Deutschland*) jeleseinek („szalondemagógok”, „franciámajmolók”, „rossz németek” a porosz cenzúrazsargonban) kollektív üldözésére, ami azt jelentette, hogy a mozgalomba sorolható minden írás teljes kinyomtatási és terjesztési tilalom alá esett. Ez minden helyi cenzori hivatalra kötelező előírást jelentett. Ettől kezdve a mozgalomhoz tartozónak tekintett alkotók művei – szinte mindegy is volt, miről írtak – száműzettek a hivatalos irodalomból.

1835 novemberében az Oberzensurkollegium Heinét is ebbe a körbe sorolta. (Ezt a generáltilalmat emelte – mint már említettük – még az év decemberében a *Bundesversammlung* határozata szövetségi szinten „össznémet” hatályú verdiktté, vagyis Heine művei szinte az egész német nyelvterületen elvileg „engedélyképtelennek” számítottak. Porosz területen azonban már 1831-től persona non grata volt, ami az ottani státusgyakorlatban azt jelentette: mint lázadásra felbujtó és potenciális felségsértő, személyében is üldözendő.) A költőre – magas, de kétes elismerés! – ettől kezdve állandó személyes cenzor volt állítva az Oberzensurkollegiumban, mintegy beigazolván az államigazgatás berkeiben ismert mondást: olykor a gombhoz kell igazítani a kabátot...

Az a megtiszteltetés is érte, hogy rá nézve ettől kezdve nem volt érvényes a 20 íves (300 oldalas) mentőszabály³³¹: minden írását fel kellett (volna) terjesztetni előzetes cenzúrára. De a személyre szóló cenzor dolga nem merült ki ebben. Feladatát képezte egyféle gondolatnyomozás és jelentések készítése is a Bundon kívül kiadott művekről, továbbá – titkos ügynökök bevetésével – kotorászás a szerző íróasztal fiókjában. Egészen 1843-ig így volt ez, amikor is az Oberzensurkollegium feladatait az *Oberzensurgericht* – egy bíróságot imitáló főhivatal – vette át. Tény, hogy 1848 előtt Poroszországban egyetlen Heine-mű kapott hivatalos engedélyt: 1840-ben a kevésbé jelentős Shakespeare lányai és asszonyai (*Shakespeares Mädchen und Frauen*).

Hatalmas izgalmat okozott cenzúraberkekben A francia állapotokról (*Französische Zustände*) című cikkgyűjteménye, amelyet – kikerülendő a karlsbadi határozatokkal súlyosított porosz cenzúrárt – egy hamburgi kiadónál jelentetett meg 1832 decemberében a Párizsba emigrált költő. Az Oberzensurkollegium Heine-illetékes cenzora főleg a bevezető részt találta „rend-

330 HEINE i. m. 348.

331 Az előzetes cenzúra alól mentesítő „húszíves szabadság” oktalanságát Robert Prutz 1842-ben a *Szabadsajtó* (*Freie Presse*) címen közkinccsé vált bökverssel figurázta ki:

„Szent cenzori nagyparancsra
Meg vagy lopva és rabolva!
Nyomdászod is már parázson:
Ide gyorsan a huszadikat!
Tizenkilencel életveszély
Ami hússzal derék beszély,
Hússzal jó vagy és szabad.”

kívül megbotránkoztatónak”. A vád: „Egész társadalmi osztályok rágalalmazása, a keresztény hitéleti tanok kigúnyolása, tiszteletlenség a királlyal szemben és az osztrák és porosz kormány gúnyolódo összehasonlítása.”³³² 1833. február 1-jén külön miniszteri rendelettel tiltották be az egész művet. (A kultuszminiszter különvéleménye: a könyv „a legerkölcstelenebbek közé tartozik, amelyet valaha is vizsgálnunk kellett.”) A tilalmat a Szövetségi Gyűlés (Heine szavával: „az össznémet sóhivatal”) sajtóbizottsága is megerősítette, hogy a tilalom és a példányok elkobzása az egész karlsbadi zónában végrehajtható legyen. A későbbiekben is ez volt az eljárás akkor, ha a tiltott mű egy, a karlsbadi határozatokban nem részes államban jelent meg.

A *Französische Zustände* cikkei előzőleg a népszerű *Augsburger Allgemeine Zeitungban* jelentek meg, és nyomukban igazi élet-halál harc kezdődött a hatóságok és Heine között. A bécsi cenzori hivatal vezetője Metternich megbízásából (aki magánemberként egyébként kedvelte Heine verseit!) levélben fenyegette meg Cotta lapkiadót: állítsa le „az elvetemült kalandor mérgező kicsapongásait.” Ez megtette hatását: a költőnek többé nem jelenhetett meg cikke a lapban. (Miközben azt képzelte, hogy túlságosan visszafogta magát: „Már eleve cenzúrázva jöttek ki a fejemből” – írta a létében súlyosan fenyegetett kiadónak.)

A német cenzúra mintaszerűen összehangolt gépezetében ekkor némi zavar támadt: a szászországi Altenburg kiadója, beleszeretvén a műbe, vállalkozott a megjelentetésre. A helyi cenzor – elfelejtve, hogy Heinére, mint persona non gratára már szövetségileg is megerősített általános közlési tilalom van érvényben – alapos munkát végzett: a könyv Előszavának felét kiirtotta (50 oldalból 26-ot engedélyezett). Persze a porosz kormányt még ez a Heine által „helyenként szervilissé torzított”-nak nevezett, csonka szöveg is felbőszítette: jegyzékben sérelmezte a szász kormánynál a megjelenést. A derék szász bürokrácia illendően sajnálkozását fejezte ki, közölve, hogy a vétkes cenzort azóta már természetesen elbocsátották. Heine nem adta fel: Párizsban jelentette meg a csonkítatlan szöveget, de elkövette azt a hibát, hogy a lipcsei Heideloff & Campét tüntette fel kiadónak. Így a „hamis kiadás” miatt a poroszok hosszú keze elérte a párizsi nyomdászt, aki szellemesen azzal védekezett, hogy egy szót se ért németül.

1.16. Gőzös agyú borbélysegédek

Heinében a mindenható porosz cenzúra kétség kívül emberére akadt, hisz a soron következő „elátkozott”, olykor vitriolos humorú műveit (*A legújabb német irodalom története, a Szalon kötetei, az Útirajzok folytatásai*) szinte mindig sikerült – a berlini „személyre szabott” főcenzort és főbizottságot kijátszva, bár a helyi cenzoroktól csonkítva – megjelentetnie. Ő ezt afféle fordított don quijotei harcnak nevezte, melyben ellenfeleit a hős la manchai lovagot legyűrő „gőzös agyú borbélysegédekhez” hasonlította (az *Útirajzok* 4. folytatásában).

Kétségtelen, hogy a költő a karlsbadi rendszer hézagait – ideértve az előzetes cenzúrárt korlátozó „300 oldalas szabályt” is – igen leleményesen tudta kihasználni. Végül is, olyan csapdahelyzet volt ez, amelyet Heine és a porosz hatóságok kölcsönösen egymásnak állítottak: a költőnek a kiadók megnyerésével többnyire sikerült kijátszania a cenzúrárt és megjelentetnie a műveket, amelyeket viszont a cenzorok a megjelenés után rendre betiltattak, lefoglaltattak, s aztán a pénzüik után futó kiadók kénytelenek voltak azokat az inkriminált részek kihagyásával újra kinyomtatni.

A lényeg: nem volt teljesen megakadályozható, hogy bizonyos mennyiségű hiteles szöveg is eljusson az olvasók kezébe a rejtve maradt példányok folytán. A hatalom e mókuskerekébe némileg belefáradva, a berlini Grano cenzor – kissé korlátolt hivatalnoki kettős látással – az Irodalmi Évkönyv (*Jahrbuch der Literatur*) 1839-i kötetéről ezt írja jelentésében: „Közönségessége [...] valószínűleg a legragaszkodóbb híveit is elidegenítené, és ennyiben az írásmű terjesztése kívánatosabb lenne a betiltásánál.”³³³ (Persze azért betiltották.)

1.17. Míg az utolsó levonat is el nem száll

A harc – ahogy Heine később meg is fogalmazza – valóban „életre-halálra” megy. 1839-ben, hogy kitapogassa a helyi cenzúra reagálását, új verseskötetének (*Neue Gedichte*) kéziratát a grimmai cenzorhoz nyújtja be. Az eredmény: „letarolt” állapotban kapja vissza szövegeit. A Campe kiadó működési engedélyét – amelynek ekkor ad kizárólagos jogot művei kiadására – a porosz rendőrség 1842-ben bevonja. A kiadó válaszul röpcédulán jelenteti meg Heine verses bonmot-ját: „Ha a kiadót is betiltja, önmagát szünteti meg a cenzúra”.³³⁴ A lipcsei irodalmárok körében pedig nagy derűtséget okoz az a felolvasóest, amelyen a költő eredeti versszövegeit az *Elegante Zeitung*ban megjelent, megcenzúrázott szövegekkel összevetve mutatják be. (Például a *Tendencia – Die Tendenz* – című versét: „Addig fújjad, zengjed, harsogd, Míg a zsarnokság el nem menekül”, a cenzor így írta át: „[...] Míg az utolsó levonat is el nem száll.”³³⁵)

Ismeretes, hogy 1844 februárjában jelent meg Párizsban az Arnold Ruge és Karl Marx által szerkesztett rövid életű, de radikálisan ellenzéki irodalmi lap, a *Deutsch-Französische Jahrbücher*, amelyben Heinének a monarchákat támadó ironikus verse is megjelent: Dicsőítő énekek Lajos királyra (*Lobgesänge auf König Ludwig*). Von Arnim porosz miniszter már 1844 áprilisában valamennyi bírósági elnöknek küldött körlevelében a kiadványt „bűnöző jellegűnek” minősíti, amelynek tartalma megvalósítja „a hazaárulás és felségsértés kísérletének tényállását”. Egyidejűleg a rendőrség is utasítást kap, hogy a lap kiadóit és szerzőit (Ruge, Marx, Heine és Bernays) „feltűnés nélkül”, de irataik lefoglalása mellett tartóztassa le, ha porosz területre lépnek.³³⁶

Ettől kezdve tehát a költő a szövetségi és a porosz cenzúrának egyaránt kedvenc üldözöttjéből immár személyes szabadságában is fenyegetett, inkriminált személlyé vált, pusztán kritikai attitűdje miatt. Heine franciaországi lakhelye folytán viszont a büntetőjogi szankciók ellene nem voltak realizálhatók, a cenzurálisak pedig, mint láttuk, részint az előzetes cenzúra kijátszhatósága, részint a német sokállamiságban rejlő buktatók miatt nem voltak elég hatékonyak ahhoz, hogy a költő népszerűségének növekedését meggátolják. Sőt – természetes módon – a művek állandó üldözése, de el nem tüntetése csak tovább fokozta az olvasók érdeklődését Heine iránt.

333 1839. december 9-i miniszteri előterjesztés. Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 413.

334 Uo. 415.

335 Az eredeti verssor csak egy besúgói jelentésben maradt fenn. Idézi: KARL GLOSSY: *Literarische Geheimberrichte aus dem Vormärz*. Bécs, Konegen, 1912. I. 253.

336 A Heinére kiadott közözléssel szövege: „Heine, újságíró, 50 éves, középtermetű, orra és álla hegyes, tipikusan zsidós kinézetű, züllött életmódja miatt testileg megrokkantban van.” Idézi: OSKAR SCHADE: *Weimarisches Jahrbuch für deutsche Sprache, Litteratur und Kunst*. Hannover, C. Rümpler, 1855. II. 230.

Ennek a folyamatnak része az Új versek (*Neue Gedichte*), s benne a Németország, egy téli rege (*Deutschland. Ein Wintermärchen*) kálváriája is. A porosz Belügyminisztérium álláspontja szerint a versciklus „csaknem kivétel nélkül versekbe foglalt, a közösségre veszélyes gyalázkodásokat tartalmaz a német nép jellemét, Németország politikai és társadalmi intézményeit, és különösen államfőnk megszentelt személyét illetően.”³³⁷ 1845. március 28-án az újonnan felállított Cenzúra-főbíróóság (*Oberzensurgericht*) jogerőssé nyilvánította a betiltást,³³⁸ melyhez ezúttal az egyébként liberálisabb felfogású, a karlsbadi egyezményből kimaradt Hamburg is csatlakozott (habár a hanzaváros szenátusa a városi cenzúrabizottság elnökének javaslatára csak a további terjesztést tiltotta meg, a példányok elkobzása nélkül). Úgyszintén a Hesseni Nagyhercegség is, ahol minden forgalomba került példány után 10 gulden büntetést kellett fizetni.

Több „karlsbadista” német állam – így Hessen-Nassau, a dán korona alá tartozó Holstein és Lauenburg, Braunschweig, Frankfurt, Lübeck, Mecklenburg, Bajorország, Szászország, Württemberg – fenntartás nélkül követte Poroszország példáját. A Weimari Nagyhercegség azonban sajtótörvényére hivatkozott, mely szerint bírósági ítélet nélkül csak „eltanácsolhatja” a műtől a könyvkereskedőket, és elkobzásnak is csak a bolti ár megterítése esetén lenne helye. A hannoveri és oldenburgi uralkodó azt válaszolta, hogy a mű jelentéktelen, mivel olvasókörökben és klubokban heteken át tartó kifüggesztése ellenére sem keltett érdeklődést, így épp a betiltása hívná fel rá a figyelmet. Ez a felfogás „megbénítja majd a kisebb államokat” – dühöngött von Arnim porosz miniszter, holott a poroszországi lefoglalás is csak gyér eredményt hozott: Stettinben csupán 2, Halléban 1, Quedlinburgban 2 példány akadt horogra. Ez azt mutatja, hogy a „feketén” piacra dobott példányok száma nőtt, a cenzúra hatékonysága pedig lassan, de biztosan csökkent.

1.18. A kócos Absolon tisztába tétele

Ezt igazolták a Németország, egy téli rege különkiadása körüli bonyodalmak is. Campe, Heine kiadója – ezúttal jó előre be akarva magát biztosítani – maga végezte el a kéziratot a cenzori munkát. A hamburgi cenzorhoz írott levelében, engedékenységre hangolando a hivatalnokot, azt írja: „ártalmatlan meséről” lévén szó, oly sok szép virág között némi kis meghagyott dudvát igazán engedhetne megbújni a cenzor, hiszen „a humornak sok olyasmit szabad, amit az erénycsósztól el kell tiltani”.³³⁹ A városi cenzúrabizottság elnöke azonban nem helyeselte a kiadói cenzorkodást, és imígyen oktatta ki Campét: „A legbiztosabb az, ha a kiadó rögtön a cenzorhoz fordul és órá bizza a feladatot, hogy a kócos Absolont tisztába tegye”.³⁴⁰

337 Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 417.

338 A porosz „parancsuralmi jogállam” (Houben kifejezése) ekkorra kiépült, „tökéletesített” cenzúraszervezet első fokon a városi cenzúrahivatalok alkották, amelyek a Belügyminisztérium Cenzúra-főtanácsának irányítása alatt álltak. A cenzúrahivatalok döntése ellen a Cenzúraügyek Felsőbíróóságához (*Oberzensurgericht*) lehetett fellebbezni, mely, mint említettük, csak elnevezésében volt bíróság. Ez rendelte el (a kerületi rendőri vezetők útján) a végrehajtást, vagyis a példányok elkobzását, és elindíthatta az államügyészségnél teendő feljelentéssel az esetleges büntető eljárást is.

339 Ernst ELSTER (szerk.): *Heinrich Heine's Sämtliche Werke*, Bécs, Bibliographisches Institut, 1890. II. 539. és köv. (Jegyzetek).

340 Uo. (A bibliai Dávid ellen lázadó Absolon végzetét az Őszövetség szerint hosszú haja okozta, mely menekülése közben fennakadt egy cserfa ágai között – 2Sám 18,9–15.)

És „tisztába tette” Heinét: a kiadó által kigyomláttakon kívül ki kellett hagyni még a porosz sisakot és sast ironizáló versszakokat (a III. részből), no meg a hannoveri uralkodóról szólókat (a XIX. rész záróstrófáit). Poroszországban persze így is azonnal betiltották a könyvet, és a szokott tartalmú körlevélben – a karlsbadi határozatokat becikkelyező, 1819. szeptember 20-i szövetségi gyűlési határozatra hivatkozással – kezdeményezték a „karlsbadi” kormányoknál is a betiltást. (Azonban nem teljes sikerrel: Hamburg, Hessen és Weimar saját törvényeire való hivatkozással ellenszegült a körlevélnek.) Közben azonban a porosz mintá állam cenzúra-masinériája, mondhatni, saját dugájába dőlt: a berlini rendőrség egyetlen példányt sem tudott prezentálni, vagyis nem tudott *corpus delictit* produkálni. Következmény: az államügyész nem nyújthatott be a látszólagos cenzúrabíróshoz lefoglalási indítványt. Heine verses meséjét tehát többszörösen tilos volt olvasni, de a példányok elkobzása épp Poroszországban ütközött nem várt akadályba. A rend a rend húsába harapott.

Berlinben azonban egy bizonyos von Hinckeldey volt akkoriban a rendőrség vezetője, egy szenvedélyes erkölcsös, aki kíméletlen hadjáratot indított az „erkölcstelen” irodalom ellen, a legkisebb különbséget sem téve Heine, Casanova, és az olcsó rémtörténetekben burjánzó ponyvairodalom között. 1853 decemberében például betiltotta és elkoboztatta a *Deutscher Musenalmanach* című rangos irodalmi folyóiratot, Heine abban megjelent két „erkölcstelen” költeménye (az Énekek éneke és az *Egy markotányosnő dala*³⁴¹) miatt. Csak természetes, hogy ezután a megfélemlített Campe – a költő válogatott írásainak megjelentetésekor – ismét kiadói házicenzúrát alkalmazott, kifogásolva többek között a porosz nemzeti hősről, Blücherről írt erős mondatot: „ez az ájtatos lélek, aki dohánytól búzlótt és csalt a kártyában”. Ezt a remek jellemzést Heine a kétségbeesett Campéval folytatott ideológiai vita után így rontotta el: „ez az öreg kártyahős, ez a durva szavú vén szivar”. Csak ilyen és ehhez hasonló irodalmi harakkal sikerült a kötetet megjelentetni.

A kiadóknak még jóval a költő halála után is súlyos gondjaik adódtak a hagyatékból előkerült versek gondozásánál. Campe például az *Egy kis teleológia (Zur Teleologie)* című költeményt – annak „sikamlóssága” miatt nem mervén kockára tenni a kiadó létét – a Heine-művek első összkiadásából (1861–63) egyszerűen kihagyta, és csak az 1869-es pótkötetben szerepeltette, a „problémás” sorok elhagyásával, azt a látszatot keltve, mintha töredékről lenne szó. Ugyanez volt a sorsa a *Citronia* című versnek is, mely „az illendőség határainak rosszhi-

341 *Hohenlied és Lied einer Marketenderin*. Az utóbbinak különösen az ötödik versszaka – melyet a költő, öncenzúrát gyakorolva, később „megszelídített” – dühítette fel a buzgó erkölcsvédőt:

„...mi okból
alkotta a földnek-mennynek
Alkotója árva-egynek
azt a botrányos izét,
amivel a férfinép
a fajtáját folytatgatja
s vizeletét elfolyatja?
Mert barátom, két darab
ebből volna jó, ha volna,
a kétféle funkcióra,
melyek egyként súlyosak
az állam és az egyén,
azaz a köz mérlegén”.

(Tellér Gyula fordítása)

szemű túllépése” miatt még az első kritikai összkiadásban is (1887) megcsonkítva szerepelt, és eredeti teljes szövege csupán 1892-ben került elő.

Különösen megdöbbentő karriert futott be A kastély legendája (*Schlosslegende*) című költemény, mely eredetileg 1847-ben jelent meg a *Pariser Horen* című – valószínűleg illegális – alkalmi kiadványban, majd ennek nyomán az első összkiadásokban is. 1880. november 29-én azonban különös dolog történt. A berlini Rendőrfőkapitányságon az 1876-os népszerű Heine-összkiadást lobogtatva megjelent egy Julius Ruppel nevű nyomdatulajdonos, és „az állampolgárok sokasága” nevében szégyennek nevezte, hogy ezt a „minden porosz erkölcsi és hazafias érzését sértő” verset közzétették. Követelte a rendőrség beavatkozását, mire a főkapitány azonnal el is rendelte a Berlinben fellelhető összes példány elkobzását. A kerületek rendőri vezetőinek személyesen kellett a bolti lefoglalásokat ellenőrizniük. Mi több: megkeresés ment Hamburgba, a Campe kiadó raktáiraiban megbúvó példányok lefoglalása iránt. Hamburg a bírósági utat hiányolta, de hamar megkapta a választ: az illetékes bíróság a Büntető törvénykönyv 184.§-a alapján (!) szeméremsertőnek találva a költeményt, nemcsak jóváhagyta a lefoglalást, de azt a Campénél megjelent korábbi „Heine-összesekre” is kiterjesztette, így – a jogsegély folytán – hamburgi kiadójának polcai se nyújthattak menedéket költőnknek. (Hogy ne kelljen bezúzni mindhárom összkiadást, Campe újranyomatta az immár üres oldalt, betetözve a korábbi heinei „ürességeket”, egyben örök mementót hagyva az utókornak.) Az eset igen jól szemlélteti azt is, hogy a hatóság – mint máskor is szinte mindig – kész örömmel karolta fel a *másodlagos cenzúra* e különös, mégis jellegzetes példáját. 1881-ben a berlini rendőrség porosz alapossággal még a párizsi rendőrfőkapitányt is megkereste a Franciaországban közkézen forgó példányok lefoglalása céljából. Eredmény: A kastély legendája csak az 1918. utáni összkiadásokban válik újra olvashatóvá. Németország egyik legnagyobb költőjének hivatalos üldözése az első világháború végével ért csak véget! (De csakis a könyvünkben tárgyalt időszak szempontjából: ismeretes, hogy Heine-művek is füstté váltak a hitleri könyvmáglyákon.)

2. A közvélemény mint cenzúra, és a nacionalizmus Prokrasztész-ágya

„A nemzeti érettség gombakint nem nő:

Eszköz nélkül a célt el nem érhetni.

A szabadabb sajtóra csak szabadabb

sajtó által lehet megérni: itt az eszköz

cél is egyszersmind.”

(Kossuth Lajos)

„Az újság nem írhat mást, csak azt,

amit a közönség gondol.”

(Bíró Lajos)

Ha a közvéleményről beszélünk, ez alatt a magánhatalom különböző formáit értjük. A magánhatalom szerepe témánkban kettős, helyesebben kétirányú. Egyrészt az állam által nem, vagy lényegesen nem korlátozott – a közhatalommal való szembenállásra, illetve annak ellenőrzésére irányuló –, a nyilvánosságot döntően meghatározó magánhatalom testesíti meg a sajtószabadság igazi értel-

mét.³⁴² Másrészt viszont ennek bizonyos szélsőséges megnyilvánulásai – többnyire „a közvélemény” képviselőiben a polgárok mérvadóknak tekintett csoportjait reprezentálva, vagy inkább csak imitálva – a véleményszabadsággal szemben cenzúráként hathatnak. Tárgyalt korszakunkban a magánhatalomnak ez utóbbi funkciója a francia forradalom során tapasztalható meg legvilágosabban.

2.1. Szeleburdi gyerek

E funkció a nyilvánosság előtt véleményformáló szerepet játszó „népbarát” politikai tekintélyek által irányított és a „forradalmi erkölcsöt” vigyázó (a forradalmat az „árulóktól, királypárti összeesküvőktől megvédő”) szekciók fellépésében reprezentálódik, a cenzúráról már megszabadult sajtó ellenében. Lássunk egy példát erre. Camille Desmoulins, a *Le Vieux Cordelier* szerkesztője, lapjában bátran szembeszáll barátjának, Robespierre-nek a forradalmi terror fokozását hirdető tézisével. A diktátor 1794 januárjában a jakobinus klub ülésén „barátilag” megdorgálja korábbi kedvencét: „Camille nem hagyta el az ösvényt, melyet a tévedés jelölt ki számára. Jó gyermek ő, akinek jók a képességei, de a rossz társaság elkényeztette. Írásai veszélyesek” – állítja a renitensről a tekintély hangján. Valaki azt javasolja, hogy „a szabadság kezelje úgy Desmoulinst, mint egy szeleburdi gyereket”, s lapját a jakobinus szekció tagjai égessék el a terem közepén! Robespierre kijelenti: egyetért ezzel.³⁴³

Ez lehetett az a pillanat, amikor – egy látszólag baráti vita közben – mindenki megérthette, hogy a terror hivatalos normává vált. Desmoulins lapja – bár hivatalosan nem tiltották be és újság-cenzúra sem létezett már – nem jelent meg többé. „A szabadság” kívánta így – vagyis Robespierre. A forradalom az ő nyelvén szólal meg, az ő akarata szerint működik. Ugyanez történik, amikor a konvent küldöttséget meneszt a párizsi községtanácshoz, és védelmet kér a sajtó túlkapásai ellen, azon a címen, hogy a kofák tiltakoztak az írók, nyomdászok, könyvkereskedők és újságírók „gyalázatos üzelmei” ellen, és a konvent ezt falragaszokon, határozatilag közli is a néppel.

2.2. Démonok és férgék seregszemléje

Vagy nézzünk egy későbbi példát a XIX. századból, a Baudelaire elleni erkölcsi per megindulásának körülményeit. A *Figaro* című tekintélyes kormányközeli lap azt hirdette, hogy a „közvélemény erkölcsi felfogásának” ad hangot, a „jóérzésű” kispolgárság szeméremérzetének szószólójaként lép fel. E minőségében azt követelte, tiltsák be *A rossz virágait*: „Itt a gyűlöletes és aljas egymást éri, a visszataszító társul a fertőzöttel. Sohasem vettünk részt démonoknak, magzatoknak, ördögöknek, macskáknak és férgeknek ekkora seregszemlén. Ez a könyv kórház, amely nyitva áll a szellem minden örülete, a szív minden rothadása számára”.³⁴⁴ Senkit sem lepett meg, hogy a párizsi ügyészség röviddel ezután vádat emelt a költő ellen.

Hasonló módon, a „közvélemény tisztességes polgári erkölcsé” védelmében lépett fel a berlini Erkölcsvédő Egyesület Hermann Sudermann drámája, a Szodoma pusztulása (*Sodom*

342 Modern felfogására lásd: C. Edwin BAKER: A magánhatalom, a sajtó és az Alkotmány. *In Medias Res*, 2012/2.

343 Idézi: FEKETE i. m. 70.

344 *Figaro*, 1857. július 5. (Ford. Murányi Győző).

Ende) ellen és feljelentésével sikerült is kieszközölnie a berlini felsőbb polgárság romlottságát ostromozó darab betiltását a Lessing Színházban. 1904-ben a porosz evangélikus egyház „a közvélemény erkölcsi felfogása nevében” feljelentést tesz Ludwig Thoma satirikus verse ellen, amellyel a kiváló elbeszélő és humorista az erkölcsvédő egyesületek kongresszusát karikírozta. És keveseket lepett meg, hogy röviddel ezután Thoma ellen istenkáromlás miatt vádat is emelnek, s a berlini Kammergericht több hónapig szabadságvesztésre ítéli.

A magánhatalomnak vissza-visszatérő sajátága a közvélemény artikulálása, helyesebben: kisajátítása. A gyakran a közhatalom által is befolyásolt (eltorzított, megfélemlített) magánhatalmak ilyen megnyilvánulásainak célja – és eredménye – egyféle *hamis tudat* kialakulása. A közvélemény nevében (a közvéleményt imitálva) fellépők legalizációja bármennyire is kérdéses, mégis azt az illúziót keltheti, hogy ők valóban a többség nevében lépnek fel a domináns ideológia védelmében. Ez az ideológia igyekszik elrejtetni vagy hamisan feltüntetni azokat a társadalmi-szellemi kapcsolatokat, amelyek ha akadálytalanul érvényesülnének, veszélyeztetnék az uralkodó elit érdekeit. Ez a hamis reprezentáció („az írók, újságírók felelősek a bajokért”) mintegy közvetett cenzúraként működik. El tudja hallgattatni, meg tudja félemlíteni a hatalommal szemben kritikát gyakorlókat. (Kutatói felmérések és a felheccelt tömeg reakciói igazolják: a domináns ideológia olykor nagyon is képes meggyőzni az alávetetteket arról, hogy inkább az olyan értékekben higgyenek, amelyek megmagyarázzák és igazolják saját alárendeltségüket, például úgy, hogy meggyőzi őket a fennálló rend elkerülhetetlenségéről.³⁴⁵) Ráadásul az elit rendelkezik a politikai agenda, a tematizálás monopóliuma felett, így el tudja tüntetni a nyomait minden általa elnyomott témának.

2.3. A hallgatás spirálja

Következmény: a *hallgatás spirálja*. Az agresszív magánhatalmak fellépése a megtámadott kritikai erő fokozódó izolációjához vezet. A közvéleményt imitáló magánhatalom csak azért látszik erősebbnek a kritikusan gondolkodóknál, mert a mögötte állók – egymásról is tudva – tömegesen készek kiállni az elit által tematizált „nézetükért”, a többiek – noha nincsenek kevesebben – izoláltak vagy félnek az izolációtól, s ezért elhallgatják a véleményüket. Ez a hallgatók gyengeségének hamis képzetét kelti. Eredmény: egy párt vagy csoport véleménye tűnik az általános véleménynek, s ez a kritikával élők, akik azt képzelik, ők a kisebbség, félelemmel tölti el. Így egyre nagyobb késztetést éreznek véleményük elhallgatására. Ez szociológiai műszóval a *pluralisztikus ignorancia*, amelyben a tömegkommunikációs eszközök tekintélyes szerepet játszhatnak.³⁴⁶

2.4. A fekete oszlop

E ponton lép be az államhatalom a nyilvánosság és a tömegkommunikáció irányítójaként a folyamatba, az őt támogató magánhatalmak erősítése, egyben a vele szemben kritikusan gondolkodók megfélemlítése céljából. A látványos kivégzések, ítéletvégrehajtások, ellenzéki gondol-

345 Lásd erről: James C. SCOTT: Erős-e a hamis tudat? *Replika*, 1996. 23–24.

(Pierre Bourdieu szerint az alávetettek hajlamosak „visszautasítani azt, ami egyébként is visszautasított, s szeretni az elkerülhetetlent”. Pierre BOURDIEU: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, 1977. 77.)

346 Vö. Elisabeth NOELLE-NEUMANN: The spiral of silence: a theory of public opinion. *Journal of Communication*, 1970/24. 43–51.

codók nyilvános megszegényítése a tárgyalt korszakban különösen kedvelt módja volt ennek. Gondoljunk csak például a cári Oroszországra, a Csernisevszkij ellen hozott ítélet 1862-es nyilvános pétervári kihirdetésére (a Szenátus mint legfőbb bíróság tizennégy év kényszermunkára, száműzésre és állampolgári jogaitól való megfosztásra ítélte az író). Az emelvényen – mely más alkalmakkor verpadul szolgált – egy fekete oszlop állt. Csernisevszkijt lovas csendőrökkel körülvert kocsi hozta. Az emelvényen a fekete oszlop elé állították, a hóhér (!) leütötte a sapkáját és felolvasták az ítéletet, amelyet „a fennálló rend megdöntését célzó gonosz szándékáért” szabtak ki rá, s amelyben „minden jogától” megfosztották. Ezután a hóhér letérdeltette, feje felett eltört egy kardot és láncot tett a kezére. A láncba vert elítéltnak így térden állva, a tömeg előtt kellett végighallgatnia saját „polgári halálát” – egyetlen könyv, a *Mit tegyünk?* megjelentetéséért.

Mindez a hatalom egyfajta *szakrális jellegének*, érinthetetlenségének hangsúlyozását szolgálta: annak a hatásnak kiváltását, amely a rendszerkritikus gondolkodót a közvélemény egy részével szembeállíthatja, más – megfélemlített – részétől elszigeteli. Az ilyen jelenetek, a látványos, színpadias állami ünnepek és aktusok láttán el kell fogadnunk Molnár Tamás megállapítását, hogy az állam és a társadalom sosem kizárólag a rációban, hanem ugyanannyira az irracionálisban, a mimézisben és „a szentben” is gyökerezik.³⁴⁷ E faktorokat nyilván még sokáig nem lehet kiiktatni az állam életéből, a kormányzásból, a törvényhozásból, „a közvélemény” elvárásaiból a véleményformálókkal, alkotókkal szemben. A „közvélemény” értelmezésében a közjó fogalma minden társadalomban irracionális elemekkel: szimbólumokkal, történelmi emlékekkel, irodalmi szóbalványokkal telített. A nyelv közegében belőlük adódik a nemzeti érzés, amelyet semmibe venni aligha lehet, de még szembe szegülni is kockázatos vele.

2.5. A nép ellensége

Példa lehet erre a kítűnő Schwartner Mártonnak, a pesti egyetemen a „diplomatika és heraldika tanárának, az egyetemi könyvtár őrének” esete. Schwartner 1789-ben – II. Józsefnek a német nyelv hivatalossá tételére irányuló intézkedéseit megtámogatandó – Őszinte megjegyzések a német nyelv bevezetéséről Magyarországon című értekezésében kifejtette: nem lenne előnyös az ország számára, ha a magyar nyelv foglalná el a latin helyét a hivatalokban, mivelhogy „műveltség és felvilágosodás tekintetében elmaradt és [...] Európa többi nyelve a tökély és a kimunkáltság terén maga mögött hagyja a magyar nyelvet.” De Riethaller budai cenzor ellenzi a szöveg kinyomtatását, s a helytartótanács felterjesztésére a kancellária is osztja ezt a véleményt. Mi több, elrendeli Schwartner megfigyelését: nem a fenti szellemben tartja-e egyetemi előadásait is?³⁴⁸

Swartner kiállása a magyar nyelv ellen – leszámítva az uralkodó törekvéseit illető bizonyos szervilizmust – *abban a történelmi pillanatban* objektív tényezőkön alapult. De nem számolt a nemzeti érzésnek, ennek a gyűlékony erkölcs-imitációnak a heves ségével, amely vele szemben ezt a szélsőséges döntést eredményezte. Idézzük fel ezzel kapcsolatban még II. Vilmos német császár 1901. december 18-i beszédét is „az igazi művészetről”, amelyet a berlini Tiergartenben tartott egy szoboravatáson: „Az a művészet, amely az általam meghatározott törvényeken és korlátokon túlteszi magát, már nem művészet, csak gyári munka,

347 Vö. MOLNÁR Tamás: *A hatalom két arca*. Budapest, Európa, 1992.

348 MNL OL. Helytartótanácsi iratok. (Htt.) Fond C. 60. Dep. Rev. Libr. 1789. Fons 4. pos. 1–4.

kisipari munka [...]. Ha a művészet, mint manapság gyakran megesik, nem tesz mást, mint hogy a nyomort még visszataszítóbbnak ábrázolja a valóságnál, akkor ezzel *bűnt követ el a német nép ellen.*³⁴⁹

A lényeg tehát: a német művészek nem a német valóságot kell ábrázolnia, hanem egy, a hatalom elvei szerint színezett német világot. Szimplifikált, illúziót keltő módon, azaz *német nemzeti szellemben* kell alkotnia – ha nem ezt teszi, a nép ellenségének számít. A nemzeti érzést tápláló szimbólumokkal való visszaélés, a nacionalizmus csábítása mindig is a művészet lényegét fenyegető csapdahelyzetet teremtett az alkotók számára, mert mélyre törő ábrázolás helyett általánosító klisék, felszínes mítoszok alkalmazására csábított. Nem vitás, hogy a köz-hatalom célja ezzel – a közgondolkodás egyoldalúságának kialakítása révén – olyan homogén („korszerű” vagy etnocentrikus) szellemiség kialakítása, amely könnyen irányítható, s így a társadalmi környezet elvárása folytán az alkotóra is – mindenekelőtt az öncenzúra, tehát a kritika elhallgatásának irányában – kényszerítő erővel hat. A közgondolkodás ilyen hatását tekinthetjük tehát *másodlagos cenzúrának*, olyan kulturális normának, amely beépül a szerzők, az alkotók tudatába. (Közkeletű fogalom a *kulturális amnézia* is: az emberek előbb-utóbb elfelejtik mindazt, amiről hallgatni kénytelenek.) De jusson eszünkbe itt Schiller: „Testi valónk szerint korunk polgárai akarunk lenni és maradni, mert nem lehet másként. Egyébként, szellemük szerint a filozófusok és a költők előjoga és kötelessége, hogy egyetlen néphez és korhoz se tartozzanak, hanem a szó igazi értelmében minden kor gyermekei legyenek.”³⁵⁰ Az író, a művész gyakran egész életét ennek az ellentmondásnak feszültségében éli le.

Testi valója szerint csak egy koré, egy nemzeté, szelleme szerint az egész világé. Úgy éli meg e kínzó kettősséget, mint a görög mitológia vándora, akit Prokrusztész úgy kényszerített bele szűk ágyába, hogy kalapácsával megcsönkította testét. Jobb metaforát nehezen találunk arra, hogyan fejtik ki normalizáló hatásukat e közvéleményformáló tényezők.

349 Idézi: SCHÜTZ i. m. 135. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*).

350 Friedrich SCHILLER: Levél Friedrich Jacobihoz, 1795. január 25.

III. Öncenzúra, virtuális cenzúra

1. Öncenzúra

Az öncenzúra (más néven belső cenzúra) a másodlagos cenzúra legismertebb formája. Azt a folyamatot jelöli, amikor az író – alkotás közben vagy már kész kéziratának megcsonkításával utólag, minden hatósági beavatkozás nélkül saját maga teszi a művét cenzúraképpé, vagyis az általa ismert cenzori tilalmaknak és elvárásoknak megfelelően átformálja – jobb szóval „megerőszkolja” saját gondolatait. E művelet pszichés hatásai, ha lehet, még rombolóbbak, mint a külső cenzúra beavatkozásai. Erről szól Illyés Gyula verse:

*Eltéptem, mit tegnap írtam,
meglelheti valaki.
Elfeledni is igyekszem,
ki találnám vallani.
Elkezdtém, de abbahagytam,
mi eszembe ma jutott
és megfojtom ezt is, ezt a
most mozgó vers-magzatot.
Rúgkapálsz még benne, eszme?
Nem maradsz meg eleven!³⁵¹*

A megjelenés érdekében végrehajtott „irodalmi harakiri” pszichés következményeinek érzékeltetésére kitűnő példa ez a versrészlet. Valóban: a terhesség-megszakítást, az egészséges magzat megőlését kísérheti az a depressziós állapot, amit kiérzünk a fenti sorokból. „Elfeledni is igyekszem” – írja Illyés a másik következményről, amit leginkább az ihlet elfojtásának – a gondolkodás szándékosan előidézett betegségének – nevezhetnénk. „A cenzúra abból indul ki, hogy a betegséget normális állapotnak, illetve a normális állapotot, a szabadságot betegségnek tekinti”,³⁵² írja Marx is, és a jelenséget az állam szintjéig követve fenomenológiai szempontból szinte megsemmisítő következtetésre jut: „Mivel a nép kénytelen a szabad írásokat törvénytelennek tekinteni, hozzászokik, hogy a törvénytelen szabadnak, a szabadságot törvénytelennek, és a törvényest a nem szabadnak tekintse. Ily módon a cenzúra megöli az államszellemet”.³⁵³ Nem túlzás hát azt mondani: ahogy az öncenzúra az egyes alkotók mintegy szellemi öngyilkossága, ugyanúgy az állam cenzúrája magának az államnak eszméjét – hitelét – rombolja le.

Egyáltalában elmondható, hogy az emberi szellem története két oldalra szakadt: egy láthatóra és egy láthatatlanra. Utóbbi az öncenzúra folytán napvilágot nem látott gondolatok temetője. Csak természetes, hogy a látható és a láthatatlan oldal mint egymást kiegészítő és feltételező szorosan összefügg, továbbá hogy korrelevanciájuk ismerete nélkül a látható szel-

351 ILLYÉS Gyula: Rangrejtve. In: ILLYÉS Gyula: *Áldozat*, 1944.

352 Karl MARX: Viták a sajtószabadságról. *Rheinische Zeitung*, 1842. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. Budapest, Kossuth, 1957. I. 28.

353 Uo.

lemi kultúra mindenképp hiányos. Hisz nemcsak a láthatatlan oldal marad előttünk ismeretlen (az a része, amely sosem bukkanhat fel a levéltárakból vagy elrejtett családi iratokból), de arra is legfeljebb következtetni tudunk, hogyan hatott a cenzúra és az öncenzúra a látható oldalra: a megjelent művekre.

Teljes joggal írja Szimonidesz Lajos, hogy „[a] cenzúra pozitív történetének nem a cenzori ténykedések számontartása a feladata, hanem a sokkal fontosabb *elnyomott gondolatok rekonstruálása*, korukba való beállítás, a haladás szempontjából való értékelése”.³⁵⁴ Az elnyomott – helyesebben megsemmisített, halálra ítélt – gondolatok többségének rekonstruálása természetesen legfeljebb annyi eséllyel lenne megvalósítható, mint mondjuk, egy tengerbe vetett érme megtalálása. (Majd e könyv IV. fejezetében talál az olvasó néhány adalékot a cenzúra e „negatív történetéből.”)

Az öncenzúra középkori klasszikus elnevezése, a *reservatio mentalis* fordítható így is: „a gondolat tartalékolása”. Ez a fent írtaknál talán kevésbé tragikusan hangzik, és azt az érzetet kelti, hogy az egyszer megszületett gondolat nem pusztítható el: azt a lehetőséget sejteti, hogy az alkotó, ha most nem is, de talán később, valahol, szerencsésebb körülmények között egy másik művébe átmentheti majd azt, vagy leleményes átformálásával már a most készülöben is elrejtetheti a cenzor szeme elől. Idővel a *reservatio*val akár a gondolat-elrejtés mesterévé is válhat. Erre céloz Heine iróniája 1848-ban, a cenzúra eltörlésekor: „Nem tudok a cenzúra nélkül írni! Elvették az ártatlanságomat!”³⁵⁵

Az öncenzúrára kényszerítés Kant szemében nagyobb gyalázat a külső cenzúránál. 1794. október 1-jén kelt az a királyi levél, amely a königsbergi mester szemére vetette, hogy filozófiáját „méltatlan módon a Szentírás némely főbb s alapvetőbb tanának elferdítésére és meggyalázására” használja, ezért megparancsolja Kantnak: a jövőben minden ilyesmitől óvakodjék. „Ellenkező esetben, továbbra is engedetlenkedvén, óhatatlanul kínos rendelkezésekkel kell számolnia.” II. Frigyes Vilmosnak a megfenyegetett filozófus így válaszol: „Királyi Felségtek leghívebb alattvalójaként magam a jövőben a vallás mindennemű nyilvános taglalásától [...] mind írásban, mind előadásaim során megtartóztatom.”³⁵⁶ A hatalom fenyegető fricskájára tehát a hetvenéves Kant igazi „csiga-filozófiával” reagál: visszabújik az alattvalói kötelesség, az önmegtartóztatás csigaházába. De önmagának ezt jegyzi fel: „Belső meggyőződésünk visszavonása és megtagadása alávalóság [...], ám ha mindennek, amit az ember mond, igaznak kell is lennie, ettől még nem kötelesség az összes igazságot nyilvánosság előtt hirdetni.”³⁵⁷ Tehát önmagunk cenzúrázása ugyan alávaló dolog, mégse vagyunk kötelesek teljes igazságunkat megvallani.

Igazi kanti kimentési kísérlet, mondhatnánk, de összeférhet-e az írói felelősséggel ilyen etikai minimum megállapítása? Nem etikusabb-e Heine a cenzúráról elszenvedett folytonos megaláztatás szinte beteges igényével? Vagy legyen mégis Kant a mérce, mondván: én vállalom „az ártatlanság elvesztését”, mert tudok mértéket tartani? De ha jobban belegondolunk, a königsbergi mester azt mondja: igazat írunk, de *ne* úgy írjuk meg, hogy vitatkozunk a hatalommal, mert úgyse érti meg, úgyse arra figyel, amit mondunk: „Ha a világ nagyjai a

354 SZIMONIDESZ Lajos: *Miért nincs magyar cenzúratörténetünk?* Kézirat. Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1952. (Kiemelés az idézetben – P. S.)

355 HOUBEN (1948) i. m. 657.

356 Immanuel KANT: Minden dolgok vége. In: *Történefilozófiai írások. Előszó.* 339. és 343.

357 Idézi: ERNST CASSIRER: *Kant élete és műve.* Budapest, Osiris, 2001. 420.

kábultság állapotában leledzenek [...], a pigmeusnak, ha kedves az élete, az tanácsolandó, a világrt se avatkozzék a vitájukba [...], mert azok maguk hisz meg sem hallják, mások ellenben, a besúgóik félreértelmezik majd”.³⁵⁸ Az irodalom története sokszorosan igazolta ennek a „szavak mögött hagyott” igazságtevésnek etikusságát és hatékonyságát.

Virtuális cenzúra

A Metternich-korszak kiemelkedő osztrák drámaírója, Franz Grillparzer (1791–1872) írja a Bánk bán-témát feldolgozó, Urának hűséges szolgája (*Ein treuer Diener seines Herrn*) című színművének bemutatása kapcsán történekekről: „A darab elé a cenzúra semminemű akadályt nem gördített, és a bemutató, anélkül, hogy egyetlen szót is töröltek volna belőle, óriási sikerrel lezajlott (1828. február 28.) [...] Másnap délelőtt magához hivatott a Rendőrség Főfelügyeletének (*Polizeihofstelle*) vezetője, gróf Sedlnitzky [...]. A gróf roppant barátságosan, de kissé zavartan fogadott. Közölte, hogy a császár megbízásából hivatott: Őfelségének roppantul tetszett a darabom [...], annyira, hogy szeretne a mű kizárólagos tulajdonosa lenni. Megkérdeztem: hogy értsem ezt? A válasz: le kellene adnom a kézirat eredeti példányát, a színház beszolgáltatná a sűgópéldányokat meg a szereplők munkapéldányait, s így az összes példány a császár magánkönyvtárába kerülne, aki ily mód a művet kizárólagosan birtokolhatná, hiszen annyira tetszik neki. Teljes kártérítést kapnék, megtérülne a színházi bemutatókból és a mű kiadásából várható minden bevétel, sőt, véleménye szerint bátran követelhetnék bármekkora összeget, őfelsége hajlandó áldozni az ügyre. Ellenvetésemre: tényleg ily nyomorult alaknak tartanak, aki pénzért hajlandó a művét eltüntetni a Föld színéről, azt a választ kaptam: arról, hogy ez megtörténjék-e, Őfelsége nem kíván vitát nyitni, legfeljebb arról, hogyan történjék?”³⁵⁹

A legfőbb cenzor itt rájött, hogy az alattvalói hűség szélsőséges formájának, a mértéketlen alázatosságnak ábrázolásával megírt darabon – ha már egyszer a nyilvánosság elé bocsátattott – már annak népszerűsége miatt is nehéz lenne cenzúrajogi eszközökkel fogást találni. Ezért olyasmivel próbálkozott, amire a cenzúratörténet addig nemigen adott példát: a *szervei minőség* olyan megsűntetésével, melynek során a cenzor és az alkotó személyiségi jogai – természetesen a cenzor személyében – egyesűlnek. A cenzúra e módjának irrealitása nyilvánvaló, hiszen egy, a nyilvánosság előtt bármilyen formában prezentálódott műalkotást végső soron nem lehet „visszavonni”, és a hatalomnak végűl meg kellett elégednie a színházak műsoráról való óvatos, fokozatos eltűntetéssel – bár a mű kinyomtatását végűl engedélyezték.

A *virtuális cenzúra* mint cenzúrapótló eszköz azonban más – sokkal félelmetesebb és kézenfekvőbb – módokon is megvalósulhat. Oly módon, melyet az orosz irodalom egyik leghíresebb alkotása, Gribojedov *Az ész bajjal jár* című vígjátéka is bemutat: a kritikus szellem, az ítélőerő nemlétezővé nyilvánításával. A darab, mint ismeretes, egy valóságban megtörtént, egész Európában nagy vihart kavart esetet dolgoz fel: a színdarab hősenek, Pjotr Csaadajevnek, Puskin barátjának vességűtását. Csaadajevnek, a pétérvári ifűsűg bálványának 1836-ban a *Tyeleszkop* irodalmi lap nyilvánosságra hozta – egy kártyajátékban elmerűlt cenzor „kőnyelműsége” folytán – *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* című írásának egy részét.

358 Uo. 421.

359 Idézi: HOUBEN (1924a) i. m. 263–264.

Benne a bátor filozófus az önkényuralom biztos támaszát, az ortodox vallást és a pravoszláviát merte támadni: „Az igazi vallásosság szomorú módon különbözik attól a fojtó légkörtől, amelyben mi mindig éltünk [...]. Nálunk nincs belső fejlődés, természetes haladás [...]. A vérünkben van valami, ami visszataszít minden igazi haladást”.³⁶⁰

Mindenki várta a látványos büntető ítéletet, de a cár rájött, hogy ez azt jelentené: birodalmában létezhet magánvélemény is. Csaadajev véleményét tehát nemlétezőnek nyilvánította. Megparancsolta Moszkva kormányzójának, akadályozza meg, hogy az „értelmében megzavarodott” filozófus ki legyen téve „a nyirkos, hideg levegő hatásának, amely súlyosbíthatja betegségét”.³⁶¹ (Vagyis tartsák állandó orvosi ellenőrzés alatt, házi őrizetben.) Az örültnek nyilvánítás mint a cenzúra legprofesszionálisabb helyettesítője valószínűleg itt jelenik meg először történetünkben.

360 RADZINSZKIJ i. m. 113.

361 Uo.

IV. Erkölcsi perek. Művészet és jog viszonya

1. Erkölcsös és erkölcstelen: a fogalmak történetisége

A cenzúra jogtárgyainak „szentháromságából” (1. az uralkodó és környezete, 2. az állam, 3. a jó erkölcsök és a vallás) most a legutóbbi problematikáját kíséreljük meg körbe járni. Megtapasztalhattuk e könyv lapjain, hogy a „jó erkölcs” legnagyobb ellenfelének az egyes korok gondolatrendőrei a szexualitás mindennemű ábrázolását tartották, de legalábbis azt a mértékét, amely az éppen uralkodó ízlésdiktatúra mércéjével – kimondva vagy kimondatlanul – már trágárnak (a cenzúra hagyományos szakkifejezésével „obszcénnek”) minősült.

Az antik Róma irodalmában az „obscenum” az averziónak többféle értelmét is kifejezte: az esztétikait („förtelmes”, „visszataszító”), a morálisat („erkölcstelen”) és a vitálisat („kellemetlen”, „kiállhatatlan”, „undorító”). A klasszikus szerzőknél (Cicero, Ovidius) még egyedibb értelemben – például „közönséges”, „durva”, „goromba”, „mocskos” – is előfordul. De a latin mondás: *obsceno verbo uti* (vagyis „disznólkodik”) már előre vetítette, hogy az „obszcén” leginkább az erkölcsi és az esztétikai leértékelődés határeseteit fogja kifejezni, s témánkban azt az általánosító logikai mutatót, hogy „ami erkölcstelen, az egyben visszataszító, és ami visszataszító, az egyben erkölcstelen is”. Olyan mutató ez, amely mindig is csak fokozta a jogszolgáltatók ama közismert, ősi problémáját, hogyan lehet az erkölcsi követelményt a jog szigorú logikai tartományába (a jogalkalmazás szillogizmusába) erőltetni. Dogmatikailag sehogy, és ritkán adódik a problémának olyan szerencsés „megoldása”, mint II. Pius pápa (1458–64) esetében, aki ifjabb éveiben, még Aeneas Silvius de Piccolomini néven írt saját művét, a „szabados” *Eroticát* betilthatta.

Tanulságos a weimari Németország példája is. 1926 decemberében törvényt hoztak „Az ifjúságnak a pornográf- és szennyirodalom elleni védelméről”, de a törvényben nem határozták meg, mit kell pornográfián és szennyirodalmon érteni, így azt fel lehetett használni egyfajta politikai cenzúra céljaira. A törvény nyomán kibontakozott polémia világosan megmutatta, mennyire represszív e kérdésben a német törvényhozás és igazságszolgáltatás gondolkodása. Egyértelmű volt, hogy az alkotmányban deklarált gondolatszabadság – az 1919-es weimari Alkotmány kimondta a cenzúra eltörlését és a művészet szabadságát – a törvény elfogadásával jelentős mértékben „kiüresedett”. Annál is inkább, mivel a legfelsőbb bíróság (*Reichsgericht*) gyakorlata szerint az olyan írás minősült „fajtalannak”, vagyis pornográfnak, amely alkalmas volt arra, hogy „a népben általánosan uralkodó” szemérem- és erkölcsi érzéket nemi vonatkozásban megsértse. (A bírói gyakorlatban ez azt jelentette: nem szükséges, hogy a mű alkalmas legyen az érzékiség felkeltésére, elég, ha az átlagos olvasóból visszatetszést vált ki!)

A törvény elrendelte egy „pornográfia-lista” (*Reichsschundliste*) felállítását azzal a céllal, hogy a listán szereplő művek nyilvánosságra kerülését megakadályozza. Az ilyen könyveket sem könyvkereskedések, sem ügynökök nem árusíthatták és nem reklámozhatták, függetlenül attól, hogy a Büntetőtörvénykönyv szóba jöhető tényállásai (184.§: erkölcstelenség és fajtalanság, 166.§: istenkáromlás, 185.§: becsületsértés, 164.§: hamis vád) alapján indult-e büntető eljárás a szerző és a kiadó vagy a terjesztő ellen. A következmény: a rendes bíróságok

valójában cenzúrahatóságként léptek fel, mérlegetésük során a műalkotások „törvényszerűségét” vizsgálták olyan tényállások alapján, amelyek kiáltó ellentétben voltak a korszellemmel és a modern művészeti ideológiákkal.

Számos fontos perben bebizonyosodott azonban, hogy az erkölcsösségnek a XX. században nem létezhet használható jogi definíciója, ha azt a műalkotással kapcsolatban vizsgálják – egyszerűen azért, mert a művészetben a „normális emberi” nemlétező kategória. Más kérdés, hogy a cenzorként működő bírák, ügyészek, szakértők egész soráról derült ki: képtelenek megérteni azt a negatív kapcsolatot, a korreláció hiányát, ami a művészet és jog viszonyára jellemző. Joseph Roth egyenesen úgy fogalmazott, hogy az igazságszolgáltatás „néhány évszázaddal elmaradt a kultúra fejlődésétől” (*Berliner Börsen-Courier*, 1921).³⁶²

2. Hány fajtalanság kell a fajtalansághoz?

Roth ítéletét igazolja a XIX. század végi–XX. század eleji pozitív jogi definíciók Európaszerte tapasztalt bizonytalansága. Az akkori német büntetőjog szerint – némileg egyszerűsítve – sajtó útján az valósítja meg az erkölcstelenséget, aki fajtalan írást árul, elad, szétoszt. Ausztriában: aki az erkölcsiséget és a szeméremérzést durván és nyilvános megbotránkozást keltő módon megsérti. Olaszországban: aki valamely írásmű terjesztésével, kiállításával vagy eladásra felajánlásával a szeméremérzést megsérti. Belgiumban: aki a jó erkölcsökbe ütköző írásművet kiállít, elad vagy szétoszt. Spanyolországban: aki nyomtatvány útján és nyilvános megbotránkozást keltve olyan tanokat terjeszt, amelyek a közerkölcscsel ellentétben állnak. Portugáliában: aki az általános erkölcsi érzést megsérti. Hollandiában: aki erkölcsi szempontból visszataszító írást terjeszt. Magyarországon: aki szeméremsértő iratot állít elő.³⁶³ Látható, mennyire tautologikusak voltak ezek a törvényi meghatározások, szinte csak arra szolgáltak, hogy felhatalmazást adjanak a parttalanul szabad bírói mérlegetésre.

Európszerte sok író és képzőművész megszenvedte az utólagos cenzúrának ezt a –Ráth-Végh István által *furor censurandinak* nevezett³⁶⁴ – művészetellenes kései kivirágzását, amelyet az tett lehetővé, hogy a törvényhozók még a XX. század elején is képtelenek voltak az „erkölcstelen írásmű” korszellem szerint adekvát fogalmának megalkotására. Nem igazán oldotta meg a problémát a neves büntetőjogász és történész, Karl Ludwig Binding (1841–1920) sokat emlegetett 1882-es szakvéleménye sem: „A (német) törvény nem olyan írásművekről beszél, amelyekben *elszörtan* fajtalan részek fordulnak elő, hanem olyanokról, amelyek fajtalanok. A meghatározás az írásmű egészére vonatkozik [...]. Fajtalan írásműnek tehát az olyant kell tekinteni, amely *lényegében* azt célozza, hogy fajtalan cselekményeket adjon elő.”³⁶⁵ A kérdés ezután is megválaszolatlan maradt: hány fajtalanság kell valamely mű fajtalansághoz?

362 Idézi: Ludwig MARCUSE: *Obszön. Geschichte einer Entrüstung*. München, List, 1962. 32.

363 A magyar Kúria korabeli értelmezése szerint: „A szemérem elleni vétség megállapíthatásának elengedhetlen előfeltétele a nemi érzékiség felkeltésére irányuló célzatosság.” (*Büntetőjogi Határozatok Tára*, 610/1903.) Ennek pusztá megléte – bizonyíthatósága – a kor bírói gyakorlatában többnyire elegendő is a pönalizálásra. Pl. 1853-ban Mannheimben per indult a fedetlen keblű milói Vénusz ábrázolása miatt, de hasonló eset még 1930-ban is előfordult, egy Palmolive-hirdetés kapcsán. Molnár Ferenc darabjának, *Az ördögnek* 1908-as londoni előadása tiltott be amiatt, mert a szöveg azt sejteti, hogy hosszú kabátja alatt a főhősnő esetleg meztelen.

364 Vö. RÁTH-VÉGH István: Cenzúra és erkölcs. *Nyugat*, 1929/12.

365 Idézi: Ernst BELING: *Karl Ludwig Lorenz Binding*. Berlin, k. n., 1917. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*)

A múlt század hatvanas éveiben az amerikai *Law Institute*, egy bírákból, ügyészekből és ügyvédekből verbuvált szakértői testület sem jutott tovább annak definiálásánál, hogy trágár, vagyis obszcén az, ami elsősorban a fajtalanság célját szolgálja, vagyis a meztelenség, a közösülés vagy az ürülék utáni érdeklődést visszataszítóan, morbid módon kelti fel. A baj csak az, hogy a „visszataszító” és a „morbid” szavak jelentéstartalma – objektivizálhatósága – éppoly bizonytalan, mint magáé az erkölcsé. (Kinek, mikor, miért morbid és visszataszító? Talán ma már közhelyes rá a válasz, hogy mindez a mindenkori fizikai és mentális állapot függvénye is.)

3. Az erkölcstelenség esztétikai kategóriái

Az erkölcstelenség – melynek köztudottan nem korrelatív a kapcsolata a jogellenességgel – definíciója tehát meglehetősen tautologikus és a mindenkori korszellem metafizikájával átszótt, de mindenesetre megalkotta magának a saját esztétikai kategóriáit: a trágárságot (az obszcenitást) és a pornográfiát. Eldöntetlen kérdése maradt azonban a cenzúratörténetnek, hogy végülis mi álljon a vizsgálat középpontjában: az immorális szándék-e vagy az immorális következmény? (Előbbi a protestáns és kanti morál, ahol a bűnös fontosabb, mint a bűn, utóbbi a katolikus, ahol a szándéknál súlyosabban esik latba a bűnös következmény.) Talán ezért is hagyott egy „kiskapu” az egyház a maga utolsó cenzúratörvényében. A XIII. Leó által kiadott tiltott könyvek 1900-as jegyzékében olvasható: „Szigorúan tiltottak azok a könyvek, amelyek a szennyes és erkölcstelen dolgokat előre megfontolt szándékkal (*ex professo*) ábrázolják, elbeszélik vagy tanítják”³⁶⁶ Ha tehát az *ex professo* nem bizonyítható, szabad a gazda...

De ez a „kiskapu” is csak arra nyit utat, hogy „az obszcént” valami különleges, önálló esztétikai kategóriának tartsuk, és ne az élet integráns részének, amelyet az egyetemes művészetnek elvben mindenestől tükröznie kellene. Az obszcén alkotások egy része azonban valószínűleg sosem fog betörni az esztétikai kánonokba, és ennek oka a gyengébb, olykor egyenesen silány minőség. Ez az a pornográfiának nevezett műfaj, melynek megjelenése, a XVIII. század vége óta „természetes módon”, vagyis cenzor nélkül is kicenzúráztatott az esztétikumából, de amelynek mára már szintén megvannak a maga klasszikusai. (Illik őket megkülönböztetni a klasszikus szerzők cenzorok által „illetlennek” minősített műveitől!)

A „magasabb” vagyis klasszikus pornográfiát egy 1936-ban összeállított *Registrum Librorum Eroticorum* nevű gyűjtemény tartalmazza, 5.000 angol, francia, német, olasz címmel. A legnagyobb gyűjtemény mégis a Vatikáné, 25.000 kötettel, 100.000 nyomtatvánnyal. A British Museum pornográf nyomtatványainak száma is eléri a 20.000 darabot.³⁶⁷ A Washingtoni Kongresszusi Könyvtár „Delta” gyűjteményének pornográf anyagát a postán és a vámon elkobzott irdatlan mennyiségnek köszönheti. A berlini *Institut für Sexualwissenschaft* szintén jelentős gyűjteménye a hitleri korszakban tűnt el – aligha véletlenül, de mindenesetre nyomtalanul.

Érvényesnek tekinthetjük azt a definíciót is, hogy a pornográf műfaj jellemzője a nagyfokú irrealitás: ábrázolásában a léte hiteltelenül leszűkíti egyetlen – bár vitális – mozzanatra. „A pornográf történetek központi figurái eltorzult hősök, mesésen irreális vágyuk, mesésen irre-

366 Idézi: MARCUSE i. m. 34.

367 Uo. 32.

ális potenciáljuk, és az önmutogatásban megtalált mesésen irreális örömeik következtében”.³⁶⁸ Az alábbiakban persze nem a pornográfia „klasszikus” vadhajtsaival, hanem egyes, ma már többnyire klasszikusnak minősülő művek ellen indított eljárásokkal kívánunk foglalkozni. Olyan bíróság előtt lefolytatott eljárások ezek, amelyeknek egyébként semmi közük az – intézményesen már nem is létező – hagyományos cenzúrához. Annál több viszont a cenzúra-ként működő közvéleményhez.

4. Erkölcstelen Zeusz, erkölcstelen Héra

A vád, amit e művek ellen felhoznak, éppen az obszcenitás: vétség az erkölcsvédő jogszabályok valamilyen – többnyire persze formális, vagyis keret jellegű – tilalma ellen. Az utolsó száztötven év irodalmi terméséről van szó, olyan alkotásokról, amelyek a megvádolás idején még nem számítottak klasszikusnak. (Az erkölcsvédők bátorsága általában nem terjedt addig, hogy a klasszikus kánonokat e címen megkérdőjelezzék, ahogy valaha Platón tette, aki a már akkor klasszikus Homérosznál kifogásolta a Zeusz-Héra viszony itt-ott megmutatózó „erkölcstelenségét”).

Egyedül XIII. Leó pápa küzdött még kései tilalmi indexében e problémával: „A klasszikusnak minősülő régebbi és újabb szerzők könyvei, ha nem is mentesek a tisztátalanságtól, nyelvezetük eleganciájára és csiszoltságára tekintettel megjelentethetők, de csak azon szerzőké, akiknek hivatala vagy az oktatás terén betöltött szerepe ezt a kivételezést szükségessé teszi”.³⁶⁹ Ez a harc tehát már kétségtelenül sziszifuszi volt, hiszen végül is kikre volt kötelező a XX. század elején egy pápai dekrétum mondjuk Franciaországban? A hitbéli tekintély meggyőző erejét leszámítva a katolikus egyház saját tagjaira. Itt tehát már csupán a *censura ecclesiastica* állunk szemben. Ugyanakkor a szekularizált, hagyományos cenzúrát nem ismerő és liberálisnak nevezett nyugati demokráciák pozitív joga maga is bőven adott lehetőséget úgynevezett erkölcsi perek indítására a még klasszikusnak nem minősülő „illetlen”, „trágár”, „pornográf”, s ötletszerűen egyéb hasonló jelzőkkel illetett művek ellen.

E művek „erkölcsi csupaszságát” is csak esztétikai-nyelvi értékeik hangsúlyozása tehetné társadalmilag (vagyis mindenekelőtt a bíróság által „jogerősen” az irodalmi kánon részének nyilvánítottan) elfogadhatóvá. Esztétikai értékeket a jog eszközeivel legalizálni – akkor is, ha a pertechnikák diszfunkcionális működésétől eltekintünk – már önmagában véve is hallatlanul elidegenítő valami, hiszen ezek a perek egyféle normatív etika bírói kikényszerítésére irányultak, ami a műalkotás sajátosan komplex jellegét tekintve eleve irreális igény. (Ráadásul sosem tudható előre, hogy egy műalkotás „negativizmusa” a későbbiekben esetleg mikor és hogyan hat majd morálisan „pozitív” irányban! (Például Rétif de la Bretonne hajdan megbotránkoztató maximájáról: „Ha van rossz a szerelemben, azt csak az erkölcs okozza” – a mai olvasók túlnyomó részének éppenhogy a hajdani megmerevedett, mára elavult erkölcsi felfogás fog eszébe jutni.)

Jellemző a morális szempont alkalmazásának nehézségeire a Jean Genet színdarabja (*Notre-Dame-des-Fleurs*) ügyében a hamburgi Tartományi Bíróság (*Landgericht*) 1960-ban hozott

368 Susan SONTAG: Die pornographische Phantasie. In: *Kunst und Antikunst. 24 literarische Analysen*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1968. 48–49.

369 Idézi: MARCUSE i. m.

szakértő-kirendelő határozatának szövege: „Szakértői elemzéssel bizonyítást kell lefolytatni abban a kérdésben: túlsúlyban vannak-e a darabban a trágárságok vagy sem?” Ahol is a tévút nyilván nem egyszerűen csak a „trágár műelemek” illetően mennyiségi szemléletében látszik (mi essen súlyosabban a latba: sok „kis” disznólkodás vagy kevés „nagy” illetlenség?), hanem abban is, hogy már a kérdés megfogalmazásában benne rejtett a morális megítélés, a szóban forgó mű esztétikai leértékelésére való késztetés. Ráadásul azért, hogy a „trágár” vagy „obszcén” tartalmi kritériumait a bíróság nem tudta (vagy nem akarta?) megfogalmazni, szélesre tárta a kaput a szubjektivizmus előtt.

Az irodalom és a művészet védői viszont egy ideig úgy vélték: megtalálták a hatékony eszközt, hogy például Shakespeare vérbő drámáit ne lehessen erkölcsi perek jogi procedúrájának kitenni. A *kaloskagathos* elvére hivatkoztak: ami szép, az egyszersmind jó is; másszóval: a művészet nem lehet erkölcstelen, az *igazi* művészet mindig erkölcsös. Az esztétikum kisu-gárzása, úgymond, megneemesíti, de legalábbis legyöngíti az obszcén tartalmak vitális erejét. Emil Orlik hírhedt kiszólása: „Egy szeretkezés, amit Rembrandt festett, csakis erkölcsös lehet”. (De tudjuk, hogy e szép maximát a klasszikusok közül sem fogadta el mindenki: Plátón például az Államban betiltaná Homéroszt, mert istenei – ahogy megjeleníti őket – morálisan rossz példát mutatnak.)

Mégis: e rembrandti példát fényező – de lényegi – túlzás szerencsére a XIX–XX. századi erkölcsi perek mérlegelési elvévé válik. Egyre nehezebb dolga lesz annak az ítésznek, aki ítélettel akarja elfogadtatni, hogy egy-egy polgárjogot nem nyert szó, fordulat, téma önmagában is „erkölcstelenné” tehet egy irodalmi alkotást. Ezzel az értelmezési művelettel szemben áll Friedrich Nietzsche cseppet sem köntörfalazó kijelentése: „Minden tökéletes regény szükségszerűen obszcén: az abszolútumot kell megmutatnia a gyönyörben és az érzékiségben is.”³⁷⁰

Van olyan nézet is, hogy a szexuális megszállottság ábrázolása csak az ún. *metapornográfia* esetében kezelhető szépirodalomként, tehát akkor, ha a szerző a saját pornográf hőisével szemben bizonyos szatirikus távolságot tart. (Ezzel rokon az a modern bírói gyakorlatban újabban elfogadott elv, miszerint a művészi ábrázolás szabadságát a véleménynyilvánítás általános szabadságát meghaladó védelem csak akkor illeti meg, ha az ábrázolás „el tud oldódni” a felidézett konkrét valóságtól.) Új esztétikát hirdető tanulmányában Susan Sontag meggyőzően érvel amellett, hogy az irodalmi értékű pornográfia – hasonlóan a science fictionhoz – vitathatatlanul az irodalmi kánon része, hiszen itt épp az eltévedés, a psziché egyfajta zavara áll az ábrázolás középpontjában. Ebben egyébként – Sontag szerint – hasonlóságot mutat bizonyos vallási téveszmék ábrázolásával is.³⁷¹

Ami mármost az egyes műalkotások szerzői ellen indított „erkölcsi pereket” illeti, ezek nyilvánvaló célja az irodalmi kánonból való kirekesztés volt a jog (a bírói ítélet jogereje) segítségével. Ez mindenben rokon a hajdani inkvizíció törekvésével, azzal a különbséggel, hogy az ilyen „szellemi inkvizíció” csakis a műalkotásra, mint corpus delictire redukálódik. A perek rendezőinek képzetében ugyanis ha egyszer valamely mű obszcén jellege „ítélt dologgá” válik, az nemcsak a megbélyegzett mű fizikai létét kell, hogy megsemmisítse (kereskedelmi forgalomból kivonás, bezúzás), de egyszersmind az olvasó nemzedékek számára olyan tiltó parancsot is közvetít, amely a művet kitorli az irodalomtörténetből. Ez a XIX. és XX. század

370 Friedrich NIETZSCHE: *Az új felvilágosodás. Jegyzetfüzetek az Így szólott Zaratrusta keletkezésének idejéből.* Budapest, Osiris-Gond, 2001.

371 SONTAG (1968) i. m. 49.

viszonyai közt természetesen naiv elképzelés és a mindenkori purifikátorok korlátozott gondolkozására vall, mert köztudott, hogy éppen az üldözöttség gyakorolja a legnagyobb vonzerőt.

Az európai kultúrtörténet valószínűleg legelső erkölcsi pere 1708-ban zajlott le az akkor már „cenzúramentes” Angliában: a Korona ügyésze perrel kényszerítette ki ismeretlen szerző *Egy szüzesség tizenöt gyötrelme* című sikamlós művének betiltását. Ezen felbátorodva valamivel később Charing Crossban egy kiadó tulajdonosát szégyenoszlophoz való kötözésre ítélték pornográf könyvek kiadása miatt. Feljegyezték, hogy az utca népe nem úgy bánt vele, ahogy az a nyilvánosan megszegényítettekkel szokásos volt: nem dobálta meg sárral és ürülékkel, sőt, szabaddá válása után diadalmenetben kísérte a kocsmába. A nép – ugyanúgy, ahogy Defoe kipellengérezésekor – ítéletet mondott a bírák ízlése felett.

A következőkben a jog-, s egyben a modern irodalomtörténet évkönyveiben is vastag betűkkel jegyzett néhány olyan, erkölcsi pernek nevezett mesterséges botrányal ismerkedhet meg az olvasó, amelyek során bírák és ügyészek ítéleztek az ízlés felett, s ezáltal a jog Prokurisztész-ágyába erőltették a művészetet.

5. A Bovaryné-per

„Aki többet élvez, az többet is imádkozik.”

(Georg Büchner)

Egy tekintélyes francia lap néhány száma részleteket közölt az akkor még alig ismert Gustave Flaubert első regényéből. Aztán a *Revue de Paris* hozta le hat folytatásban a *Madame Bovary* szövegét. Kivéve többek között azt a „problémás” részt, ahol a hősnő a lefüggönyözött kocsi-ban egy egész napon át egyfolytában furikázik a szeretőjével. A lap főszerkesztője, bizonyos Pichat úr – ismerve a hatóságok erkölcsvédő hajlamait – önhatalmúlag törölte ezeket a sorokat, s erre a lábjegyzetben utalt is. A rendőrség, amely a III. Napóleon idején liberálisnak minősülő lapot kiemelt figyelőlistán tartotta, lecsapott a lábjegyzetre.

Ernst Pinard ügyész a regényt az újságban törölte „problémás” jelenet nélkül is veszedelmesnek tartotta a második császárságra nézve. Az állam képviselője – magánemberként egyébként pikareszk (Flaubert által később obszcénnek nevezett) versek szerzője – vádat emelt a *Bovaryné* szerzője, kiadója, sőt a nyomdász ellen is, akinek pedig – a vádirat szerint – „őrséget kellene állnia az erkölcsök frontján”. Az 1857. január 31-én tartott első tárgyaláson Pinard cirkalmas vádbeszédében arról a kötelességről szónokolt, amit a művészet visel a társadalommal szemben. Ez a regény megcsúfolja ezt a szent kötelezettséget, mert egy házasságtörő nőről szól, akit az „elefántcsonttoronyba zárkózó” szerző művében nem ítélt el, sőt: obszcén módon kitergetti tetteit. Flaubert-t nyilvános helyen pucérra vetkőző nőhöz hasonlítja, és a regényből konkrétan négy helyet emel ki mint különösen erkölcstelenekeket, élükön azzal, amikor a gyóntatószékben térdeplő fiatal Emmát erotikus gondolatok rohanják meg.

A szerzőnek itt az lett volna a kötelessége, hogy ezt a pubertáskori szexualitást, ha már beleírta a műbe, erkölcsi szempontból a helyére tegye, s ez nem történt meg. Elismeri persze, hogy a büntető törvénykönyv felidézett paragrafusának szóhangzata: „A társadalmi erkölcsbe és a vallásba ütköző cselekmény”, meglehetősen rugalmas fogalmakat takar, és ez nehézségeket okozhat a bírói mérlegelés során. Ennek ellenére közvádlióként az eklatáns helyek alap-

ján egyértelműnek tartja a regény erkölcsstelenségét. Fel kell tennie ugyanis a kérdést: miért nem Emma értelmét, szívét, szellemét, a házasságban kiviruló női szépségét írja le a szerző? Ábrázolásának súlypontjába ugyanis épp azt állította, mennyire megszépül és kivirágzik első házasságtörése után. Ez adja meg a műben leírt események alapvetően erkölcstelen tendenciáját, melyben még a történelmi figurák is besározódnak. Például Marie Antoinette, a forradalomban kivégzett királyné, akiről a regény egyik figurája azt állítja, hogy szeretkezett vele. Ez többszörösen is obszcén: 1. mert eleve szemérmertlenség olyannal szeretkezni, aki nem a házastársunk, 2. különösen, ha ezt férjezett nő teszi, 3. még inkább, ha az illető királyné és 4. főleg, ha még ki is végezték.

Ezzel szemben Senard, a védő hangsúlyozta védőbeszédében, hogy a vádló által különösen elmarasztalt részek mennyiségileg „egy az ötszáz arányban” eltörpülnek a szöveg egészéhez képest. Már ezért sem állítható, hogy a regény egészében erkölcstelen lenne, ami – ha igaz lenne – őt is felháborítaná. De próbaképpen felolvasta az inkriminált részeket férjezett, jó nevelésben részesült leányainak, „akik sose térnének le az erény útjáról”, és egyikük se találta obszcénnek azokat. Így próbálta saját fegyverével revolverezni az ügyészt, meg azzal, hogy hangsúlyozta, milyen derék, törvénytisztelő család sarja a szerző. Talán nem volt minden kifejezés megválasztásánál elég körültekintő, de figyelembe kell venni, hogy még kezdő író, ez az első regénye. Felmentést kért, sőt kártérítést is a szerző jó hírének meghurcolása miatt.

De ott volt még a büntető tényállás másik fordulata: a vallásellenesség is, amelyre alapozva, a vádirat a vallásos érzésnek az érzékiséggel való egybemosását róta fel a szerzőnek. Az ügyész a vallásellenesség egyik bizonyítékaként a regényből a Bibliáról folytatott dialógust emelte ki: „Van a Bibliában [...], hiszen jól tudja [...], nem egy igen csípős részlet [...], akárhány igazán vaskos sikamlósság! [...] Hiszen plébános úr éppoly jól tudja, mint én, hogy a Biblia nem való egy fiatal lány kezébe, és én bizony haragudnék, ha Athalie [...]. No de nem mi: a protestánsok ajánlják a Bibliát! – kiáltott fel a pap türelmetlenül.”³⁷²

A vádló által felhozott másik szövegpélda a regény híres utolsó kenet-jelenete volt: „A pap felkelt, hogy felemelje a feszületet: Emma kinyújtotta a nyakát, mint hogyha csak szomjúhozna, s rátapasztva ajkát az Isten-Ember testére, olyan erős szerelmi csókot lehelt rá minden maradék erejével, aminőt egész életében soha senkinek nem adott. A pap aztán elmondta a *Misereatur*-t és az *Indulgentiamot*, jobb hüvelykjét olajba mártotta, s megkezdte az utolsó keneteket, először Emma szemére, amely annyiszor kívánta a föld hiú pompáit, azután az orrcimpákra, amelyek úgy szerették a langy szellőt s a szerelmes illatokat, aztán a szájra, amely hazugságra nyílt, nyögött a gógtól és sikoltott a kéjben, aztán a két kezére, amelyek úgy élvezték a gyöngéd simogatásokat, és végül a lábaira, amelyek oly sebesek voltak, amikor Emma vágyainak kielégítése után szaladtak [...]”³⁷³

A védő erre kifejtette, hogy a regény a valóságot tükrözi. A vádirat az élet mindennapi valóságát helyezi vád alá, ha e szövegrészeket pönalizálja, hiszen a való életben a vallás szentségei szétválaszthatatlanul összekeverednek a profán dolgokkal. Ezt bizonyítja magának Szent Teréznek az élete. De például Jacques-Benigne Bossuet könyve (*Tiltott élvezetek*) is azt bizonyítja: érzékeink működése nélkül istenes illuzióink sem lehetnének. Az államügyész viszontválasza: ez hamis érvelés. Flaubert regénye nem az illuziókról szól, hanem arról az örömről, amely az érzékiségből ered. Képtelen dolog, hogy Emma Bovary „az Úristent ugyanazokkal

372 Gustave FLAUBERT: *Bovaryné*. Budapest, Európa, 1984. 277.

373 Uo. 408–409.

a szerelmes becéző szavakkal szólítgatja, mint amelyeket a házasságtörés önfeledt pillanataiban a szeretője fülébe sugdos”.³⁷⁴ A vádbeszédben két év letöltendő börtönbüntetést kért a szerzőre!

A védő riposztja: téved az ügyész, ha azt hiszi, hogy az utolsó kenet-jelenet az író „piszkos fantáziájának” terméke. Az a rítus ugyanis egy püspöki engedéllyel kinyomtatott katekizmusban is megtalálható, melynek szerzője Ambroise Guillois abbé, a Notre-Dame lelkésze! És az ügyvéd fel is olvasta a katekizmus szóbanforgó részletét a meglepett hallgatóságnak, ahogy a pap az utolsó kenet alkalmával a haldokló minden érzékszervét megszólítja, beszédbe elegyedve zabolátlan ösztöneivel is. (De cselesen elhallgatta, hogy az abbé katekizmusában a szöveg végkicsengése nem az ösztönökkel való megbékélés, hanem éppen hogy azok száműzése volt.) Felolvasott egy Montesquieu-től való szerelmi jelenetet is,³⁷⁵ amelyről kijelentette, hogy az sokkal sikamlósabb, mint bármi, ami a Bovarynében olvasható, mégis engedélyezik, hogy retorikát tanuló diákok gyakoroljanak rajta.

1857. február 6-án a párizsi bíróság kihirdette az ítéletet: Flaubert-t felmentették a vallás-és erkölcsghalászás vádja alól, s így a mű teljes terjedelemben, csonkítatlanul megjelenhetett, bár a védő által kért kártérítést nem ítélték meg a szerzőnek. Indokolás: „Nem tűnik ki, hogy a könyv, miként bizonyos művek, azon egyedüli célból lenne írva, hogy az érzéki szenvedélynek, a ledérség és a kicsapongás szellemének kedveskedjék.” A bíróság szerint az erkölcs- és vallásellenesség gyanúját voltaképpen Flaubert új elbeszéléstechnikája váltotta ki, éppen az, amivel a regény irodalomtörténeti jelentőségüvé vált: hogy nem különítette el az ábrázolt személyek belső monológjait a leíró részekről. Így magának az olvasónak kell eldöntenie, hogy azt az író kijelentésének vagy a szereplő véleményének tekintse-e. Ez az elbeszélésmód akkor még olyan szokatlan volt, hogy a felmentő ítéletben a bíróság emiatt megróttta a szerzőt: „Se jellemrajz, se helyszínrajz ürügyén nem szabad idézni olyan személyek kicsapongó tetteit, mondásait és gesztusait, akiknek megjelenítését az író feladatának tekinti, hogy továbbá szellemi termékek és képzőművészeti alkotások esetében az ilyen megjelenítés egyfajta realizmust eredményez, amely tagadja a szépet és a jót, s amely a szellemet és a szemet hasonlóképpen sértő további művek létrehozásával a közszellem és a jó erkölcs állandó megbotránkoztatását eredményezi”.³⁷⁶

A bíróság rosszalotta azt a lélektani realizmust, mely alapján nem lehet mindig mindenkiről egyértelmű erkölcsi ítéletet alkotni. Úgy érezte, az új elbeszélésmód, amely felborította a valóság és a fikció, a cselekmény és a gondolat megkülönböztetésének megszokott módját, veszélyes az olvasóközönség erkölcsi normáira nézve. Jól tükrözi ez az egész per képmutató jellegét. A bíróság ítéleti felfogásában Emma öngyilkossága „egy erkölcstelen élet büntetése” volt, de kétséges, hogy a nagyközönség ezt helyesen fogja-e értékelni – kesergett a bíróság – mert a regényben egyetlen szereplő sem ítéli el a házasságtörést. Ludwig Marcuse találoán állapítja meg: „A *Bovaryné*t úgy mentették fel, hogy madame Bovaryt elítélték”.³⁷⁷ A másik tanulság: habár Franciaország akkor legtekintélyesebb kritikusa, Sainte-Beuve szerint

374 Idézi: MARCUSE i. m.

375 A Montesquieu-idézet a következő: „Közben a kezem már a mellén kalandozott... Szerelmünk ekkor teljes vadságában mutatkozott meg. Egész a diadalig. Mert a következő pillanatban már nem tudott ellenállni”. Idézi: MARCUSE i. m. 146.

376 Idézi: ERICH AUERBACH: *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländlichen Literatur*. Bern, Francke, 1946. 717.

377 MARCUSE i. m.

a könyv oly „tudományos alapossággal” ad képet a korabeli francia társadalomról, akár egy fénykép, az ítélet s a per egész lefolyása inkább arra enged következtetni, hogy a felmentés igazából csak a védő – meglehetősen kétes – ügyvédi technikáinak volt köszönhető, és nem a mű igazságtartalmának vagy kivételes művészi értékei meggyőző erejének.

6. A rossz virágai pere

„Örökké összetévesztik a művészetet a hivatali ügyeikkel.”
(Baudelaire)

A Bovaryné-per lezárulta után négy hónappal jelent meg Charles Baudelaire *A rossz virágai* (*Les Fleurs du Mal*) című verskötete. A sajtó úgy harangozta be: ezekhez a „szennyes” versekhez képest Flaubert regénye „ájtatos mű”, és „kételkedni kell a szerző ép eszében”. A belügyminisztérium utasítására a rendőrség lefoglalta a példányokat. 1857. július 9-én a költőt és a kiadót vád alá helyezték. A vád „a vallást és az erkölcsöt védő törvények elleni izgatás”. A vádhatóságot ebben a perben is Pinard ügyész képviselte, aki a kötetből tizenhárom „virágot” tartott vallás- és erkölcsellenesnek. A védő egy Gustave Chaix d’Est-Ange nevű ügyvéd volt. 1857. augusztus 20-án Baudelaire hideg fensőbbiséggel állt bírái elé, de ügyvédjének a védelem általa fontosnak tartott esztétikai elveiről egy memorandumot írt. Ebben rögzíti, hogy szerinte kétféle szabadság létezik: az egyik a zseni szabadsága, a másik „az utcagyerekeké”, az előbbi korlátlan, az utóbbi – „a trágárkodók szabadsága” – korlátozott. Ő, mint költő, felette áll vallásnak és erkölcsnek, mégis azt tanácsolja, legyen a védelem taktikája az óvatos redukció: vezesse le a védő *A rossz virágai* címből a morális elrettentés szándékát „a bűnnel” szemben. És hivatkozzon Béranger példájára, aki „illetlen” versei ellenére a nemzet büszkeségévé válhatott.

Vádbeszédében az ügyész ezúttal is elismerte: „rendkívül kényes dolog” erkölcsstelenség címén egy könyvet üldözni, ezért kifejezetten enyhe büntetést kért mind a kiadóra, mind „a bizonytalan erkölcsű” költőre és a kötetből, a vádiratot módosítva, végül csak hat, „nemcsak a vallás, de egyben *a közerkölcs* ellen is izgató” vers betiltását indítványozta, annak jeleként, hogy „az Állam őrhelyén van” a társadalomban egyre erősödő obszcenitással szemben. A védő viszont azt hangsúlyozta, hogy a kötet versei „olyanok, mint a keresztény prédikációk”. Talán a tónusaik kissé harsányak, de csakis „a Jó szolgálatában”. A költő egyféle dantei poklot festett – tanulságul, hogy óvja az eltévlyedőket. Már Molière is tudta: ha segíteni akarunk a Jónak, le kell rajzolniunk a Rosszat. Balzac is a moralizálásban, nem a szórakoztatásban látta a művészet lényegét. Végül – teljesen groteszk módon – az ügyvéd felidézte az „illetlen” klasszikusok egész sorát, a XVI. századiaktól Alfred de Mussetig és Bérangerig (akit fiatal költőként írt sikamlós verse miatt negyven évvel korábban pénzbírságra és három hónap szabadságvesztésre ítélték). Baudelaire – személyesen előadott védekezésében – tiltakozott az ellen, hogy kötetéből egyes részleteket kiragadva, azokat külön-külön tegyék vád tárgyává. Szerinte a verseskötet egységes mű, azt a maga egészében kell megítélni, mert csak így tűnik ki „szörnyű moralitása”.

1857. augusztus 28-án a párizsi bíróság meghozta az ítéletet. Főbb megállapításai: „Ami a valláserkölcs megsértésének vétségét illeti, tekintettel arra, hogy a vád nem nyert bebizonyít-

tást, a bíróság felmenti a vádlottakat a vád és következményei alól [...]. Ami a közerkölcs és a jó erkölcsök megsértésének vádját illeti: tekintettel arra, hogy a költő bármilyen stílusbeli erőfeszítést tett is, és bármilyen rosszallás előzi is meg, vagy követi leírásait, az általa elérni kívánt céllal és a követett úton nem tudná megszüntetni az olvasó elé tárt képei gyászos hatását, amelyek a vád tárgyává tett versekben durva és szeméremsertő realizmus által szükségképpen érzelmi izgalomhoz vezetnek [...]. Tekintve, hogy Baudelaire, Poulet-Malassis és de Broise elkövették a közerkölcs és a jó erkölcsök megsértésének vétségét, mégpedig: Baudelaire a trágár és erkölcstelen részleteket tartalmazó, *A rossz virágai* című mű közzétételével, Poulet-Malassis és de Broise pedig ezen műnek közzétételével és Párizsban és Alençonban történt eladásával és forgalomba hozatalával [...], Baudelaire-t 300 frank, Poulet-Malassis-t és de Broise-t pedig fejenként 100-100 frank pénzbüntetésre ítéli. Elrendeli a 20., 30., 39., 80., 81. és 87. számú darabok eltávolítását a gyűjteményből.”³⁷⁸

„A szörnyű moralitás” helyett tehát a bíróság „a közerkölcs és a jó erkölcsök megsértését” állapította meg a versek egy részében, mégpedig a „durva és szeméremsertő realizmus” ábrázolásával, és nem fogadta el a költő érvelését, miszerint a morális (az elrettentő) hatás csak a versek összefüggésében, a kötetet egységes műnek értelmezve bontható ki. A kihagyásra kötelezett hat „kitépett virág” a *Leszbosz*, a *Kárhozott asszonyok (Delphine és Hippolita)*, a *Léthe*, a *Hozzá, aki túl vidám*, *Az ékszerek* és *A vámpír átváltozásai* című vers voltak. Hogy konkrétan miért és hogyan erkölcsrontóak ezek a költemények, azt az ítéletben nem elemezte és nem nevesítette a bíróság, ahogy a kötet egészének gondolati-esztétikai kérdéseit sem vizsgálta – annak ellenére sem, hogy ez a vádlott védekezésének egyik sarkpontja volt. Az ítéletről tehát elmondható, hogy már az akkori bírósági követelményeknek sem felelt meg.

A költő által fizetendő bírságot végül az igazságügyminiszter 50 frankra mérsékelte, miután kérvényében Baudelaire egyenest a császárnéhoz fordult. De jellemző, hogy az elmarasztaló ítéletet csak 1949-ben semmisítették meg! E per – hasonlóan a *Bovaryné* ellenihez – a legtisztább példája mindennemű erkölcsvédő és cenzurális beavatkozás hiábavalóságának, hiszen egyetlen eredménye éppen az ellenkezője volt a céljának: közismertté tette Baudelaire-t, ráirányítva a legszelebb nyilvánosság figyelmét.

7. A Körtánc pere

„Nem tagadható, hogy valami
esztétikailag szép lehet akkor
is, ha erkölcsileg nem jó. De
az is érthető, ha valaki minden
szépet megvet, csak mert nem
ismeri fel a jót.”
(Lessing)

Arthur Schnitzler híres-hírhedt *Körtánc* című darabja már perbefogása előtt nagy viharokat kavart az erkölcsvédők körében. 1921. június 22-én egy előper eredményeként a berlini büntetőbíróság végzést hozott a darabot bemutató Kleines Schauspielhaus ellen, melyben

378 Idézi: MURÁNYI Győző: *Az elátkozott*. Budapest, Magvető, 1957.

arra kötelezte a színházat, vegye le a művet a műsorról. Indok: a függöny legördülése közben játszott zene ritmusa a „közösülés ütemére” emlékeztet. Végül nemcsak a színház vezetői és a rendező, de a darabban fellépő színészek ellen is vádat emeltek.

Az 1921. november 5-én a berlini büntetőbíróság előtt megindított per ügyészenek, von Bradtkenak vádirata szerint a mű „egy normális átlagember érzületére szeméremsertő hatású”, ami kimeríti az 1869. óta hatályban volt német Büntető Törvénykönyv 183 §-a szerinti szeméremsertés tényállását. „A bírói gyakorlat szerint az elkövetéshez elegendő, ha a darab akár csak egyetlen személy felháborodását is kiváltotta”, ezért az elmarasztaláshoz igazából egy tanú is elegendő lenne – állt a vádiratban. Vádbeszédében továbbá von Bradtke azt állította: egyetlen bíróság sem töprengene sokat, hogy akár Rembrandt szerelmeseket ábrázoló jeleneteit letiltsa, ha azokat nyilvános helyen kiállítanák. De beszédének csúcspontja kétségtelenül az volt, amikor a színházvezető bűnpártolással megvádolásának indokául előadta: ha valaki „falaz” valakinek, akinek a cselekményében nem működik közre, attól még büntethető lesz.

Nemcsak jogászörökben tűnt feltűnőnek a vádirat és a vádat képviselő ügyész pongyolasága. A hat napon át tartó tárgyalás során a hallgatóság egyik ámulatból a másikba esett, mindenekelőtt a vád tanúinak és a felkért szakértőknek hol megdöbbenő, hol mulatságos vallomásain. (Mivel az ügyész végül is – mégsem érezvén eléggé erősnek a vád pozícióját – nem elégedett meg egyetlen „erkölcsvédő” tanúval.) Egy harmincéves banki vezető a bíróság előtt például kijelentette: húszéves korában tetszett neki egy ehhez hasonló darab. De azóta megnősült és van egy lánya, s az előadás alatt folyton arra kellett gondolnia, milyen veszélyek fenyegetik a lány erkölcsi épségét. Az elnök kérdésére a tanú bevallotta: még csak négyéves a lánya. Egy 67 éves kereskedő-feleség fogalmazta meg legegyszerűbben az amatőr erkölcsvédők kifogásait: „Nem engedhetjük meg, hogy a színház, ahol megnyugvást és emelkedettséget keresünk, a kicsapongó érzékiség bemutatásának helyévé váljon.”³⁷⁹ De itt hangzott el Emil Orlik festő már idézett mondása is, miszerint „[e]gy Rembrandt által lefestett szeretkezés nem lehet más, csak erkölcsös”.

Vagyis a lényeg: *erkölcstelen művészet nincs*. A pernek az lett tehát a középponti kérdése: lehet-e olyan „trágár” vagy „sikamlós” az irodalmi ábrázolás, amely a művészetet erkölcstelené teszi? Wolfgang Heine, a védő – nem akarván „beleragadni” az erkölcstelenség-fogalom elemzésébe – teljes komolysággal a formáljogi szillogizmust vette alapul, miszerint: 1. Minden műalkotás erkölcsös. 2. A Körtánc műalkotás. 3. Tehát a Körtánc erkölcsös.

E formailag nyilván helyes, de tartalmilag bizonytalan konklúzió érdekében a védelem beszorult az „erkölcsös-erkölcstelen” premisszákat alternatívaként való értelmezésének zsákutcájába, ahelyett, hogy az erkölcstelenség-fogalom etikai-esztétikai kiüresedtségéről igyekezett volna a bíróságot meggyőzni (nagyjából abban az irányban, ahogy háromnegyed évszázad múltán Susan Sontag tette, amikor az írókat – már az elbeszélte történet tanulságainak fölvalálása okán is – *erkölcsi személyeknek* nevezte³⁸⁰).

Egyébként is – mutatott rá a védő – a világirodalom klasszikus és már az iskolákban is tanítható alkotásai tele vannak ágyjelenetekkel és annakidején voltak, akik – pl. a *Római elégiák* és a *Velencei epigrammák* miatt – magát Goethét is „Priapusnak” nevezték, Schillernek pedig szemére hányták a *Stuart Mária*-beli Mortimer „állatias érzékiségét”. És Shakespeare *Othellója*? Ilyen mondatok röpködnek benne: „Egy vén fekete bak erőszakolja fehér gödö-

379 Idézi: MARCUSE i. m. 247.

380 Vö. Susan SONTAG: *Egyidőben. A regényíró és az erkölcsi gondolkodás*. Budapest, Európa, 2008. 237–259.

lyéd [...]”, „egy berber csődör hágja meg a leányod”.³⁸¹ Schnitzler érzékisége ennél sokkal decensebb. A szerző felmentése érdekében Wolfgang Heine egy szakértői vélemény alapján a *Romeo és Júliából* is felhozta – ma már persze megmosolyogtatóan – azt a jelenetet, amikor a szerelmesek kora hajnalban a Julia hálósobája melletti tornácra búcsúzkodnak. Mindenki tudja, hogy a két fiatal egész éjjel együtt volt, így mindenki arra gondol, hogy nem a Bibliát olvasták, és ez a darab mégis az irodalmi kánon egyik alapműve.

Az ügyész viszontválasza: Shakespeare az „illegitim éjszakát” költészettel változtatja „legitimé”, Schnitzler viszont az erkölcstelenséget azzal nyomatékosítja, hogy hangsúlyozottan száműz a darabból minden lírát. Több szakértő és tanú is hangsúlyozta a darab szereplőinek „lelki ürességét és érzelmenélküliségét”, „az érzéki gyönyör kiüresedését”. Ezen a ponton vált világossá, hogy a szerző felmentése vagy elítélése a bírák azon meggyőződésétől függ, hogy ízlésük szerint eléggé művészek találják-e a darabot vagy sem. A berlini Legfelsőbb Bíróság egyik korábbi ítéleti döntésének indokolása ugyanis így hangzott: „A művészet képes arra, hogy a szépséget és a nemi élet eseményeit olyan mértékben lényegítse át szellemiséggel, hogy a szépség felett érzett érdek nélküli öröm elnyomja az érzéki gyönyört a természetes esztétikai érzékkel szemben”.³⁸² Erre tehát most ebben a perben is lehetett precedensként hivatkozni. Ezúttal is bebizonyosodott, mennyire ingatag az ítéletalkotás jogalapja akkor, ha a jogi normák kereteit esztétikai-etikai kategóriák alkalmazásával akarják kitölteni.³⁸³

Ennek tudatában viszont mindkét fél Shakespeare példáján igyekezett bizonyítani a maga igazát. (A védő szerint a nagy angol bőven írt vaskosabb dolgokat is Schnitzlernél, az ügyész viszont Schnitzlerrel szemben Shakespeare művészetének mélységét hangsúlyozta, azt, hogy a felidézett jelenetben sem Romeo és Júlia ágyára célozgat, hanem a közelgő hajnalra és az ég madaraira.) A védő értelmezésében egyébként „a szépség felett érzett érdek nélküli öröm” a testi egyesülés során „a legbensőségesebb lelki közösségben” fejeződik ki, „persze lehet, hogy valaki, akinek fékezhetetlen a fantáziája, kiszínezi a dolgot s akkor úgy tűnik, mintha Schnitzlernél más jellege lenne [...], holott mindenki látja, hogy az egész nemi élet a darab ábrázolásában igen semmitmondó, szenvedély nélküli”.³⁸⁴ Mi több, Gertrud Eysolt, a másodrendű vádlott szerint a szerző művészi eszközeivel egyenesen „megszüntette” a szexualitást. A védelem tanúja szerint Schnitzler ugyan ezt nem tette, viszont az érzéki vágy „önpusztító, önnomorító gyalázatának bemutatásával” kívánta figyelmeztetni a társadalmat a túlhajtott szexualitásra, az elszabadult szenvedélyek veszélyeire.

Látható tehát: a felek egyike sem merte megkísérelni, hogy a bírói precedenst úgy értelmezze, hogy némileg kitörjön a polgári ízlés alságos korlátai közül, inkább valami savonarolai patetikus, moralizáló hangot ütöttek meg. Alfred Kerr, a költő és kritikus kétértelmű színtéknak nevezte a pert, amely – ellentétben a pellengérré vont darabbal – „egyaránt vétek

381 William SHAKESPEARE: *Othello*. Ford. Kardos László. Budapest, Európa, 1983.

382 Wolfgang HEINE: *Der Kampf um den Reigen Vollständiger Bericht*. Berlin, Rowohlt, 1922. Az ügyészség az esztétikum kanti elméletével (érdeknélküliség) igyekezett a jogi keretet kitölteni, amikor a negyedik tárgyalási napon jórészt azt vizsgálta: „puszta nyereségvágyból” került-e sor a darab bemutatására.

383 *A Körtánc* pere nem az egyedüli volt a Weimari Köztársaság idején. Purifikátorai erkölcsi perrel hurcolták meg többek között Carl Einstein író is a keresztrefeszítésről szóló darabja, a *Die schlimme Botschaft (A rossz üzenet)* miatt (1922), valamint George Groß festőt a *Gott mit uns (Isten velünk van, 1921)*, és az *Ecce homo (1924)* című albumaiért, úgyszintén a *Maul halten und weiter dienen (Tartsd a szád és szolgálj tovább)* című satírikus grafikája miatt is (1927). A vád: istenkáromlás és „a hadsereg megsértése”.

384 Uo.

a jó ízlés és az erkölcs ellen”. Ez a kétértelműség tükröződött a vádlottakat felmentő ítélet indoklásában is (1921. november 18.).

8. A *Lady Chatterley* szeretője pere

„Úgy vélték: ha Periklész és Aszpázia
szeretkezés közben, mondjuk Anaxagorasz
filozófiájáról és Szókratész istentagadásáról társalognak,
együttlétük ettől erkölcsösebb lett volna?”
(Ludwig Marcuse)

1960. október 20-tól 26-ig zajlott az egyik londoni esküdtbíróság előtt D.H. Lawrence világ-híres regénye, a *Lady Chatterley szeretője* ellen, pornográfia címén indított erkölcsi per.

Mint ismeretes, az először 1928-ban, Olaszországban megjelent regényben a szerző egy házasságtörés történetét mondja el: Lady Chatterley szerelembe esik főrangú, de nyomorék férjének vadőrével. Lawrence a korban szokatlan nyíltsággal ír a szexről, nemcsak leírja az aktusokat, de szereplői is kimondják a szexualitás addig irodalmi tabuként kezelt kifejezéseit.

A már addigra a világ sok nyelvére lefordított és csupán Angliában 200.000 példányban kinyomtatott mű pönalizálását nemcsak ez a hatalmas népszerűség tette igen különössé, hanem az is, hogy a perre a szerző halála után 30, a könyv megjelenését követően pedig 32 évvel került sor egy londoni esküdtbíróság előtt, mégpedig a szerző halála folytán a mű kiadója ellen.

A per jogalapja a Nagy-Britanniában 1959-ben életbe léptetett pornográfiaellenes törvény (*Obscene Publications Act*) volt, amely szerint pornográf mű az, „amelynek hatása egészében véve és figyelemmel az összes releváns körülményre, alkalmas azon személyek megrontására és lealacsonyítására, akik annak tartalmát olvashatják, láthatják vagy hallhatják”. Kivétel: „amennyiben bizonyítást nyer az, hogy a szóban forgó közlemény közzététele indokolt a közjó szempontjából, mivel a tudomány, irodalom, művészet tanulmányozása, vagy más általános érdekek szolgálatában történik”.³⁸⁵ A törvényből is kiolvashatóan a bűnösség megállapításához nem az érintett szerző vagy kiadó szándékát kellett a bíróságnak vizsgálnia, hanem a közzétett mű hatását. Más szóval: a vádlott még akkor is felmenthető, ha az esküdtek megállapítanak, hogy a regényben leírt szereplők szóban vagy tettben pornográfiát követnek el, hogyha a „megrontásra alkalmas” mű irodalmi értékei indokolják a nyilvánosságra hozatalt.

Ehhez képest a bíró a per megkezdésekor szokásos esküdt-kioktatás során – a törvényi tényállást némileg leegyszerűsítve – ezt adta elő: az alkotóművész szabadságának korlátai ott húzódnak, ahol a műve visszatetszést kelt, botrányt okoz. A visszatetszés akkor valósul meg – fejtegette a bíró –, ha a művész nem veti alá magát az erkölcsi szokás normáinak. Adva volt tehát a 12 laikus számára „az erkölcsi szokás” értelmezésének nem akármilyen feladata. Hiszen mindenekelőtt azt kellett tisztázniuk magukban: mi a XX. század közepének erkölcsi szokása egy világnézeti nyitott, kulturálisan meglehetősen differenciált ipari társadalomban? Egyáltalán: melyik nemzedék erkölcsi szokása legyen a mérvadó: a fiataloké vagy az idősebb generációé? Létezik-e „átlagos” társadalmi erkölcs?

385 Idézi: MARCUSE i. m.

A per komikusan kezdődött: mind a vádat képviselő ügyész (Griffith-Jones, korábban a nürnbergi per egyik vádlója), mind a védő megemlékezett a pónalizált író nagyságáról és szinte egymást túllícitálva sorolták érdemeit. Mulatságos volt a vádirat ismertetése is. Griffith-Jones teljes komolysággal sorolta a regény corpus delictijeit: a „baszás” szó (*fuck*) harmincszor (Falvay Mihály fordításában³⁸⁶ tizenkétszer), a „pina” (*cunt*) tizennégyszer, a „herezacskó” tizenháromszor, (a magyar változatban csak négyszer), a „segg” hatszor, a „farok” négyszer, a „pisálás” háromszor fordul elő benne, de a legfőbb bűnjelnek az erkölcsvédő ügyész mégis a tizenhárom aktus leírását nevezte meg.

Ezzel szemben a védő a mű komoly irodalmi értékének bizonyítására nem kevesebb, mint 35 szakember tanút (művészeket, irodalomtudósokat, egyetemi tanárokat, kritikusokat, könyvkiadókat) sorakoztatott fel, hogy mindennek ellenére igazolja a törvény 4.§-ában írt kimentési lehetőség alkalmazásának indokoltságát, illetve hogy a mű nem ütközik az erkölcsi szokásba. Eközben az ügyész refrénszerűen ezekkel a hatáskeltő kérdésekkel manipulálta az esküdteket: „Uraim, önök kitennék ezt a könyvet a lakásukban egy jól látható helyre, a vendégek szeme elé? Vagy odaadnák a feleségüknek vagy a gyermeküknek elolvasni?”³⁸⁷

Nyilvánvaló volt azonban, hogy a XX. század második felének Angliájában egy világhírű irodalmi alkotás ellen indított erkölcsi per eleve csak olyan özönvíz-előtti monolitikus etikai felfogásra támaszkodhatott, ami – a Bovaryné, a Körtánc és A rossz virágai elleni perek tapasztalatai alapján is – eleve defenzív helyzetbe kényszerítette a vádhatóságot. Ezért Griffith-Jones a vádiratban és vádbeszédben nem győzte hangsúlyozni: a regényben annak az ábrázolása, ahogy a hősnő a nyomorék férjet felszarvazza, „szexuálisan patológikus”. A társadalom érdekében „szükség van bizonyos korlátokra, amelyek betartására az embereket már kora ifjúságukban rá kell szorítani”.

„Napjainkban – fejtegette az ügyész – amikor az erkölcs már ilyen mélyre süllyedt, Lady Chatterley különösen veszélyes”.³⁸⁸ A perre azért van szükség, mert az ilyen – trágár szavakból és pornográf jelenetek leírásából álló – virtuális ellenféllel csak az államhatalom erőszak-szervezete képes felvenni a küzdelmet, oly módon, hogy „a dekoratív tereken” mutatkozó pornográfiát „nemlétezővé” teszi, végső soron úgy, hogy a bíróság ítélete száműzi a nyilvánosságból. Annál is inkább szükséges ez, mivel a polgárok önvédelmére e téren már sajnos nem lehet számítani – fejtegette a vád képviselője, és eléggé szemforgató módon azt kérte az esküdtektől: „ne kicsinyes viktoriánus módon” hozzák meg verdiktjüket. Gardiner, a védőügyvéd viszont makacsul hangsúlyozta az író által ábrázolt szexualitás egyfajta „misztikusságát”, amit az ábrázolástechnika különössége valósít meg. Ez szerinte a regényben valóban erősen megmutató testiséget egyenesen „kozmosz szeretetté” nemesíti. Vádló és védő szélsőséges, légből kapott állításokkal dobálóztak, akár a bokszolók, akik csak a levegőt csapkodják.

Az ügyész például kijelentette: szó nincs szeretről, a regény olyan, „mint egy promiszkuitásra buzdító kiáltvány”, amit a meghallgatott szakértők többnyire cáfoltak. A védő viszont válaszul is csak a szerelmi leírások misztikus hevületét hangsúlyozta, oly buzgón, ami igyekezetét a hallgatóság előtt is már-már nevetségessé tette. Egyébként is, ha a mű szexualitását elítélnék, akkor az addig ismert összes regény kilenczetedét be kellene tiltani – érvelt nem túl ötletesen Gardiner ügyvéd, aki a korábbi perek védőinek gyakorta alkalmazott érvét is

386 Budapest, Magvető, 1983.

387 Idézi: MARCUSE i. m.

388 Uo.

elővette: méltatni kell az író azon szándékát is, hogy a testiség erős ábrázolásával éppenhogy saját korát akarja ostorozni. (E ponton Byrne bíró, elfelejtkezve a tárgyilagosság alapkövetelményéről, gúnyosan vetette közbe: akkor hogyan szöktethette meg ez a nagy ostorozó a barátja feleségét, három gyermek anyját?) Mindamelllett az ügyvéd elbátortalanodott: hogy elébe menjen a bíróság és az esküdtek erkölcsvédő korlátoltságának, maga is vétkesnek nyilvánította a regény szerelmespárját, azzal, hogy Szent Ágostont idézte: „Az ember bűnös. Egy olyan emberekről szóló könyv, akik sohase vétkeznek, önmagának mondana ellent.”³⁸⁹

Elszánt Lawrence-rajongók – élükön Rebecca West írónővel – a per alatt tüntetést szerveztek. Nyílt levelében West kifejtette, hogy a regény cselekménye lényegében allegória, olyasmiről, amire a középkor vallásos apácaköltői gondoltak, amikor Krisztust a mennyasszony-egyház vőlegényeként mutatták be. (Senki sem nevetett rajta és ebből akár új közmondást is alkotunk: a jó szándék főként a fontos dolgokhoz vezető úton van ostobasággal kikövezeve.)

Senki sem tette fel a tisztázó kérdést: jogi értelemben pontosan mi a pornográfia-vád tárgya? A házasságtörés ábrázolása vagy pusztán a testiség leírásában mutatkozó „szemérmetlenség”? Vagy a házasságtörés ténye, mindennapi tapasztalata netán már önmagában is pornográfának tekintendő? (Ha nem, aligha lehet súlyosbító körülmény úgy, ahogy azt a vádirat minősítette. De a védőnek mindenképp fel kellett volna tennie a kérdést: ha az a bizonyos tizenhárom aktus a regényben házastársak között történik meg, akkor már nem minősülne vajon szemérmetlenségnek?) Ez tehát egyike volt a vád homályos pontjainak, de mindenképpen jellemzője annak a voluntarista törekvésnek, amely azt képzele: egy jogi ítélet kompetens lehet művészeti kérdések, esztétikai értékek megítélésében. Az állam képviselőjének műítészként való fellépése olyan szereptévesztés, amely mindig az egész eljárás legalitását veszélyezteti. (Ezt többnyire saját kárán, és csak későn tapasztalja meg a hatalom.)

A per amúgyis bővelkedett a művészet-pornográfia kapcsolat mulatságos értelmezéseivel. Az egyik meghallgatott szakértő szerint például egy regénynek eleve csak azon jeleneteit lehetne pornográfának minősíteni, ahol a szeretőkön kívül még egy „kukkoló” is jelen lenne (tehát egymagában a szerelmesek szeretkezése még beleférhetne az esztétikai kánonba). Szerencsére senki sem tette fel a bíróság előtt az indokolt kérdést: miért ne lehetne akkor magát az olvasót is „kukkolónak” tekinteni? Hiszen aki elolvassa a könyvet, ugyanazt az aktust *valóságosan* éli át, amit a könyv valóságban nem létező szereplői csak *virtuálisan*! (És a bíróság máris a tiltott könyvek olvasóit is bűnösnek tekintő középkori szemlélet logikájának csapdájában találná magát!)

Megkerülhetetlen – fejtegette a szakértő –, hogy a nyilvánosság számára létezzék egy úgynevezett *consensus omnium*, vagyis a kimondhatósági határra vonatkozó társadalmi megállapodás, amely az egyes műfajok tekintetében eligazít – szerinte például a Lawrence könyvében leírt események nyomtatott mű esetében még a határon belül lehetnének, de nyilvánosan vetített filmnél, színházi előadásnál vagy kiállított képnél már túllépnék ezt a „pornográfia-küszöböt”. Ez a földhözragadt esztétika, bármennyire is kedvezni akart a megtámadott könyvnek, mélyen művészetellenes abban a korlátoltságban, amely egyrészt nem látja meg a művészet univerzális jellegét az egyes művészi formák mögött, másrészt figyelmen kívül hagyja azt a közhelyet, hogy a művészi hatás szempontjából nem a forma, hanem az intenzitás a döntő.

A perben felvonultatott 35 művészeti szakértő szájából elhangzott értékelések szélsőségesen eltértek egymástól, de nem a regény művészi ereje körül forogtak, hanem többnyire azt

célozták, hogy az immár világhírű szerzőt az egyik „legtisztességesebb angolként” tüntessék fel, szemben olyan nézetekkel, hogy a mű javíthatatlanul pornográf. Más szakértők „kijavíthatónak” vélték – a szöveg mintegy egytizedének kimetszésével. De volt, aki úgy nyilatkozott: bizonytalan serdülőknak is kezébe adná a könyvet, hogy megóvja őket a promiszkuitás veszélyeitől, mert a regény „az erkölcsileg fertőzöttekre minden javítóintézetnél jobb hatású”. Egy bizonyos Prebendary, egy egyházi újság kiadója szerint a „Lady” a házasságról vallott keresztény nézetek rendkívül figyelemre méltó dokumentuma. E gnosztikus-újplatonista, egyben szofista ítésként szerint ugyanis a mű a keresztény hagyomány azon elemét valósítja meg, hogy az ember is részese a teremtésnek, s ez a részvétel jelen esetben a nemek viszonyában – a nemzésben – manifesztálódik. S mivel minden élet eredendően Istentől jön, az a bizonyos tizenhárom aktus is Istentől való.

A perbehívott esztéták és szakértők végül is két, homlokegyenest ellentétes nézetet valló táborra szakadtak. Túlnyomó részük arra esküdött, hogy Lawrence e regénye egy „nem-konformista puritán moralistát” takar, csak a törpe kisebbség helyeselte a mű – ama tizenhárom „trágár aktus” miatti – pornográfia minősítését. A némán hallgató esküdtek előtt folyó szakértői vita mégis késhegyen táncolóan éles volt. Gardiner ügyész a vád alátámasztásához arra a szakértői véleményre hivatkozott, miszerint a pornográf művet a nem-pornográfától csak a szerző célzatossága választja el, amely jelen esetben „a szexus feletti öröm” kinyilvánításában mutatkozik meg. Ebből a szempontból mind a tizenhárom „elkövetési pontot” – mint a pornografikus jelleget leginkább bizonyítót – sokkolónak tartotta. Szerinte az író motiváltsága világosan megmutatkozik az olyan – „fallikus érzékenységet” mutató – mondataiból is, mint például: „Szerintem, ha a férfiak őszinte szívvel közösnéne és a nők ezt teljes odaadással fogadnák, a világon rendbe jönne minden”.³⁹⁰ Lehet, hogy éppen ez – az orgazmust abszurd módon mintegy megváltó társadalmi erőnek kikiáltó – mondat volt a legjobb hatással a 12 esküdtre? Mert azok egyhangúlag a „nem bűnös” szavazatot adták le.

„Lady Chatterley” fennmaradhatott az irodalom hivatalos egén. Előzőleg azonban maga a védőügyvéd sem lehetett biztos ebben, mert védőbeszéde során szinte mentegetődzve mondta ki az evidens igazságot: „Egy egész társadalom nem igazodhat tizennégyévesek erkölcsi mérceje után.” Másrészt – megelőzendő, hogy az 1745-ös „faragatlan beszéd elleni törvényt”³⁹¹ a precedensjog alapján ítélkező bíróságnak eszébe jusson alkalmazni –, zárszavában nem győzte hangsúlyozni: függetlenül a per kimenetelétől, senki sem gondolja, hogy Lawrence regénybeli szavait most már „úton-útfélen visszhangozhatja”.

Nos, Lawrence regénybeli szavai az „úton-útfélen” használthoz képest ma már ugyancsak szemérmesen irodalminak tűnhetnek. Szembeötlő a jog és az esztétika egymástól való távolodása. Ez a folyamat a szólásszabadság szférájának védelmét erősíti, de gyengíti az irodalmi kánonok értékítélet-jellegét. Ma már az író regénybeli kifakadását – „A nemiséget, ezt a természetes és vitális funkciót sújtja az utolsónak maradt örült tabu”³⁹² – az Olvasó jócskán túlhaladottnak érzi.

390 David Herbert LAWRENCE: *Lady Chatterley szeretője*. Budapest, Magvető, 1983.

391 Profane Oaths Act: „Aki profán durvasággal beszél, ha napszámos vagy közkatona, egy shillinget fizet büntetésül, két shillinget, ha művelt ember, öt shillinget, ha nemesember vagy efölött álló. Aki büntetését nem fizeti meg, börtönbe kerül.”

392 LAWRENCE i. m. 389.

9. A takácsok perei

„Az írónak joga van a dolgokat úgy ábrázolni, ahogy azok megtörténtek és a nézőre bízni: döntse el, kinek a pártjára áll.”
(Richard Grelling, Hauptmann ügyvédje).

A fenti mondat Gerhart Hauptmann-nak, a naturalista dráma nagy alakjának *A takácsok* (*Die Weber*) című darabja ellen indított cenzúra-hadjárat (1892–1903) során hangzott el, és bizvást tekinthető az alkotói szabadság védelmében folytatott évszázados háború fontos mérföldkövének. Lényege, hogy a művészetben nincsenek tabu-témák, eleve kimondhatatlan dolgok, s a cenzúra a társadalomra való veszélyesség szempontjából legföljebb az egyedi körülményeket, bizonyos tér- és időbeli, vagy személyes koordinátákat vizsgálhatja. Egy évtizedes küzdelembe tellett, amíg a vilmosi Németország porosz hagyományokon nevelődött cenzúrahatóságai úgy-ahogy beletörődtek ebbe.

9.1. Színházból jövet ki mikor folyamodik erőszakhoz?

Az egész a berlini Rendőrkapitányság 1892. március 3-i betiltó határozatával kezdődött, amelyben a hatóság megállapította, hogy „a darabbéli gyáros jelleme, ellentétben a munkásokéval, kifejezetten az osztályok közötti gyűlöletre késztet”, s így „a dráma erőteljes ábrázolási módja a berlini lakosság tüntetésre hajlamos szociáldemokrata részére nagy vonzerőt gyakorolna”.³⁹³ Hauptmann ügyvédje, a kitűnő Richard Grelling a betiltó határozat elleni keresetében a vilmosi Németországban működő rendőri cenzúra alapvető jogellenességére mutatott rá, amikor kifejtette, hogy az 1851-ben hozott porosz rendőrségi cenzúraszabályzat a német alkotmánnyal immár összeegyeztethetetlen, mivel ez utóbbi minden állampolgárnak biztosítja a jogot, hogy véleményét bármilyen formában szabadon kinyilvánítsa. A rendőri cenzúrára tehát nincs alkotmányos felhatalmazás!

Ezen túlmenően sem indokolt a mű lázító hatásáról mint veszélyforrásról beszélni, hiszen nem látható be, hogy a darabban valóságként felidézett 1844-es esemény (a roppant erőfeszítést igénylő kézi munkát végző sziléziai takácsok lázadása) miért hatna lázadásra felbujtóan az immár megváltozott, jobb körülmények között – ti. géppel – dolgozó és sokkal kevésbé jogfosztott berlini takácsokra? A Berlieni Körzeti Sajtóbizottság (*Berliner Bezirksausschuss*)³⁹⁴ persze jóváhagyta a rendőrségi betiltó határozatot, mondván: a lázadásra felbujtás veszélye igenis fennáll a fővárosban, mivel: 1. az 1844-es állami és társadalmi rend változatlanul fennáll, 2. a darab az állam és az egyház szerveit úgy mutatja be, mint amelyek tehetetlenül és közömbösen tűrik a brutális kizsákmányolóknak önkényét, ezért az elnyomottak felkelése „a társadalmi egyenlőtlenség elke-

393 Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 338.

394 Az 1871-ben létrejött Német Birodalomban az elsőfokú cenzúrahatósági feladatokat a városok és körzetek rendőrkapitányságai látták el, határozataik ellen a körzeti sajtóbizottságokhoz (*Bezirksausschuss*) lehetett keresettel élni. Utóbbiak határozatait viszont a területileg illetékes közigazgatási felsőbb bíróságnál (*Obervverwaltungsgerecht*) lehetett megtámadni.

rülhetetlen következménye”, sőt „a tisztességes embernek egyenesen kötelessége”, hogy kivegye részét belőle, és 3. mindez a szociáldemokrata agitáció fő motívumait képezi, melyeknek lényege, hogy „az úgynevezett kapitalista társadalmi rendszer a múltban is és most is szükségszerűen összekapcsolódik a munkásosztály kizsákmányolásával”, így fennáll a veszély, hogy „a nézők fülében a darab hatására visszahangzanak majd ezek a naponta hallott jelszavak”.

Lényegtelen, hogy a darab a felidézett eseményeket történelmi hűséggel ábrázolja-e vagy sem, csak annak van jelentősége, milyen értékítéletet vont le a szerző a takácsok egykori felkeléséből – íme egy általános drámaelméleti tétel, amelyet a Sajtóbizottság itt a cenzúra védelmében jogi keretbe foglal. Csakhogy persze ami drámai szempontból pozitívum, s a drámának hatékony mozgatóereje – a kizsákmányoltak emberileg szimpatikus és a kizsákmányolók ellenszenves jellemvonásainak éles szembeállítása –, éppen az válik az elutasító ítélet negatív jogi értékelésének alapjává: „Az egész színdarabra az jellemző, hogy hiányzik belőle minden békítő momentum. A szerző, miközben a történelem egy sötét fejezetét mutatja be, a birtokos osztályok képviselőit feketére festi, ugyanakkor a szegényeket és elnyomottakat tisztának és szenvedőnek láttatja. Ínség és bátorság az egyik oldalon, szívtelenség és gyengeség a másikon [...], ezáltal azt sugallja, hogy az élet e bajainak orvoslására az erőszak alkalmazása a megoldás, habár nem látható előre, hogy a nézők egy része egyszer valahol tényleg erőszakhoz folyamodik-e sorsának jobbítása érdekében.”³⁹⁵ A konklúzió: ennek pusztja lehetősége is elég indok a tilalomra, hiszen, ha a Deutsches Theater bemutathatná a darabot, azt más színházaktól sem lehetne többé megtagadni.

9.2. Marx és Engels csak nevetne mindezen

Hauptmann fellebbezése alapján a Porosz Közigazgatási Felsőbíróóság már más véleményre jutott. Az 1893. október 2-án hozott jogerős ítélet hatályon kívül helyezte a bemutatási tilalmat a Deutsches Theatert illetően. Az ítélet indoklása nem foglalkozik se a darab művészi értékeivel, se az író feltételezhető motívumaival. A bíróság a döntés meghozatalánál e szempontokat eleve irrelevánsnak, lényegtelennek tekintette – éppúgy, ahogy a darabból kiolvasható eszmei mondanivalót vagy politikai szándékot is, amely pedig az előző fórumon még mint középonti kérdés szerepelt.

A bíróság szerint a betilthatóság szempontjából egyedül a színházi előadástól várható konkrét hatás megítélése számít. Nem helyes az a korábbi álláspont sem, hogy a valóságos események színpadi bemutatásakor a szerzőnek csakis „tisztán művészi” célokat kellene követnie, ezért nem lehet abból kiindulni, hogy „a darab bemutatásának megtiltásához elegendő indok lehet a közrend megzavarásának elméleti lehetősége is. Ehhez ugyanis valamely ténylegesen fenyegető, közeli veszély fennállta szükséges.” (Ez válasz volt a rendőrfőnök perbeli előadására, amelynek során a főcenzor a közrend veszélyeztetését jobb híján a szociáldemokrata sajtóban olvasható orákulumokkal próbálta igazolni, például Franz Mehringnek a *Neue Zeit*-ben megjelent lelkendező cikkével, miszerint a Freie Bühne-n tartott próbaelőadás „nem hagyott kétséget azon hatalmas forradalmi hatás felől, amelyet a színdarab egy fogékony és a művészetre érzékeny közönségre gyakorolhat”.)

395 Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 343–44.

Érdekes viszont, hogy a precedensértékű bírói döntés szerint nem helytálló a cenzúrahatalomságnak az a feltételezése, hogy a berlini Deutsches Theaterben való engedélyezés után a többi berlini színháznak se lehetne megtiltani a darab bemutatását. „E színházat ugyanis túlnyomórészt azon társadalmi rétegekhez tartozók látogatják, akik nem hajlamosak erőszakos cselekményekre vagy a közrend más módon történő megzavarására. Az alperes feltételezése, miszerint a Deutsches Theater a fővárosi munkásság tömegesen látogatná, nem bizonyított, tehát mindez csak elméleti lehetőség, és nincs szó konkrét veszélyhelyzetről, mivel más nézők esetében kizárt, hogy az előadás őket a közrend megzavarására indítsa.”³⁹⁶

Az ítélet álságosságához, mondhatni cinikusságához – pozitív precedens-jellege ellenére – aligha férhet kétség. Igazat kell adnunk a *Sozialist* című pártlapnak, amikor úgy vélte: ez az ítélet „az osztályérdekű igazságszolgáltatás aktusa” (1893. október 7.). A *Berliner Volkszeitung* joggal kifogásolta az ítélet jus inperfecta-jellegét – köznapi szóval gyávaságát –, vagyis az elvi jelentőségű döntés joghatályának kizárólag egy színházra történő redukálását. És különben is: „ki fogja esetenként a közönség fogékonyságát felmérni a darab vélhetően „szociálforradalmár” mondanivalójára?” (1893. október 3.). Nem volt rá válasz. Párizsban ugyanis az ottani – egyáltalán nem munkáslátogatottságú – *Theatre Libre*-ben A takácsok bemutatója alatt a közönség egy része felugorva ilyen kiáltásokban tört ki: „Le a kizsákmányolókkal! Halál a szolgaságra!” A német társadalom művészetkedvelő, liberális gondolkodású része joggal kérdejelezte meg az ítélet alkalmazhatóságát.

Itt megint a művészet és a jog diszkrpanciájának, kölcsönös értelmezhetetlenségének, mi több: egymást kioltó jellegének kérdésével állunk szemben, azzal a vergődéssel, amely ezt a tényt figyelmen kívül hagyva, a műalkotás pszichológiájának „jogi befogására” törekszik. A cenzori tudat normatív meghatározottsága reménytelenül szembesül a műalkotás titokzatos sokértelműségével. Ennek a Hauptmann-darab körül fellángolt értelmezés-háború önmagában is jó példája. Maga Hauptmann például úgy nyilatkozott, hogy művével esze ágában sem volt az elnyomottak „rossz ösztöneire” építeni, sokkal inkább az elnyomók „együttérző képességére”. „A művészet lealacsonyítása” lenne minden olyan szándék, amely a darabot valamiféle szociáldemokrata szellemiségű dokumentumnak akarná feltüntetni – írja a *Berliner Tageblatt* 1894. szeptember 30-án.

A műalkotás értelmezési csapdáira jó példa a *Magazin für Literatur*nak még a per megindulásakor írott kommentárja is: „A Marxot és Engelst olvasó öntudatos proletárok csak nevetnek ezeken a takácsokon, akik egyedül a gyáros személyében látják ellenségüket” (1892. február 13.). Más színházlátogatók viszont úgy látták, hogy A takácsok „a legveszélyesebb és legizgatóbb színdarab, amelyet valaha is német nyelven írtak” (*Deutsche Warte*). A breslauer rendőrfőnök is valószínűleg azokra az 1830-as brüsszeli barikádokra gondolt, amelyeket a *Portici néma* operai előadásáról érkezők emeltek, amikor már a precedensértékű bírói döntés után tiltotta be a darab ottani bemutatóját. A betiltó határozatban szereplő indok: „Breslauban, a darabban ábrázolt események megtörténtének közvetlen közelében egészen más körülmények állnak fent, mint a berlini Deutsches Theaterben.” A rendőrfőnök „a szokatlanul gyűlölködő és uszító fércmű” nyelvezetét is kifogásolta, amely szerinte „föltöttebb közönséges, sőt, részben kifejezetten visszataszító, és nélkülöz minden költői szépséget, mely alkalmas lehetne a mű durván naturalista jellegének és összehatásának enyhítésére”. A sziléziai tartományi kormányzat odáig ment, hogy körlevelet intézett a helyi rendőrhatalóságokhoz,

396 Idézi: Richard GRELLING: *Streifzüge*. Berlin, Bibliogr. bureau, 1894. 251. és köv.

melyben kötelezte azokat: „további intézkedésig” ne legyenek tekintettel a felsőbbíróvási ítéletre, és A takácsok bemutatására irányuló kérelmeket utasítsák el. Az ismét Grelling által benyújtott kereset folytán a közigazgatási felsőbbíróvási 1894. július 2-án a breslauer Lobetheater részére is engedélyezte a veszélyes „fércmű” bemutatását, kifejtve, hogy „A breslauer lakosság lényegében hasonló a berlinihez, legalábbis abban, hogy nem hajlamos amannál nagyobb mértékben kilengésekre.”³⁹⁷

De A takácsok – melynek német földön soha, egyetlen előadása sem váltott ki „kilengéseket” a nézők körében – nem hagyta nyugodni a hatalom felsőbb köreit: a birodalmi lapok szenzációként hozták, hogy a császár – a darab „demoralizáló jellege” miatt – felmondta a számára fenntartott páholyt a Deutsches Theaterben, és egyidejűleg a hadsereg tisztjeinek is megtiltotta mindkét színház látogatását. Figyeljük meg a cenzúrahatalom önkényes aktságát, mellyel – mint oly gyakran – illetékesnek érzi magát egy irodalmi mű esztétikumának megítélésére. Nem véletlenül borongott a *Vossische Zeitung*: „Poroszországban ezentúl csak a hivatalosan felülbélyegzett művek képviselhetik a tiszta művészetet” (1894. június 6.).

9.3. A megbökött sündisznó: bíróság kontra cenzúrahatalom

A takácsok ügyében a német cenzúra – nem utolsósorban a porosz Belügyminisztérium titkos körleveleiben foglalt utasítások, valamint a képviselőházi üléseken elhangzott kormánypárti támadások hatására – úgy viselkedett, mint egy „megbökött sündisznó”: magába zárkózott és makacsul úgy tett, mintha nem léteznének a számára negatív bírósági precedensek. A kudarcot vallott breslauer betiltást követte a hirschbergi (a rendőrségi határozatban itt felbukkan elutasítási okként a darabbéli „vértörvényszék”, azaz a Dreissiger-dal is³⁹⁸), a görllitzi („vita és békétlenség keltése a polgárság körében”), az oppelni, a hallei, a merseburgi („pártos szenvedélyek nyíltzini kitörésére csábítás”), a brandenburgi, a stettini, a königsbergi, a tilsiti, a wiesbadeni, a mindeni, a hamburgi, a müncheni, a stuttgarti, a lipcsei és a hannoveri betiltás. Bielefelden a rendőrség nem elégedett meg a pusztai betiltással: határozatában bírsággal, ennek meg nem fizetése esetén szabadságvesztés-büntetésre átváltással fenyegette meg a színház vezetőjét. Frankfurtban még 1900-ban is csak munkanapokon engedélyezték az előadást

397 Uo.

398 „Itt oly törvény van, mely ezer

Vérbíróságnál szörnyebb –

Ítélet itt nem hangzik el,

Itt gyorsan meg nem ölnek.

Itt örök kízókamra van,

Itt lassan elcsigáznak,

Sóhajok száma számtalan,

Tanúi tenger gyásznak...

.....

Könyörület – szép érzemény,

De nem nektek, kannibálok,

Hisz tudjuk a célt, hogy a szegény

Bőrét is lehúzzátok!”

(A takácsok, II. felvonás. Ford. Vajthó László)

(mert a dolgozó munkásság akkor nyilván nemigen ér rá színházba járni), Brémában pedig kizárólag a szociáldemokrata művelődési ház kis házi színpadán (aztán a fellépő társulat hiányzó működési engedélyére való hivatkozással ott is megtiltották). A hannoveri betiltást azonban az Oberverwaltungsgericht harmadik ítélete követte, mely a hannoveri színházra vonatkozóan is törölte a bemutatási tilalmat, cáfolva a belügyminiszternek a per során előterjesztett „szakvéleményét”, miszerint egy cenzúra-rendészeti tilalom törlésének – ha a színdarab társadalmi rendet veszélyeztető jellege elvben megállapítást nyert – csak akkor lehetne helye, ha a betiltó határozat nyilvánvalóan túllépi a rendőrség hatáskörét, vagy a joggal való visszaélésen, illetve kötelességszegésen alapul (1896. október 15.). Joggal utalt a porosz felsőbb bíróság arra is: semmi oka eltérni korábbi pozitív ítélkezési gyakorlatától, hiszen az addigi előadások Németország-szerte sehol sem vezettek semmiféle rendezavaráshoz.

Ám A takácsok tragikomikus cenzúratörténete még ekkor sem ért véget. 1901-ben, a második lipcsei bemutatási kísérlet alkalmával a Kerületi Főkapitányság a betiltó határozatot a rendezvények felügyeletéről szóló 1894-es lipcsei szabályzat 12. §-ára alapozta, mely szerint csak olyan darabok mutathatók be, „amelyek erkölcsi és vallási szempontból nem keltenek megütközést”. A rendőrség szerint „Az erkölcsi szempont fogalmát a szabályzat nem korlátozza, ezért [...] jelentését a legtágabb értelemben kell felfogni, tehát nem korlátozható a nemiséggel kapcsolatos erkölcstelenségre, és mindent érteni kell alatta, ami általában a jó erkölcsökbe ütközik. Ha tehát A takácsokban a munkavállalókat munkaadóik ellen erőszakos cselekmények elkövetésére, az osztályok közötti gyűlölködésre bujtogatják, és az állami hatóságokat bizonyíték nélkül súlyos kötelezettségszegés vádjával illetik, ezt a jó erkölcsök elleni vétségnek kell tekinteni, amely a rendszerető, törvény- és jogtisztelő polgárok körében megütközést kelt.”³⁹⁹

Ismét előkerült tehát a fiókból a francia forradalom utáni idők erkölcsvédő „generáltényállása”, amelyet oly könnyedén rá lehetett húzni szinte bármely merészebbnek tűnő esetre. A bíróság azonban szerencsére ezúttal is másképp gondolta. A drezdai Szász Közigazgatási Bíróság 1901. novemberi ítéletében kifejtette, hogy a lipcsei Rendezvényszabályzat helyes értelmezésében ha nem tisztán nemi jellegű cselekményről van szó, az erkölcsi közrend veszélyeztetése csak olyan támadások esetében valósul meg, ahol azok a család, a társadalmi rend és az állam erkölcsi alapjai ellen irányulnak. Ennek megítélésében a konkrét eset körülményeiből kell kiindulni, abból, hogy várhatóan milyen hatás kiváltására lesz alkalmas az előadás, különösen akkor, „ha feltételezhető, hogy a nézőt erkölcsi nézeteit illetően össze fogja zavarni, és olyan cselekményekre vagy mulasztásokra fogja indítani, amelyek az erkölcsi közrendre veszélyesek, csak akkor indokolt a cenzúrahatalóság általi betiltás”. Önmagában a színmű tendenciózussága, politikai beállítottsága, művészi eszközei nem képezhetik a cenzúravizsgálat tárgyát – szögezi le az ítélet indoklása –, a szerző nem köteles a történelmi tényekhez való hűségre, mint ahogy a történelmi igazsághoz hű ábrázolás sem jelenthet önmagában védelmet a cenzúra ellen.

A drezdai ítélet tehát – az előző ítéletekhez hasonlóan – gátat vetett annak, hogy a cenzúrahatalóság ósdi erkölcsvédő érvekre alapítva tetszés szerinti kiterjesztő értelmezéssel megakadályozza jelentős darabok bemutatását. A fenti formula alapján azt hihetnénk, hogy a bíróság a műalkotás esztétikai megítélhetőségének kérdésében – helyesen – nem kívánt állást foglalni. Mégsem egészen ez a helyzet. „Még ha az alkotás formája esztétikai szempontból elvetendő

399 *Berliner Morgen-Zeitung*, 1900. október 12.

is, a szerző joggal formálhat igényt a darab akceptálására akkor, ha komolyan veszi feladatát és nem kapcsolja össze azt tisztességtelen, tisztátalan mellékcélokkal”.⁴⁰⁰

Így 1902 áprilisában A takácsok előtt végre Lipcsében is felgördülhetett a függöny. De a művészet felett továbbra is ott lebegett a jog magát erkölcs- és értékmérőnek kinevező, durva pallosa. A bírák ezúttal is úgy gondolták: végső soron ők lehetnek azok, akik egy szerzőre visszavonhatatlanul ráhúzzhatják a „komolytalanság” és a „tisztátalan mellékcélok” – vagyis a művészet hivatalosan is elismerhető kánonjából való kizárás – ódiúját.

9.4. A tanulság: végső búcsú az „erkölcsös” művészettől.

Láthattuk, mennyire élesen vetették fel az erkölcsi perek a művészet és a jog viszonyát. Nem téveszthetjük szem elől, hogy az állam képviselői által „erkölcstelennek”, „obszcénnek” titulált művek kevés kivétellel éppen a cenzúrázó hatalom fellépésének köszönhetően széles körű ismertségüket, s így az irodalmi kánonba való végleges befogadásukat. Ezekben az esetekben tehát a hatalom „törököt fogott”: épp a művek jogi fenyegetettsége tette lehetővé azok művészi színvonalának, a bennük rejlő esztétikai értékeknek széles körű prezentálását. Művészet és jog összeütközésének paradox módon ez a pozitív hozadéka: miközben nyilvánvalóvá válik a pozitív jog által védett erkölcsi érték bizonytalansága, fokról-fokra manifesztálódik a műben rejlő esztétikai érték. Felvetül itt az irodalom hívei számára egy alapvető kérdés: lehet-e a művészetnek jogi fogalma, a jog által is definiálható művészet?

A perek résztvevői persze úgy tettek, s maguk az ítéletek is azt a benyomást keltették, mintha itt nem egy jogon túli (vagy innen) kérdésről lenne szó, más szóval mintha a művészetnek lehetne valamilyen adekvát jogi tartalma. Igazából, rejtetten és végeredményükben ezek a perek épp arról szóltak, hogy a műalkotás lényege nem határozható meg a jog segítségével. A bírósági tárgyalásokon érezhető zavarodottságot a megtámadott írások – akkori – esztétikai különössége okozta, amely oda hatott, hogy akarva-akaratlanul kiürültek azok a jogi normák, amelyek az „erkölcstelen”, „pornográf”, „obszcén” stb. fogalmakra támaszkodtak. Egyetértünk Sólyom Péter definíciójával (bár a folyamat vázolt lényegére nem tapint rá), miszerint az erkölcsös művészet iránt támasztott igény mindenkor egy uralkodó esztétikai felfogást – tehát csak bizonyos tartalmakat – szentesít, s így épp a művészet fogalmának (képtelenül redukált) meghatározásával igyekszik korlátozni – a cenzúra révén – a kifejezés szabadságát.⁴⁰¹ Holott nyilvánvaló, hogy a művészet fogalmát a lehető legnyitottabban kell értelmezni, úgy, hogy az ne privilegizáljon semmilyen esztétikai vagy etikai felfogást és formanyelvet. Úgy tűnik, korunkban is a schilleri definíció a legalkalmasabb: „Minden alól, ami pozitív, s amit emberi konvenció vezetett be, művészet és tudomány fel van mentve, s mind a kettő teljesen sérthetetlen az emberek önkénye számára”.⁴⁰² Egyetlen igazi kritérium állítható fel: „Az igazi szépnek összhangban kell lenni egyfelől a természettel, másfelől az eszménnyel” – mondja Schiller.⁴⁰³

400 Idézi: HOUBEN (1924b) i. m. 365.

401 Vö. SÓLYOM Péter: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek. („Jog és irodalom” szimpozium előadás). Kézirat. Debrecen, 2007. 97–100.

402 Friedrich SCHILLER: Levelek az ember esztétikai neveléséről. In: *Friedrich Schiller válogatott esztétikai írásai*. Budapest, Magyar Helikon, 1960. 194–195.

403 Friedrich SCHILLER: A naiv és szentimentális költészetéről. In: *Friedrich Schiller válogatott esztétikai írásai*. Budapest, Magyar Helikon, 1960. 331.

A műalkotás ezen általános esztétikai posztulátuma szerint az alkotás tárgya – függetlenül a tárgy és az esztétikai minőség között olykor mutatkozó feszültségtől – bármi lehet, csak „fel tudjon emelni mindahhoz, ami nagy és szép és fenségesen emberi”.⁴⁰⁴ A recepcióelmélet viszont a negativitás fogalmával magyarázza az újszerű műalkotások kiváltotta reakciókat, melyek a társadalom és az alkotó közötti konfliktusokhoz – többek között az erkölcsi perekhez – vezettek. A negativitás az irodalmi művet és a képzőművészeti alkotást „irreális tárgyként” jellemzi, amelynek az esztétikai észlelés érdekében tagadnia kell a valóságot, hogy képpé változtassa, s ezáltal egy új világot hozzon létre. Ez csak úgy lehetséges, hogy a mű provokációként hat és „átlépi egy hagyomány jól ismert horizontját, megváltoztat egy megszokott viszonyt a világhoz, vagy áttöri a fennálló társadalmi normákat”.⁴⁰⁵ Adorno szerint is a negativitás funkciója a legfontosabb, és többszörös a jelentése: 1. az esztétikai tetszés érdeknélkülisége (Kant nyomán), 2. az a sajátossága, hogy „az empiriával a forma mozzanata révén áll szemben” és 3. a horizontváltozás, vagyis, hogy a „társadalommal való szembenállásából ismét eminensen társadalmi funkciót kapjon”.⁴⁰⁶

10. A rossz hírű pápa védelmezői: a Panizza-per

„Ha Isten képviselője egy olyan
szörnyeteg lehetett, mint a Borgia-pápa,
ezzel az Ég tisztasága és fensége össze-
egyeztethetetlen és fordítva. De tehet erről
az, aki megírja?”
(Michael Georg Conrad)

A modern kor erkölcsi pereinek tragikus fejezetét jelenti az Oskar Panizza német orvos és író ellen a Szerelmi konzílium (*Liebeskonzil*) címen a kicsapongó életű VI. Sándor pápáról és egyházáról írott szatirikus drámája miatt indított büntetőper. A mű 1894-ben jelent meg, s a rendőrség már az első recenzió megjelenésekor betiltotta a könyv terjesztését. A büntetőper a müncheni bíróság (*Königliches Landgericht*) előtt 1895. április 30-án zárt tárgyalással kezdődött, mert a bíróság a közönség „erkölcsi veszélyeztetésétől” tartott. Az író ellen az ügyész „sajtó útján elkövetett vallás elleni vétség” miatt emelt vádat, és Panizzát egy év magánzárkában letöltendő szabadságvesztésre ítélték. Nemcsak a perköltségeket, de fogvatartása költségeit is viselni kellett. A vádlottat már az elsőfokú tárgyalás során letartóztatták, a betegségére tekintettel előterjesztett halasztási indítványt elutasították, és csak 80.000 márka kaució lefizetése ellenében helyezték szabadlábra. Fellebbezését 1895. július 1-jén a lipcsei *Reichsgericht* elutasította, ezzel a formális indokkal: a vádlott maga is beismerte, hogy könyvével a lehető legszélesebb nyilvánosságot kereste.

404 Uo. 334.

405 Hans Robert JAUSS: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest, Osiris, 1999. 180–181.

406 Theodor W. ADORNO: *Gesammelte Schriften*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1984. 7, 15; Lásd még: Theodor W. ADORNO: *Aesthetische Theorie*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1970.

1895. augusztus 30-án Panizza ügyvédje – azzal a megdöbbenő indokkal, hogy az író elméje elborult – kegyelmi kérvényt terjesztett elő, amelyet elutasítottak. (Később felségstértés címén több eljárást is az író nyakába akasztottak, vagyonaát elkobozták, és 1901-ben, Párizsból Münchenbe visszatértek, egy újabb vád alapján újra letartóztatták. Szabadulását csak annak köszönhette, hogy beszámíthatatlannak minősítették.) E megdöbbenő, teljességgel a középkort idéző per dokumentumai rávilágítanak, mekkora veszélyek leselkednek a művészetre akkor, ha annak megítélésére – a társadalom széles nyilvánossága helyett – egyszerű rendészeti szervek hivatottak, másrészt olyan büntető tényállások léteznek, amelyek az erkölcs védelme címén valamely kitüntetett ideológia (jelen esetben a római katolikus teológia és hittörténet) védelmét preferálják.

Az inkriminált mű mondanivalójával kapcsolatban a szerző a perfelvételi tárgyaláson kifejtette, hogy műve egyértelműen bizonyított, vagyis cáfolhatatlan történelmi tényeken alapul. Ezek alapján kimutatható, hogy a XV. és XVI. század folyamán a késő-középkori társadalmakat sújtó nemi betegségek („bujakór”) terjedésében a katolikus egyház tagjainak is szerepük volt, mi több, nem egy közismerten szabados életű egyházi vezető és pápa (mindelelőtt a hírhedt VI. Sándor) e téren a legrosszabb példával járt elől. „Nem akartam istent káromolni, a szennyes dolgokban vájkálni, csak a történelmi igazságot megragadni, azt a valós helyzetet bemutatni, melyben akkor az emberek benne voltak”.⁴⁰⁷

Ami az ábrázolás módját illeti, e történelmi valóság talaján „a szatíra is éppoly indokolt művészi forma lehet, mint bármelyik másik, a pátosz vagy az ének, a papucsban járás is éppoly helyén való lehet, mint a lépdelés a magas koturnoszon”- magyarázza Panizza az esküdteknek.⁴⁰⁸ Kifejti azt is: természetes dolog, hogy a fenségesnek hazudott emberek (például a bujálkodó pápa) vagy a görög istenek szatirikus ábrázolásánál a groteszk kis emberi hibákat a művész átviszi az eredetileg fenségesnek képzelt istenalakra. Más módon a szatíra el sem képzelhető. Ha nem így lenne, Lukianosz sem írhatta volna meg az *Istenek beszélgetéseit*, vagy Arisztophanész a nagy becsben tartott komédiáit, és számtalan, ma már klasszikusnak számító frivol mű sem születhetett volna meg. A Liebeskonzil szatirikus tárgyának alapja a színtiszta valóság, és nem szerzője tehet arról, hogy VI. Sándor pápa képében Isten képviselője a történelemben ismert legnagyobb kéjenc volt – ami viszont önmagában kizárja, hogy a pápák „Istentől nyert általános tévedhetetlenségét” komolyan vegyüek.

A hasonló témájú modern kori frivol költészet elfogadottságával többek között a francia Évariste de Parly Istenek háborúja (*La Guerre des dieux*) című szatírájára (1799) utalt, amely mind francia, mind német területen bolti forgalomban kapható volt a per idején. Vitatta továbbá a német Büntető Törvénykönyv (*Reichsstrafgesetzbuch*) alkalmazhatóságát, hiszen könyve nem Németországban, hanem Svájcban jelent meg, ahol a cselekmény nem valósít meg büntető tényállást. Végül Panizza felmentést kérve hangsúlyozottan apellált az esküdtek természetes jogérzékére.

Michael Georg Conradnak a bíróság előtt ismertetett szakvéleménye – mellyel arra kellett választ adnia: műalkotásnak vagy istenkáromló vitairatnak tartja-e a Szerelmi konzíliumot – mindenben alátámasztotta a szerző védekező iratának érveit. A szakértő esztéta kifejtette: 1. olyan műalkotásról van szó, amely a széles olvasóközönség előtt sosem lesz népszerű,

407 1895. április 30-i védekezőirat. Idézi: Michael BAUER (szerk.): *Oskar Panizza. Neues aus dem Hexenkessel der Wahnsinnsfanatiker*. Berlin, Luchterhand, 1986.

408 Uo.

várhatóan csak egy szűk irodalmár kör fog felfigyelni rá, mivel kérlelhetetlen naturalizmusa ellentmond a vallásos tömegek „égszínkéék idealizmusának”, 2. a darab „perverzbe hajló groteszsége” semmiképp nem minősíthető istenkáromlásnak, hiszen akkor a népies egyházi művészet számtalan naivan groteszk Krisztus- vagy pokol-ábrázolását is annak kellene tekinteni, 3. a Biblia szerint az Isten: maga a szellem, s ha ezt a műalkotás ábrázolni akarja, meg kell személyesítenie, de arra vonatkozóan, hogyan történjék ez, nincs és nem is lehet hivatalos egyházi előírás: e téren a művészet szabadsága elvitathatatlan, mindennemű kritika csak esztétikai jellegű lehet. Még inkább áll ez a pápaság viszonyainak (szatirikus) ábrázolására, főleg, ha az történeti tényeken alapszik: ezért sem lehet az író t büntetőjogilag felelőssé tenni.

A szakvélemény ismertetése után a védő, Kugelman ügyvéd azt indítványozta, hogy mielőtt a fő vádpontban (istenkáromlás) döntenének, a bíróság azt a kérdést tegye fel az esküdteknek: bűnösnek tartják-e a vádlottat a mű németországi terjesztésében? Hiszen ha erre nemleges a válaszuk, az istenkáromlás vádja is alaptalanná válik, tekintettel a Btk. 4.§ 3. pontjára, mely szerint külföldi elkövetés esetén ha az ottani jog szerint a cselekmény nem büntetendő, az a német jog szerint sem üldözhető. Miután azt az államügyész, Freiherr von Sartor ellenezte az indítványt, a bíróság elutasította azt, mondván: az istenkáromlás mint főkérdés eldöntése automatikusan eldönti a németországi terjesztésben való bűnösség kérdését is. Ez a (mögylehet, szándékos) logikai hiba – hiszen az adott tényállás mellett a bűnösség csakis a németországi terjesztés mint előkérdés pozitív megítélése esetén merülhetett fel – végzetessé vált Panizza számára.

Az eljáró bíró ugyanis így tette fel az esküdteknek a bűnösségre vonatkozó kérdést: „Bűnös-e Dr. Oskar Panizza abban, hogy az általa 1893 tavaszán alkotott, Zürichben, a J. Schabelitz Kiadónál 1894 októberében publikált, majd Münchenben, Lipcsében és a Német Birodalom más helységeiben is terjesztett Szerelmi konzílium, égi tragédia öt felvonásban című nyomdai termékkel nyilvánosan kárhoztatva Istent gyalázta, felháborodásra okot adva a keresztény – különösen a katolikus – egyház általánosan ismert intézményeit és vallási szokásait szidalmazta?”⁴⁰⁹ (A kérdésfeltevés egyben azt a látszatot keltette, mintha a kiadói hálózat útján történt forgalmazás a szerző személyes, nyilvános fellépésével valósult volna meg!)

Az esküdtek bűnösnek találták Panizzát. Az ítéleti indoklás szerint a bíróság a büntetés kiszabásánál súlyosbító körülményként értékelte, hogy „a szóbanforgó sajtótermék alkalmas arra, hogy mások vallásos és erkölcsi érzületét a legmélyebben sértse, továbbá, hogy az írásban olvasható kirohanások nem menthetők az írói szabadsággal, sőt az állapítható meg, hogy azzal az író mértéktelenül visszaélt”.⁴¹⁰ Ez újabb logikai ellentmondás: ha létezik művészi szabadság, annak az Isten és a vallás ábrázolásában is léteznie kell, és pontosan hol kezdődik az a mérték, amikor ez a szabadság már mint „visszaélés” üldözhető? Az ítéleten jól látszanak tehát az ellentmondások, amelyek a XIX. század végén az európai korszellem és a német igazságszolgáltatás vilmosi szelleme között feszültek.

11. Művészet és erkölcs vitája

Láthattuk: ezek mögött a bírósági színjátékok mögött – ha lehántjuk róluk a jog ügyetlen asz-szisztálását – a művészet vitája dül az erkölccsel. Röviden: esztéták és moralisták hajbakapása.

409 Oskar PANIZZA: *Das Liebeskonzil und andere Schriften*. Neuwied am Rhein, Luchterhand, 1964.

410 Uo.

Látható azonban, hogy az erkölcsvédő moralisták mögött mindenkor az állam hatalma áll, az adott korszak erkölcsét és művészetét is változtathatatlanak tekintve. „Így jönnek létre azok a teóriák – írja Jászi Oszkár –, melyek [...] olyan szélsőségekben mozognak, mint a l'art pour l'art és az az irány, mely a művészetet teljesen az erkölcs szolgálatába akarja helyezni”.⁴¹¹ Láthattuk, hogy a jogi és vallási szabályok is végeredményben erkölcsi természetűek, ezért – és nem a formális perbeli pozíció miatt – a művészet az efféle eljárásokban rendszerint defenzióba szorul. A jog szerepe annyi, hogy a társadalom nagyobb része által helyeselt erkölcsi szabályokat – amelyeknek azonban a teljes, általános elfogadottsága már hiányzik – szankcióval látja el.

E perekben tehát mindig egy új erkölcs csapott össze az elmúlóval; a hivatalos erkölcsre mindig is a múlt árnya vetül. (Auguste Comte frappáns kifejezésével élve: „A társadalmat inkább kormányozzák a holtak, mint az élők.”) Kétségtelen, hogy az állam erkölcsvédő túlhatalma az alkotók egy részét arra indította, hogy mindennemű erkölcs létezését tagadják, azt állítva, hogy erkölcsös cselekedet nem is létezik, lévén biológiai lehetetlenség: cselekedeteinket az öröm és a fájdalom szabályozza. Amit erkölcsnek nevezünk, csupán „illúzió és álom”. (Ez az ún. amoralista iskola álláspontja, szemben a valós társadalmi problémák kenetteljes elsekélyesítésében érdekelt etikai iskolával.) Holott nyilvánvaló, hogy valamiféle normatív erkölcs nélkül a társadalom nem létezhet – csak kérdés, milyen mértékben szabad szembeszegülnie az emberi önmegvalósítás tagadhatatlan örömkereső igényeivel.

Jászi például ezt az alapproblémát a Bovaryné lélektani hátterét tekintve így foglalja össze: „Nem lehetséges-e, hogy az érdekeink ellen irányuló motívumsor oly erős gyönyörérzetekkel legyen egybekötve, melyek az érdekeink kielégítése irányában ható gyönyörérzeteknél erősebbek?” Az erkölcsi perekben a jog működését pedig olyan vízimalomhoz hasonlítja, amelyet a kiürült (társadalmi hasznosságát elvesztett) erkölcsi szabály „tehetetlenségi nyomatéka hajt”.⁴¹² Jól jellemzi e hasonlat azt a jelenséget, amely mindegyik perben feltűnik, hogy ti. a művészi alkotások közül az erkölcs – a jog segítségével – mindig éppen azokat védi, amelyeknek követésére hiányzik a társadalomban az általános készség.

Ami az esztétikai kánon kérdését illeti, e diszciplína művelői jó ideje egyetértének abban: a művészet és erkölcs közötti összhang esztétikai alapszabályát semmiképp sem szabad statikusan értelmezni. Nietzsche szerint az összhanghoz elegendő, hogy „mindennek értelmesnek kell lenni, hogy szép legyen”. Jászi nem állít fel ily radikálisan forradalmi definíciót. Szerinte „a művészet soha ellentétben nem állt, mert alaptermészete szerint nem állhatott az illető kor és társadalom erkölcsi kódexének *azzal a részével*, amely általános és teljes elismerésre és követésre talált. Az ilyen szabályok megtámadása vagy átlépése olyan erős erkölcsi reszenzust szülne, mely minden esztétikai élvezetet kizár”.⁴¹³

Valójában még többről van szó: épp e perek bizonyították, hogy a művészi alkotás mindig létező társadalmi érdeket, valóságos vagy legalábbis vélt szükségletet jelenít meg, és célja – ha ütközik is a többség által elfogadott etikával és eszközei az ellenkezőknek látszanak is – mindig morális. S nem mond ellent ennek az sem, hogy a többség számára mindig valami „felhígított morálra” van szükség. „Szükségük van a tekintély, a hagyomány, a túlvilági remények, a büntetés erkölcsi pótszereire”.⁴¹⁴ S mindez – a politikai cenzúrával ellentétben – az *erkölcsi cenzúrának* mindig is biztosított bizonyos társadalmi támogatottságot.

411 JÁSZI Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Budapest, Grill, 1908. 3–4.

412 Uo. 40–47.

413 Uo. 201. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*).

414 Uo. 436.

V. A cenzor lélektana (esettanulmányok)

„Az emberiségnek időnként erős érvágásokra van szüksége, különben gyulladásos állapotba kerül és kitör rajta a liberalizmus őrülete.”
(Metternich)

Goethe írta: „Sértésnek venném, ha legkedvesebb verseimet a bécsi cenzúra tilalma nem koszorúzná”. Igazán elgondolkodtató állítás. Elsőre kissé öncélúan paradoxnak, vagy inkább ironikusan nagyotmondónak tűnik: mintha a cenzor tilalma az irodalmi minőség elismerése lenne, s a mű színvonalának hivatalos megvallásával érne fel! E frappáns, de nyilvánvalóan szélsőséges interpretáció ellenére sem tagadható Goethe mondásának igazságtartalma, amely a cenzori működés alapvető, igazából feloldhatatlan ellentmondására utal. Arra, hogy egyrészt a mű betiltásának célja, hogy azt a hatóság az irodalmi-művészeti kánon (vagyis a társadalmi köztudat) számára nemlétezővé tegye, másrészt éppen a betiltás aktusa lehet az a tényező, amely a közvélemény figyelmét mindennél jobban ráirányítja a műben rejlő – esetleg más módon nehezebben tetten érhető – különleges („botrányos”, de éppen azért tanulságos) értékekre. Ez a „reflektor-hatás” tulajdonképpen mindig is komoly felelősséget rótt a cenzorokra, ezért is jelentett ez a munka többnyire pszichés megterhelést és járt gyakorta traumatikus következményekkel.

Ismeretes az úgynevezett „cenzorpszichózis”, mely a tárggyal foglalkozó irodalomban többféle megközelítésben bukkan fel. Attól függően, hogy a történelmi irodalomban ismert cenzorok – alkatuknál, emberi habitusuknál fogva – hogyan reagáltak le a foglalkozásukkal járó, folyamatosan ismétlődő stresszhelyzetet, beszélhetünk hivatalnok-alkatú cenzorokról és meghasonlott cenzorokról. E kissé sarkítottan hangzó két alaptípusba a könyvben tárgyalt időszakok valószínűleg valamennyi cenzora besorolható. És rögtön leszögezhetjük azt is: minél műveltebb, képzetesebb volt a cenzor, annál valószínűbb, hogy a meghasonlott cenzorok sorát növelte.

Két egymásnak feszülő erő dolgozott bennük: a hivatalukkal járó hatalmi elvárás (egyszerűbben: a „mundér becsülete”) és „igazi” énjük: a gondolkodás szabadságának tisztelete. Az ilyen cenzoroknak – nem akadt túl sok belőlük – nem volt könnyű életük. Állandó pszichés feszültségben teltek napjaik. A „két fejük” folyton vitába szállt egymással. A pszichológia elmélete az úgynevezett *kognitív disszonancia* fogalmával jelöli ezt az állapotot,⁴¹⁵ amelynek egyébként az irodalom- és művészettörténet nem kevés megmentett (cenzorszempontból nézve kötelességzegéssel a nyilvánosság elé engedett) művet köszönhet. Cserébe, mint láttuk, gyakorta hivatalvesztés járt a mulasztó cenzornak.

415 „A kognitív disszonancia feszültségállapot, mely mindannyiszor fellép, valahányszor az egyénnek két, egymással pszichológiailag összeegyeztethetetlen tudattartalma van.” Lásd még: Elliot ARONSON: *A társas lény*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 135–161.

1. Szent Bürokráciusz

Nézzük először a hivatalnok-lelkű cenzor jellegzetes pszichózisát, melyeknek jó néhány példáját őrizték meg a levéltárak.

1817-től 1831-ig működött Berlinben a már említett Grano nevű kormánytanácsos, a – jellemző módon – hivatalosan „Hirdetőirodának” (*Intelligenz-Comptoir*) nevezett cenzori hivatal vezetője, akit a kortársak egyöntetűen a német cenzúratörténet legkorlátoltabb hivatalnokának tartottak. „Szokványos becsvágyó, aki azonban az üldözés mesterségét egy véreb buzgalomával űzte” – írta róla Treitschke.⁴¹⁶ Ez a vizsgálóbíró-szenvedélyű, de lényeglátást és képesítést nélkülöző ember előbb a Berlinben megjelenő politikai sajtó cenzora volt, akit később, baklövési és túlkapasai miatt (pl. 1820-ban Börnét egy újságcikk miatt hat napra önhatalmúlag lecsukatta) az úgynevezett „intelligenciák” (hirdetések, kalendáriumok és pletykalapok) cenzorává fokozták le.

Grano a szó szoros értelmében a „tönkrejavítás” mestere volt, aki sokszor még egy apróhirdetést sem engedett át kijavítás nélkül. „Szent Bürokráciusz, a butaság, tudatlanság és a hivattal való visszaélés szentháromságának legtökéletesebb képviselője” – írja róla Houben.⁴¹⁷ Granóban végül is ugyanaz a gyanakvás működött, ami többé-kevésbé minden hivatalnok-lelkű cenzorra jellemző: a rögeszme, hogy a műnek van valami szavakon túli rejtett értelme, az államra – így a cenzori létre – veszélyes eszméje. Szokása szerint odaírta a kézirat szélére: „Mi az értelme ennek a versnek?” Ez arra volt jó, hogy a szerzőt személyes magyarázkodásra, kanossza-járásra kényszerítse.

1.1. Kiket fenyeget a zöld kígyó?

Különösen a mesékkel szemben volt gyanakvó, mert megérezte, hogy a mese nagyon is alkalmas műfaj a szimbólumok, parafrázisok elrejtésére. Itt gyakran ezt írta a kézirat szélére: „Kérem, közölje velem ennek a mesének a titkos mondanivalóját, én nem értem.” Ez volt a helyzet Goethének a zöld kígyóról és a lidércfényekről szóló meséivel⁴¹⁸ is. Grano megtagadta a kinyomtatásukhoz az engedélyt, mert nem tudta eldönteni, hogy a lidércfények és a kígyó mögött nem rejlenek-e fenyegető szabadkőműves szimbólumok.

1.2. A dicséret privilégiuma

Baj volt a színházkritikákkal is, amelyeknek cenzúrázása Berlinben ez időben szintén Grano hatáskörébe tartozott. Az 1819-es cenzúrendelet ugyanis megtiltotta, hogy a színházi és pletykalapok rögtön az első előadásról kritikát közöljenek. (Ennek oka döntően az lehetett, hogy a cenzort ne kösse a lapzárta által megszabott rövid idő, és legyen módja a kritika kényelmes, alapos ellenőrzésére.)

416 Georg Friedrich Treitschke (1776–1842), drámaíró, librettista, a Fidelio szövegének szerzője.

417 HOUBEN (1924a) i. m. 184.

418 Johann Wolfgang GOETHE: Das Märchen von der grünen Schlange; Der Fährmann und die zwei Irrlichter. In: *Unterhaltungen deutscher Aufgewanderten*. Reclam, 1991.

Az uralkodó egy ideig ugyan kivételt tett kedvenc pletykalapjával, a bulvártörténet nevezetes Saphirja (teljes nevén Moritz Gottlieb Saphir) által kiadott *Courier*ral, végül azonban (a direktor-lobbi kérésére) e „premier-kedvezményt” itt is megvonta. A *Schnellpost* 1828-as 33. számában Saphir a következő hirdetménnyel tájékoztatta erről a közönséget: „Az új cenzúratörvény értelmében tilos a berlini lapoknak a királyi színház (a *Hoftheater*) új darabjairól a harmadik előadás előtt, vagy legalábbis a bemutatót követő 14 napon belül kritikát közölni. De a törvény a dicsérő kritikákra nem vonatkozik! Ezért jónéhány lap, csak hogy hamar lehozhasa a kritikát, dicséri Őfelsége színházát. Én viszont kijelentem, hogy a dicséret e privilégiumával nem kívánok élni”.⁴¹⁹ Ez a tüske első sorban Grano cenzort találta, aki nyilván nem fogta fel a hirdetményben rejlő iróniát, és átengedte a lapszámot.

1.3. Alvajáró Therese

Grano ellen irányult a *Courier*ban megjelent cenzorpuskaszító cikkecske is *Az alvajáró Therese* című balettelőadásról: „Az éjszaka (*Nacht*) kóborló Therese bebújik egy tiszt ágyába, s ezt látva, vőlegénye szakít vele, végül Therese újra meztelenül (*nackt*) járkal a malom tetején”. A tréfás betű-elírás (*Nacht-nackt*) okozta botrány – „meztelen táncosnő” a Hoftheater színpadán! – jócskán neveltségessé tette az elírás felett átsikló (a nyomtatott példányt nem ellenőrző?) cenzort. Az affér egyben egyik első forrponjtja volt annak a furfangos tollal vívott harcnak, amit a terebélyesedő német bulvársajtó indított a cenzúra ellen.

1.4. Intelligencia, királyi parancsra

A cenzor(ok) gyanakvását és ingerlékenységét a bulvársajtóval szemben persze ez a hadüzenet csak fokozta. Amikor például a berlini *Intelligenzblatt*ról (amelynek szerkesztőségi irodája, mint említettük, azonos volt a cenzori hivattal) egy, az idegen szavak használatáról szóló értekezés 1828-ban a *Gesellschafter*ben azt írta: méltatlanul viseli ezt a nevet, mert intelligenciának nyoma sincs benne, Grano cenzor a kéziratból kihúzta e sort, ezzel a megjegyzéssel: „Mivel az *Intelligenzblatt* a nevét 1727-ben királyi rendelettel nyerte; megengedhetetlen ez a kirohanás.”⁴²⁰

A cenzor újabb fafejűségéről a *Gesellschafter* egy gúnyverset szándékozott megjelentetni, amit Grano természetesen kicenzúrázott a lapból. A bulvárharcos Moritz Gottlieb („Saphir”) ezt nem hagyta szó nélkül: *Dumme Briefe* (Buta levelek) című satirikus cikksorozatában így teszi végképp neveltségessé a cenzort: „A titkos tanácsos úr (Grano) kék tintájával kitörölte e művet a létezés birodalmából. Mindig kék tintával töröl, amely tulajdonképp fekete, csak elkéül dühében, hogy ily szégyenletes módon visszaélnék vele [...]. Én végül [...] III. Frigyes Vilmoshoz fordultam, és a király [...] megadta az imprimaturt. Zsebemben a királyi engedéllyel a nyomdába rohantam és a *Courier*ban, akkora betűkkel, mint a futárcsizma, kinyomattam [...]. Erre Grano úr vastag tintával kihúzta és ezt írta mellé: „Egyszer már kihúztam!” Én viszont megjelentettem a lapot a kihúzott szöveggel együtt, melyből egy arany papírra nyomott

419 Idézi: HOUBEN (1924a) i. m. 195.

420 Uo. 199.

díszpéldányt Grano úr kapott meg. Dühöngött. Erre személyesen mentem el hozzá, fel, az Intelligencia-irodába. Mily fenséges szó! Az értelem raktára! Ide hordja intelligenciáját bejegyeztetni minden berlini, soronként két és fél ezüst groschenért. Ahol Grano úr az intelligencia-főkönyvelő, aki az intelligencia-főkönyvben csak a tartozik-oldalt tölti ki, de arról, aki az értelmet meg is követeli, nem akar tudni [...]. Most hát, miután újra kitombolta magát, szép lassan elővettem a királyi engedélyt a zsebemből és az orra által vetett félárnyékban elolvastattam vele. És akkor Grano titkos tanácsos úr sajnálkozni kezdett. Elsápadt, mint aki sarlachot kapott, majd elkékült, úgy nézett ki, mint a saját vastag cenzúrafirkája. Vacogott a foga az intelligenciától.⁴²¹ Grano cenzor nem sokkal ezután, roncsolt idegekkel vált meg hivatalától.

A hivatalnok-cenzorság fő attribútuma a kötelességteljesítés alázatának (a belső, szolgálati viszonyban) és a tekintélynek (a külső, hivatali viszonyban) olyan összekapcsolódása, amely a hivatalos működésnek egy szilárd eszmei alap látszatát kölcsönzi. A cenzor egyféle küldetéstudatot alakít ki, mely egzisztenciálisan is meghatározott és lényeges elemeiben azonos a hatalom által propagált aktuális ideológiával. Ez a küldetéstudat persze – a hétköznapi munkával járó súrlódások, megaláztatások, alkati adottságok folytán – gyakran törékennyé válik, roncsolódik, amit egyre inkább egy állandó, titkolt félelemérzet és szorongás kísér. Ellenreakcióként a cenzor, abbéli vágyában, hogy a működése kockázatát minimálisra csökkentse, egyre inkább túlzásokra lesz hajlamos, a szövegekben talált utalásokat rögtön tilalmasan tendenciózusnak érzi, olyan kiskapunak, amely mögött a tekintélyre veszély leselkedik. Tehát preventív célzattal kitörli, nem engedi át. E jelenséget nevezhetjük *túlbiztosítási kényszernek*.

A forrásokban rengeteg példát találunk rá, hogy ez a cenzúra igazi önkarikatúrája. Lásunk még néhányat, aszerint, hogy a maga idejében milyen aktuálisan védendő jogtárgyhoz (amelyet a cenzorok egyre inkább valóságos tabuként kezeltek) kapcsolódik. E néhány példán is megfigyelhető az a fetisizmus, mely olykor a legjelentéktelább hétköznapi tárgyban vagy okozati kapcsolatot nélkülöző szófordulatban is a védendő jogtárgy veszélyeztetését látja.

1.4.1. *A katona nimbusza*

A napóleoni háborúkról szóló egyik visszaemlékezésben szereplő szövegrészt – „az osztrákok visszavonultak” – a cenzor törölte és ezzel helyettesítette: „a franciák előre nyomultak”. Egy Mosenthal nevű drámaíró *Der Holländer-Michel* című drámájában az ördög vörös nadrágban lép színre. A cenzor ezt a szerzői utasítást zöld nadrágra változtatta. Indok: az osztrák táborok is vörös nadrágot hordanak. Az egyenruha nimbuszát a Monarchiában egy 1825. október 26-i rendőrmisztériumi rendelkezés közvetlenül az uralkodó nimbuszához kapcsolta, amikor tilossá nyilvánította a császárról, illetve az uralkodóház tagjairól készült civil ruhás képek nyilvánosságra hozatalát.

1.4.2. *Az állam és a status quo nimbusza*

Egy *Eravatiana, a legújabb férfi nyakkendő- és sálvisélet* címen Ilmenauban kiadott reklámbrosúrát 1828-ban Ausztriában betiltottak, mert a nyakkendő egyik bogját *a la Riegonak*

nevezték. Az ok: Riego tábornok volt az 1820-ban kitört spanyolországi forradalom vezetője. A cenzor tehát úgy vélte, még egy nyakkendő-dísz elnevezése is veszélyes lehet az állam biztonosságára.

Akárcsak a régmúlt dicsőítése, szembeállítás a kor szürkeségével – ez utóbbi történt Grillparzer esetében, aki 1819-ben a római Campo Vaccino „szent romjairól” szóló versében így írt: „Óriás múlt, leheld ki utolsó lélegzeted! Válj egyenlővé e lapos földdel, s múltjon el ez új kor lapossága is”. Ebben a búsongásban – főleg, mert a „pogány romok” előtt hódoló vers az *Aglaja* című folyóiratban napvilágot látott – I. Ferenc „a keresztény és főleg a katolikus vallás szent helyei elleni nyilvánvaló és durva támadást” vélte felfedezni, ezért a neves szerző és udvari színházigazgató a Polizei- und Zensur-Hofstelle részéről súlyos megintésben részesült. A magas hivatal emlékeztetett rá, hogy ez a magatartás „elferdült gondolkodásra, ha nem egyenest romlott lelkiségre” utal és „visszaesés esetén” a megtévedt költőnek hivatalvesztéssel kell számolnia.⁴²²

1.4.3. Az uralkodó nimbusza

Egy napilap – a tényeknek megfelelően – beszámolt arról, hogy az uralkodó beteg. A cenzor azonban úgy találta, hogy az uralkodói méltósággal a betegség fogalma összeegyeztethetetlen, ezért az újságot csak úgy engedte megjelenni, ha a napihírben „beteg” helyett a „gyengélkedik” szó szerepel. 1810 tavaszán az egyik bécsi színház Gyilkosság előre kitervelten és hirtelen felindulásból, avagy hogyan szerezzük meg Lujzát (*Mord und Totschlag, oder: So kriegt man die Luise*) címmel egy igénytelen vígjáték bemutatására készült, éppen akkor, amikor a Bécszet elfoglaló Napóleon feleségül vette a császár lányát, Mária Lujzát (1810. április 1). A darabot természetesen letiltották és a színházat csak azért nem érte retorzió, mert azzal érvelt: nem tudhatta, hogy öfelségeik épp akkorra tűzik ki az esküvőt.

Hasonló eset történt a Napóleon által Franciaországhoz csatolt Hamburg egyik színházával is, amely egy Veszéllyel jár a játék (*Spiel bringt Gefahr*) című darabot mutatott be. Ebben elhangzik egy kártyadal, ezzel a refrénnel: „mindent visz a bubi!” Egy besúgói jelentés a játékot tényleg veszélyessé tette: e szerint a darabban a bubi kettős jelentésű. Vagyis nem csak a legerősebb kártyalapot jelenti, hanem célzást – magára a mindent elfoglaló, bekebelező Napóleonra! A jelentés alapján a francia hatóságok – megtiltva a további előadásokat – menten letartóztatták a színház igazgatóját, és nyomozásba kezdtek. A vád alól, hogy a bubin maga a császár értendő, a „puhakezü” cenzor és Herzfeld igazgató azzal mentesültek, hogy elhitték nekik: a „bubi-dal” csak rögtönzés volt.

Még kifejezőbb eset: I. Ferenc negyedik feleségének születésnapjára két vígjátékot mutatnak be Bécsben, eredetileg *Der alte Junggeselle* (A vén agglegény) és *Trau, schau, wem?* (Bízzál, de jól nézd meg, kiben) címekkel. A plakátokon azonban már *Die Hausgenossen* (Lakótársak), illetve *Wie man sich täuscht* (Így csalódik az ember) címeken hirdették a két kis darabot. A címváltoztatások oka, ahogy Czernin gróf, a Burgtheater igazgatója magyarázta, éppen a császár-király negyedik házassága volt: „Mivel Felsőged negyedszer is megnősült, a *Bízzál, de jól nézd meg, kiben* címet Felsőgedre lehetne érteni, ezért kellett a cenzornak így határoznia.”⁴²³

422 Idézi: BIBL i. m. (1927) 279–280.

423 Közli: HOUBEN (1924a) i. m. 269.

1.4.4. *Kakadu szabómester*

Az uralkodó nevének mindenek feletti tabusítására jellemző, ahogyan a német cenzúra Napóleon nimbuszát védelmezte még akkor is, amikor országaik a francia seregekkel hadban álltak: 1814 februárjában egy Renfner nevű lipcsei cenzor megtiltotta a *Politisches Quodlibet* (Politikai szabadság) című vidám daljáték szöveggönyvének kinyomtatását, mert abban Napóleon ezt éneкли: „Én vagyok Kakadu, a szabómester”.

Más felhanggal, de mégis hasonló elbánásban részesült egy müncheni lapban 1813-ban Az európai borbélyszalon (*Die europäische Barbierstube*) címmel megjelent karikatúra is: Napóleon egy széken ül, három katonaruhás alak borotválja. Egyikük leszorítja a székre, a másik felveri a borotvahabot, a harmadik borotválja a késsel, amelyen „1813” a feirat. A véres kendőn Lipcse és a Lipcse környéki vesztes csaták nevei. S habár a három „borbély” figurája nem volt beazonosítható, a porosz belügyminiszter a lapot – a borbélyokban a Napóleon-ellenes koalíció három uralkodóját feltételezve – azonnal elkoboztatta, és a példányokat elégetéssel semmisíttette meg. Indok: „A szövetséges uralkodók felszentelt személyét [...] csak illő komolysággal, méltósággal és tisztelettel szabad képen ábrázolni”.⁴²⁴

1.4.5. *A vezetői tekintély nimbusza:*

Egy berlini irodalmi lapban leközlendő novella e szavakkal kezdődött: „A királyi gyorsposta este kilenc körül hajtott át a Friedrichstrassén és a Leipziger Strasse sarkán felborult”. A cenzor az egész mondatot kihúzta, mondván: ez igen sértő a „tekintélyes és érdemes” porosz főpostamesterre nézve. Egy másik berlini cenzor egy *Szomszédomhoz* című vers kinyomtatását mindaddig nem volt hajlandó engedélyezni, amíg nem közlik vele megnyugtatóan, hogy az érintett szomszéd nem magas állású. Ugyanő megtagadta az engedélyt egy rejtvény kinyomtatásához, amelynek megfejtése a „kamarás” szó volt, mivel „magas udvari méltóságokból nem szabad rejtvényt csinálni”.

1.4.6. *Az egyház szolgálóinak nimbusza*

Egy költemény az egyház szolgálóit magas fenyőkhöz hasonlította, amelyeknek ágain „mohó harkálysereg” tanyáz. Az osztrák cenzor a kinyomtatásra engedett szövegben a „geistlich” szót (egyházi) „geistreich”-ra (eszes, szellemes) változtatta. Így a cenzor által produkált mondat értelme ez lett: az „*eszes szolgálók* olyan magas fenyőkhöz hasonlatosak, amelyeknek ágain mohó harkálysereg tanyáz”. Lehetséges, hogy az ügyetlen gondolatrendőr figyelmét elkerülte, kik is azok, akik az eszes szolgálókon mohón élösködnek. Ez az a cenzor-típus, amely – Jókai szavával – „az egeret keresve, nem veszi észre a sast.”

424 Közli: HOUBEN (1990) i. m. 208.

1.4.7. Félelem a képzelet veszélyeitől

A cenzor olykor eljutott oda, hogy a *preventív szemantikai értelmezés* foglyává vált, vagyis a kinyomtatandó szövegben előforduló minden általánosítható jelzővel, jelzett szóval szemben gyanakvással élt, hátha az olvasók olyasmi kellemetlent is belegondolnak, ami *expressis verbis* nincs a szövegben. Például 1831-ben az egyik lipcsei zeneszerző kinyomtatandó tánczenei partitúráját „Lipcse szeretetreméltó hölgyeinek” ajánlotta. A cenzor kihúzta a „szeretetreméltó” jelzőt, mert azok a dámák, akik *nem* szeretetre méltóak, ezt „rossz néven vehetik”.

A veszélyesen csapongó képzelet felkorbácsolására azonban leginkább a regények alkalmasak, ezért – mint már említést nyert – I. Ferenc elhatározta, hogy szabályos háborút indít e műfaj ellen: 1799. augusztus 22-én személyes parancsot adott ki: „Minden további nélkül megtiltandók a titkos szövetkezésekről szóló leírások, a lovagregények, a szellemekről és a csalókról szóló történetek, annak érdekében, hogy a fejeket ne a regények világából származó történetekkel töltsük meg, a képzelőerőt ne feszítsük túl és ne adjunk rossz irányt a gondolkodásnak.”

Két évvel később, 1801. december 22-én ezen általános tilalmat a lovagkorról szóló – akkoriban nagyon divatban levő – színdarabokra is kiterjesztik. De Ferencnek ez sem elég, nem érzi elég nyomatékosnak. Ezért 1806. március 18-án kiad egy újabb, pontosabban megfogalmazott generáltilalmat. Eszerint szigorúan tilos: 1. „minden szerelmet dicsőítő regény, amely az egészséges emberi értelmet kiülő érzelmi túltengésre vezet”, 2. „minden géniuszokról szóló regény, amely a zabolátlanságot a polgári viszonyokat áttörő mértékben dicséri, 3. „minden kísértet-, rabló- és lovagregény, amely durvaságot és hitetlenséget támaszt”, és 4. „e műfajba tartozó minden mű, amelyet elmarasztaló értelemben a regény szóval illetünk”.⁴²⁵ Figyeljünk fel különösen a 4. pontra: gumi-tilalom a legjavából! Mert ki tudhatja, mikor melyik regényre tekint a műfajt hivatalból amúgy sem szerető cenzor elmarasztaló értelemben?

1.4.8. Félelem a „szabadság” szótól

A francia forradalom jelszavai: „szabadság, egyenlőség, testvériség” (de különösen a „szabadság”) kimondhatatlan és kinyomtathatatlan tabunak minősültek Európa abszolutista államaiban. Ezért a *Don Giovanni* mozarti opera szövegében ezt a két sort:

„Éljen a szabadság,

A szabadság éljen!”

a bécsi cenzor így írta át:

„Éljen a vidámság,

A vidámság éljen!”

A darmstadti Hoftheater cenzora pedig így:

„Éljen az elégedettség,

Az elégedettség éljen!”

Szabadság helyett – elégedettség: mi ez, ha nem a hatalom pszichózisának örök vágyképe?

425 Idézi: HOUBEN (1990) i. m. 124–125.

1.4.9. Szemérmes fülek védelme

A XIX. század elején – amikor Magyarországon a mimózát „szemérmes érzőkének” nevezték – kialakult az a minden fórumot átható szemlélet, amely az erkölcsöt a szemérmel azonosította. A cenzorok tehát mindent elkövettek, hogy megóvják a szemérmes – azaz erkölcsös – füleket a szemérmetlennek tűnő áthallásoktól. Dermesztő példák ezrei mutatják, hová vezetett ez az igyekezet. 1802-ben például a bécsi Burgtheater cenzora a Varázskard (*Das Zauberschwert*) című daljátékban azt olvasta, hogy „felszarvzták” az egyik szereplőt. Menten kijavította arra, hogy az illető „szamárfüleket kapott”. Indok: „a szamárfül erkölcsösebb a szarvasagancsnál”.

1.4.10. Az öngyilkosság – az erkölcsi érzék elsorvadása

Heinrich von Kleist, a nagy német drámaíró még halálával is gondot okozott a cenzúrának. Amikor végrendeletének végrehajtója, Pegiulhen, a berlini Vossische Zeitungban az író öngyilkosságáról és utolsó gondolatairól egy cikket jelentetett meg, az uralkodó 1811. november 27-én külön rendeletben adott nyomatékot felháborodásának: „Ha mindenkinek, akinek erkölcsi érzéke elsorvadt, módjában állna eltévelyedett nézeteit a mindenkihez eljutó újságok útján [...] prédikálni: úgy hiábavaló lenne a nép vallásosságának és erkölcsének fenntartására irányuló minden igyekezet [...], az erkölcsi ítélkezés felborulna és a nép ereje legbensőbb csírájában megmérgeződné”.⁴²⁶ E dölyfös dörgedelmet minden hivatalos fórumon felolvasták, hírül adva egyben a gondatlan cenzor megbüntetését, „hogy a nyilvánosság előtt megjelenő lapok felügyelete során az erkölcstelenség terjesztésére elkövetett visszaéléseket a jövőben a leggondosabban elkerülhessük”. Természetesen Peguilhennek Kleist öngyilkosságáról szóló műve sem jelenhetett meg – csak 62 évvel később.

1.4.11. A bűn fontossága

Minden hivatalnok-cenzor lételeme: a bűn – a gondolatbűn természetesen, amely számára a legkönnyebben tettenérhető módon a szexualitás ábrázolásában mutatkozik meg, mivel a mérce, amiből kiindul, a „normális és tisztességes” – vagyis a prüd. A prüdéria, a nemiségmentes „normalitás” vizsgálata a hivatalnok-cenzori munka alapszemléletévé válik. Eklatáns példája ennek egy 1830-ból származó, meglehetősen hírnévre szert tett, Pierrot-t és Kolombinét ábrázoló karton próbanyomata, amelyet a bécsi cenzor úgy küldött vissza, hogy formális letiltó határozat helyett dühös tollvonásokkal áthúzta a próbanyomaton az alvó Kolombine meztelen félmellét.⁴²⁷

1.5. A mindent túlélő prüdéria

A prüdéria hosszú időn keresztül a hivatalnok-cenzor elnyűhetetlen eszközének bizonyult. Erich Mühsam már a XX. század elején írja ezt a vilmosi Németország rendőri cenzúrájáról:

426 Uo. 188–189.

427 Közli: BtBL i. m. (1927) XIX. sz. ábra.

„Mivel az alkotmány nem adott neki szabad utat, a rendőrség most egy rendelet hátsó ajtaján át mesterkedik a művészet megakadályozásán. Azzal az ürüggyel, hogy a színházak, a költők és a művészetet szerető közönség károsak az erkölcsiségre, erre a papok által feltalált intézményre, az egyház rendelkezésére bocsájta életelemét, a bűnt. S ezzel a rendőrség megtalálta a művészet legfontosabb ütőerét [...]. Hiszen az a tengely, ami körül minden élet forog, éppen az érzékiség és minden művészet legerősebb ösztönzője az erotika. A rendőr elvont észjárása viszont hideg és érzéketlen, ezért gyűlöletével üldöz mindent, ami a nemiséggel kapcsolatos, amit a nemiség az emberben feltámaszt.”⁴²⁸

A prudéria közvetlenül a vilmosi posztulátumon alapult, miszerint: „A művészet nem merülhet el a közönségesség mocskában, a hétköznapióság mocsarában, hanem föl kell emelnie minket az ideálok magasába”. Ez a mind a naturalista, mind a realista ábrázolást megbélyegző felfogás a rendőrhatalom brutálisan szimplifikáló értelmezésében időnként az utólagos cenzúra olyan eseteihez vezetett, mint amit Hans J. Schütz ismertet Hermann Sudermann (1857–1928) *Sodoms Ende* (Szodoma pusztulása) című drámája kapcsán. A darab 1890. október 26-i berlini bemutatójához szükséges rendőrhatalmi engedélyt ugyanis von Richthofen rendőrkapitány minden indoklás nélkül megtagadta. Amikor Oscar Blumenthal, a Lessingtheater igazgatója az indokot tudakolta, a rendőrhatalom odavágtá: „Csak, mert nekünk úgy tetszik”. Blumenthal megkérdezte: „Túl merésznek találják a darab egyes részeit?” A válasz: „Nem, dehogynem.” „Akkor hát mi a probléma?” „Csak az, hogy ez az egész irányzat nem tetszik nekünk!” – volt a válasz.

Végül az elfogadott szövegtörölések után a hatóság újabb határozatával mégis engedélyezte a bemutatót. Ekkor azonban II. Vilmos személyesen interveniált a belügyminiszternél: azonnal le kell venni „az erkölcsi érzéket sértő” művet a színház műsoráról. A hatalom arroganciája itt megint nyilvánvaló volt: saját játékszabályait is kijátszotta. Látható, hogy „a kultúrát körülfogó szemantikai-hatalmi térben”, annak túlérzékenysége folytán a hatalom feltűnően gyakran mutat paranoiás reakciókat a művészet kapcsán, mert még a politikailag semleges gesztusok mögött is provokációt érez.⁴²⁹

1.6. A szükséges szerény ítélőképesség

Hogyan foglalhatnánk össze a cenzori poszt ellátásához szükséges hivatalnoki tulajdonságokat? Erre vonatkozóan megint csak Hägelinhez kell visszanyúlnunk, aki doktrinér módon így fogalmazott: „A cenzor legyen olvasott és rendelkezék *szerény ítélőképességgel*, de ismerje a történelmet, legyen kritikus a filozófiával szemben és legyen képes a szerző hangnemének felmérésére [...], ismerje az egyes tudományok rokon voltát, hogy felismerhesse, egy-egy mondatnak milyen hatása lehet valamely másik tudomány igazságaira”.⁴³⁰ Nem lehet véletlen, hogy e meglehetősen komplex követelményrendszer alapjaként Hägelin az olvasottság mellett a szerény ítélőképességet említi. (Más kérdés, hogy miként fér össze ezzel a filozófiával szembeni és a tudományos kritika – nyilván úgy, hogy a cenzor a maga ismeretanyagát késsen kapott klisékbe erőlteti.)

428 Erich Mühsam: *Wider die Zensur! Kain*, 1914.

429 Vö. *Digitális Irodalmi Akadémia*, 1981.

430 Idézi: HOUBEN (1990) i. m. 94. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*)

1.7. Egy politikai lajhár

A történelmi források alapján megalapozottnak tűnik az a megállapítás, hogy a romantika korának egyik legtipikusabb hivatalnok-cenzora maga I. Ferenc császár- király (1768–1835) volt, akit egyik életrajzírója, Heinrich Drimmel úgy jellemez: „egy politikai lajhár”, aki a Monarchiát érő válságokat „szívós tompasággal” élte túl.⁴³¹ Nagybátyja, II. József szerint: „Ferenc inkább lassú természetű, alakoskodó, egykedvű, nyilvánvalóan döntő szenvedélyek nélküli [...]. Korához képest sokat tanult elméleti és gyakorlati téren, de minden gépész, díktálás utáni írás és semmilyen önálló gondolat”.⁴³² Az iratkezelés, az ügyiratok, az előírások valóságos megszállottja volt, és – akárcsak később I. Ferenc József – a visszaemlékezések szerint minden hozzá intézett beadványt elolvasott. Mindenható kancellárja, Clemens Metternich szerint „[m]int egy kukac, befúrja magát az iratcsomó egyik oldalán, s kijön úgy a másikon, hogy közben nem történik semmi”.⁴³³

Valójában minden döntéstől és újítástól rettegett. Metternich szerint ha rossz hírt kapott, úgy viselkedett, „mint egy házába bújó csiga”. (Amikor például 1831-ben kiderült, hogy az államkassza tartaléka már csak egy hónapra elegendő, rapid megoldásként szabadságra küldte a pénzügyminisztert.) Szintén 1831-ben rendelte el, hogy a rendőrminiszternek küldött napi jelentéseket (*Tagesrapport*) másolatilag neki is megküldjék. Többnyire elfektette őket a fiókjában, főleg, mert élete végén már semmire sem mert igent vagy nemet mondani. Ha azonnali döntését kérték, fejfájásra panaszkodott és időt kért – aztán „elfelejtett” dönteni. Az Államtanácsban belül külön bizottságot alakítottak Ferenc személyes ügyhátrálékának eltüntetésére, de halála után így is 3000 visszatartott, elintézetlen ügyet találtak a Kabinetkancellárián.

Bizonyos, hogy Ferenc jelleme és habitusa alapján eszményi hivatalnok-cenzor lehetett volna. Viszont nem bízott a legbuzgóbb hivatalnokaiban sem, mert tudta, hogy az eléje kerülő akták valahol mindig hazudnak. Rájött, hogy az uralkodónak olykor tanácsos áttörnie a bürokrácia önmagába záródó körét, s ezt úgy oldotta meg, hogy időnként „megmártózt a tömegben”. Hetente egyszer nyilvános fogadónapot tartott, amelyre elvben bárki bejelentkezhetett, cenzúraügyben is. A meghallgatásra érkezők a Burg belső udvarában először a császár szobrával találkoztak, amely római császárként, imperátori pózban ábrázolta Ferencet. A valóságos Ferenc a trón mögötti, tapétával leplezett ajtón jött elő, tirolai császárivadásznak öltözve, és nagyon kevésbé hasonlított a saját szobrához. A kérvényezőket már előzőleg, a váróteremben tájékoztatták a kérvény várható sorsáról. Ha Ferenc a kérvényt szótlánul átadta titkárának, ez azt jelentette, hogy az ügy a szokásos rendes hivatali utat fogja bejárni. Ha a beadvány valamelyik csücskét behajtotta, ez azt jelentette, hogy jelentést kér az ügyről a kancelláriától. Ha egyenruhája fenékszébe dugta, erről a szerencsés kérvényező már tudhatta, hogy az uralkodó személyesen veszi kézbe az ügyét. Ettől a jelrendszerrel sosem tért el, s ha jogi véleményét kérdezték, rendszerint ezt mondta: „Utána nézek Kropacseknél”.

Ez utóbbi a saját használatra készült döntvénytára volt, amelyet 1793-tól egy Kropacsek nevű titkár állított össze. Jelentősége az volt, hogy Ferenc saját korábbi döntéseit önmagára nézve is kötelező érvényűnek tartotta addig, amíg egy későbbi intézkedése nem derogálta azt, viszont sosem hozott olyan döntést, aminek ne lett volna már mintája, előzéke

431 Heinrich DRIMMEL: *Franz von Österreich*. München, Amalthea, 1982.

432 Idézi: BENCZE László: *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.

433 Uo.

„Kropacsekben”. Úgy uralkodott tehát, mintha birodalmának nem uralkodója, hanem legfőbb hivatalnok, főcenzora lenne. „Cenzor-karaktere” abban is megmutatkozott, hogy cenzúraügyekben szeretett elbújni a beosztottjainak döntései mögött: szerette azt a látszatot kelteni, hogy még ő se tehet semmit a rendőrség szigorával szemben. Például August von Kotzebue-nak a rendőrminiszter által betiltott darabja, a *Die Kreuzfahrer* (A keresztes vitézek) bemutatása érdekében a színház a császárhoz fordult. Ferenc: „Elolvassom, de látni fogják, hogy nem fogom tudni elintézni.” (Utóbb kiderült: semmit nem tett az ügyben.) Vagy ott volt Theodor Körner *Die Braut* (A menyasszony) című vígjátékának 1812-es bemutatója, ahol a cenzori húzások miatt neki panaszkodó szerzővel mélyen egyetértett abban, hogy „a mi cenzúránk tényleg ostoba”. Utána azonban felelősségre vonatta az érintett hivatalnokot, hogy túl elnéző volt a darabbal szemben.

A hatalomnak ez a kétszínűsége az ő esetében azonban valószínűleg csak a művészvilágnak tett „engedmény” volt, a tudományról alkotott véleményét ugyanis nem rejtette véka alá. A laibachi egyetemen tartott beszéde tanúsítja ezt: „Nincs szükségem tudósokra, csak derék polgárookra [...]. Aki nekem szolgál, azt kell tanítania, amit parancsolok neki. Aki erre nem képes, vagy új eszmékkel jön elő, az elmehet vagy én fogom eltávolítani.”⁴³⁴ Az új eszmékkel szembeni páni félelmet a mindenható Metternich is osztotta uralkodójával. (Erre utalt Franz Grillparzer véleménye, aki szerint a kancellár – az uralkodó után a második legfőbb cenzor – „egy fordított Talleyrand, aki miniszterként kezd és csuhásként fejezi be”).

Metternich fixa ideája volt, hogy a forradalmakat nem a gazdasági és politikai viszonyok nyomorúsága miatti elégedetlenség szüli, hanem „a titkos társaságok, a megszállott rajongók és a doktrinális gondolkodók” tevékenysége. Ezért sejtette minden ellenzéki gondolat mögött a liberalizmus „gonosz kísértetét”, amely a titkos társaságokban ölt testet. Keresztülvitte Ferencnél, hogy a politikai és történelmi témájú irodalom, valamint a színházi bemutatók felett a rendőrminiszter helyett ő, mint a kancellária vezetője gyakorolhassa a végső döntés jogát. Feltéve persze, hogy – mint láttuk – nem maga a császár-király kívánt az ügygel személyesen foglalkozni (vagy a döntést elnapolni). De a tanácsadás és döntés-előkészítés szintjén „Ausztria démona” (ahogy életrajzírója, Viktor Bibl nevezi⁴³⁵) ilyenkor is befolyásolhatta a kézirat sorsát.

1.8. A meghasonlott cenzorok

Az önmagával meghasonlott cenzornak szinte emblematikus példája lehetne a bécsi *Bücher-revisionsamt* vezetője, Franz Sartori – aki melleleg korának neves irodalomtörténésze volt. Ő 1830-ban, Ausztria kultúrtörténetéről megjelent könyvének nyomdai korrektúráit összevetve egy másik szerző hasonló témájú kéziratával, saját könyvét kezdte el kíméletlenül cenzúrázni. Végül szórakozottságát intő jelnek fogta fel, s mindkét műben ugyanazokat a részeket húzta ki, bizonyítva, hogy a hivatalnok-én és az író-én találkozása aligha vezethet jó kompromisszumra.

434 Idézi: VIKTOR BIBL: *Metternich, der Damon Oesterreichs*. Lipcse, Gunther, 1936. 297.

435 Uo.

1.8.1. Knarrpanti avagy Bolhamester tanítása

Ugyanerre tanít minket a világirodalom jelentős alakja, E.T.A. Hoffmann (1776–1822) egy súlyos történettel, amely vele esett meg. Hoffmannnt mint kiváló jogászt és a cenzúraügyekben is ítélező berlini *Kammergericht* bíróját, kinevezték az Ifjú Németország lázadó irodalmának szétzúzására létrehozott, már nevében is összörnyeteg, porosz Felsőjáruló kapcsolatok és más veszélyes cselekmények felderítésére alakult kizárólagos hatáskörű bizottság (*Immediatkommission zur Ermittlung hochverrätherischer Verbindungen und anderer gefährlicher Umtriebe*) nevű miniszteriális cenzúrahatóság tagjává. Itt igyekezett a hivatalnok-cenzorság minden jellemismérvével rendelkező berlini rendőrfőnökkel, Karl Albert von Kamptz titkos tanácsossal szemben a hatályos pozitív jog alapján (!) fellépni, a főcenzor mértéktelen irodalomgyilkolását megakadályozandó.

Természetesen sikertelen volt, de Kamptz figurájáról a Bolhamester (*Meister Floh*) című satirikus elbeszélés-sorozatban megalkotta Knarrpanti titkos tanácsost, az „eszményi” hivatalnok-cenzor irodalmi figuráját. Mégpedig a maga valóságában – ugyanis a saját hivatali működése során birtokába került bizottsági iratokról lemásolta Kamptz sajátkezű cenzori észrevételeit, feljegyzéseit, s ezeket olykor szó szerint építette be művébe. (Így ez a figura, bár az író satirikus környezetbe állította, mégsem torzkép, hanem szociológiailag hű mása a valóság egy kegyetlen szeletének.)

Hoffman, nem érzékelve a veszélyt, átadta kiadójának a Bolhamester második részének kéziratát, benne Knarrpantival. A kéziratot egy Kelchner nevű cenzúrahivatalnok – zöld írónnal jelölve az inkriminált részeket – eljuttatta a rendőrfőnökhöz. A magára ismerő Kamptz előterjesztésére külön minisztériumi bizottság vizsgálta az ügyet, mely – mintegy önmagát is jellemezve – a Hoffmann által reálmisan ábrázolt figurát „megszégyenítő és infámis motívumokkal terhesnek” minősítette, egyben „felismerve azt a szándékot, hogy [...] a király Őfelsége által elrendelt intézkedést, melyben a legmagasabb bizalom folytán ő maga is részt vett, nyilvánosan nevetség tárgyává tegye és a legalacsonyabb személyes motívumokkal megvalósítottnak tüntesse fel [...]. Hoffmannnt vétkesnek találta 1. felségsértésben, 2. hivatali titok megsértésében és 3. egy államhivatalnok hivatali ténykedésével kapcsolatban nyilvánosan elkövetett durva rágalalmazás bűncselekményében”.⁴³⁶ A tréfa ilyen komoly formájának kezelésében a hatalom nem ismert tréfát. A felségsértési per megindult, és csak a kegyes halál akadályozta meg, hogy az író sok éven át sínylődjön valamelyik porosz várbörtönben.

Melyek Knarrpanti cenzor és nyomozó Hoffmann által leírt tulajdonságai? Knarrpanti „ajkán állandó önelégült mosoly játszadozik”, és büszke saját „hallatlan éleselméjűségére”. Alapelve, hogy a veszély inkább magában az elkövető (értsd: az író) személyében leselkedik a hatalomra, mint a tettben. „Mert, ha nem is igazolódik be mindig elsőre a főbűn, valami kis félresiklás mindig adódik, hogy letartóztathassuk. A bűnözők sajátossága az a ravaszság, mellyel első pillanatra teljesen indifferensnek látszó nyilatkozatot tesznek, hogy ezzel leplezzék igazi szándékukat.”⁴³⁷ Knarrpantinál tehát a bűnöző az író természetes metaforája; az íróra is a bűnelkövető gondolkodási sémái illenek.

436 1822. január 31-i előterjesztés. Vö. Ernst Theodor Amadeus HOFFMANN: *Knarrpanti*. Berlin, Neue Berlin, 1953. Geleitwort, 22–23.

437 E.T.A. HOFFMANN: *Knarrpanti*. Berlin, Neue Berlin, 1953.

1.8.2. *Az irodalmi corpus delicti*

A corpus delicti az irodalomban a gondolattal elkövetett bűnözés bizonyítéka, „eltüntetése” a szerzőknél magától értetődő dolog, de a cenzornak igazából nincs is szüksége corpus delictire ahhoz, hogy az író veszélyes gondolatait leleplezze. Mivel azok az író személyiségéből fakadnak, s végső soron akkor is jelen vannak, ha közvetlenül az adott szövegben éppen nem manifesztálódnak. Elég ránézni az elhíresült alkotóra, már tudjuk, mire gondol – és ez a gondolat előbb-utóbb a mi fejünkben is megjelenik, véli Knarrpanti.

Az irodalmi corpus delictit mégis főképp a szavak jelentik, sokkal inkább, mint az értelmes mondatok, s a cenzor feladata, hogy kihámozza a lehetséges jelentéshálóból a szavak megtestesítette veszélyes szimbólumokat. Mert „a gondolkodás már önmagában is egy veszélyes művelet, mely veszélyes emberek esetében még veszélyesebbé válik. A *titokzatos szavak* egy papíron joggal keltik azt a gyanút, hogy mindaz, amit nem írt le a veszélyes ember, még sokkal gyanúsabbak, olyannyira, hogy felérnek a tett teljes elismerésével.” Szinte egy új fajlélet alapvetése ez, ahol a veszélyes faj nem etnikai, hanem „transzcendentális” kritériumok alapján határozható meg.

Józan értelemmel nézve ez már a pszichózis útja. Az átlagos hivatalnok-cenzor gondolkodásában ez a prekonceptió inkább csak „külső használatra” szolgál: „Így felállíthatok egy olyan stratégiát, melynek segítségével engem újra értelmeznek, bölcsnek, ügyesnek, vagyis uram és parancsolóm kiváló hűségű szolgálójának találnak, tehát az állam – melytől minden jó ered – támaszának. Persze magamban azért tudom, hogy semmi nem jöhet ki az ügyből, mert amire gyanakszom, az expressis verbis sose lesz igazán bizonyítható, de ez nem tartozik a dologhoz.”

A hivatalnok-cenzor éppen ezért óhatatlanul alattomos gyűlöletet érez az írókkal, és egyáltalán a szellem embereivel szemben, akiknek műve kicsúszik az egyértelműség abroncsaiból, s így őket végső soron mindig a kétség és a kételkedés titokzatossága lengi körül. Ez egyben irigységre is ad okot, ezért a hivatalnok-cenzor be nem vallott célja, hogy az elfogulatlanokat és tudatlanokat az alkotó ellen hangolja. Mélyre látón adja Hoffmann Knarrpanti szájába a végső igazságot: „A cenzor művészete abban áll, hogy a leglényegtelenebb dolognak is a gyűlöletes jelentőség látszatát adja. Ez tulajdonképp komoly adottság, hisz a hatalom gyakran elhiszi, hogy a cenzornak fontos az írás igazi tartalmának feltárása.”⁴³⁸

1.8.3. *A piszok nem megengedhető*

A meghasonlott cenzorok egyik legérdekesebb esete *Wilhelm von Humboldt*, a kiváló történész, irodalmár és diplomata, akit 1809-ben neveztek ki a porosz Belügyminisztérium osztályvezetőjeként az irodalmi cenzúra irányítójának. Az írók fellélegeztek: végre egy olyan ember lett cenzor Poroszországban, aki szerető kíméllettel látja majd el e kényes hivatalt! Humboldt meggyőződéses sajtószabadságpárti volt, de úgy vélte, hogy a sajtószabadságot nem egyik napról a másikra kell kivívni, hanem óvatos, kis lépésekben, fokozatosan. Nem helyeselte, hogy a Napóleonnal szembeni vereséget követően az országot elárasztották a névtelen röplapok, „az okoskodók politikai receptjei”, melyek egymásnak is ellentmondva, zavart

keltének. De mégsem lehet a cenzúrát kategorikus előírásokkal szabályozni, mivel azoknak „az idők és a körülmények változása folytán hol szigorúbbaknak, hol enyhébbeknek kell lenniük”.⁴³⁹

A cenzúrát tehát „lebegtetni” kell, még hozzá úgy, hogy elvben érvényesnek kell tekinteni az 1788-as Wöllner-féle cenzúraediktum szabályait, de azokat nagyvonalúan és rugalmasan kell alkalmazni: „A bizonytalan határok között biztosított szabadságot az állam általános és minden egyes alkalommal mégis egyedi állapotához igazítjuk, lelkiismeretesen és nagy megértéssel”.⁴⁴⁰ Nyilvánvaló e szépen hangzó elmélet nagy hibája: a cenzoroktól épp azt követelte meg, amire a Wöllner-féle szabályok alapján nem – de egyébként sem – lehettek képesek: kifinomult intuícióra, olyan középútra, amely egyszerre figyel az aktuális társadalmi problémákra és ezeknek a műalkotásban megnyilvánuló érzékeny tükröződésére, persze úgy, hogy az utóbbi létrejöttét pártolja.

Magát Humboldtot leszámítva, valószínűleg nem volt olyan cenzor Poroszországban, aki e kettős követelménynek megfelelt volna, és néha maga Humboldt, a kifinomult cenzor is „meghalt a szépségtől”. Egy mezőgazdasági szakkönyvet például azért nem engedett át, mert a könyv szerint a földművelés „sok piszokkal jár”. „Egy figyelmet érdemlő, komoly munkánál a „piszok” szó megengedhetetlen” – írta indokul, általános derűtséget keltve. Nem csoda, hogy cenzori tiszte csak egy évig tartott: boldog volt, hogy 1810. április 29-én lemondhatott róla.

1.8.4. Álcázott liberális

A kettős kötődésű cenzorra magyar példát is találni: Reseta Jánost (1776–1862), Virág Benedek tanítványát, a pesti egyetem német nyelv- és irodalomprofesszorát, aki csaknem az egész reformkoron át volt a cenzúra gépezetének alacsony fizetésű, gyakran megalázott hivatalnok. Pesti és budai cenzorként Reseta mindig azokkal érzett, akiket mesterségével gyötörnie kellett, és megvetette azokat, akiket szolgált. (Nem csoda: 1832-től 1848-ig állt a gondolatrendőrség szolgálatában, s közben feljebbvalói mindvégig rendszeresen ostromozták elégtelen szigoráért.)

Valójában róla írta a titkosügynök Zerffi Gusztáv: „Magyarországon a márciusi mozgalom előtt [...] a cenzúrahivatalnokok mindenkinek kedvébe jártak, aki az ellenzékhez számított. Súlyt helyezvén rá, hogy ne a kormány hű szolgálójának, hanem inkább álcázott liberálisoknak tartassanak.”⁴⁴¹ Több forrás is említi a leghíresebb Reseta-történetet, azt, amikor Petőfi *A hóhér kötele* című rémregénye nem nyerte meg az idős cenzor tetszését. Miután a költő bevalotta: anyagi okokból is ragaszkodik a kinyomtatáshoz, Reseta elképesztő ajánlatot tett: ha az ifjú poéta – „saját hírneve érdekében” – eláll a kinyomtatási szándékától, kölcsönad neki 150 forintot – vagyis azt az összeget, amit a kiadó fizetne a zseni alkotásért.⁴⁴²

A méltatlan szolgálatban álló Reseta, a melegszívű, szomorú cenzor a '48 előtti évtized irodalmi életének sajátos figurája volt. Jókai a sajtószabadság első napján ilyennek látta: „Másnap

439 Idézi: HOUBEN (1990) i. m. 171.

440 Uo.

441 TAKÁTS Sándor: *Kémvilág Magyarországon*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*)

442 JÓKAI Mór: *Az én kortársaim*. In: JÓKAI Mór: *Életemből*. Budapest, Révai Testvérek, 1907. I. 169; Lásd még: ILLYÉS Gyula: *Petőfi Sándor*. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 202.

találkoztam volt cenzorunkkal. A jó öreg Resetának őszinte örömkönny ragyogott szemében [...]. Sok olyan dolgot engedett keresztül menni, amit az osztrák szabadsajtó korszakában nem lehetett volna kinyomatni. Petőfit különösen kegyelte, s ha verseiből lealkudott valamit,⁴⁴³ azok nem a szabadelvű eszmék voltak, hanem a helyel-közzel kitörő embergyűlölet vulkán-olvadéka.⁴⁴⁴

443 Például a *Dalaim* című verse, amelynek utolsó strófáját Reseta nem engedélyezte. Vö. KERÉNYI Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest, Osiris, 2008. 246.

444 JÓKAI (1866) i. m.

VI. Cenzúra és alkotás dialektikája

Azt az (irodalom) történet által is többszörösen igazolt tény, hogy a cenzúra abszurd és reménytelen vállalkozás, jól érzékelteti Goethe visszaemlékezése is, amikor azt írja: „egyszer még könyvégetést is láttam. Könnyed francia regényről volt szó, mely az államot kímélte ugyan, de a vallást és az erkölcsöt annál kevésbé. Csakugyan volt valami rettenetes abban, hogy egy élettelen tárgyon büntetést hajtsanak végre. A kötegek megrepedtek a tűzben, vasvillával piszkálták széjjel, hogy annál jobban ériék a lángok. A megpörkölődött lapok kisvártatva a levegőben szállongtak ide-oda, s a tömeg mohón kapdosott utánuk. Mi sem nyugodtunk, míg egy példányt föl nem hajtottunk, sokan mások is megszerezték maguknak a tiltott élvezetet. Valóban, ha a szerző publicitásra vágyott, maga sem találhatott volna ki ennél ügyesebbet.”⁴⁴⁵

Persze a cenzúra működtetésének hatalmas kényszerét talán Heine fogalmazta meg a legtöbbször: „A nyomtatással az a baj, hogy azon a napon, amikor egy könyvet kinyomtatnak, az *valóság*gá válik.”⁴⁴⁶ Ami azt jelenti: visszavonhatatlanná. A könyvben foglalt gondolatok immár nemcsak virtuálisan, de a tárgyiasult valóságban is léteznek, hogy ezáltal hatóerejüknek forrása immár kimeríthetetlen legyen. S ez az erő nyilván már akkor is hatni fog, ha a könyvet a szerzőn kívül akár egyetlen ember is olvasta. A könyv egyes példányainak elpusztítása pedig fokozott kíváncsiságot ébreszt az emberekben, s így a hatóereje megsokszorozódik.

Viszont a hatalom számára a cenzúra működtetésére nem csak a már létrejött művek, a közzététel céljából rögzített „veszélyes” gondolatok kiiktatása érdekében van szükség, hanem a *prevenció*, a megelőzés, a visszatartás okán is: közrehatni abban, hogy az írók ne is írjanak, az alkotók eleve ne is alkossanak olyasmit, ami az uralom számára nem konform. Ezért ruházza fel a hatalom a cenzúrát az erőszak-alkalmazás megfélemlítő lehetőségeivel, s ezért teszi az állami szervezet integráns részévé. A vizsgált korszak cenzúrahivatalait áthatja az erőszak fenyegetésének – vagy ahogy Foucault fogalmaz, „a hatalom mikrofizikájának” – érzete, ami akarva-akaratlanul meghatározza az alkotó pszichés folyamatait. „Énünkötől kell megszabadulnunk, hogy a hatalomtól megszabadulhassunk” – írja Lengyel László.⁴⁴⁷ Erre nyilván csak a halállal lennénk képesek, s mivel tehát a cenzúra pusztá léte is egyfajta pszichés fenyegetést jelent, az alkotó gyakorta inkább az izolációt választja, mint a cenzúrával való küzdés kockázatát. Ezt támasztja alá „a hallgatás-spirál” elmélete is.

A cenzúra létében többféle paradoxon mutatkozik meg, melyek először is az irodalmi mű, egyáltalán a művészeti alkotás értelmezésének nehézségeiben érhető tetten. Egy-egy műnek szinte számtalan olvasata lehet, melyeket az aktualitás és annak elvesztése, önmagában az idő múlása is döntően meghatároz, illetve befolyásol. „A tartalom mulékony benyomás valamiről, villanásszerű találkozás” – véli Willem de Kooning,⁴⁴⁸ a szövegértelmezés, interpretálás nehézségeire utalva. Márpedig a cenzúra vizsgálati módszere mindig is az interpretálás volt, amely a szöveg bizonyos elemeinek óhatatlan kiragadását (felnagyítását) jelenti, melynek

445 Johann Wolfgang GOETHE: *Költészet és valóság*. Budapest, Európa, 1982. 134.

446 HOUBEN (1948) i. m. (*Kiemelés az idézetben – P. S.*).

447 LENGYEL László: Négy érintés. Népszabadság, 2013. január 31.

448 SONTAG (1968) i. m.

következménye a belső szövegösszefüggések eltorzítása. Így a művészi alkotás a belőle mindig kiolvasható provokatív elem folytán mindig is ki volt szolgáltatva a cenzor tendenciózus szemléletének. (Erre is utal Nietzsche megállapítása: nincsenek tények, csak interpretációk és értelmezések.)

Az erőszakos interpretáció mindig a szöveg lehetséges jelentéstartománya és a hivatalos szemlélet elvárásai közötti – vélt vagy valóságos – ellentmondáson alapul. A hivatalos elvárás vagy a mű értelmének olyan leszűkítésére (ritkábban tágítására) törekszik, amit a szöveg (mint a mű korpusza) esetleg még belső ellentmondás nélkül elvisel, vagy új tartalmakat akar a korpuszba beépíteni. A cenzor ugyanis gyakran azt képzei, hogy a műalkotás csupán tartalmi komponensekből áll – egy ilyen interpretáció szem elől téveszti a szövegen túli elemeket, s így megváltoztatja („megerőszakolja”) a szöveg rejtett jelentéseit. Lényegében használati tárgynak tekinti a műalkotást, amellyel a forma megőrzése mellett tetszés szerinti jelentés állítható elő.

Mivel a jelentés manipulálása szükségszerűen együtt jár a korpusz megváltoztatásával, nehéz elképzelni olyan cenzori beavatkozást, amely a szöveg minőségének tényleges javítását eredményezné gondolatilag vagy a kifejezőerőt illetően. Éppen ellenkezőleg: az a jellemző, hogy mindkét szempontból – formailag is, tartalmilag is – gyengíti a szövegminőséget. A cenzúrázott szövegek vizsgálata igazolja, hogy a cenzúra beavatkozása a művön *kettős szövegtöréssel* jár (lásd a „Klasszikusok bilincsbe verői” című fejezetet). Sőt, egyes szövegeknél, ahol a cenzor beavatkozása oly tökéletesre sikerült, hogy a szerző eredeti szövege immár rekonstruálhatatlan, valójában akár *hármás szövegtörésről* is beszélhetünk, hiszen a csonkítás a jövőbeni olvasókat károsítja a legjobban: a kiirtott szövegre „nem rakódhat rá” az előző olvasónemzedékek csodálata. Ahogy Jorge Luis Borges írja *A könyv* című novellájában: „A Hamlet nem ugyanaz a Hamlet, amit Shakespeare megalkotott a XVII. század elején, a Hamlet Coleridge, Goethe és Bradley Hamletje is. A Hamlet újjászületett [...]. Mi, olvasók gazdagítottuk a könyvet.”⁴⁴⁹

Másrészt gondoljunk Grimmshausennek, a *Simplicius Simplicissimus* írójának megállapítására: „Egy könyv sose lehet oly borzasztóan rossz, hogy abból egy jóhiszemű ember ne tudna tanulni valami jót és egy könyv se lehet oly jószándékú, hogy abból egy elvetemült ember ne azt olvasson ki, ami torz szándékának megerősítésére vélhetőleg a legalkalmasabb.”⁴⁵⁰ Az interpretáció bizonytalansága, eredendő determináltsága az az ok, amely a klasszikus cenzúra működését – minden normatív szabályozottsága dacára – ingataggá és kiszámíthatatlanná tette. Karl Biedermann azt írja, hogy „[a] sajtórendőrségre, ahogy e korban a kormányservek működésére is, szinte kivétel nélkül jellemző a szubjektivitás bélyege, amely egy-egy alkalommal kivételes szabadságot biztosított, gyakrabban viszont olyan visszaéléseket produkált, amelyek ma már a legkevésbé szabad országokban is alig lehetségesek”.⁴⁵¹

Az a benyomásunk: a normatív elvárások szempontjából a cenzúra működése csak akkor lett volna autentikus, ha oly kiszámítható, hogy fokozatosan fölöslegessé teszi önmagát. Ebben gondolkodott például Sándor Lipót is, Magyarország Habsburg nádora, amikor 1795. június 16-i emlékiratában – mint erről már szó volt – azt javasolta, hogy minden tiltó normánál többet ér, ha az embereket leszoktatják az olvasásról: el kell érni, hogy az újságok oly unalmasak legyenek, hogy senki se olvassa őket. Így végül a még létező újságok is megszűnének – az újságcenzúrával együtt.

449 In: *Bábeli könyvtár. Válogatott prózaművek*. Budapest, Európa, 2011. 230–231.

450 Hans Jakob Christoffel von GRIMMELSHAUSEN: *Wunderbarliches Vogelnest*. h. n., k. n., 1672.

451 Karl BIEDERMANN: *Deutschland im 18. Jahrhundert*. Lipcse, k. n., 1880.

E szélsőséges, csak a hatalom vágyálmaiban megjelenő lehetőség helyett a valós történelem nem egyszer létrehozta az alkotás, az alkotó és a cenzúra ennél létszerűbb, s persze drámaibb szimbiózisait is. Az egyik, talán legismertebb eset Puskin kapcsolata a két cárral (I. Sándorral és I. Miklóssal). Olyan szimbiózis volt ez, amelynek dialektikáját két kölcsönösen téves feltevés mozgatta. A tények a következők: Puskin, megtudva, hogy I. Sándor – az önkényuralommal szemben kritikus versei miatt – száműzetésbe akarja küldeni őt, levélben fordult a cárhoz. Többek között ezt írta: „Azon gondolkodtam, nem kellene-e öngyilkosnak lennem, vagy inkább megölni a cárt [...]. A világ közvéleményének szemében áldozattá tettem volna azt az embert, aki engem eltart, akitől függenek az adományok [...]. Megkövessem-e a hatalmat? Úgy döntöttem, hogy megtartom magamnak a szavaimat: egy kérvény éppen olyan illetlen, amennyire arcátlan, és a hatalomnak végül úgy kell viszonyulnia hozzám, mint egy bűnözőhöz. Szibériában vagy egy erődben reménykedtem, amelyik alkalmas arra, hogy helyére kerüljön a becsületem. Erősen megérintett a hatalom nagylelkűsége és enyhe fellépése.”⁴⁵²

A levél, amely I. Sándor közbejött halála folytán utódja, I. Miklós kezébe került, nagy hatást tett a cárra. Efféle alattvalói őszinteséggel, amely a „gonosz hatalom-jó hatalom” opcióit is felvillantja, még aligha találkozhatott. Azonnal visszahívatta a költőt a száműzetésből és magához kérette. Beszélgetésük a hatalom és az alkotó szellemiség diametrális kapcsolatának (egymásra utaltságának?) unikális lehetőségét villantotta fel. De persze ez csakis a költő víziója lehetett. A tárgyaló felek pozíciója közti különbség alig kifejezhetően óriási volt: a brutális erejű önkényuralom ura állt szemben egyetlen ember szellemi erejével.

Mégis megmérkőztek egymással. Hosszú párbeszéd zajlott, a cár megkérdezte: részt vett volna-e a költő a dekabrista felkelésben, ha akkor Péterváron van, s nem a száműzetésben? „Feltétlenül, uralkodó” – válaszolja Puskin. A cár felszólítja a költőt: szavalja el neki az összeesküvők körében is népszerű, zsarnokság-ellenes verseit – és Puskin szemrebbenés nélkül elszavalja őket. Azokat is, amelyekről még nem tudott a cenzúra. S akkor a hatalom váratlanul „fegyverszünetet köt”, együttműködést ajánl: ha a költő szavát adja, hogy nem vesz részt kormányellenes tevékenységben, mentesíti őt a hivatali cenzúra alól („én leszek a te cenzo-rod”), és kulturális ügyekben számít a tanácsaira. Puskin szavát adja.

Mefisztói ajánlat volt: az alkotónak nem kell többé „bűnözővé válnia”, hogy alkothasson és ráadásul felcsillan valamiféle „sárkányszelídítő” szerep lehetősége is, ha ebből a magasból netán lehetősége nyílik dekabrista barátainak mentésére is. Ennek az illúzióknak a táplálására, s hogy kidomborítsa a hatalom számára előnyös kontrasztot (a megbocsátó, humanus hatalom képét), a cár nyilvánosan kijelenti: „Oroszország legokosabb emberével beszélgettem”.

1. Két végső paradoxon

Nemcsak Faust, Puskin is elhitte, hogy előnyös alkut kötött a hatalommal, amikor hosszú időre lemondott alkotó énjének jobbik lehetőségéről, arról az útról, amire a zsarnokságot megdönteni akaró dekabrista mozgalom lépett. Csalódása súlyos, önpusztító következményekkel járt. Mindenekelőtt tévedett, ha abban bízott, hogy azontúl legfeljebb a cártól kell engedélyt kérnie „rázós” művei megjelentetéséhez. Nem számított rá, hogy a hatalom szemében épp az

452 Idézi: ÁGOSTON Magdolna: *Az orosz cár és Puskin*. A Tolsztoj Társaság internetes kiadványa, é. n.

alku megkötésével fog leértékelődni. A cár úgy rendelkezett, hogy a költő írói és személyes sorsa ettől fogva Benkendorf kancellártól, a III. Ügyosztály teljhatalmú vezetőjétől függjön.

A látványos alku csak színjáték volt. A cenzúra bürokratikus procedúrája alól felmentették, de helyette egy főhivatalnok kicsinyes gyámkodását kellett eltűrnie. A hatalom „aranykalitkában” tartotta: műveit a cári nyomdában nyomtatták ki, de még utazásaihoz is engedélyt kellett kérnie, s a kancellár megtiltotta, hogy publikálatlan műveit a nyilvánosság előtt felolvassák.⁴⁵³ Hálálkodnia kellett a kegyes elnézésért, ha olykor megfeledkezett arról, hogy a hatalom így értelmezi a neki tett ígéretét. Puskin vergődött: mivel öncenzúrára képtelen volt, visszafogta alkotóerejét. Nagyon sok töredéket írt és egy ideig csak kevés művet fejezett be, lírájának akkori szemlélődő, „olümposzi” jellege is láthatólag távol állt igazi énjétől, ellentmondásban volt művészete máskor ellenállhatatlan, forrongó pátozával. Az étellel próbálta „kijavítani” az alkut, nyugtalan utazási láz és időnként vad kártyázó szenvedély tört rá, ami szintén ártott alkotókedvének. Sejtette, hogy minden percében megfigyelés alatt áll, és rá kellett jönnie, hogy a hatalom kegye (a magánéletét is ellenőrzése alatt tartó „cenzúramentesség”) az igazi alkotó számára olyan csapda, melyben mozgásteret helyett, hogy várakozás szerint növekedne, egyre inkább szűkül.

Puskin esete a hatalom és az alkotó ember paradox kapcsolatának lényegére utal. Az abszolút hatalom „engedékenysége” a legjobb esetben is olyan virtuális cenzúrát jelent, amely nyilvánvalóan még rombolóbb, mint a hétköznapi bürokrácia hivatali taposómalma. Időszakunkban, de általában a cenzúra minden korszakára és formájára jellemzően, a cenzort egy nehezen megfogalmazható, s többnyire nem is artikulált alap gondolat vezérli. Ez – ahogy Molnár Tamás kifejti – „a szenttel való szoros, sőt elválaszthatatlan kapcsolat”.⁴⁵⁴ A cenzúra végső soron a politikai felépítményben megőrződött szakralitás valamilyen változatát védi a rációval szemben, s mint tapasztaltuk, többnyire egyfajta „bebetonozott” szemantikai értelmezés talaján.

A cenzúra minden korszakában voltak kikezdhetetlen (többnyire vallási és kultúrtörténeti eredetű) fogalmak és alapszavak, amelyekben kockázatos volt túllépni: a hatalom nem tartotta megengedhetőnek, hogy a szerző ezektől feltűnően elrugaszkodjék, más értelemben használja őket vagy más jelentőséget tulajdonítson nekik, mint a hivatalos kánon. Ez a *világi szakralitás* – melynek gyakorlati célja az olvasók kondicionálása az egyöntetű gondolkozásra – mindig is teljességgel ellentétes volt a művészi alkotás tendenciájával. Az olvasók számára pedig a megkerülhetetlen szóbalványok, fogalmi kövületek nyilván arra jók, hogy megnehezítsék a szöveg rejtettebb értelmének kibontását. (Bár, mint láttuk, a leginspiráltabb cenzoroknak ez éppenséggel szenvedélyévé vált; őket is elragadta a szókratészi eszmény.)

A cenzúrával kapcsolatos másik nagy paradoxon magából a cenzúra létéből adódik. A történeti részben megfigyelhettük, hogy a cenzúra mindig egy általa magasabb rendűnek tekintett vonatkozási rendszer (Isten, egyház, uralkodó, közkerkölcs és hasonlók) függvényeként fogta fel a saját működését. Legalábbis így kellett tennie, ezt a látszatot kellett őriznie. Így a cenzor a társadalom (a közjó) nevében lépett fel, de – a közösség lelki-szellemi igényeit tükröző művészet korlátozása folytán – a társadalom ellenében. A rend igényét állítja

453 Megfigyelője, egy bizonyos Szkobelev csendőrpáncsnok így írt róla: „Vajon nem lenne-e jobb ennek a Puskinnak megtiltani, hogy kiadja züllött verseit? [...] Jobb lenne, ha e kártékony gúnyiratok szerzőjét jutalmul haladéktalanul megszabadítanák az irhája néhány darabjától”. Idézi: LOTMAN i. m. 230–231.

454 MOLNÁR i. m.

szembe a közjó egy másik, nem kevésbé fontos, de nehezebben kifejezhető tartományával. Ezzel *kettős értékrendet* teremt: egy „örökkévaló”, állandó, „magasabbrendű” *mintát* és egy „alacsonyabbrendű”, tehát elvetendő *másolatot*. (Helyesebben: rossz másolatot, hiszen a cenzúra célja az, hogy olyan művek írására készítse az alkotókat, amelyek a lehető legjobban követik a cenzor fejében lévő mintát.)

A valóságban az idő múlásával a kettő – időlegesen, majd végleg – áthatja egymást, ettől a cenzúra ambivalenssé és/vagy retrográddá válik. Ezt fejezi ki Johann Nestroy tréfás mondása: „A cenzorok emberré vált ceruzák vagy ceruzává vált emberek.” Emberré vált ceruzává lenni – tudjuk, láttuk: olykor a hatalom közvetlenül kifejezett igénye az alkotóval szemben. S igazat adhatunk-e Heinének, amikor a művész funkcióját, még ha ironikusan is, ilyenkor az udvari bolondéhoz hasonlítja? Hiszen egykor a királyok „második testének” számított az udvari bolond, csak neki volt megengedve, hogy komikus ruhába öltözve utánozza, olykor gúnyolja is a királyt, mintegy tükröt tartva neki.

Nem adhatunk igazat. Az udvari bolond szerepének, lévén előre meghatározott, mindig is a hatalom dimenzióján belül kell maradnia, egy ellentétes szempontból is annak szakrális jellegét erősítenie, a művész viszont az „ellentársadalmat”, az emberi állapot dimenzióit fejezi ki. Ám nem lehet nem észrevenni, hogy a hatalom ezzel az igénnyel sose a cenzorokhoz fordul: hiszen ők csak „ceruzává vált emberek”.

Utószó

„Hanem uraim, íróserég! [...] ugyan tartsatok egy gyűlést egyszer, és szedjétek össze a censura törléseit, mellyek birtokotokban vannak, és adjátok ki. Soha még tanulságosabb könyvet nem látott a magyar ég. Látni fognók [...] a censura comicus ostobaságát, miről hétköznapi embernek isten bizony fogalma sincs. És én az utóbbtól, a nevetségéstől várnék a legtöbbet [...]. Uraim, íróserég tegyétek meg ezt!” – így szólította fel Kossuth a Pesti Hírlapban az írókat anno, a Reformkorban.⁴⁵⁵

A magyar írók ezt nem tették meg, de valószínűleg más nemzetek írói sem. Hiszen a teljesség igényével már akkor is lehetetlen lett volna rekonstruálni az irodalom hamujából a cenzúra több száz éves dúlásának rengeteg bizonyítékát!

Ilyen igénnyel ma sem foghat hozzá senki egy európai cenzúratörténet megírásához – annál inkább tudatosítható a mai Olvasóban is – minden rettenete mellett – ennek a intézménynek a „komikus ostobasága”. Ez indított arra, hogy a könyvnek, minden autentikussága mellett is esszéisztikus formát adjak, vagy legalábbis törekedjek arra, hogy az olvasó, ahol csak lehet, mintegy lektúrszerűen élhesse át a hatalom folyton visszatérő erőszaktevéését (s annak ormótlan-nevetséges díszleteit) a szellem felett. Egyben tudva azt is, hogy egy ilyen krónika, bármilyen terjedelmes is, mindig töredékes marad.

Merészségemet talán megbocsájtja az Olvasó azon tanulság birtokában, amelyre „a magyarok Mózesé” találóan utalt: a gondolatok cenzúrázása végső soron azért is szármalmas erőfeszítés, mert növeli a ki nem irtottak súlyát. Ahogy Babits írta még 1933-ban: „A berlini máglya voltaképp nagy hódolatünnep a Könyv hatalma előtt”.

„Miért nincs magyar cenzúratörténetünk?” – kérdezi egy kiadatlan tanulmányában a hajdani kutató, Szimonidesz Lajos. Amire a válasz csak az lehet: ugyanazon okból, amiért a világ cenzúratörténetét sem írták még meg. Nem egyszerűen azért, mert a cenzúra-gyötörte írásművek és történetek fellelhető mennyisége világszerte oly hatalmas; sokkal inkább abból kifolyólag, hogy – mint fent utaltam rá – valószínűleg még ennél is hatalmasabb az az anyag, amely ebből – háborúk és forradalmak, meg az érintettek rettegése folytán – örökre a feledés homályába vészett.

Bibliográfia

- Adorno, Theodor W.: *Die Aesthetische Theorie*. Frankfurt am main, Suhrkamp, 1970.
- Aegidi, Ludwig Karl James: *Aus dem Jahr 1819. Beitrag zur deutschen Geschichte*. Hamburg, Nabu, 2011.
- Antal Tamás: A sajtóesküdtszékek és működésük szabályozása Magyarországon (1867–1896). Szeged, 2003/1. Auerbach, Erich: *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*. Bern, Francke, 1946.
- Ágoston Magdolna: *Az orosz cár és Puskin*. A Tolsztoj Társaság internetes kiadványa. é. n.
- Ballagi Géza: *A politikai irodalom*. Budapest, Franklin, 1888.
- Bauer, Michael (szerk.): *Oskar Panizza. Neues aus dem Hexenkessel der Wahnsinnsfanatiker*. Berlin, Luchterhand, 1986.
- Bódiné Beliznay Kinga: Sajtórendészeti igazgatás a XIX. századi Európában. *Magyar Közigazgatás*, 1998/1.
- Both Ödön: *Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete és a vezetése alatt álló minisztérium sajtóügyi tevékenysége 1848-ban*. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 1980.
- Blackstone, William: *Commentaries on the Laws of England*. Oxford, Clarendon, 1766.
- Bereznoj, A. F.: *Carszkaja cenzura i borba bolsevikov za szvoboda pecsati (1895–1914)*. Leningrad, k. n., 1967.
- Buzinkay Géza: *Sajtóreform 1914-ben*. Kézirat.
- Bibl, Viktor: *Die Wiener Polizei*. Lipcse, Stein, 1927.
- Bibl, Viktor: *Metternich, der Dämon Österreichs*. Lipcse, Günther, 1936.
- Biedermann, Karl: *Deutschland im 18. Jahrhundert*. Lipcse, k. n., 1880.
- Bodi, Leslie: *Tauwetter in Wien*. Frankfurt am Main, Fischer, 1977.
- Breuer, Dieter: *Geschichte der literarischen Zensur in Deutschland*. Berlin, Utb Für Wissenschaft, 1982.
- Conway, M. Daniel: *The writings of Thomas Paine*. I-IV. New York, AMS, 1967.
- Carlyle, Thomas: *A francia forradalom története*. III. Budapest, Révay, 1911.
- Chateaubriand, Francois-René: *De la liberté de la presse*. Párizs, De Mat, 1828.
- Chaunu, Pierre: *Europäische Kultur im Zeitalter des Barock*. München, Droemer/Knauer, 1968.
- Csánk Béla: *Az angol sajtójog vázlatja*. Budapest, Franklin, 1941.
- Csizmadia Andor: Az esküdtszék Magyarországon a dualizmus korában. *Jogtörténeti tanulmányok*. I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 131–147.
- Dankert, Birgit – Zechlin, Lothar: *Literatur vor dem Richter*. Berlin, Nomos, 1988.
- Defourneaux, Marcelin: *Inquisición y censura de libros en la España del siglo XVIII*. Madrid, Taurus, 1973.
- Dezsényi Béla: A Magyar Kurír és a cenzúra. 1787–1793. *Magyar Könyvszemle*, 1967. 12–39.
- Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 1986/3.
- Donáth Regina: Néhány adat a cenzúra történetéhez 1754-ből. *Magyar Könyvszemle*, 1957. 375–379.
- Donáth Regina: A könyvcenzúra az állam kezében. *Magyar Könyvszemle*, 1967. 43–49.

- Egyed Zoltán: Sajtószabadság és sajtócenzúra. *Magyar Sajtó*, 1942/9.
- Eisenhardt, Ulrich: *Die kaiserliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation (1496–1806)*. Karlsruhe, Müller, 1970.
- Erskine, Thomas: *Speeches of Thomas Lord Erskine*. London, Reeves and Turner, 1870.
- Escandell, Bartolomé: The Persistence of the Inquisitorial Model of Social Control. *Atlantic Studies on Society in Change*, Nr. 49. Barcelona, 1984.
- Esze Tamás: A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása. *Egyháztörténet*, 1947/3.
- Fekete Sándor: *Sajtó és szabadság*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. Frank Tibor: Liberális cenzor Metternich Magyarországon: Reseta János. *Századok*, 2003/5.
- Fournier, August: *Gerhard van Swieten als Censor. (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften)*. Bécs, Holder, 1878. 84. kötet.
- Fournier, August: *Gentz und Cobenzl*. Bécs, Braumüller, 1880.
- Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története. 1780–1867*. Budapest, Lauffer, 1887.
- Fischer, Heinz-Dietrich: *Pressekonzentration und Zensurpraxis im Ersten Weltkrieg*. Berlin, Volker Spiess, 1973.
- Fowell – Frank – Palmer, Frank: *Censorship in England*. London, Palmer, 1913.
- Földényi F. László: *Defoe világa*. Budapest, Európa, 1977.
- Gárdonyi Albert: *Könyvcenzúra*. Budapest, k. n., 1935.
- Geiger, Ludwig: *Das Junge Deutschland und die preußische Censur*. Berlin, Paetel, 1900.
- Glossy, Karl: *Literarische Geheimerichte aus dem Vormärz*. Bécs, Konegen, 1912.
- Glossy, Karl: Zur Geschichte der Wiener Theaterzensur. In: *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft*. Bécs, 1897.
- Gnau, Herbert: *Die Zensur unter Joseph II*. Lipcse, Singer, 1911.
- Gonda Éva: *A magyar haditudósítás az I. és a II. világháborúban*. Internetes kézirat. 2012.
- Goriupp Alice: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle*, 1944. 19–34.
- Göpfert, Herbert Georg: „*Unmoralisch an sich*.” Wiesbaden, Harrassowitz, 1988.
- Grigulevics, I. R.: *Az inkvizíció története*. Budapest, Kossuth, 1972.
- Haraszi Miklós: *A cenzúra esztétikája*. Budapest, Magvető, 1991.
- Hatin, Louis Eugène: *Manuel théorique et pratique de la liberté de la presse*. Párizs, Librairie Pagnerre, 1868.
- Hau, Elisabeth: *Das Anstößige in der Kunst*. In: Walter Böckmann (szerk.): *Kunst vor dem Richter*. Frankfurt, Hirsch, 1964.
- Havas Károly: *Az inkvizíció története*. Budapest, Rozsnyai, 1927.
- Heine, Wolfgang: *Der Kampf um den Reigen. Vollständiger Bericht*. Berlin, Rowohlt, 1922.
- Hill, Christopher: *Az angol forradalom 1640*. Budapest, Szikra, 1948.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly: *Egyetemes történet. IV. A legújabb kor története. Metternich és az osztrák biedermeier*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1935–37.
- Houben, Heinrich Hubert: *Der polizeiwidrige Goethe*. Berlin, Grote, 1932.
- Houben, Heinrich Hubert.: *Hier Zensur – wer dort?* Lipcse, Reclam, 1990.
- Houben, Heinrich Hubert.: *Der gefesselte Biedermeier*. Lipcse, Haessel, 1924a.
- Houben, Heinrich Hubert (szerk): *Gespräche mit Heine*. Potsdam, Rütten & Loening, 1948.
- Houben, Heinrich Hubert: *Verbotene Literatur*. Berlin, Rowohlt, 1924b.
- Hubatsch, Walter: *Friedrich der Große und die preußische Verwaltung*. Köln, Grote, 1973.

- Hyde, Montgomery: *Geschichte der Pornographie*. Stuttgart, Günther, 1969.
- Jauss, Hans Robert: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest, Osiris, 1999.
- Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Budapest, Grill, 1908.
- Jäger, Oskar: *Versuch einer Darstellung neuester Geschichte*. I-II. Berlin, Berlin Seehagen, 1875.
- Kemper, Gerd H.: *Pressefreiheit und Polizei*. Berlin, Duncker & Humblot, 1964.
- Kennedy Géza: *A magyar sajtójog, úgy, mint az életben van*. Budapest, Franklin-Társult, 1903.
- Klingenstein, Grete: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität in 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur*. Bécs, Verlag für Geschichte und Politik, 1970.
- Kobuch, Agathe: *Zensur und Aufklärung in Kursachsen*. Weimar, Hermann Böhlau, 1988.
- Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. 1780–1795*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Kókay György: A pozsonyi újságcenzúra II. József korában. *Magyar Könyvszemle*, 1968/13.
- Kósa János: Francia könyvek sorsa Magyarországon. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1941. 66–70.
- Kovács József: *Az író és forradalmár Thomas Paine*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
- Kovács Magda: Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből. In: Lukácsy Sándor – Varga János (szerk.): *Petőfi és kora*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Kovács Máté (szerk.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig*. Budapest, Gondolat, 1963.
- Köves Erzsébet: *Az orosz dilemma*. Budapest, Magvető, 1987.
- La Copre, Dominich: *Madame Bovary on trial*. London, Cornell University Press, 1982.
- Langsam, W. C.: *Franz, der Gute. Die Jugend eines Kaisers*. Bécs, Herold, 1954.
- Lea, Henry C.: *A History of the Inquisition of Spain*. New York, Macmillan, 1906.
- Leclerc, Yvan: *Crimes écrits. La littérature en proces*. Párizs, Plon, 1991.
- Lefebvre, Georges: *Napóleon*. Budapest, Gondolat, 1975.
- Lhorente, Antonio: *Histoire critique de le Inquisition d'Espagne*. I-II. Párizs, Treuttel et Würz, 1818.
- Lotman, Jurij: *Puskín*. Budapest, Európa, 1987.
- Lyka Károly: Erkölcstelen művészet. *Művészet*, 1913/8.
- Macaulay, Thomas Babington: *The History of England from the Accession of James II*. London, Harper, 1848.
- MacPherson, Harriet Dorothea: *Censorship under Louis XIV*. New York, Institute of French Studies, 1929.
- Malesherbes, Chrétien-Guillaume: *Mémoires sur la librairie et sur la liberté de la presse*. Párizs, Agasse, 1809.
- Marcuse, Ludwig: *Obszön. Geschichte einer Entrüstung*. München, List, 1962.
- Maros Andor: *A cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története*. Budapest, Népszava Könyvkiadó, 1947.
- Marx, Julius: Die Zensur der Kanzlei Metternichts. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 1951. IV. 227. és köv.
- Marx, Julius: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. München, Geschichte und Politik, 1959.
- Marx, Karl: Viták a sajtószabadságról. *Rheinische Zeitung*, 1842. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1957.
- Mass, Edgar: *Literatur und Zensur in der frühen Aufklärung*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1981.

- Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–95.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926.
- Mályuszné Császár Edit: *Megbíráltak és bírálók. (A cenzúrahivatal aktáiból, 1780–1867).* Budapest, Gondolat, 1985.
- Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában. I-II.* Budapest, Pfeifer, 1888.
- Mayr, Josef Karl: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859.* Bécs, Österreichischer Bundesverl, 1931.
- Mayr, Josef Karl: *Geschichte der österreichischen Staatskanzlei im Zeitalter des Fürsten Metternich.* Bécs, Selbstverlag des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, 1935.
- Mälzer, Gottfried: Bücherzensur und Verlagswesen im 18. Jahrhundert, beschrieben aus der Sicht des Autors. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 1973/13.
- Menendez y Pelayo, M.: *Historia de los Heterodoxos españoles*, I-IV. Buenos Aires, Emecé, 1945.
- Mitrofanov, Pavel Pavlovics von: *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit.* Bécs, Stern, 1910.
- Molitor Ferenc: *II. József, a császári Don Quijote.* Budapest, Gondolat, 1987.
- Molnár Tamás: *A hatalom két arca: politikum és szentség.* Budapest, Európa, 1992.
- Murányi Győző: *Az elátkozott.* Budapest, Magvető, 1957.
- Nánási László: Fejezetek a magyarországi esküdtbíráskodás történetéből. *Bírák Lapja*, 1995/5. 28–40.
- Neményi Ambrus: *A francia forradalom hírlapjai és hírlapírói.* Budapest, Franklin, 1885.
- Niederhauser Emil: *Talleyrand – Metternich.* Budapest, Pannonica, 2004.
- Ott, Sieghart: *Kunst und Staat. Der Künstler zwischen Freiheit und Zensur.* Berlin, Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1968.
- Oettinger, Klaus: *Kunst ist als Kunst nicht justitiabel. Zur Begründungsmisere der Justiz in Entscheidungen zur Sache Kunst.* In: Manfred Fuhrmann (szerk.): *Text und Applikation.* h. n., Fink, 1981. 163–177.
- Payer von Thurn, Rudolf (szerk.): *Joseph II als Theaterdirektor.* Bécs, Heidrich, 1920.
- Pinto, Virgilio: *Censorship. A System of Control and an Instrument of Action.* In: Angel Alcalá (szerk.): *The Spanish Inquisition and the Inquisitorial Mind.* Boulder, CO, Columbia University Press, 1987.
- Pinto, Virgilio: *Inquisición y control ideológico en la España del siglo XVI.* Madrid, Taurus, 1983.
- Pruzsinszky Sándor: *Ürményi József.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Napvilág, 2001.
- Radzinszkij, Edvard: *II. Sándor, az utolsó nagy cár.* Budapest, Európa, 2006.
- Rafetseder, Hermann: *Die öffentliche Hinrichtung von Schriften.* Bécs, Böhlau, 1988.
- Ráth-Végh István: Cenzúra és erkölcs. *Nyugat*, 1929/12.
- Réső Ensel Sándor: *Az esküdtzékek Magyarországon.* Budapest, Heckenast, 1867.
- Révész T. Mihály: *A külföldi sajtó elleni küzdelem jogi eszközei a kiegyezés utáni Magyarországon.* In: Ádám Antal – Benedek Ferenc – Szita János (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok.* Pécs, é.n.
- Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon. 1867–1875.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- Röhrig Eszter: *Perbe fогott irodalom.* Műhely, 2010/4.

- Rudolff-Hille, G.: *Schiller auf der deutschen Bühne*. Berlin, Aufbau, 1969.
- Rumeu de Armas, Antonio: *Historia de la censura literaria gubernativa en Espana*. Madrid, M. Aguilar, 1940.
- Sachse, Julius Friedrich: *Die Anfänge der Bücherzensur in Deutschland*. Berlin, Serig, 1871.
- Sarlós Béla: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959.
- Sashegyi Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra*. Budapest, Minerva, 1938.
- Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. (1673–1705). *Magyar Könyvszemle*, 1967/4. sz.
- Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon. 1706–1725. *Magyar Könyvszemle*, 1969. 321–338.
- Schama, Simon: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Budapest, Európa, 2001.
- Schmidt, Fritz: *Die Theaterzensur und das Theateraufführungsverbot*. Berlin, Genschel, 1931.
- Schütz, Hans J: *Verbotene Bücher*. München, Beck, 1990.
- Scott, James C.: Erős-e a hamis tudat? *Replika*, 1996.
- Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez*. Budapest, Stephaneum, 1928.
- Sólyom Péter: *A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek*. „Jog és irodalom” szimpozion előadás internetes kézírata. Debrecen, 2007.
- Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey. Handlung und Finanz*. Bécs, Kurzbeck, 1787.
- Sontag, Susan: Die pornographische Phantasie. In: *Kunst und Antikunst*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1968.
- Sontag, Susan: *Egyidőben*. Budapest, Európa, 2008.
- Staud Géza: *Kelemen László naplója és feljegyzései*. Budapest, Színháztudományi Intézet, 1961.
- Staud Géza (szerk.): *A francia színház a XVIII. században*. Budapest, Gondolat, 1974.
- Steig, Reinhold: *Heinrich von Kleist's Berliner Kämpfe*. Berlin, Spemann, 1901.
- Szántó György Tibor: *Oliver Cromwell. Egy katonaszent élete és kora*. Budapest, Maecenas, 2005.
- Széll Farkas: *A nagybesenyői Bessenyei-család története*. Budapest, k. n., 1980.
- Szimonidesz Lajos: *Miért nincs magyar cenzúratörténetünk?* Kézirat. Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1952.
- Tamás Ernő: Sajtópörök 1848–49-ben. *A Sajtó*, IX. évf. 1953.
- Tárnai János: *Sajtójogi dolgozatok*. Budapest, Franklin, 1913.
- Tímár László: *A rettegések évszázadai*. Budapest, Galilei Társaság, é. n.
- Traub, Rainer: A szellemek háborúja. In: Stephan Burgdorff és Klaus Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború. A XX. század ökatasztrófája*. Budapest, Napvilág, 2010. 45.
- Urbán Aladár: A Marcius Tizenötödike sajtópere. In: Lukácsy Sándor és Varga János (szerk.): *Petőfi és kora*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 485.
- Viszota Gyula: Kossuth és a Pesti Hírlap. *Századok*, 1929. 10–29.
- Viszota Gyula (szerk.): *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Budapest, Viszota, 1930. 835.
- Vitári Zsolt: *Birodalomból birodalom. „Németország” 1815–1871*. Kézirat, é. n.
- Voltaire, Francois-Marie Arouet: *Correspondance avec le Roi de Prusse*. Párizs, Armand-Aubrée, 1830.

- Wagner, Hans: Die Zensur in der Habsburger Monarchie (1750–1810). In: Herbert Göpfert (szerk.): *Buch und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert*. Berlin, Camen, 1977.
- Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1935.
- Waldapfel József: A Bánk bán történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1931. 385–409.
- Waldapfel József: Cenzúra és irodalom a reformkor küszöbén. In: Waldapfel József: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957.
- Walter, Gérard: *Actes du tribunal révolutionnaire*. Párizs, Mercure de France, 1968.
- Wandruszka, Adam: *Gerard von Swieten und seine Zeit*. Bécs, Böhlau, 1973.
- Weech, Fritz: *Korrespondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der Ministerkonferenzen von Karlsbad und Wien 1819–20 und 1834*. Lipcse, Vogel, 1865.
- Welschinger, Henri: *La censure sous le première empire*. Párizs, Charavay, 1882.
- Wertheimer Ede: A magyarországi cenzúra történetéhez. *Századok*, 1898.
- Wiesner, Adolf: *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart, Krabbe, 1847.
- Zimmer, Dieter: *Die Grenzen literarischer Freiheit*. Hamburg, Nannen, 1966.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton mond köszönetet *Takács Péter professzornak* (Széchenyi István Egyetem) és *Klestenitz Tibor történésznek* (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont) a könyv szakmaisága érdekében nyújtott értékes segítségükért.

A sorozatban eddig megjelent kötetek

1. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar nyelvű médiumok 2010/2011* (2012)
2. Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011* (2012)
3. Csink Lóránt – Mayer Annamária: *Variációk a szabályozásra. Önszabályozás, társszabályozás és szabályozó hatóság a médiajogban* (2012)
4. Sarkady Ildikó – Grad-Gyenge Anikó: *A média-értéklánc szerzői jogi vonatkozásai* (2012)
5. Koltay András (szerk.): *A médiaszabályozás két éve (2011–2012)* (2013)
6. Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989* (2013)
7. Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején* (2013)
8. Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Összehasonlító médiajogi tanulmányok. A „közös európai minimum” azonosítása felé* (2014)
9. Dobos Ferenc – Megyeri Klára: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 2.* (2014)
10. Sarkady Ildikó – Grad-Gyenge Anikó: *Közös jogkezelés az audiovizuális médiában* (2014)
11. Apró István (szerk.): *Média és identitás* (2014)

Médiatudományi Intézet, Budapest

A kiadásért felel Nyakas Levente

Tördelő: Varga Ákos

Megjelent 15,25 (B/5) ív terjedelemben, 250 példányban.

Médiatudományi Könyvtár: ISSN 2063-5222

Médiatudományi Könyvtár 12.: ISBN 978-615-5302-08-4